

5948

ПРОФ. В. КЛЮЧЕВСЬКИЙ

4356

КУРС
РОСІЙСЬКОЇ
ІСТОРІЇ

ЧАСТИНА ПЕРША

КНИГА ПЕРША

С. ПЕТЕРБУРГ
ВЪ ДРУКОВНИИХЪ ЗАВѢДѢНІЯХЪ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ИМПЕРАТОРСКОГО
УЧЕБНОГО ЗАВѢДѢНІЯ

4358 9(47)

ПРОФ. В. КЛЮЧЕВСЬКИЙ
**КУРС
РОСІЙСЬКОЇ
ІСТОРІЇ**

ЧАСТИНА
II

- 5 ДЕК 1939

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОГО
ПЕРЕВИДАННЯ СОЦЕКГИЗА

8455

~~4358~~

ДЕРЖАВНЕ УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
(РАДЯНСЬКА ШКОЛА)
1939

НБ ПНУС

5948

Другий том «Курсу російської історії» Ключевського охоплює історію утворення Московської держави (кінчаючи Іваном Грозним). Це видання відтворює перше видання, випущене автором в 1906 р. Науковий апарат до другого тома склав Ю. В. Готьє.

Редактор *Сенченко О. С.*
Літредактор *Дорошенко А. С.*

Техредактор *Гінзбург І. А.*
Коректор *Хорт А. І.*

„Радшкола“. Рукопис № 1077. Уповн. Головліту № 1786. Замовл. № 2733. Тиранж 8.200.
Друк. арк. 22 $\frac{1}{2}$. Папер. арк. 11 $\frac{1}{4}$. Обл.-авт. арк. 25,75. Знаків в 1 папер. арк. 92.000.
Формат пап. 60×92 $\frac{1}{16}$. Здано на виробництво 9/XI 1938 р. Підписано до друку 24/III 1939 р.

Ціна книги 3 крб. 50 коп. Оправа 1 крб. 50 коп.

Книжкова фабрика ДВРШ ім. Г. І. Петровського. Харків.

Якщо в цій книжці будуть дефекти, просимо повернути її для заміни на адресу:
Книжкової фабрики ім. Г. І. Петровського. Харків, вул. К. Маркса, № 1.

ЛЕКЦІЯ XXI

Москва починає збирати удільну Русь.— Перші звістки про місто Москву.— Первісний простір московського Кремля.— Економічні вигоди географічного положення міста Москви.— Місто Москва— вузловий пункт рівнобічних шляхів — Сліди ранньої населеності Московського краю.— Москва — етнографічний центр Великоросії.— Ріка Москва — транзитний шлях.— Політичні наслідки географічного положення міста Москви.— Москва — молодший уділ.— Вплив цього на зовнішні стосунки і внутрішню діяльність московських князів.— Політичні і національні успіхи московських князів до половини XV ст.— I. Ровширення території князівства.— II. Здобуття великокнязівського столу.— III. Наслідки цього успіху: припинення татарських навал, московський союз князів.— IV. Перенесення митрополичої кафедри до Москви, значення цієї аміни для московських князів.— Висновки.

Перед нами стоїть завдання вивчити другий процес, який відбувався на верхньоволзькій Русі в удільні віки. Перший процес, нами вже розглянутий, дрібнив цю Русь на князівські вотчини в потомстві Всеволода III. Одній вітці цього потомства довелось почати зворотну справу, збирати ці роздрібнювані частини в щось ціле. Москва стала центром держави, що цим шляхом утворилась.

Літопис виводить Москву в числі нових городків Ростовської землі, які виникли за князювання Юрія Долгорукого. Цікаво, що городок цей уперше з'являється в літописному оповіданні із значенням прикордонного пункту між північним Суздальським і південним Чернігово-сіверським краєм. Сюди в 1147 р. Юрій Долгорукий запросив на побачення свого союзника князя новгород-сіверського Святослава Ольговича, пославши сказати йому: «прийди до мене, брате, в Москву». Це — перша звістка про Москву, яка збереглася в літописах. Очевидно, виселок був тоді сільською князівською садибою, або, точніше, станційним двором, де суздальський князь зупинявся при своїх поїздках на київський південь і назад. Двір повинен був мати значне господарство. Другого дня по приїзді Святослава господар влаштував гостеві «обід сильний» і добре

Москва
збирає
удільну
Русь

Перші
звістки
про місто
Москву

Первісний
простір мо-
сковського
Кремля

почастував його почет, для чого треба було мати під руками досить запасів і приміщення, хоча Святослав приїхав «в мале дружине». В 1156 р., за літописом, князь Юрій Долгорукий «заложи град Москву» нижче гирла Неглінної, тобто обвів свій москворецький двір дерев'яними стінами і перетворив його в город. Це був московський Кремль в первісному своєму обрисі: він займав, як це вияснено І. Є. Забеліним в його *Истории г. Москвы*, західний куток кремлівської гори, що уривався крутим мисом до гирла Неглінної біля теперішніх Боровіцьких воріт, в назві яких збереглась пам'ять про бір, хвойний ліс, що колись вкривав кремлівську гору. Простір, що був обведений стінами князя Юрія і мав вигляд трикутника, на думку Забеліна, навряд чи займав половину, скоріше третину теперішнього Кремля.

Город виник на роздоріжжі між дніпровським півднем і верхньоволзькою північчю. З тим же значенням прикордонного городка Суздальської землі виступав Москва і в подальших літописних звістках. Я розповідав про шумливу боротьбу, яка розпочалася по смерті Андрія Боголюбського між його молодшими братами і племінниками. В 1174 р. дяді, взявши гору над племінниками, викликали в Чернігова своїх дружин, які там ховалися. Княгиня поїхав проваджати син чернігівського князя Олег; він довів тіток до Москви і звідти повернувся в «свою волость» Лопасню. Лопасня — село в 70 верстах від Москви на південь по серлуховській дорозі: так близько підходила тодішня чернігівська границя до суздальського городка Москви. З розповіді того ж літопису видно, що Москва мала й іншу, більш ранню назву — *Кучкова*. Назву цю вона дістала від місцевого вотчинника, боярина і, за переказом, суздальського тисяцького Степана Кучка або Кучка, якому належали навколишні села і пам'ять про якого, зауважу мимохідь, зберігалась опісля в назві московського урочища *Кучкова поля* (нині вулиці Сретенка і Лубянка).

З часом виникнення і з географічним положенням Москви тісно зв'язана і її подальша політична доля. Як городок новий і далекий від суздальських центрів Ростова і Владимира, Москва пізніше від інших суздальських міст могла стати стольним містом окремого князівства і при тому повинна була дістатись молодшому князеві. Справді, протягом більшої частини XIII ст. в Москві не помітно постійного князювання: князі появлялись у Москві лише на короткий час, і все це були молодші сини своїх батьків. Спочатку сидів тут деякий час один з молодших Всеволодо-

вичів — Володимир; потім бачимо тут іншого Володимира, одного з молодших синів великого князя Юрія Всеволодовича: це — той Володимир, який був захоплений татарами Батия при здобутті ними Москви взимку 1237 — 1238 р. Пізніше із синів Ярослава Всеволодовича Москва дісталась молодшому — Михайлові Хоробриту, по смерті якого в 1248 р. знову багато років не помітно в Москві окремого князя. Нарешті, уже в поколінні правнуків Всеволода III, по смерті Олександра Невського (1263 р.), в Москві з'являється молодший і малолітній син його Данило. Відтоді Москва став стольним містом окремого князівства з постійним князем: Данило став родоначальником московського князівського дому.

Такі є ранні звістки про Москву. На підставі їх важко було б угадати її дальшу політичну долю. Її доля здавалась несподіваною і дальшим поколінням північноруського суспільства. Задаючи собі питання, яким чином Москва так швидко піднеслась і стала політичним центром північно-східної Русі, давньоруське суспільство утруднялось знайти відповідь: швидко політичне піднесення Москви і йому здавалось історичною загадкою. Це вражіння відбилось в одній із багатьох народних оповідей, предметом яких є первісна доля цього міста і його князів. Одна з цих оповідей, записана вже в XVII ст., починається приблизно в такому тоні: «Кто думал - гадал, что Москве царством быти, и кто же знал, что Москве государством слыти? Стояли на Москве - реке села красные боярина хорошего Кучка Степана Ивановича». Ви відчуваєте, що записана пізнім книжником народна оповідь ще не втратила ознак розмірної мови, билинного вірша. Причина загадковості перших успіхів міста Москви полягає в тому, що стародавні пам'ятки нашої історії зафіксували далеко не перші моменти його росту, а вже великі зовнішні придбання, яких добилась Москва після довгих і непомітних підготовчих зусиль. Але уцілили деякі побічні вказівки, в яких розкриваються таємничі історичні сили, що працювали над підготовкою успіхів Московського князівства з перших хвилин його існування. Вплив цих сил виявлявся насамперед в економічних умовах, що живили ріст міста, а ці умови випливали з географічного положення його краю в зв'язку з ходом руської колонізації волзько-окського межиріччя.

В ході заселення межиріччя Оки і верхньої Волги ^{Географічне} можна помітити два напрями, між якими ^{положення} легше провести ^{Москви і} географічну, ніж хронологічну роздільну рису. Очевидно, ^{його вигоди}

раніше і посиленіше заселялись головні ріки навколо межи-
річчя. По обох зігнутих лініях, по верхній Волзі від Ржева
до Нижнього, по середній Оці від Калуги до Муром, на
час татарської навали витяглись два досить густі ланцюги
городів, основними ланками яких були старовинні росій-
ські селища, як Ярославль, Рязань, Муром. По першій
лінії йшов колонізаційний приплив з новгородського пів-
нічного заходу і смоленського заходу, по другій з дніпров-
ського південного заходу і з верхньоокського півдня,
з країни вятичів. Услід за крайніми річковими магістра-
лями заселялись і внутрішні їхні притоки, які прорізають
межиріччя, хоча й тут були незапам'ятно - старовинні
центри, як Ростов і Суздаль. Більша частина тутешніх
городів виникла з половини XII ст. або трохи раніше.
Виникнення города на притоці було ознакою скупчення
уздовж ріки значного сільського населення, яке потре-
бувало укріпленого сховища. Географічне розміщення вну-
трішніх городів межиріччя, збудування яких можна залі-
чувати до XII і XIII ст., показує, що зайшло населення
осаджувалось по притоках всього межиріччя розкида-
ними смугами (ідучи з заходу на схід): Волок Ламський,
Вишгород і, можливо, Боровськ на Протві, Звенигород,
Москва, Клин, Дмитров, Переяславль, Юр'єв Польський,
Владимир, Боголюбов, Нерехта, Стародуб, Гороховець.
При просторих лісистих і болотистих проміжках між прито-
ками важливого значення набували виселки, які вини-
кали на кінцях коротких переволок з однієї притоки в
другу: тут зав'язувались вузлові пункти сухопутного і
річкового сполучення. Щодо цього географічне положення
міста Москви було особливо вигідне. Верхньою притокою
своєю Істрою ріка Москва підходить близько до Лами, при-
токи Шоші, яка впадає у Волгу. Отже, ріка Москва Лам-
ським волоком сполучала верхню Волгу із середньою Окою.
З другого боку, місто Москва виникло на самому зломі
ріки, при її повороті на південний схід, де вона притокою
своєю Яузкою майже щільно підходить до Клязьми, якою
йшов через Москву поперечний шлях з заходу на схід.
Цим шляхом в 1155 р. ішов з чудотворною іконою божої
матері Андрій Боголюбський, прямуючи через Роговські
поля на Клязьмі до Владимира з р. Вазузи, куди він
піднявся Дніпром з Вишгорода під Києвом. Наприкінці
XIV ст. від Москви йшла, пролягаючи Кучковим полем,
«великая дорога володимерская», про яку згадує один
старий літопис в зв'язку із зустріччю москвичами чудо-
творної ікони божої матері в 1395 р. Нарешті, з третього

Москва —
вузловий
пункт

бону через Москву проходив в Лопасні шлях з київського і чернігівського півдня на Переяславль Залеський і Ростов. Так місто Москва виникло в пункті перетину трьох великих шляхів. З такого географічного положення по-стали важливі економічні вигоди для міста і його краю.

Насамперед це положення сприяло відносно більш ранній і густій населеності краю. Москва виникла на рубежі між південно-західною Дніпровською і північно-східною Волянською Руссю, на роздільній лінії говірок *о* і *а*. Це був перший край, в який попадали колоністи з південного заходу, переваливши за Угру; тут, отже, вони осаджувались найбільшими масами, як на першому своєму привалі. Невиразні сліди цього посиленого осадку колонізації в ділянці ріки Москви знаходимо в старих генеалогічних переказах. Родовідні розписи старовинних боярських фамілій, які з часом осіли в Москві, звичайно починаються оповіддю про те, як і звідки родоначальники цих фамілій прийшли служити московському князеві. Сполучаючи ці окремі фамільні перекази, ми дістанемо цілий важливий історичний факт: з кінця XIII ст., ще раніше, ніж місто Москва починає відігравати помітну роль в долі північної Русі, в нього звідусіль збираються знатні служилі люди з Мурому, з Нижнього, Ростова, Смоленська, Чернігова, навіть з Києва і з Волині. Так, ще до князя Юрія Даниловича приїхав на службу в Києва знатний боярин Родіон, який став родоначальником фамілії Квашніних, і привів з собою цілий свій двір в 1700 чоловіка, що коштував чималого укріпленого города. Знатні слуги йшли по течії народної маси. Генеалогічні оповіді боярських родоводів відбили в собі загальний рух, який панував в тодішньому руському населенні. До Москви, як до центральної водойми, з усіх країв Руської землі, загрожуваних зовнішніми ворогами, сходились народні сили завдяки її географічному положенню.

Москву часто називають географічним центром Європейської Росії. Якщо взяти Європейську Росію в її теперішніх межах, ця назва не буде цілком точною ні у фізичному, ні в етнографічному розумінні: для того щоб бути справжнім географічним центром Європейської Росії, Москві слід було б стояти трохи східніше і трохи південніше. Але треба уявити собі, як розміщена була маса руського населення, саме, великоруського племені в XIII і XIV ст. Колонізація скупчувала це населення в межиріччі Оки і верхньої Волги, і тут населення довго затримувалось насильно, не маючи можливості виходити звідси ні в який

Рання насе-
леність Мо-
сковського
краю

Москва —
етнографіч-
ний центр
Великоросії

бік. Розселенню на північ, за Волгу, заважав перерізаний рух новгородської колонізації, яка лякала мирних переселенців своїми розбійницькими ватагами, що розширяли новгородські межі на схід від Новгорода. Вільне місто в ті віки висилало з Волхова розбійницькі ватаги завзятців-ушкуйників, які на своїх річкових суднах, ушкуях, грабували по верхній Волзі і її північних притоках, перешкоджаючи своїми розбоями вільному розповсюдженню мирного населення в північному Заволжі. Паісій Ярославов в своєму літопису Спасо-каменного монастиря на Кубенському озері (XV ст.) мав на увазі саме ці XIII і XIV ст., коли писав, що тоді ще не вся Заволзька земля була хрещена і багато було нехрещених людей: він хотів сказати, як мало було там руського християнського населення. З північного сходу, сходу і півдня руське населення, яке скупчувалося в межиріччі, затримувалось інородцями, мордвою і черемісою, які там панували, а також вятчанами, що розбійникували за Волгою, і, нарешті, татарами; на захід і південний захід руське населення не могло розповсюджуватись, бо з початку XIV ст. там стояла уже об'єднана Литва, готуючись до свого першого посиленого натиску на східну Русь. Отже, маса руського населення, скупившись в центральному межиріччі, довго не мала виходу звідси. Москва й виникла в середині простору, на якому зосереджувалось тоді найбільш густе руське населення, тобто в центрі області тодішнього розповсюдження великоруського племені. Значить, Москву можна вважати якщо не географічним, то етнографічним центром Русі, як ця Русь розміщена була в XIV ст. Це центральне положення Москви прикривало її звідусіль від зовнішніх ворогів; зовнішні удари падали на сусідні князівства Рязанське, Нижегородське, Ростовське, Ярославське, Смоленське і дуже рідко досягали до Москви. Завдяки такому прикриттю, Московська область стала притулком для крайнього руського населення, яке всюди терпіло від зовнішніх нападів. Після татарського погрому понад століття, до першого Ольгердового нападу в 1368 р., Московська країна була, можливо, єдиним краєм північної Русі, який не терпів або так мало терпів від ворожих спустошень; принаймні, за весь цей час тут, за винятком татарської навали 1238 р., яка зачепила й Москву, не чути за літописами про такі злигодні. Такий рідкий тоді спокій викликав навіть зворотний рух руської колонізації межиріччя із сходу на захід, із старих ростовських селищ в пустинні закутки Московського князівства. Ознаки цього повороту зустрі-

чаємо в житті преп. Сергія Радонежського. Батько його, багатий ростовський боярин Кирило, зубожів від розорних поїздок із своїм князем в Орду, від частих набігів татарських і інших злигоднів, кинув усе і разом з іншими ростовцями переселився в глухий і мирний московський городок Радонеж. Близько того ж часу багато людей з ростовських міст і сіл переселились в московські межі. Син Кирила, зважившись зректись світу, оселився насамоті недалеко від Радонежа в дрімучому лісі скудоводного перевалу з верхньої Клязьми в Дубну, Сестру і Волгу. Років 15 прожив тут преп. Сергій з небагатьма сподвижниками; але потім їхній лісовий притулок швидко змінився: звідкись понаходило безліч селян, виходили вони ті ліси вздовж і впоперек і почали осідати навколо монастиря і безборонно рубати ліси, наставили починків, дворів і сіл, влаштували поля чисті і «исказили пустынью», з сумом додав біограф і сподвижник Сергія, описуючи один з переливів сільського населення в Московську область, очевидно, не позбавлений деякого зв'язку з розкаваною ним же ростовською еміграцією. Така одна умова, що впливала з географічного положення Московського краю і сприяла його успішному заселенню.

Те саме географічне положення Москви містило в собі другу умову, яка сприяла раннім промисловим її успіхам. Я тількищо згадав про ріку Москву як водний шлях між верхньою Волгою і середньою Окою. За старих часів ця ріка мала не абияке торговельне значення. Зігнутою діагоналлю, прорізаючи московське князівство з північного заходу на південний схід і нижньою течією зв'язуючи місто Москву з басейном Оки, а верхів'ями близько підходячи до правих приток верхньої Волги, вона була сполучною хордою, яка стягувала кінці обширної річкової дуги, утвореної двома головними торговельно - промисловими шляхами межиріччя. Одне явище вказує на таке торговельне значення ріки Москви. Дуже рано на самому перевалі з верхньої Волги в Москву виник торговельний пункт Волок на Ламі (Волоколамськ). Це місто збудували новгородці і воно було їм за місце для складів в їх торговельних зносінах з басейном Оки і з ділянкою середньої Волги.

Так географічне положення Москви, зробивши її пунктом перетину двох перехрещуваних рухів, переселенського на північний схід і торговельно - транзитного на південний схід, давало московському князеві важливі економічні вигоди. Згушеність населення в його уділі збільшувала

Ріка
Москва —
транзитний
шлях

число платників прямих податей. Розвиток торговельного транзитного руху по річці Москві поживлявав промисловість краю, втягував його в цей торговельний рух і збагачував казну місцевого князя торговельними митами.

Політичні
наслідки

Поряд з цими економічними наслідками, які впливали з географічного і етнографічного положення Москви, з того ж джерела вийшов ряд важливих наслідків політичних. З географічним положенням міста Москви тісно зв'язане було генеалогічне положення його князя. Як місто нове й окрайне Москва дісталась одній із молодших ліній Всеволодового племені. Тому московський князь не міг сподіватись дожити до старшинства і по черзі зайняти старший великокнязівський стіл. Почуваючи себе безправним, точніше, знедоленим серед родичів і не маючи опори у звичаях і переказах старовини, він мусив був забезпечувати своє становище іншими засобами, незалежно від родовідних відносин, від черги старшинства. Завдяки тому московські князі рано виробляють своєрідну політику, з перших кроків починають діяти, не за звичаєм, раніше і рішучіше за інших сходять із звичної колії князівських відносин, шукають нових шляхів, не задумуючись над старовинними рахунками, над політичними переказами і звичаями. Це виявляється як в їхніх відносинах до інших князів, так і в провадженні ними внутрішніх справ свого князівства. Вони є пильними спостерігачами того, що діється навколо них, уважно виглядають, що лежить погано, і прибирають це до рук. Перші московські князі виступають сміливими хижачками. Недаром один з них, Михайло Ярославич, перейшов у потомство з прізвиськом *Хоробрита*, тобто забіяки: він в 1248 р. зненацька напав на свого дядька великого князя Святослава і всупереч всякому праву зігнав його з владимирського столу. Перший московський князь Олександрового племені Данило, за оповіданням літописця, так само несподівано напав на свого рязанського сусіда князя Костянтина, перемиг його «некою хитростю», тобто обманом, взяв його в полон і відняв у нього Коломну. Син цього Данила Юрій в 1303 р., напавши на іншого сусіда, князя можайського, також взяв його в полон і захопив можайський уділ в самих верхів'ях р. Москви, потім убив батькового полоненого Костянтина і вдержав за собою Коломну: тепер вся Москва - ріка до самого гирла стала московською. Московський князь — ворог всякому великому князеві, хто б він не був: здавалось, самий ґрунт Москви живив в її князях неповагу до старих понять і відносин старшинства. Данило довго й

Москва —
молодший
уділ. Зна-
чення цього
для її кня-
зів

уцерто боровся з великими князями, власними старшими братами, з Дмитрієм переяславським, потім з Андрієм городецьким. Але по смерті Дмитрія він зблизився з добрим і бездітним його сином Іваном і так здружився, що Іван, помираючи в 1302 р., відказав свій уділ московському своєму сусідові і молодшому дядькові, минаючи старших родичів. Данило прийняв спадщину і відстояв її від домагань старшого брата, великого князя Андрія. Але вороги старшинства, московські князі були гнучкі і кмітливі ділки. Як тільки змінювались обставини, і вони змінювали свій спосіб дій. Татарський розгром надовго, на все XIII століття, повергнув народне господарство північної Русі в страшний хаос. Але з XIV ст. розладнані відносини тут почали налагоджуватись, народне господарство стало набувати деякого порядку. Відтоді і московські князі, почавши свою справу безсоромними хижаками, продовжують її мирними господарями, скнарними, домовитими упорядниками свого уділу, дбають про запровадження в ньому міцного порядку, заселяють його промисловими і робочими людьми, яких переманюють до себе з чужих князівств, юрбами купують в Орді руських полонених і на пільгових умовах оселяють тих і інших на своїх московських пустищах, будують деревні, села, слободи. З XIV ст. можна стежити за ходом цього господарського домобудівництва московських князів по довгому ряду їхніх духовних грамот, які починаються двома духовними третього московського князя з Олександра другого племені — Івана Калити. Ці грамоти пояснюють нам, чому під кінець першої половини XV ст. в північній Русі звикли дивитись на московського князя, як на зразкового хазяїна, на Московське князівство, як на найбільш упорядкований уділ. Сліди цього погляду знаходимо в одній пам'ятці половини XV ст. Це сухий генеалогічний перелік руських князів, починаючи від Рюрика. Тут, між іншим, читаємо, що Всеволод Велике Гніздо народив Ярослава, Ярослав народив Олександра Великого, Хороброго, Олександр — Данила, а Данило — Івана Калиту, «іже исправи землю Русскую от татей». Отже, північне руське суспільство вважало Івана Калиту правителем, який умів очистити свою землю від злодіїв, запровадити в ній громадську безпеку. Назустріч цьому поглядові ідуть вказівки з другого боку. В приписці на одному рукопису, писаному в Москві наприкінці князювання Івана Калити, читаємо хвалу правдолюбству цього князя, який дав Руській землі «типину велию и правый суд». Каноніст А. С. Павлов приписує тому ж князеві надання чинності *Землеробському*

законові, візантійському земельно - поліційному і кримінальному статутіві, складеному, як гадають, імператорами - іконоборцями в XIII ст. Якщо так, то можна вважати, що Іван Калита особливо піклувався про влаштування сільського населення в своїх володіннях. Так, завдяки своєму генеалогічному положенню, почувавши себе найбільш безправним князем серед родичів, московський удільний володар рано виробив собі напрям дій, який тримався не на переказах країни, а на розважливому урахуванні обставин поточної хвилини.

Успіхи Московського князівства до половини XV ст.

Такі були первісні умови швидкого росту Московського князівства. Цих умов було дві: географічне положення Москви і генеалогічне положення її князя. Перша умова супроводилась вигодами економічними, які давали в руки московському князеві багаті матеріальні кошти, а друга умова вказувала йому, як найвигідніше пустити в обіг ці кошти, допомогла йому виробити своєрідну політику, що ґрунтувалась не на родинних почуттях і спогадах, а на вмілому використанні поточної хвилини. Маючи такі кошти і тримаючись такої політики, московські князі в XIV і в першій половині XV ст. уміли добитись дуже важливих політичних успіхів. Перелічимо їх.

Розширення території

I. Користуючись своїми коштами, московські князі поступово виводили своє князівство з первісних тісних його меж. На самому початку XIV ст. на півночі Русі, можливо, не було уділу незначнішого, ніж московський. Межі його далеко не збігались навіть з границями теперішньої Московської губернії. З тодішніх міст цієї губернії до складу удільної московської території не входили Дмитров, Клин, Волоколамськ, Можайськ, Серпухов, Коломна, Верея. Уділ князя Данила до захоплення Можайська і Коломни займав серединний простір цієї губернії по середній течії р. Москви з продовженням на схід по верхній Клязьмі, яке клином врізалось між дмитровськими і коломенськими, тобто рязанськими, волостями. В цьому уділі навряд чи було тоді більше двох міст: Москви і Звенигорода; Руза і Радонеж тоді були, здається, ще простими сільськими волостями. З 13 теперішніх повітів губернії у володінні князя Данила можна гадати було тільки чотири: Московський, Звенигородський, Рузький і Богородський в частині Дмитровського. Навіть після того як третій московський князь з племені Олександра Невського, Іван Калита, став великим князем, московський уділ залишався дуже незначним. В першій духовній цього князя, написаній в 1327 р., перелічені всі його вотчинні володіння. Вони скла-

далися з п'яти або семи міст з повітами. То були: Москва, Коломна, Можайськ, Звенигород, Серпухов, Руза и Радонеж, якщо тільки ці дві останні волості були тоді містами (Переяславль не згадується в грамоті). В цих повітах було 51 сільська волость і до 40 дворцевих сіл. Оце весь уділ Калити, коли він став великим князем. Але в руках його були великі матеріальні кошти, які він і пустив у вигідний обіг. Тодішні тяжкі умови землеволодіння примушували землевласників продавати свої вотчини. В наслідок посиленої пропозиції землі були дешеві. Московські князі, маючи вільні гроші, і почали скуповувати землі у приватних осіб і в церковних закладів, у митрополита, у монастирів, в інших князів. Купуючи села в чужих уділах, Іван Калита купив цілих три удільних міста з округами— Білозерськ, Галич і Углич,— залишивши, проте, ці уділи до часу за старими князями на якихнебудь умовах залежності. Наступники його продовжували це мозаїчне збирання земель. В кожній пізнішій московській духовній грамоті перелічуються новопридбані села і волості, про які не згадує попередня. Нові «примысли» вишлювають в цих грамотах один за одним несподівано, виносимі якимсь безперервним, але прихованим набувальним процесом, без видимого плану і здебільшого без вказівки, як вони були придбані. Дмитрій Донской якимось витягав у смолян Мединь, але невідомо, як придбані до нього Верей, Боровськ, Серпухов, половина Волоколамська, Кашира і до півтора десятка сіл, розкиданих по великокнязівській Владимирській області і по різних чужих уділах. За Калити і його синів землі набувались шляхом приватних полюбовних угод, звичайно прикупами; але потім на підмогу цим мирним способам знову пущене було в хід насильницьке захоплення з допомогою Орди або без неї. Дмитрій Донской захопив Стародуб на Клязьмі і Галич в Дмитровом, вигнав тамтешніх князів з їхніх вотчин. Син його Василій «умздил» татарських князів і самого хана і за «многое влато и сребро» купив ярлик на Муром, Тарусу і ціле Нижегородське князівство, князів їх виживав з їхніх володінь або наділяв їхніми ж вотчинами на умовах підручницької служби. З кінця XIV ст. у видимо безладному, випадковому розширенні московської території стає помітний деякий план, який, можливо, сам собою склався. Захопленням Можайська і Коломни московський князь придбав всю течію Москви; придбання великокнязівської області і потім Стародубського князівства робило його господарем всієї Клязьми. З придбанням Калуги, Ме-

щери при Донському, Козельська, Лихвіна, Алєксіна, Таруси, Мурома і Нижнього при його сині вся течія Оки— від впадіння Упи і Жладри до Коломни і від Городця Мещерського до Нижнього — виявилась під владою московського князя, так що Рязанське князівство опинилося в трьох сторін серед волостей московських і владимирських, які з Калити були в московських же руках. Так само ж з придбанням Ржева, Угліча і Нижегородського князівства при тих же князях і Романова при Василії Темному, при постійному володінні Костромою, як частиною великокнязівської Владимирської області, навряд чи не більший протяг верхньої Волги належав Москві; і тут князівства Тверське і Ярославське з різних сторін були охоплені московськими володіннями. Так насамперед московський князь старався оволодіти головними річковими шляхами межиріччя, внутрішніми і крайніми. Нарешті, з придбанням князівства Білозерського і Галицького відкрився широкий простір для московських земельних примислів у верхньому Заволжі. Там московський князь знайшов багато зручностей для своєї справи. Обширні й глухі лісисті простори по Шекні з її притоками, по притоках озер Білого і Кубенського, по верхній Сухоні в першій половині XV ст. були поділені між численними князями білозерської і ярославської лінії. Слабі й бідні, бідніючи дедалі більше від сімейних поділів і татарських тягарів, іноді спільно вчотирьох або вп'ятьох володіючи фамільним городком або навіть простою сільською волостю, вони не були спроможні підтримувати володарні права і володарну обстанову удільних князів і непомітно спускались до рівня приватних і навіть невеликих землевласників. Щоб привести їх під свою руку, московському князеві не треба було ні зброї, ні навіть грошей: вони самі шукали московської служби і слухняно поступалися своїми вотчинами, які діставали від нового государя назад у вигляді службового пожалування. Так уже Василій Темний порядкує вотчинами князів Заозерських, Кубенських, Бохтюжських, як своїми примислами.

Заселення
Заволжя

Успішному поширенню московської території в цей бік багато допоміг один народний рух. З посиленням Москви верхнє Поволжя стало безпечніше і з новгородської, і з татарської сторони. Це давало можливість зайвині населення, яке довго скупчувалось в межиріччі, відливати за Волгу в просторі лісові пустині тамтешнього краю. Розвідачами в цьому переселенському русі стали в кінця XIV ст. монахи центральних монастирів, переважно Троїцького

Сергієвого; пробираючись у костромські і вологодські петри, вони засновували по річках Комелі, Обнорі, Пелшмі, Авнезі, Глушиці монастирі, які ставали опорними пунктами селянських переселень. Через кілька років по цих ріках виникали однойменні волості з десятками сіл. З цими монастирями - колоніями повторювалось те саме, чого знавала їх метрополія, монастир преп. Сергія: вони обсаджувались селянськими селищами, які створювали їх любиму дрімучу пустиню. При спільному з новгородцями володінні Вологдою і як правитель Костромської області за своїм великокнязівським званням, московський князь був вправі вважати своїми ці волості, які заселялись вихідцями з московських володінь.

Так можна розрізнити п'ять головних способів, якими користувались московські князі для розширення свого князівства: це були скуповування, захоплення овбросне, захоплення дипломатичне з допомогою Орди, службовий договір з удільним князем і розселення з московських володінь за Волгу. З духовної Василя Темного, складеної близько 1462 року, можна бачити плоди півторавікових скнарних зусиль московських князів по збиранню чужих земель. В цій духовній велике князівство Владимирське вперше змішане з Московським князівством, і з старовинними втчинними володіннями і новими примислами в одну нерозривану володільницьку масу. На всьому просторі оксько - волзького межиріччя не московськими залишались тільки частини Тверського і Ярославського князівств та половина Ростова, друга половина якого була куплена Василієм Темним. Але московські володіння виходили за межі межиріччя на південь угору по Оці і Цні, а на північному сході заглиблювались у Вятську землю і доходили до Устюга, який наприкінці XIV ст. вже належав Москві. Володіння кн. Данила далеко не містили в собі і 500 квадратних миль, бо у всій Московській губернії не більше 590 кв. миль. Якщо за духовною Василя Темного окреслите межі московських володінь, ви побачите, що в них можна вважати принаймні 15 000 кв. миль. Такі були територіальні успіхи, досягнуті московськими князями на кінець першої половини XV ст. Завдяки цим успіхам на кінець князювання Темного Московське князівство розмірами своїми переважало будьяке з великих князівств, які тоді ще існували на Русі.

II. Користуючись своїми коштами і розважливою фамільною політикою, московські князі у XIV ст. поступово самі виходили із становища безправних удільних

Способи розширення Московського князівства

Здобуття великокнязівського столу

князів. Молодші, але багатші, ці князі розпочали сміливу боротьбу із старшими родичами за великокнязівський стіл. Головними їх суперниками були князі тверські, старші їхні родичі. Діючи в імя сили, а не права, московські князі довго не мали успіху. Князь Юрій московський змагався із своїм двоюрідним дядьком Михайлом тверським за велике князювання і згубив в Орді свого суперника, але потім сам зложив там голову, убитий сином Михайла. Проте, остаточне торжество залишилось за Москвою, бо засоби сторін, які боролися, були нерівні. На боці тверських князів були право старшинства і особисті доблесті, засоби юридичні й моральні; на боці московських були гроші і вміння користуватись обставинами, засоби матеріальні і практичні, а тоді Русь переживала час, коли останні засоби були дійовіші перших. Князі тверські ніяк не могли зрозуміти справжнього стану справ і на початку XIV ст. все ще вважали можливою боротьбу з татарами. Другий син Михайла тверського, Олександр, закликав свою братію, руських князів «один за одного і брат за брата стояти, а татарам не видавати і всім разом противитися їм, обороняти Руську землю і всіх православних християн». Так відповідав він на умовляння руських князів підкоритися татарам, коли вигнанцем ховався в Пскові, після того, як в 1327 р., не стерпівши татарських насильств, він з усім містом Твер'ю піднявся на татар і винищив татарське посольство, яке перебувало тоді в Твері. Московські князі інакше дивились на стан справ. Вони покищо зовсім не думали про боротьбу з татарами; бачачи, що на Орду далеко вигідніше впливати «смирною мудрістю», тобто піддесливістю і грішми, ніж зброєю, вони з усердям догоджали ханові і зробили його знаряддям своїх замислів. Ніхто з князів частіше за Калиту не їздив на поклін до хана, і там він був завжди бажаним гостем, бо приїжджав туди не з порожніми руками. В Орді звикли вже думати, що, коли приїде московський князь, буде «многое злато и сребро» і у великого хана - царя, і в його ханц, і в усіх іменитих мурз Золотої Орди. Завдяки тому московський князь, за генеалогією молодший серед своєї братії, добився старшого великокнязівського столу. Хан доручив Калиті покарати тверського князя за повстання. Той справно виконав доручення: під його керівництвом татари розорили Тверське князівство «и просто рещи, — додає літопис, — всю землю Руськую положиша пусту», не зачепивши, звичайно, Москви. У нагороду за це Калита в 1328 р. дістав великокнязівський

4358

стіл, який відтоді вже не виходив слід московського князя.

III. Здобуття великокнязівського столу московським князем супроводилось двома важливими наслідками для Русі, з яких один можна назвати моральним, другий політичним. Моральний полягав у тому, що московський удільний володар, ставши великим князем, перший почав виводити руське населення з того смутку і заціпеніння, в яке вкинули його зовнішні нещастя. Зразковий урядник свого уділу, що вмів налагодити в ньому громадську безпеку й тишину, московський князь, діставши звання великого, дав відчуття вигоди своїй політиці і іншим частинам північно-східної Русі. Цим він підготував собі широку популярність, тобто ґрунт для дальших успіхів. Літописець відмічає, що відтоді, як московський князь дістав від хана великокнязівське звання, північна Русь почала відпочивати від постійних татарських погромів, яких вона зазнавала. Розповідаючи про повернення Калити від хана в 1328 р. з пожалуванням, літописець додає: «бысть оттоле тишина велика по всей Русской земле на сорок лет и престаша татарове воевати землю Русскую». Це, очевидно, замітка спостерігача, який жив у другій половині XIV ст. Оглянувшись назад за сорок років, цей спостерігач відмітив, як відчулось в ці десятиріччя панування Москви в північній Росії: час з 1328 по 1368 р., коли вперше напав на північно-східну Русь Ольгерд литовський, вважався порою відпочинку для населення цієї Русі, яке за те дякувало Москві. У ці спокійні роки встигли народитись і вирости цілі два покоління, до нервів яких вражіння дитинства не прищепили несвідомого жаху батьків і дідів перед татаринами: вони й вийшли на Куликове поле. Політичний наслідок здобуття московським князем великого княжіння полягав у тому, що московський князь, ставши великим, перший почав виводити північну Русь із стану політичного роздрібнення, в яке привів її удільний порядок. До того часу удільні князі, не вважаючи на свої родинні зв'язки, заляпались чужими одним одному, відособленими володарями. При старших синах Олександра Невського, великих князях Дмитрії і Андрії, укладались союзи удільних князів проти того й другого брата, збирались князівські з'їзди для розв'язання спірних питань. Але це були випадкові і хвилинні спроби відновити родинне і володільницьке єднання. Спрямовані проти старшого князя, який за ідеєю, як названий батько, повинен був об'єднати молодших, ці союзи не підтримували, а

Наслідки цього успіху

Припинення татарських навал

Московський союз князів

скоріше ослабляли родинний зв'язок Всеволодовичів. Навколо Москви в часів великокняжіння Калити утворюється князівський союз на більш міцних основах, керований самим московським князем. Спочатку цей союз був фінансовий і підневільний. Татари по завоюванні Русі на перших кроках самі збирали накладену ними на Русь данину, ординський *виход*, для чого в перші 35 років іга три рази робили через *численників*, які присилались з Орди, поголовний, крім духовенства, перепис народу, *число*; але потім хани почали доручати збирання виходу великому князеві владимирському. Таке доручення збирати ординську данину в багатьох, якщо тільки не в усіх князів, і приставляти її в Орду дістав і Іван Данилович, коли став великим князем владимирським. Це повноваження стало в руках великого князя потужним знаряддям політичного об'єднання удільної Русі. Не охочий і не майстер бити свою братію мечем, московський князь дістав змогу бити її карбованцем. Цей союз, спочатку тільки фінансовий, потім став на ширшу основу, діставши ще політичне значення. Простий відповідальний прикажчик хана по збиранню і приставці данини, московський князь поставлений був потім повноважним керівником і суддею руських князів. Літописець розповідає, що коли діти Калити по смерті батька в 1341 р. з'явилися до хана Узбека, той зустрів їх з честю і любов'ю, бо дуже любив і шанував їхнього батька, і обіцяв нікому мимо них не віддавати великого князювання. Старшому синові Семену, призначеному великим князем, дані були «под руки» всі князі руські. Літописець додає, що Семен був у хана у великій шані, і всі князі руські, і рязанські, і ростовські, і навіть тверські, так підручні йому були, що все по його слову робили. Семен умів користуватись вигодами свого становища і давав відчувати їх іншим князям, як показує дане йому прізвисько *Гордого*. По смерті Семена в 1353 р. його брат і наступник Іван одержав від хана разом з великокнязівським званням і судову владу над усіма князями північної Русі: хан велів їм у всьому слухатися великого князя Івана і в нього судитись, а в кривдах скаржитись на нього ханові. За князювання Іванового сина Дмитрія цей князівський союз з Москвою на чолі, готовий перетворитись у гегемонію Москви над руськими князями, ще більше розширився і зміцнів, набувши національного значення. Коли при Дмитрії відновилась боротьба Москви з Твер'ю, тверський князь Михайло Олександрович шукав собі опори в Литві і навіть в Орді, чим втратив популяр-

ність, якою доти користувались тверські князі в населення північної Русі. Коли в 1375 р. московський князь ішов на Тверь, до його полків приєдналось 19 князів. Багато з них, наприклад, князі ростовські, білозерський, стародубський, всі потомки Всеволода III були давнішими або недавніми підручниками московського князя; але деякі з них добровільно приєднались до нього з патріотичного почуття. Такі були князі чернігівської лінії Святославичів: брянський, новосільський, оболенський. Вони сердились на тверського князя за те, що він неоднократно наводив на Русь Литву, яка стільки зла занодіяла православним християнам, і з'єднався навіть з поганим Мамаєм. Нарешті, майже вся північна Русь під керівництвом Москви стала проти Орди на Куликовому полі і під московськими прапорами здобула першу народну перемогу над агарянством. Це надало московському князеві значення *національного вождя* північної Русі в боротьбі із зовнішніми ворогами. Так Орда стала сліпим знаряддям, допомогою якого створювалась політична і народна сила, що спрямувалась проти неї ж.

IV. Найважливішим успіхом московського князя було те, що він здобув своєму стольному місту значення церковної столиці Русі. І в цьому здобутті йому допомогло географічне положення міста Москви. Татарським розгромом остаточно спустошена була старовинна Київська Русь, яка пустіла з половини XII ст. Услід за населенням на північ пішов і вищий ієрарх руської церкви, київський митрополит. Літописець розповідає, що в 1299 р. митрополит Максим, не стерпівши насильства татарського, зібрався з усім своїм кліросом і виїхав з Києва у Владимир на Клязьмі; тоді ж і весь Київ - місто розбіглося, додає літопис. Але рештки південноруської пастви в той тяжкий час не менше, навіть більше, ніж раніше, потребували піклувань вищого пастиря руської церкви. Митрополит із Владимира повинен був час від часу відвідувати південноруські єпархії. Під час цих поїздок він зупинявся на роздоріжжі в місті Москві. Так, мандруючи по Русі, проходячи «места и города» за висловом житія, часто бував і подовгу проживав у Москві наступник Максима митрополит Петро. Завдяки тому в нього зав'язалась тісна дружба з князем Іваном Калитою, який правив Москвою ще за життя старшого брата Юрія під час його частих відлучок. Обидва вони разом заклали кам'яний соборний храм Успенія в Москві. Можливо, святитель і не думав про перенесення митрополичої кафедри в Клязьми на береги

Перенесення митрополичої кафедри до Москви

Москви. Місто Москва належало до владимирської єпархії, архієреєм якої був той же митрополит в моменту переселення на Клязьму. Буваючи у Москві, митрополит Петро гостював у місцевого князя, жив у своєму єпархіальному місті, на старовинному дворі князя Юрія Долгорукого, звідки потім перейшов на те місце, де незабаром був закладений Успенський собор. Трапилося так, що в цьому місті владуку й постигла смерть (в 1326 р.). Але ця випадковість стала заповітом для наступних митрополитів. Наступник Петра Феогност уже не хотів жити у Володимирі, оселився на новому митрополичому подвір'ї в Москві, біля чудотворцевої могили в новозбудованому Успенському соборі. Так Москва стала церковною столицею Русі далеко раніше, ніж зробилась столицею політичною. Нитки церковного життя, які далеко розходились від митрополичої кафедри по Руській землі, притягали тепер її частини до Москви, а багаті матеріальні кошти, які мала тоді руська церква, почали припливати в Москву, сприяючи її збагаченню. Ще важливіше було моральне вражіння, справлене цим переміщенням митрополичої кафедри на населення північної Русі. Тут з більшим довір'ям почали ставитись до московського князя, вважаючи, що всі його дії відбуваються з благословення верховного святого руської церкви. Слід цього вражіння помітний в оповіданні літописця. Розповідаючи про перенесення кафедри з Володимира до Москви, цей літописець зазначає: «иним же князем многим немного сладостно бе, еже град Москва митрополита имяше в себе живуща». Ще яскравіше виступає це морально - церковне вражіння в пам'ятках пізнішого часу. Митрополит Петро помер страдником за Руську землю, подорожував в Орду клопотатись за свою паству, багато труда прийняв у своїх піклуваннях про пасомих. Церква руська залічила його до сонму святих заступників Руської землі, і руські люди клялись його ім'ям уже в XIV ст. Життя цього святого описане його другом і сучасником, ростовським єпископом Прохором. Цей біограф коротко і просто розповідає про те, як помер у Москві св. Петро у відсутність князя Івана Калити. Наприкінці XIV або на початку XV ст. один з наступників св. Петра, серб Кипріан, написав більш витіватий життєпис святого. Тут зустрічаємо вже інший опис його кончини: св. Петро вмирає в присутності Івана Калити, умовляє князя добудувати заснований ними обома соборний храм Успенія божої матері і при цьому святий вирікає князеві таке пророцтво: «якщо, сину, мене по-

Значення цієї зміни

слухавш і храм богородиці спорудиш і мене поховавш у своєму місті, то й сам прославишся більше за інших князів, і прославляться сини і внуки твої, і місто це славне буде серед усіх міст руських, і святителі стануть жити в ньому, і зйдуть руки його на плечі ворогів його, та й кості мої в ньому покладені будуть». Очевидно, Кіпріян запозичив цю подробицю, невідому Прохорові, з народної оповіді, яка встигла скластись під впливом подій XIV ст. Руська церковна громада почала співчутливо ставитись до князя, який діяв пліч - о - пліч з вищим пастирем руської церкви. Це співчуття церковної громади, можливо, найбільше допомогло московському князеві укріпити за собою національне і моральне значення в північній Русі.

Сліди цього співчуття знаходимо і в іншій, трохи пізнішій пам'ятці. Близько половини XV ст. почав подвизатись в заснованому ним монастирі чернець Пафнутій Боровський, один із найбільш сворідних і міцних характерів, які відомі в стародавній Русі. Він любив розповідати учням, що бачив і чув на своєму віку. Ці розповіді, записані слухачами, дійшли до нас. Між іншим, преп. Пафнутій розповідав, як в 1427 р. був мор великий на Русі, мерли «болячкою - прыщем»; можливо, це була чума. Обмирала тоді одна черниця і, прокинувшись, розповідала, кого бачила в раю і кого в пеклі, і про кого що розповідала, розміркувавши по їх життю, знаходили, що це правда. Бачила вона в раю великого князя Івана Даниловича Калиту: так прозвали його, додавав оповідач, за своє жебраколюбство, бо завжди носив за поясом мішок з грішми (калиту), з якого подавав жебракам, скільки рука захопить. Можливо, іронічному прізвиську, яке сучасники дали князеві - скнарі, пізніші покоління почали надавати вже морального тлумачення. Підходить раз до князя жебрак і одержує від нього милостину, підходить вдруге, князь дав йому другу милостину; жебрак не вгамувався і підійшов утретє; тоді і князь не стерпів і, подаючи йому третю милостину, сердито сказав: «На, візьми, неситі баньки!» — «Сам ти неситі баньки, — відповів жебрак: — і тут царюєш і на тому світі царювати хочеш». Це — тонка хвала в грубій формі: жебрак хотів сказати, що князь милостинею, жебраколюбством старається заробити собі царство небесне. З цього ясно стало, — продовжував розповідач, що жебрак посланий був від бога спокусити князя і сповістити йому, що «що бозе бяше дело его, еже творит». Бачила ще черниця в аду литовського короля Вітовта в образі великої людини, якому страшний чор-

Розповіді
о. Пафнутія

ний мурин (біс) клав у рот кліщами розпечені червінці, приказуючи: «Наїдайся ж, окаянный!» Добродушний гумор, яким пройняті ці розповіді, не дозволяє сумніватись в їх народному походженні. Не звертайте уваги на хронологію розповіді, не спиняйтесь на тому, що в 1427 р. черниця навіть в пеклі не могла зустріти Вітовта, який помер в 1430 р. У народній пам'яті своя хронологія і прагматика, своя концепція історичних явищ. Народне оповідання, забуваючи хронологію, протиставляло литовського короля, ворога Русі і православ'я, Іванові Даниловичу Калиті, другові меншої, убогої братії, правнук якого Василій Димитрович стримав натиск цього грізного короля на православну Русь. Народна думка живо сприйняла цю близькість обох влад, князівської і церковної, і внесла участь чуття в легендарну розробку образів їх носіїв, Калити і московського первосвятителя. В тих же повістях о. Пафнутія є коротеньке, але виразне оповіданнячко. Раз Калита бачив у сні гору високу, вкриту снігом; сніг розтанув, а потім і гора зникла. Калита запитав св. Петра про значення сну. «Гора, — відповідав святий, — це — ти, князь, а сніг на горі — я, старик: я помру раніше за тебе». Церковний колорит, яким забарвлені наведені розповіді, вказує на участь духовенства в їх створенні. Очевидно, політичні успіхи московського князя освящалися в народному уявленні сприянням і благословенням вищої церковної влади на Русі. Завдяки тому ці успіхи, досягнуті не завжди чистими засобами, стали тривким адобутком московського князя.

Висновки

Сполучаючи всі викладені факти, ми можемо уявити собі ставлення, яке протягом XIV ст. встановилося серед північного руського населення до московського князівства і його князя: під впливом подій XIV ст. в цьому населенні на них установився троякий погляд. 1) На старшого великого князя московського звикли дивитись, як на зразкового правителя - господаря, установителя земської тишини і громадянського порядку, а на Московське князівство, як на вихідний пункт нового ладу земських відносин, першим наслідком якого і було встановлення більшої внутрішньої тишини і зовнішньої безпеки. 2) На старшого московського князя звикли дивитись, як на народного вождя Русі в боротьбі із зовнішніми ворогами, а на Москву, як на причинницю перших народних успіхів над невірною Литвою і поганями «сыроядцами» агарянами. 3) Нарешті, в московському князі північна Русь звикла бачити старшого сина руської церкви, найближ-

чого друга і співробітника головного руського ієрарха, а Москву вважати містом, на якому лежить особливе благословення найбільш великого святителя Руської землі і з яким зв'язані релігійно - моральні інтереси всього православного руського народу. Такого значення набув на кінець першої половини XV ст. удільний москворецький князьок, який півторасти років тому виступав дрібним хижакком, що за рогу підстерігає своїх сусідів.

ЛЕКЦІЯ ХХІІ

Взаємні відносини московських князів.— Порядок спадковства.— Видима юридична нерозрізюваність рухомого майна і удільних володінь.— Відношення московського князівського порядку спадковства до юридичного звичаю стародавньої Русі.— Відносини московських князів по спорідненню і володінню.— Посилення старшого спадкоємця.— Форми підпорядкування йому молодших удільних князів.— Вплив татарського іґа на князівські відносини.— Встановлення наступництва московської великокнязівської влади в прямій низхідній лінії.— Зустріч фамільних прагнень московських князів з народними потребами Великої Росії.— Значення московської уособиці за Василя Темного.— Характер московських князів.

Взаємні
відносини
москов-
ських
князів

Почавши вивчати історію Московського князівства в XIV і в першій половині XV ст., ми простежили територіальні придбання і ріст політичного і національного значення його князів. Але це був лише один з процесів, що створили силу Москви,— процес, яким позначились *зовнішні* успіхи московських князів, поширення їхніх володінь і їх впливу за первісні межі їхньої вотчини. Але територіальний і національний ріст Московського князівства супроводився ще політичним піднесенням одного з його князів,— того, що носив звання великого і визнавався як старший у московській князівській родині. В той час, коли Московське князівство вбирало в себе роз'єднані частини Руської землі, цей фактично або фіктивно старший князь збирав у своїх руках роздрібнені елементи верховної влади, і як перший процес перетворив Московське князівство в національну Руську державу, так результатом другого було перетворення московського великого князя, тільки старшого званням в удільних, в єдиного, тобто в єдинодержавного руського государя. В той час, коли Москва піднімалась, поглинаючи інші руські князівства, її великий князь підносився, підпорядковуючи собі свою найближчу братію — удільних московських князів. Це підпорядкування ставало можливим тому, що зовнішні

успіхи, досягнуті Московським князівством, найбільшою часткою своєю доставались великому князеві, який із своїм московським уділом сполучав володіння і Владимирською великокнязівською областю. Цей другий процес, що ним позначились *внутрішні* політичні успіхи Московського князівства, ми й будемо вивчати. Щоб краще зрозуміти його, треба ще раз уявити собі порядок князівського володіння, що чинив у Московському, як і в інших князівствах.

Стежачи за піднесенням Москви, ми бачимо на першому плані діяльність московського великого князя; але московський великий князь був не єдиним, а тільки старшим з московських князів. Вотчина московських Даниловичів не була цільною володільницькою одиницею: подібно до вотчин інших князівських ліній, вона становила групу незалежних удільних князівств. В той час, коли починалась об'єднувальна роль Москви, в сім'ї її князів ще цілком діяли старі удільні відносини. Але в міру того, як розширялись володіння і зовнішнє значення Москви, змінювались і внутрішні відносини між московським великим князем і його молодшими удільними родичами і змінювались на користь першого. Щоб вивчити хід цієї зміни, ми розглянемо спочатку порядок спадкоємства, який чинив у сім'ї московських князів до половини XV ст., і потім взаємні відносини князів - співспадкоємців по володінню.

Порядок спадкоємства, що чинив у лінії московських князів XIV і XV ст., відкривається з довгого ряду їхніх духовних грамот, які дійшли до нас. Починаючи з Калити і кінчаючи Іваном III, майже кожний московський князь залишав після себе духовну; від деяких залишилось навіть по дві і по три духовних, так що за виучуваний час їх збереглося всього до 16. Це досить багатий матеріал для вивчення московського порядку спадкоємства. Сама поява цих грамот вже досить його характеризує. Як вам відомо, в два порядки спадкоємства: по закону або звичаю і по духовній. Перший складається з правил, які встановлюють одноманітний і обов'язковий перехід майна незалежно від погляду спадкодавця, хоча б і всупереч його волі. Якщо в московських князів спадкоємство всякий раз визначалось духовною, значить, не існувало таких обов'язкових звичних правил або встановлювались нові правила, що не відповідали звичаю. Отже, воля заповідача — ось юридична основа порядку спадкоємства, що чинив у московському князівському домі, як і в інших

92975
Порядок
спадкоємства

лініях Всеволодового племені. Ця основа цілком відповідала юридичній суті удільного володіння, яка полягала в понятті про князівство, як особисту власність князя-володільця. Якщо князь — особистий власник уділу, яким він володів, то й наступництво володіння могло визначатись тільки особистою волею володільця. Такий порядок поширювався лише на вотчину і промисли московських князів, які поділялися на уділи, але не на Владимирську великокнязівську волость, яка за старим звичаєм доставалась старшому князеві, а старшим тепер був той, кого визнавав таким хан. Спадкоємцями за московськими духовними грамотами є насамперед сини заповідача, за відсутністю синів його брати, нарешті дружини, самі або з дочками, навіть при синах і братах. Великий князь Іван Калита поділив свою вотчину на чотири частини, з яких три віддав трьом своїм синам, а четверту другій своїй дружині з дочками; з них одна й по смерті матері продовжувала володіти часткою відказаного їй спільного уділу. Син Калити великий князь Семен, умираючи бездітним, заповідав весь свій уділ дружині, минаючи братів. Княгині-удови постійно по духовній беруть участь у спадщині, хоча неоднаково з прямими спадкоємцями. Вони одержують від князів-заповідачів, чоловіків своїх, володіння двоякого роду: 1) *опричини*, тобто володіння, які належали їм цілком і 2) *прожитки*, якими вони користувались лише «до свого живота», довічно. Ця постійна участь княгинь-удов у спадщині в силу духовної становила другу рису юридичного характеру удільного князівського володіння як приватної власності володільця. Ще яскравіше розкривається цей приватно-правовий характер удільного князівства у заповітному розпорядку його частин між спадкоємцями. Вотчина заповідача не ділилась в духовній на суцільні простори, в поділ панувало надзвичайне через-смузжя. Причиною цього був самий спосіб поділу. Московське князівство складалось з кількох пластів або розрядів володінь, що розрізнялися між собою своїм господарським значенням або історичним походженням. Ці розряди великий князь Дмитрій Донской в своїй духовній перелічує в такому порядку: місто Москва, дворцеві села підмосковні, дворцеві села в чужих, не московських уділах і у великокнязівській області Владимирській, потім решта володінь, міста і сільські волості, до того ж спочатку володіння московські старовинні і, нарешті, пізніші позамосковські придбання. Кожний спадкоємець одержував окрему частку в кожному з цих трьох розрядів мо-

сковських володінь, так само як він одержував окрему частину в кожному розряді рухомого майна заповідача. Як усякому синові батько - заповідач призначав з своїх домашніх речей окрему шапку, шубу і каптан з поясом, так кожний спадкоємець одержував окрему частку в місті Москві і в підмосковних дворцевих селах, окрему частку в старовинних московських володіннях і в нових промислах. Звідси й походило черезсмужжя князівського володіння. Нерозрізняваність в поділі рухомого майна, домашніх речей і вотчинних володінь становить третю рису в юридичному характері, з яким виступає удільне володіння в московських духовних. Князь - заповідач поділяв так черезсмужно свою вотчину, очевидно, з господарських, а не з державних міркувань, виходячи із своїх сімейних, а не громадських інтересів. Він дивився на свої володіння тільки як на різні статті свого господарства, а не як на цілу сукупність, що управляється ним в ім'я загального блага. Навіть своєю формою духовні грамоти московських князів цілком схожі були на духовні приватних осіб того часу. Розгорнемо, наприклад, першу духовну грамоту другого московського великого князя Івана Калити, складену близько 1327 р., коли він збирався їхати в Орду. Грамота ця починається такими словами:

«Во имя отца и сына и святого духа, се аз грешный, худый раб божий Иван пишу душевную грамоту, идя в Орду, никим не нужен (ніким не примушуваний), целым своим умом, в своем здоровьи. Аже бог что розгадает о моем животе, даю ряд сыном своим и княгине своей. Приказываю сыном своим отчину свою Москву, я се есмь им раздел учинил (тобто місто Москву я віддаю всім синам разом, а крім того ось що даю їм кожному окремо)». Потім перелічуються міста, села й волості, що становили уділ кожного сина. Як духовні приватних осіб складались при свідках і скріплялись церковною владою, так і духовні грамоти московських великих князів писались при «послухах», якими звичайно були їх бояри, і підписувались московським митрополитом. Отже, основними рисами порядку спадковства, що панував серед московських князів, були: особиста воля заповідача, як єдина основа цього порядку, участь у поділі спадщини всіх членів сім'ї князя-заповідача, не виключаючи дружини і дочок, і видима юридична нерозрізняваність рухомого й нерухомого майна, домашніх речей і територіальних володінь.

З усіх цих рис вас може вразити переважно ця нерозрізняваність, як ознака грубості суспільної свідомості. Але

Рухоме
і вотчина
в духовних

треба обережно вглядатись у вичувані старовинні документи, щоб не помилитись у розумінні людей, які їх склали. І Калита, звичайно, розумів, що володіти Москвою з її населенням далеко не те саме, що володіти своїм сундуком з його вмістом. Розуміння цього таке просте саме по собі, що важко відмовити в ньому будькому, навіть людям XIV ст. Калита розрізняв в своїй особі володільця і владаря, власника і правителя. Він вважав своєю особистою власністю землю під містом Москвою з її угіддями, право виводити на цій землі будівлі, промишляти і торгувати або за все це брати мита. Всім цим він і порядкує в своїх духовних нарівні з одежею і посудом. Але він ще судив і карав жителів Москви за злочини і вчинки, розбирав їх позови, видавав обов'язкові для них розпорядження для підтримання громадського порядку, оподатковував їх збором на громадські потреби, наприклад, даниною для сплати ординського виходу. Все він вважав не своєю власністю, а справою владаря, від бога поставленого «люди своя уймаи от лихого обычая», як писав потім преп. Кирило Білозерський одному з удільних московських князів. Тому Калита нічого й не говорить про ці державні права в своїх духовних: ці грамоти — приватні заповітні розпорядження, а не земські статuti. І великого князівства Владимирського, де московські князі були тільки правителями, вони не вносили в свої духовні, поки з Дмитрія Донского не почали привласнювати його собі на вотчинному праві. Переходили в спадщину по духовній речі, господарства, а не особи і не громади, як політичні союзи, які й тоді відрізнялись від господарських статей. І все таки московського князя за розглянутими духовними грамотами не можна визнати государем в справжньому політичному розумінні слова з двох причин: простір Московського князівства вважався вотчиною його князів, а не державною територією; володарні права їх, які становлять зміст верховної влади, дрібнились і відчужувались разом з вотчиною, нарівні з господарськими статтями. У цих князів не можна відкидати наявність державних понять, але понять, які ще не встигли набрати форм і засобів дії, що відповідали б їх природі. Отже, указана нерозрізняваність рухомого і нерухомого майна в духовних московських князів характеризує не стільки їх суспільну свідомість, скільки їх володільницькі навички, які ще не звільнилися від удільного змішання володіння з управлінням.

Якщо в московському князі в XIV — XV ст., навіть великому князі, було так багато приватного володільця, який закривав в ньому собою государя, то можна запитати: як відносився встановлюваний в московських князівських духовних порядок спадковства до юридичного звичаю, який чинив у приватному житті стародавньої Русі, в її громадянському обігу? Про це найзручніше було б судити з випадків законного спадковства; але такого випадку в досить виясненими обставинами не зустрічаємо в московському князівському домі виучуваного часу. В духовних грамотах бачимо і схожості і відступи від цього звичаю. Княгині понад призначувану їм чоловіками - заповідачами опричину дістають ще в довічне володіння частки з уділів своїх синів цілком згідно з Руською Правдою, за якою вдові «у своїх дітей взяти частину», розуміється, «до живота», а що їй дав чоловік, тому вона «господина», тобто повна власниця. Так само ж не зустрічаємо в московських духовних випадку участі в спадщині братів при дітях, як взагалі не було звично в стародавній Русі закликати бічних спадковців, коли є прямі. Але в тих же духовних дружини й дочки є спадковницями, до того ж іноді на праві цілковитої власності, при синах і братах всупереч давньоруському звичаєві. Значить, спадковство по духовній у московських князів не цілком збігалось із спадковством по закону. Цю розбіжність можна пояснити сімейними міркуваннями, подібними до тих, які спонукали московських князів, всупереч удільній основі суворої роздільності володіння, заповідати місто Москову не одному, саме старшому, а всім синам, проте, з поділом на окремі ділянки. При загальному прагненні удільних князів до відособлення і взаємного відчуження батьки хотіли, щоб сини частіше зустрічались в загальному фамільному гнізді, біля могил батьків, і не забували, що вони діти одного батька й однієї матері.

Тепер поглянемо, які відносини встановлювались між князями - співспадковцями, коли закривав очі їхній батько - заповідач і вони вступали у володіння ділянками батькової вотчини, які їм припали. Ці відносини можна вивчити по договірних грамотах московських князів, яких також дійшло до нас кілька десятків від XIV і XV ст. За цими грамотами кожний князь - співспадковець є цілковитим господарем уділу, що йому припав; він володів ним цілком незалежно, як володів своєю отчиною його батько. Формулою цієї незалежності можна визнати слова великого князя Дмитрія Донского в договірній

Князівське
спадков-
ство і зви-
чай

Відносини
князів по
споріднен-
ню і воло-
дінню

його грамоті 1388 р. в двоюрідним братом, удільним князем серпуховським Володимиром Андрійовичем: «тобе знати своя отчина, а мне знати своя отчина». На основі цієї формули і визначаються взаємні відносини князів - спадкоємців по володінню. Кожний князь зобов'язувався не втручатись в удільні справи іншого, не міг без дозволу володільця діставати землі в чужому уділі, не міг навіть без дозволу місцевого володільця проїхати через його володіння «на свою утеху», тобто на полкування. Але при викладеному порядку поділу князівських вотчин між спадкоємцями і при приватних способах придбання земель князями звичайно бувало так, що один князь володів селами в уділі іншого. У таких володіннях було два володільці, так би мовити, територіальний і особистий. Становище таких сіл визначалось умовою договірних грамот, яка мала характер звичного правила: «судом и данью тянуть по земле и по воде», тобто, такі села були підсудні і платили данину, прямий поземельний податок, місцевому територіальному володільцеві, в уділі якого вони знаходились, а не своєму князеві - власнику, який задовольнявся одержанням з них приватного володільницького оброку. А втім, і це правило допускало виняток: іноді села князя, які знаходилися в чужому уділі, тільки даниною тягли до місцевого територіального володільця, а по суду залежали від свого князя - власника. Отже, кожний удільний князь був незалежним володільцем свого уділу.

Але легко зрозуміти, що удільні князі певної князівської лінії не могли стати цілком чужими один одному володільцями через те вже, що були близькі родичі один одному. Звичайно це були рідні або двоюрідні брати або дядьки з племінниками. Родинна близькість встановлювала між князями певні невідільні зв'язки. Підкоряючись цій близькості, вони в договірних грамотах звичайно зобов'язувались «быть всем за один до живота». Згідно з заповітом батька, який наказував старшому синові молодшу його братію, щоб він по бозі був їй «печальник», піклувальник, молодші удільні князі зобов'язувались шанувати старшого замість батька, старший зобов'язувався держати молодших братів у братстві без образи і піклуватись про дітей їхніх, якщо вони осиротіють. При торжестві сімейних відносин над родовими між удільними князями особливо важливого значення в князівській сім'ї набувала удова - мати. Заповідачі наказували дітям слухатись у всьому своєї матері, ні в чому не виходити з її волі, шанувати її замість батька.

Але легко бачити, що все це родинні, а не володільницькі відносини, скоріше моральні заповіді або добродушні обіцянки, ніж справжні політичні зобов'язання. Споріднення зав'язувало і володільницькі відносини: довічні володіння вдови по смерті її поділялись між її синами або онуками, свекрухи звичайно заповідали свої опричини невісткам, матері синам і т. п. Але це були приватні громадянські і не завжди обов'язкові відносини. Чи існували будьякі обов'язкові відносини по володінню з характером політичних зв'язків? За довірними грамотами московських князів XIV і першої половини XV ст. старший великий князь в силу тільки свого старшинства не мав постійного обов'язкового, тобто політичного авторитету для молодших своїх родичів, не наділяв, не судив їх, як раніше, якщо це не були його діти. До того ж, тоді не існувало вже на Русі і єдиного великого князя. З розвитком удільного порядку володіння розділилась і великокнязівська гідність. Князі, володарі тодішньої північної Русі, належали до різних князівських ліній, більша частина яких ішла від Всеволода III суздальського. Кожна князівська лінія, відособившись, заводила свого великого князя: у князів тверських був свій великий князь, свій у ростовських, ярославських, рязанських і в інших лініях. Правда, першим з цих великих князів, найстаріших із старших, можна було вважати великого князя московського, бо з Івана Калити він володів безперервно і великокнязівською Владимирською областю, яка в XIII ст. була спільною власністю Всеволодового племені, і якою по черзі володіли старші із Всеволодовичів. Але в XIV ст. під впливом основ, на яких був побудований удільний порядок володіння, і Владимирське велике князівство втратило свій старий родовий характер. У духовній своїй 1389 р. великий князь Дмитрій Донской благословив свого старшого сина цим князівством, як своєю отчиною, а внук його Василій Темний включив Владимирську область до складу своєї спадкової московської вотчини. Так зник останній залишок колишнього неподільного князівського володіння. Постійних політичних зв'язків по володінню між князями старшими й молодшими в кожній лінії, як і між князями різних ліній, не існувало, судячи з довірних московських грамот; зав'язувались лише зв'язки тимчасові, сімейні, як довічне забезпечення матері і т. п. Дмитрій Донской у своїй духовній вперше встановив деяку солідарність по володінню між своїми синами, але випадкового характеру, обмеживши право бездітного сина

порядкувати своїм уділом в разі смерті: відмерлий уділ поділяється між рештою братів померлого за розсудом княгині - матері; тільки уділ старшого брата, великого князя, в такому випадку неподільно переходить до дальшого брата, а уділ останнього мати поділяє між наявними синами. Такі ж тимчасові й випадкові зв'язки виникали з потреб зовнішньої оборони і з відносин до Орди. В інтересах зовнішньої безпеки князі - родичі, звичайно найближчі, укладали наступальний і оборонний союз один з одним. В договірних грамотах молодші удільні князі говорили своєму старшому «бути тебе с нами, а нам с тобою». Великий князь зобов'язувався не укладати договорів без відома молодших і навпаки. Великий князь і молодші його родичі зобов'язувались мати спільних друзів і спільних ворогів. Старший говорив у грамоті молодшому: «сяду я на коня (піду в похід), і вам сідати на коні; коли я сам не піду, я вас пошлю, вам іти без непослуху». Але це були тимчасові угоди, які укладаються між незалежними володільцями по міжнародному праву. Тому умови ці змінювались з кожним поколінням князів, навіть з кожною зміною в наявному складі князівського союзу або просто із зміною обставин. Завдяки цій мінливості князівських відносин до нас і дійшла така сила договірних грамот. Великий князь Василій Темний тільки з двоюрідними братами своїми, удільними князями можайськими Іваном і Михайлом Андрійовичами, уклали протягом свого князювання 17 договорів; ще більше договорів довелось укласти тому ж великому князеві із своїм дядьком Юрієм Галицьким і його синами Василієм Косим і Дмитрієм Красним. Другий ряд володільницьких відносин між князями зав'язувався під впливом їх залежності від Орди. Ординський хан, як я вже говорив, спочатку збирав данину з Руської землі через своїх агентів, потім знайшов, що зручніше доручати збирання цієї данини великим князям руським. Кожний великий князь збирав татарську контрибуцію, *виход*, з удільних князів свої лінії і приставляв її в Орду; Калиті доручено було збирати данину навіть з князів інших ліній. Цією перевагою, яка давала великим князям змогу тримати в залежності князів удільних, перші дуже дорожили і старались не допускати молодших родичів до безпосередніх зносин з Ордою. Це прагнення виявлялось в договірних князівських грамотах словами великого князя, зверненими до удільних: «мне знать Орду, а тебе Орды не знать». Фінансова залежність удільних князів від великого в часом могла

перетворитись в залежність політичну. Але князі дуже добре пам'ятали, що цей зв'язок нав'язаний їм зовні, і твердо стояли на тій думці, що він мусить зникнути із зникненням цієї сторонньої сили. Ось чому у згаданому договорі Дмитрія Донського з серпуховським удільним князем ми зустрічаємо умову: «оже ны бог избавит, ослободит от Орды, ино мне два жеребья дани, а тебе треть», тобто великий князь буде удержувати свої дві третини ординської данини в своїх руках, а удільний свою третину в своїх. Значить, московські князі гадали, що як тільки спаде татарське іго, повинна зникнути і фінансова залежність удільних князів від великого. Отже, розглядаючи договірні грамоти XIV і XV ст., ми не знаходимо ніякого постійного політичного зв'язку, який підпорядковував би удільних князів великому. При таких відносинах яким же способом могла зав'язатись політична залежність удільних князів від великого? Ось питання, розв'язання якого розкривається процес утворення верховної державної влади в Московському князівстві.

Для вивчаючого взаємні відносини московських князів XIV і XV ст. їх договірні грамоти — досить підступне джерело. Викладені умови їх вже не відповідали сучасній їм дійсності. З цього боку московські договірні грамоти являють в деякому розумінні історичний анахронізм; вони відтворюють князівські відносини, які без сумніву діяли колись, саме в першу пору удільного порядку, в XIII і може на початку XIV ст., не пізніше. З того часу, як Москва почала здобувати рішучу перевагу над іншими князівствами, ці умови швидко застаріли і повторювались в договірних грамотах, як затвержені формули, за давньою звичкою, в наслідок звичної неповороткості мислення канцелярій, їх невміння встигати за життям. Цю хибу поділяли із своїми дяками і самі князі. Ось небезпека, яка загрожує дослідникові договірних грамот. Ця відсталість понять від дійсності виступає в князівських договорах особливо виразно. Тут північні князі XIV ст. продовжують говорити мовою споріднення, якою їх південні предки XI — XII ст. визначали свої взаємні відносини. Але родинні вирази мають суто умовне розуміння. Удільний дядько, старший, але найслабший князь, зобов'язується вважати молодшого родича, племінника, але великого князя, своїм старшим братом; ступенями споріднення вимірюється нерівність сили і влади. Для нових відносин ще не були знайдені підходящі слова, і ці відносини відійшли від ходячих понять, значить, були створені

Договірні грамоти не відповідають дійсності

умовами, які діяли поза свідомістю людей, захоплених їх впливом.

Посилення
старшого
спадкоємця

Справжні відносини московських князів з Дмитрія Донского або навіть при найближчих його попередниках ставали вже на інші основи. Під прикриттям термінології умовного споріднення і почалось поступове перетворення удільних князів із самостійних володільців у слуг свого умовно або справді старшого родича, великого князя. Великий князь московський, як ми бачили, здобував дедалі більшу перевагу над удільними молодшими родичами. Цікаво, що ця перевага старшого великого князя, яка зруйнувала потім удільний порядок, створювалась з умов цього ж самого порядку. Ми бачили з московських духовних грамот, що порядок спадкоємства в середовищі московських князів визначався виключно особистою волею заповідача. Але ці заповідачі поступово виробили і за своїли собі певні сталі правила, якими вони керувались, ділячи свою вотчину між спадкоємцями. Так, уже в першій московській духовній грамоті, написаної Іваном Калитою, ми помічаємо прагнення московських князів - заповідачів ділити свою вотчину на нерівні частини: розміри кожної частини відповідали ступеневі старшинства спадкоємця, що її одержував. Чим старший був спадкоємець, тим більша частка спадщини доставалась йому. В цій нерівності поділу, очевидно, позначався неясний спогад про колись чинний між князями порядок володіння по черзі старшинства. Але і в цьому випадку старий переказ пригадався, бо відповідав сімейним міркуванням: старший син після батька ставав для молодших своїх братів замість батька, а тому повинен бути сильніший за них. Завдяки цьому звичаєві, засвоєному московськими заповідачами, старший спадкоємець, тобто старший син заповідача, одержував з батьківської спадщини більшу частку порівняно з молодшими братами - співспадкоємцями. Ця зайвина давалась йому «на старійшу путь», тобто по праву старшинства. Спочатку вона дуже незначна, складається з небагатьох зайвих міст або сіл, з кількох зайвих прибутків; але в духовній Дмитрія Донского ця зайвина на старійшу путь став дедалі більша. По духовній Дмитрія Донского володіння його були поділені між п'ятьма його синами; в духовній визначається і прибутковість кожного уділу. Заповідач указує, скільки повинен вносити кожний з його спадкоємців в склад кожної тисячі карбованців ординської дані. Очевидно, внесок кожного спадкоємця визначався залежно від прибутковості його уділу.

Старший син, великий князь Василій, повинен був вносити до складу тисячі не п'яту частину, а 342 карбованці, тобто понад третину всієї суми. Після Дмитрія Донського з кожним поколінням зайвина старшого спадкоємця на старійшу путь росте дедалі більше. Візьмемо духовну великого князя Василія Темного, складену в 1462 р. Василій також поділив свою вотчину між п'ятьма синами. Старшому, великому князеві Івану, він дав одному 14 міст з повітами, до того найбільших, а решті синів усім разом тільки 11 або 12. Щоб ще ясніше уявити собі цей процес, ми перейдемо за межі виучуваного періоду і перегорнемо духовну грамоту великого князя Івана III, складену близько 1504 р. Іван III поділив свою вотчину також між п'ятьма синами. Старшому із спадкоємців, великому князеві Василю, він відказав одному 66 міст з повітами, а всім іншим разом тільки 30. І цей заповідач визначає частину кожного спадкоємця в складі кожної тисячі карбованців на ординські витрати. Великий князь, старший спадкоємець, один повинен був вносити в тисячу 717 карбованців, тобто близько $\frac{3}{4}$ усієї суми, майже втричі більше, ніж усі молодші брати разом. До такого результату призвів рано засвоєний московськими заповідачами звичай порушувати рівність поділу вотчини між спадкоємцями на користь старшого з них. Зайвина на старійшу путь, спочатку така малопомітна, на початку XV ст. досягала таких розмірів, які давали старшому спадкоємцеві рішучу матеріальну перевагу над молодшими. Князі-заповідачі не давали старшим синам ніяких зайвих політичних прав, не ставили їх молодших братів в пряму політичну від них залежність; але вони поступово зосереджували в руках старшого спадкоємця таку масу володільницьких засобів, яка давала їм можливість підпорядкувати собі молодших удільних родичів і без зайвих політичних прав. Такою суто матеріальною, майновою перевагою і покладено було основу політичної влади московського великого князя, старшого спадкоємця. З допомогою такого вотчинного фактичного переважання, без політичних переваг, цей великий князь і перетворився в государя не тільки для простих жителів московських уділів, але й для самих удільних князів. Значить, політична влада великого князя московського, яка знищила потім удільний порядок володіння, створювалась в умов цього ж самого порядку, з допомогою права князів-заповідачів порядкувати своїми вотчинами на свій особистий розсуд.

Посилення старшого спадкоємця з допомогою старійшої путі супроводилось в Москві, як і в Твері, прагненням сильніших підпорядкувати собі слабших удільних князів. Це підпорядкування залежно від обставин набирало різних форм, досягало неоднакових ступенів залежності. Найпростішою формою була особиста служба удільного князя великому за договором. Цю форму зустрічаємо в договорі Дмитрія Донського з двоюрідним братом Володимиром серпуховським 1362 р.: тут удільний князь, залишаючись незалежним у своєму уділі, зобов'язується служити великому, не переступаючи його волі — «по згадке», за обоюстороннім договором, а великий князь «кормити», винагороджувати слугу по його службі. Тут службове зобов'язання ніскільки не зв'язується з удільним володінням слуги. Другу форму являло становище *окупних* князів, в яких великий князь купував їхні уділи, залишаючи за ними користування їхніми колишніми вотчинами з певними службовими зобов'язаннями. Так зробив Калита з князями білозерським і галицьким, Василій Темний з ростовськими: тут володільницька залежність була джерелом службових зобов'язань. В подібному стані перебували і князі, в яких великий князь віднімав уділи, але самих приймав на свою службу, повертаючи під її умовою відняті вотчини або частини їх у вигляді пожалування. В такий стан потрапили князі стародубські при Донському, таруські і муромські при його сніні Василії. Нарешті, великі князі прагнули підпорядкувати собі удільних з огляду на загальну принципіальну вимогу, щоб удільні князі корились великому саме тому, що вони удільні, — корились, забезпечуючи послух своїми вотчинами. Найрішучіший вияв цієї вимоги зустрічаємо в договорі великого князя тверського Бориса Олександровича з Вітовтом 1427 р.: всі князі тверські, дядьки, брати, племінники великого князя повинні бути в нього в послуху; він волен кого жалувати, кого карати; хто з них вступить в службу до іншого князя, позбавляється своєї вотчини. На подібних умовах з деякими змінами скорились Василію Темному князі суздальські. Тут вотчини удільних князів не віднімалися і не купувалися, а князі самі по договору відмовлялись від них і одержували їх назад, як пожалування; відмінно від другої форми підпорядкування тут службові зобов'язання ставали джерелом володільницької залежності; але відмінно від першої форми службовий договір забезпечувався уділом, службові відносини зв'язувались з володільницькими. В Московському князівстві дві останні

форми залежності удільних князів знайшли особливо успішне застосування, і Василій Темний наприкінці свого князювання міг з деяким перебільшенням сказати новгородському владіці, що йому дана влада над усіма князями руськими.

Ми простежили два процеси, якими створювалось політичне і національне значення Московського князівства і його старшого князя. Один процес розширяв територію і зовнішній вплив цього князівства, другий збирав елементи верховної влади в особі старшого з московських князів. Ці успіхи були закріплені зустрічю сприятливих умов, які випали на долю цих князів і підтримували діяння первісних причин посилення Москви.

Насамперед татари стали у відношення до поневоленої ними Русі, яке усувало або полегшувало багато труднощів, що створювали собі і своїй країні північноруські князі. Ординські хани не нав'язували Русі будьяких своїх порядків, задовольняючись даниною, навіть погано вникали в порядок, який там діяв. Та й важко було вникнути в нього, бо у відносинах між тамтешніми князями не можна було помітити ніякого порядку. Щодо цього то верхньоволзькі Всеволодовичі стояли далеко нижче від своїх предків, дніпровських Ярославичів. У тих мелькали в головах хоч хисткі ідеї старшинства і земського обов'язку; ці ідеї іноді скеровували їх відносини і надавали їм хоча б тинь права. Всеволодовичі XIII ст. здебільшого погано пам'ятали старий родовий і земський переказ і ще менше шанували його, були вільні від почуття споріднення і громадського обов'язку. Юрій московський в Орді обурив навіть татар своєю родинною бездушністю, спостерігаючи, як звічений труп Михайла тверського валяється голим біля намету. У спустошеній громадській свідомості залишалось місце тільки інстинктам самозбереження і захоплення. Тільки образ Олександра Невського трохи прикривав жах здичавіння і братського озлоблення, яке надто часто проривалось в середовищі руських правителів, рідних або двоюрідних братів, дядьків і племінників. Коли б вони були залишені цілком на самих себе, вони рознесли б свою Русь на беззв'язні, вічно ворогуючі між собою удільні шматки. Але князівства тодішньої північної Русі були не самостійні володіння, а данинські «улуси» татар; їх князі звались холопами «вільного царя», як величали у нас ординського хана. Влада цього хана давала хоч привид єдності ротчинним куткам руських князів, які і дрібнішали і взаємно відчужувались. Правда, і в

Вплив
татарського
іґа

возькому Сараї даремно булб шукати права. Великокнязівський владимирський стіл був там предметом торгу і переторжки; купований ханський ярлик покривав всяку неправду. Але скривджуваний не завжди одразу хапався за зброю, а їхав шукати захисту в хана і не завжди безуспішно. Гроза ханського гніву стримувала забіяк; ласкою, тобто сваволею, хана не раз попереджалась або припинялась спустошлива усобиця. Влада хана була грубим татарським ножом, який розрізав вузли, в які вміли потомки Всеволода III заплутувати діла своєї землі. Руські літописці не даремно називали поганих агарян батогом божим, що напоумлює грішників, щоб привести їх на шлях каяття. Найудаліше користувались цим батогом великі князі московські проти своєї братії. Особливо виразно виявилось це під час єдиної усобиці, яка зчинилась між московськими князями за князювання Василя Темного. Ця усобиця сталася в наслідок домагання князя Юрія галицького, Василювого дядька, зайняти великокнязівський стіл, минувши племінника. Цей дядько, спираючись на своє старшинство і посилаючись на духовну свого батька Дмитрія Донського, не хотів визнавати старшим десятилітнього племінника і в 1431 р. поїхав в Орду тягатися з ним. Успіх Юр'євого домагання переніс би велике князювання в іншу лінію московського князівського дому, розладнав би порядок, які заводились Московію ціле століття, і загрожував безконечною усобицею. Хан розсік вузол, затуманений улесливо-глузливою мовою спритного московського боярина Всеволожського, який доводив, що джерело права — його ханська ласка, а не старі літописці і не мертві грамоти (тобто духовна Донського); хан розв'язав справу на користь Василя.

Наступництво в прямій низхідній лінії

Друга сприятлива умова полягала в новому порядку наступництва великокнязівської влади. Значення, якого набувало Московське князівство своїми успіхами, все доставляло великому князеві, старшому з московських князів, який, крім свого московського уділу, володів ще великокнязівською Владимирською областю. З Івана Калити протягом ста років таким великим князем ставав майже завжди старший син попереднього великого князя, який у хвилину смерті звичайно не мав молодших братів. Сталося так, що московський князівський дім не розростався в бічні вітки, молодші дядьки вчасно сходили із сцени, не стаючи впоперек дороги старшим племінникам. Тому перехід великокнязівської гідності у низхідній лінії до смерті правнука Калити великого князя Василя Дими-

тровича не викликав спору серед московських князів, а князям інших ліній, які суперничали з московськими, ні суздальським, ні тверським, не вдалось перебити в них великого князювання. Випадковість, повторюючись, стає прецедентом, який силою звички перетворюється в обов'язкову вимогу, в правило. Незаперечуваний перехід великокнязівської влади від батька до сина, який повторювався протягом кількох поколінь, став, за висловом літопису, «отчеством и дедством», звичаєм, освяченим прикладами батьків і дідів, на який суспільство почало дивитись, як на правильний порядок, забуваючи про колишній порядок наступництва по старшинству. І ця умова різко розкрилась в тій же московській усобиці. Продовжена по смерті Юрія його синами, вона схвилювала все руське суспільство, керівні класи якого, духовенство, князі, бояри і інші служили люди, рішуче стали за Василя. Галицькі князі зустрінуті були в Москві, як чужі і як викрадачі чужого, і почували себе тут самотньо, оточені недовір'ям і недобррозичливістю. Коли син Юрія Шемяка, по смерті батька спадкоємець його домагань, порушив свій договір з Василієм, останній віддав справу на суд духовенства. Духовний собор з п'яти єпископів і з кількома архимандритами (тоді не було митрополита на Русі) в 1447 р. звернувся до порушника договору з грізним посланням, і тут ієрархи висловили свій погляд на політичний порядок, який повинен існувати на Русі. Духовенство рішуче повстало проти домагань Шемякіного батька на великокнязівський стіл, визнаючи виключне право на нього за племінником, старшим сином попереднього великого князя. Домагання Юрія, який помислив беззаконно про велике князювання, послання порівнює з гріхом праотця Адама, що запалився бажанням «равнобожества», підказаним сатаною. «Сколько трудов понес отец твой, — писали владыки, — сколько истомы потерпело от него христианство, но великокняжеского стола он все - таки не получил, чего ему не дано богом, ни *земскою* *изначала* *пошлиной*». Отже, духовенство вважало єдино правильним порядком наступництва великокнязівського столу в низхідній лінії, а не по черзі старшинства, і навіть наперекір історії визнавало такий порядок споконвічною *земскою* *пошлиной*, тобто старовинним звичаєм Руської землі. Цей новий порядок прокладав шлях до встановлення одновладства, посилюючи одну пряму старшу лінію московського князівського дому, усуваючи і ослабляючи бокові молодші. І усобиця ще не кінчилась, а голова

руської ієрархії вже проголошував одновладство законного московського великого князя доконаним фактом, перед яким повинно схилитись все руське суспільство, і князі, і прості люди. Новопоświęчений митрополит Іона в повідомчому окружному посланні 1448 р. про своє посвячення закликає князів, *панів*, бояр, воевод і все христоімените «людство» бити чолом своєму господареві великому князеві Василю, здатися на його волю; якщо ж вони цього не зроблять і допустять Шемяку відновити усобицю, вони відповідатимуть за всю проливу кров християнську, в землі їхній ніхто не буде більше зватися християнином, жоден священик не буде священствувати, всі церкви божі будуть закриті.

Московські
князі і Ве-
ликоросія

У дійовій підтримці, наданій суспільством під час усобиці новому порядку наступництва великокнязівської влади, позначилась найважливіша умова, яка зміцнила політичні і національні успіхи Московського князівства. Як тільки із середовища удільних князів піднявся один з такими засобами, які мав, із прагненнями, які проводив наступницький ряд великих князів московських, навколо нього почали зосереджуватись політичні помисли і народні інтереси всього північноруського населення. Це населення чекало такого вождя, і це чекання шумно виявилось в усобиці. Тут фамільні зусилля московських великих князів зустрілись з народними потребами і прагненнями. Первісною рушійною пружиною діяльності цих князів був династичний інтерес, в ім'я якого йшло і зовнішнє посилення їхнього князівства, і внутрішнє зосередження влади в одній особі. Але цей фамільний корисливий інтерес був жваво підтриманий усім населенням північної Русі з духовенством на чолі, як тільки відчули тут, що він збігається з «загальним добром всього нашого православного християнства», як писав в одному посланні той же митрополит Іона. Ця підтримка пояснюється фактом, який непомітно стався в північній Русі під шум князівських усобиць і татарських погромів. Ми знаємо, які обставини примушили масу руського населення пересунутись із старої Дніпровської Русі в область верхньої Волги. Це пересування супроводилось розпорошенням народних сил, що виявилось в удільному дрібненні Верхньоволзької Русі. Опинившись в нових умовах, в незвичній обстановці, серед чужого їм тубільного населення, прихідці з півдня не могли ні відновити старого, ні швидко встановити нового загального порядку і розсипались по численних, які дедалі більше дрібнились, уділах. Але вони не замикались в замкнуті

удільні громади, відчужені одна від одної, як були відчужені удільні князі. Народне заворушення тривало, і самі князі підтримували його своїми усобицями: літописи прямо свідчать, що сварки тверських і інших князів примушували жителів їхніх князівств заходити в опокійніші краї. А з кінця XIV ст. піднявся посилений переселенський рух із межиріччя на північ, за Волгу. Розміщаючись дрібними виселками, ведучи понад два століття дробильну роботу по місцях, але при схожих економічних і юридичних умовах, переселенці з часом склались всюди в схожі суспільні типи, освоїлись між собою, виробили на значних просторах певні взаємні зв'язки і відносини, юридичний побут і господарський оборот, звичаї, асимілювали навколишніх іногородців, і з усіх цих етнографічних елементів, раніш розсипаних і роз'єднаних, на кінець першої половини XV ст. серед політичного роздрібнення склалась нова національна формація. Так зав'язалась і зміцніла в складі руського населення ціла компактна народність — великоруське плем'я. Воно формувалось тяжко і терпляче. Протягом 234 років (1228 — 1462) північна Русь знесла 90 внутрішніх усобиць і до 160 зовнішніх воєн, при частих пошестях, неврожаях і численних пожежах. Зрієши серед зовнішніх гроз і внутрішніх лих, які швидко знищили плоди багатолітньої кропіткої роботи, воно відчувало потребу в політичному зосередженні своїх неупорядкованих сил, в твердому державному порядку, щоб вийти з удільного безладдя і татарського поневолення. Ця потреба і була новою прихованою, але потужною причиною успіхів великого князя московського, що приєдналась до первісних і основних, якими були: *економічні вигоди* географічного положення міста Москви і Московського князівства, *церковне значення*, набуте Москвою при сприянні тієї ж умови, і узгоджений з обставинами часу *спосіб дій* московських князів, підказаний їх генеалогічним положенням.

Тією ж потребою пояснюється несподіваний і надзвичайно важливий для північної Русі кінець московської усобиці. Почавши князювання мало не дитиною, м'який і добродушний Василій, здавалось, зовсім не годився для бойової ролі, яка йому судилась. Не раз побитий, пограбований і ув'язнений, нарешті осліплений, він, проте, вийшов з 19-річної боротьби з придбаннями, які далеко залишили за собою все, що заробили тривалемі зусиллями його батько й дід. Коли він вступав на спірний великокнязівський стіл, московська вотчина була поділена на

Значення
московської
усобиці

цілий десяток уділів, а коли він писав свою духовну, вся ця вотчина була в його руках, крім половини одного з колишніх уділів (верейська половина Можайського князівства). Крім того йому належало Суздальське князівство, вотчини якого служили йому або бігали по чужих країнах, московські намісники сиділи по рязанських містах, Новгород Великий і Вятка були цілком в його волі. Нарешті, він не тільки благословив свого старшого сина великим князюванням, що ще вагався зробити його батько, але й прямо включив великокнязівську область до складу своєї спадкової вотчини. Такі успіхи дістались Темному тому, що все впливове, мисляче і благомисне в руському суспільстві стало за нього, за наступництво великокнязівської влади в низхідній лінії. Прибличники Василя не давали спокою його суперникам, доймали їх скаргами, протестами і підступами, брали на свою душу його клятви, пустили в хід на його захист всі матеріальні і моральні засоби, які тільки мали. Внук Донського попав у таке щасливе становище, не ним створене, а ним тільки успадковане, в якому цілі і способи діяння були досить вияснені, сили скеровані, засоби заготовлені, знаряддя пристосовані і встановлені,— і машина могла вже працювати автоматично, незалежно від головного механіка. Як тільки населення північної Русі відчуло, що Москва здатна стати політичним центром, навколо якого воно могло зібрати свої сили для боротьби із зовнішніми ворогами, що московський князь може бути народним вождем в цій боротьбі, в умах і відносінах удільної Русі стався перелом, який вирішив долю удільного порядку: всі національні і політичні чекання і співчуття великоруського племені, які доти були затанні або дрімали, які довго і безуспішно шукали собі надійного пункту прикріплення, тоді зійшлись з династичними зусиллями московського великого князя і понесли його на височинь національного государя Великої Росії. Так можна означити головні моменти політичного росту Московського князівства.

Характер
москов-
ських
князів

Часто надають переважного значення в ході піднесення Московського князівства особистим якостям його князів. Закінчивши огляд політичного росту Москви, ми можемо оцінити і значення цих якостей в її історії. Немає потреби перебільшувати це значення, вважати політичну і національну могутність Московського князівства виключно справою його князів, витвором їх особистої творчості, їх талантів. Історичні пам'ятки XIV і XV ст. не дають нам можливості живо відтворити образ кожного з цих князів.

Московські великі князі в цих пам'ятках виступають досить блідими фігурами, які наступно змінювались на великокнязівському столі під іменами Івана, Семена, другого Івана, Дмитрія, Василя, другого Василя. Приглядаючись до них, легко помітити, що перед нами проходять не своєрідні особистості, а одноманітні повторення одного й того ж фамільного типу. Всі московські князі до Івана III, як дві краплі води, схожі один на одного, так що спостерігачеві іноді важко буває вирішити, хто з них Іван і хто Василь. В їхній діяльності помітні деякі індивідуальні особливості; але вони пояснюються віком князів або виключними зовнішніми обставинами, в які попадали інші з них; ці особливості не йдуть далі того, наскільки змінюється діяльність однієї й тієї ж особи від таких умов. Стежачи за наступницькою зміною московських князів, можемо зловити в їхніх обличчях тільки типові фамільні риси. Спостерігачеві вони уявляються не живими особами, навіть не портретами, а скоріше манекенами; він розглядає в кожному його позу, його костюм, але обличчя їх мало що промовляють глядачеві.

Насамперед московські Даниловичі відзначаються надивно стійкою посередністю — не вище і не нижче середнього рівня. Племя Всеволода Великого Гнізда взагалі не вражало надміром видатних талантів, за винятком хіба одного Олександра Невського. Московські Даниловичі навіть серед цього племені не йшли в передовому ряду щодо особистих якостей. Це князі без усякого блиску, без ознак як героїчної, так і моральної величі. Поперше, це дуже мирні люди; вони неохоче вступають у битви, а вступаючи в них, частіше програють їх; вони вміють відсиджуватись від ворога за дубовими, а з Дмитрія Донського за кам'яними стінами московського Кремля, але ще охочіше при нападі ворога від'їжджають в Переяславль або кудинебудь подалі, на Волгу, збирати полки, залишаючи в Москві для її захисту владика митрополита та дружину з дітьми. Не вражаючи ні великими талантами, ні яскравими доблестями, ці князі так само не відзначались і великими пороками або пристрастями. Це робило їх в багатьох відношеннях зразками помірності і акуратності: навіть їхня схильність випити зайве за обідом не доходила до так відомої пристрасті староруської людини, висловленої вустами Володимира Святого. Це середні люди стародавньої Русі, так би мовити, більше хронологічні знаки, ніж історичні особи. Кращою їх фамільною характеристикою можуть бути риси, якими характеризує великого

князя Семена Гордого один з пізніших літописних збірників: «великий князь Симеон був прозваний Гордим, бо не любив неправди і крамоли і всіх винних сам карав, пив мед і вино, але не напивався доп'яну і терпіти не міг п'яних, не любив війни, але військо держав напоготові». В шести поколіннях один Дмитрій Донской далеко виїшов вперед із строго вирівняного ряду своїх попередників і наступників. Молодість (помер 39 років), виняткові обставини, які в 11 років посадили його на бойового коня, чотиристороння боротьба — з Твер'ю, Литвою, Рязанню і Ордою, — що наповнила шумом і тривогами його 30-літнє князювання, і найбільше велике побоїще на Дону поклало на нього яскравий відблиск Олександра Невського, і літопис з помітним піднесенням духу говорить про нього, що він був «крепок і мужествен и взором дивен зело». Біограф — сучасник відзначив і інші мирні якості Дмитрія — побожність, сімейні доброчесності, — додавши: «аще книгам — учен сый добре, но духовные книги в сердце своем имяше». При цьому єдиному винятку художникові високого стилю взагалі мало діла з московськими князями. Але, не вражаючи особливими доблестями, ці князі сполучали в собі багато менш дорогих, але більш прибуткових якостей, відзначались багатством обдарувань, якими звичайно наділяються необдаровані люди. Насамперед ці князі дружньо живуть один з одним. Вони міцно тримаються заповіту батьків: «жити за один». Протягом чотирьох поколінь, від смерті Данила до смерті Василя Дмитровича, Московське князівство було, можливо, єдиним у північній Русі, яке не терпіло від усобиць власних князів. Потім московські князі дуже шанобливі сини: вони свято шанують пам'ять і заповіт своїх батьків. Тому серед них рано складається спадковий запас понять, звичок і способів князювання, утворюється фамільний звичай, батьківський і дідівський переказ, що заміняли їм особистий розум, як нам шкільна виучка нерідко заміняє самодіяльність думки. Звідси твердість ходи в московських князів, рівність руху, послідовність дій; вони діють більше з пам'яті, за затвердженим заповітом батьків, ніж з особистого замислу, і тому діють напевне без капризних перерв і з постійним успіхом, як необдарованому учневі міцна пам'ять дозволяє певніше відповідати урок, порівняно із жвавим хлопчиком, який звик говорити своїми словами. Робота в московських князів іде рівною і безперервною ниткою, як ішла пряжа в руках їх дружин, підкоряючись рухові веретена. Син чітко хапається за

справу батька і в міру сил веде її далі. Повага до батьківського заповіту в їх холодних духовних грамотах іноді зігрівається аж до теплого побожного почуття. «А пишу вам се слово, — так Семен Гордий закінчує свою духовну молодшим братам, — того дяля, чтобы не перестала память родителей наших и наша и свеча бы не погасла». В чому ж полягав цей фамільний переказ, ця спадкова політика московських князів? Вони добрі хазяї - скнари по дрібницях, потроху. Не даром перший з них, який добився успіху в непоказній з морального боку боротьбі, перейшов у пам'ять потомства з прізвиськом Калита, грошового кошеля. Готуючись стати перед престолом всевишнього судді і диктуючи дякові духовну грамоту, як ці князі уважні до всіх подробиць свого господарства, як добре пам'ятають всяку дрібницю в ньому! Не забудуть ні шубки, ні отарки, ні пояса золотого, ні коробки сердолкової, все запишуть, всьому знайдуть місце і спадковця. Зберегти батьківське надбання і прибавити до нього щонебудь нове, нову шубку збудувати, нове сільце прикупити — ось на що, певно, були звернені їх урядові помисли, як вони виявляються в їхніх духовних грамотах. Ці властивості й допомогли їх політичним успіхам.

У кожного часу свої герої, йому відповідні, а XIII і XIV ст. були порою загального занепаду на Русі, часом вузьких почуттів і дріб'язкових інтересів, дрібних нікчемних характерів. Серед зовнішніх і внутрішніх злигоднів люди ставали боязкі і легкодухі, доходили до зневіри, залишали високі помисли і прагнення; у літопису XIII — XIV ст. не почуємо колишніх промов про Руську землю, про необхідність оберегати її від поганих, про те, що не сходило з язика південноруських князів і літописців XI — XII ст. Люди замикались у колі своїх приватних інтересів і виходили звідти тільки для того, щоб покористуватися коштом інших. Коли в суспільстві занепадають загальні інтереси і помисли його керівників замикаються в сердоликову коробку, становищем справ звичайно оволодівають ті, хто енергійніше за інших діє в ім'я інтересів особистих, а такими найчастіше бувають не найбільш обдаровані, а найбільш загрожувані, ті, кому найбільше загрожує цей занепад загальних інтересів. Московські князі були саме в такому становищі: за своїм генеалогічним значенням це були найбільш безправні, принижені князі, а умови їх економічного стану давали їм багаті засоби діяти в ім'я особистої вигоди. Тому вони краще за інших уміли пристосуватись до характеру і умов свого часу і

рішучіше почали діяти заради особистого інтересу. З ними було те саме, що буває з промисловцями, в яких ремесло посилено розвиває кмітливість і спритність за рахунок інших вищих якостей і прагнень. Купець чим енергійніше входить у свою купецьку справу, забуваючи інші інтереси, тим успішніше веде її. Я хочу сказати, що фамільний характер московських князів не належав до числа корінних умов їх успіхів, а був сам витвором тих же умов: їхні фамільні властивості не створили політичної і національної могутності Москви, а самі були справою історичних сил і умов, що створили цю могутність, були такою ж другорядною, похідною причиною піднесення Московського князівства, якою, наприклад, було сприяння компактного московського боярства, притягненого у Москву зручним її положенням, — боярства, яке не раз і виручало своїх князів у важкі хвилини. Умови життя нерідко складаються так примхливо, що великі люди розмінюються на дрібні справи подібно до князя Андрія Боголюбського, а людям малим доводиться робити великі справи, подібно до князів московських.

ЛЕКЦІЯ XXIII

Вільні міські общини.— Новгород Великий. — Його місцезо-
ложення, сторони і кінці. — Область Новгорода; п'ятина і во-
лості. — Умови й розвиток новгородської вольності. — Договірні
відносини Новгорода до князів. — Управління. — Віче і його від-
носини до князів. — Посадник і тисяцький. — Суд. — Рада го-
спод. — Обласне управління. — Пригорода і їх відношення до го-
ловного міста. — Висновки.

Ми кінчили вивчення удільного порядку володіння і того процесу, яким одне з удільних князівств піднеслось над іншими і потім поглинуло всі інші. Ми спиняємось на половині XV ст., на тому моменті в історії Московського князівства, коли воно готувалось завершити цей процес і поглинути останні самостійні князівства, які ще залишились у північній Русі. Але Московське князівство, яке було колись одним із багатьох удільних і потім увібрало в себе всі уділи, не було єдиною політичною формою на Русі в ті століття. Поряд з ним існували дві інші форми, в яких суспільні елементи перебували в зовсім інших сполученнях. То були: 1) козацтво, 2) вільні міські общини. Козацтво в XV ст. ще тільки зав'язувалось. Навпаки, вільні міські общини тоді вже доживали свій вік. Для повноти вивчення руського суспільства, ладу Руської землі в удільні століття, ми зробимо побіжний огляд історії і устрою цих общин. Їх було три на Русі в удільний час: Новгород Великий, його «молодший брат» Псков і його колонія Вятка, заснована в XII ст. Не вивчаючи історії кожної з цих общин окремо, ми познайомимось з ними через долю старшої з них, Новгородської, відзначивши тільки найважливіші особливості складу й побуту вільного Пскова. Новгород Великий був родоначальником і типовим представником інших двох вільних міських общин.

Політичний лад Новгорода *Великого*, тобто старшого міста в своїй землі, був тісно зв'язаний з місцезо-
ложенням міста. Воно розташоване по обох боках ріки Волхова, Місцезо-
ложення
Новгорода
Великого

Сторони

недалеко від витоку її з озера Ільменя. Новгород склався із кількох слобід або виселків, які спочатку були самостійними громадами, а потім з'єдналися в одну велику міську общину. Сліди цього самостійного існування складових частин Новгорода збереглися і пізніше в розподілі міста на кінці. Волхов поділяє Новгород на дві половини або *сторони*: на праву — по східному березі і ліву — по західному; перша називалась *Торговою*, бо тут знаходився головний міський ринок, торг; друга мала назву *Софійської* з того часу, як наприкінці X ст., після прийняття християнства Новгородом, на цій стороні збудовано було соборний храм св. Софії. Обидві сторони сполучались великим волховським мостом, який знаходився недалеко від торгу і називався відмінно від інших *великим*. До торгу прилягав майдан, який називався *Ярославовим* або *Княжим* двором, бо тут колись було подвір'я Ярослава, коли він князував у Новгороді за життя батька. На цьому майдані підносились *степень*, поміст, з якого новгородські сановники звертались з промовами до народу, що збирався на віче. Поблизу степені знаходилась вічова башта, на якій висів вічовий дзвін, а внизу її містилась вічова канцелярія. Торгова сторона складалась з двох кінців, *Плотницького* північніше і *Славенського* південніше. Славенський кінець дістав свою назву від дуже давнього виселка, який увійшов до складу Новгорода, *Славна*; тому і вся торгова сторона називалась також *Славенською*. Міський торг і Ярославів двір знаходилися в Славенському кінці. На Софійській стороні, зразу ж за волховським мостом знаходився *дитинець*, обгороджене муром місце, де стояв соборний храм св. Софії. Софійська сторона поділялась на три кінці: *Неревський* на північ, *Загородський* на захід і *Гончарський* або *Людин* на південь, ближче до озера. Назви кінців Гончарського і Плотницького вказують на ремісничий характер давніх слобід, з яких утворилися кінці Новгорода. Недаром київляни в XI ст. прозивали новгородців презирливою кличкою *тесярів*. За валом і ровом, що оточували всі п'ять кінців, розкидані були численні посади і слободи монастирів, які становили продовження міста і ланцюгом облямовували Новгород. Про населення Новгорода можна приблизно судити з того, що в агорілій в 1211 р. частині міста лічилось 4300 дворів.

Кінці

Новгород із своїми п'ятьма кінцями був політичним осередком обширної території, яка до нього тяжіла. Ця територія складалась з частин двох розрядів, з *п'яти* і *волостей*; сукупність тих і других становила *область* або

землю св. Софії. П'ятини були такі: на північний захід П'ятини від Новгороду між ріками Волховом і Лугою простягалась в напрямі до Фінської затоки п'ятина Вотська, яка дістала свою назву від фінського племені *воді* або *воті*, яке тут жило; на північний схід праворуч від Волхова йшла далеко до Білого моря по обидві сторони Онезького озера п'ятина *Обонезька*; на південний схід між ріками Мстою і Ловаттю простягалась п'ятина *Деревська*; на південний захід між ріками Ловаттю і Лугою, по обидва боки ріки Шелоні, йшла *Шелонська* п'ятина; на отшибі за п'ятинами Обонезькою і Деревською простягалась далеко на схід і південний схід п'ятина *Бежецька*, яка дістала свою назву від селища Бежичів, що було колись одним з її адміністративних осередків (в теперішній Тверській губернії). Ця п'ятина захоплювала північну частину теперішньої Тверської губернії, західну Ярославської і південно-східний куток Новгородської. Цей п'ятинний поділ Новгородської області появляється вже в актах московського часу, з кінця XV ст., але невідомий з пам'яток вільного Новгороду. За цими пам'ятками Новгородська область здавна поділялась на округи, які мали однакові назви з п'ятинами; тільки вони звались не п'ятинами, а *землями*, в XII ст. *рядами*: *Вотська* земля, *Обонезький* і *Бежецький* ряд або просто *Шелонь*, *Дерева*. Неясний слід п'ятинного або відповідного йому поділу років за 50 до падіння Новгороду знаходимо і в житті преп. Варлаама Важського, складеному наприкінці XVI ст., де читаємо: «бысть тогда (близько 1426 р.) Великий Новгород по жребиям разделен, яже нарицаются *пятины*». Мабуть, Москва, не люблячи ламати місцеву старовину, удержала і в Новгороді готовий обласний поділ. Особливістю п'ятинного поділу Новгородської області було те, що всі п'ятини, крім Бежецької, починались аж біля самого Новгороду або, як Деревська, недалеко від нього і у вигляді дедалі ширших радіальних смуг бігли в усі сторони. Так, Дерев'яницький погост Обонезької п'ятини знаходився в двох верстах від Новгороду, а погост Спаський тієї ж п'ятини в 700 верстах на Вигозері біля Білого моря. Тільки в Бежецькій п'ятині за книгами XVI ст. найближчий погост лежав від Новгороду в 100 верстах. Це наводить на думку, що округи, які рано чи пізно дістали назву п'ятин, складались із найдавніших і найближчих до Новгороду володінь і поступово розширялись.

Володіння, більш віддалені і пізніше придбані, не ввійшли в п'ятинний поділ і утворили ряд волостей, які

перебували в особливому стані. Так, міста Волок Ламський, Бежичі, Торжок, Ржева, Великі Луки із своїми округами не належали ні до якої п'ятини. В стані цих міст була та особливість, що вони перебували в спільному володінні у Новгороді. — перші три з великими князями владимирськими і потім московськими, а останні два з князями смоленськими і потім литовськими, коли Смоленськ був захоплений Литвою. За п'ятинами Обонезькою і Бежецькою простягалась на північний схід волость *Заволоччя* або *Двінська земля*. Вона називалась *Заволоччям*, бо лежала за *волоком*, обширним вододілом, що відокремлює басейн Онеги і північної Двіни від басейну Волги. Течію ріки Вичегди з її притоками визначалось положення *Пермської землі*. За Двінською землею і Перм'ю далі на північний схід лежали волость *Печора* по обох боках ріки цього імені, а по той бік північного Уральського хребта волость *Югра*. На північному березі Білого моря була волость *Тре* або *Терський берег*. Такі були головні волості новгородські, які не входили в п'ятинний поділ. Вони рано здобуті були Новгородом: так, уже в XI ст. новгородці ходили збирати данину за Двіну на Печору, а в XII ст. на Терський берег. Новгородська територія розширялась переважно з допомогою військово-промислової колонізації. В Новгороді складались компанії озброєних промисловців, які рушали по ріках в різні сторони від міста, найчастіше на фінській північний схід, засновували там селища, оподатковували даниною підкорених тубільців і заводили лісові й інші промисли.

Розвиток
новгород-
ської воль-
ності

Тепер вивчимо умови і хід розвитку новгородської вольності. На початку нашої історії Новгородська земля устроєм своїм була цілком схожа на інші області Руської землі. Так само і відносини Новгороду до князів мало відрізнялись від тих, в яких перебували інші старші міста областей. На Новгород відтоді, як перші князі покинули його для Києва, накладена була данина на користь великого князя київського. По смерті Ярослава Новгородська земля приєднана була до великого князівства Київського, і великий князь звичайно посилав туди для управління свого сина або найближчого родича, призначаючи в помічники йому посадника. До другої чверті XII ст. в побуті Новгородської землі не помітно ніяких політичних особливостей, які виділяли б її з ряду інших областей Руської землі; тільки згодом новгородці в договорах з князями посидались на грамоти Ярослава I, за якими вони платили данину великим князям. Це було письмове

визначення фінансових відносин, які в інших старших містах устанавлювались усними договорами князів з вічем. Але із смертю Володимира Мономаха новгородці дедалі успішніше здобувають переваги, які стали основою новгородської вольності. Успішному розвитку цього політичного відокремлення Новгородської землі допомагали різні умови, які ніде, ні в якій іншій руській області не приходили в таке своєрідне сполучення, в якому вони діяли в долі Новгороду. Одні з цих умов були зв'язані з географічним положенням краю, другі вийшли з історичної обстановки, в якій жив Новгород, із зовнішніх його стосунків. Укажу спершу географічні умови. 1) Новгород був політичним осередком краю, що становив віддалений північно-західний куток тодішньої Русі. Це віддалене положення Новгороду ставило його поза колом руських земель, які були головною ареною діяльності князів і їх дружин. Це звільняло Новгород від безпосереднього тиску з боку князя і його дружини і дозволяло новгородському побуту розвиватись вільніше на великому просторі. 2) Новгород був економічним осередком краю, наповненого лісами і болотами, в якому хліборобство ніколи не могло стати основою народного господарства. Нарешті, 3) Новгород лежить близько до головних річкових басейнів нашої рівнини, до Волги, Дніпра і Західної Двіни, а Волхов сполучає його прямим водним шляхом з Фінською затокою і Балтійським морем. Завдяки цій близькості до великих торговельних шляхів Русі Новгород рано втягся в різносторонні торговельні обороти. Отже, промисловість і торгівля стали основою місцевого народного господарства. В такій же мірі сприятливо для розвитку новгородської вольності складались і зовнішні стосунки. В XII ст. усобиці князів знизили князівський авторитет. Це давало змогу місцевим земським громадам вільніше визначати свої відносини до князів. Новгород ширше за всіх скористувався цією вигодою. Ставши на окраїні Русі, з кількох боків оточений ворожими іноземцями і до того займаючись переважно зовнішньою торгівлею, Новгород завжди мав потребу в князі і в його бойовій дружині для оборони своїх кордонів і торговельних шляхів. Але саме в XII ст., коли заплутані князівські рахунки принизили князівський авторитет, Новгородові князь і його дружина стали потрібні далеко менше, ніж раніше і ніж стали потрібні пізніше. Потім на новгородському кордоні стали два небезпечні вороги, Ливонський орден і об'єднана Литва. В XII ст. ще не загрожувала ні

та, ні друга небезпека: Ливонський орден заснувався на самому початку XIII ст., а Литва почала об'єднуватись з кінця цього століття. Спільним діянням всіх цих сприятливих умов визначились і відносини Новгороду до князів і структура його управління, і його суспільний склад і, нарешті, характер його політичного життя. З цих чотирьох сторін ми й розглянемо історію міста.

Гарантії
вольності

В X і XI ст. князі ще дуже мало дорожили Новгородською землею: їх інтереси були прив'язані до південної Русі. Коли Святослав, збираючись у другий болгарський похід, став ділити Руську землю між своїми синами, до нього прийшли і новгородці просити князя. Святослав, за літописом, сказав їм: «Та чи піде хто до вас?». Це нехтування далеким від Києва містом було однією з причин, чому Новгород не став власністю ні однієї вітки Ярославового племені, хоча новгородці, тяжачись частими змінами своїх найджих князів, багато клопоталися, щоб мати постійного князя. Другою причиною було те, що Новгородська область по смерті Ярослава не утворює окремого князівства, а в додатком до великого князівства Київського і поділяє мінливість долі цього князівства, яке вважалося спільною власністю Ярославичів. Пізніше князі почали звертати більше уваги на багате місто. Але одразу після смерті Мономаха, як тільки упала його важка рука, обставини допомогли Новгородові добитись важливих політичних цілей. Князівські усобиці супроводились змінами князів на новгородському столі. Користуючись цими усобицями і змінами, новгородці внесли в свій політичний лад два важливі моменти, які стали гарантіями їх вольності: виборність вищої адміністрації і *ряд*, тобто договір з князями. Часті зміни князів у Новгороді супроводились змінами і в особовому складі новгородської адміністрації. Князь правив у Новгороді за допомогою призначуваних ним або великим князем київським помічників, посадника і тисяцького. Коли князь залишав місто добровільно або примусово, і призначений ним посадник звичайно ішов з посади, бо новий князь приводив або призначав свого посадника. Але в проміжок між двома князюваннями новгородці, залишаючись без вищого уряду, звикли обирати на час виконуючого обов'язки посадника і вимагати від нового князя затвердження його в посаді. Так, самим ходом справ повівся в Новгороді звичай обирати посадника. Цей звичай починає діяти одразу після смерті Мономаха, коли, за оповіданням літопису, в 1126 р. новгородці «дали посадництво» одному із своїх спів-

громадян. Опісля вибори посадника стали постійним правом, яким дуже дорожили новгородці. Зрозуміла зміна в самому характері цієї посади, яка сталась в наслідок того, що вона давалась не на князівському дворі, а на вічовому майдані. З представника і охоронця інтересів князя перед Новгородом посадник повинен був перетворитись в представника і охоронця Новгорода перед князем. Опісля і друга важлива посада — тисяцького — також стала виборною. У новгородському управлінні важливе значення мав місцевий єпископ. До половини XII ст. його рукополагав руський митрополит з собором єпископів у Києві, отже, під впливом великого князя. Але з другої половини XII ст. новгородці почали обирати з місцевого духовенства і свого владика, збираючись «всім городом» на віче і посилаючи обраного в Київ до митрополита для рукоположення. Першим таким виборним єпископом був ігумен одного з місцевих монастирів Аркадій, обраний новгородцями в 1156 р. Відтоді за київським митрополитом залишилось лише право рукополагати присланого з Новгорода кандидата. Так у другій і третій чверті XII ст. вища новгородська адміністрація стала виборною. В той же час новгородці почали точніше визначати і свої відносини до князів. Усобиці князів давали Новгородові можливість і привчали його вибирати між князями - суперниками і накладати на вибраного князя певні зобов'язання, які обмежували його владу. Самі князі підтримували цю звичку. Разом з успіхами самоврядування громадське життя Новгорода набувало дедалі більш неспокійного, шумливого напрямку і робило становище новгородського князя все менш міцним, так що князі іноді самі відмовлялись правити свавільним містом, навіть потай уночі тікали з нього. Один князь в XII ст. сказав другому, покликаному правити на Волхові: «Не клопочи про Новгород; нехай управляються самі, як уміють, і шукають собі князя, де хочуть». Всеволод III, який безцеремонно порушив всі вольності, здобуті Новгородом, іноді дозволяв їм вибирати князя на своє уподобання, а в 1196 р. він і інші князі дали Новгородові свободу — «где им любо, ту себе князя поимают», беруть князя з якої їм завгодно князівської лінії.

Новгородськими *рядами*, в яких викладались зобов'язання, що їх брав на себе обраний князь, і визначалось його значення в місцевому управлінні. Неясні сліди таких договорів, які скріплялися хресним цілуванням з боку князя, появляються вже в першій половині XII ст. Пізніше вони ясніше виступають в оповіданні літописця.

Договори
з князями

В 1209 році новгородці старанно допомагають великому князеві Всеволодові Суздальському в його поході на Рязанську землю. В нагороду за це Всеволод сказав новгородцям: «Любіть, хто вам добрий, і карайте злих». При цьому, додає літописець, Всеволод дав новгородцям «всю волю і устави старих князів, чого вони хотіли». Отже, Всеволод відновив якісь старі статuti князів, що забезпечували права новгородців, і дав місту судову владу в певних справах, точніше, право самовільної розправи з небажаними співгромадянами. В 1218 р. з Новгорода пішов Мстислав Мстиславович Удалой, князь торопецький, що правив ним. На місце його прибув його смоленський родич Святослав Мстиславович. Цей князь зажадав зміни виборного новгородського посадника Твердислава. «А за що, — запитали новгородці, — яка його провина?». «Так, без провини», відповідав князь. Тоді Твердислав сказав, звертаючись до віча: «Радий я, що немає на мені провини, а ви, браття, і в посадниках, і в князях вільні». Тоді віче сказало князеві: «От ти позбавляеш мужа посади, а ти ж нам хрест цілував без вини мужа посади не позбавляти». Отже, уже на початку XIII ст. князі хресним цілуванням скріпляли певні права новгородців. Умова не позбавляти новгородського сановника посади без вини, тобто без суду, є в пізніших договорах однією з головних гарантій новгородської вольності. Пільги, яких добились новгородці, викладались в договірних грамотах. Перші договірні грамоти, в яких викладались політичні пільги Новгороду, дійшли до нас від другої половини XIII ст. Їх три: вони містять у собі умови, на яких правив Новгородською землею Ярослав Ярославович тверський. Дві з них написані в 1265 р. і одна в 1270 р. Пізніші договірні грамоти з деякими змінами й додатками повторюють умови цих договорів з Ярославом. Вивчаючи їх, ми бачимо основи політичного устрою Новгороду, головні умови його вольності. Тут новгородці зобов'язують князя цілувати хрест, на чому цілували діди й батьки і його батько Ярослав. Головне загальне зобов'язання, яке падало на князя, полягало в тому, щоб він правив, «держал Новгород в старине по пошлине», по старому звичаю. Значить, умови, викладені в грамотах Ярослава, були не нововведенням, а звітом старовини. Договори визначали: 1) судово-адміністративні відносини князя до міста, 2) фінансові відносини міста до князя, 3) відносини князя до новгородської торгівлі.

Князь був у Новгороді найвищою урядовою і судовою владою, керував управлінням і судом, визначав приватні громадянські відносини згідно з місцевим звичаєм і законом, скріплював угоди і затверджував у правах. Але всі ці судові й адміністративні дії він виконував не один і не на свій особистий розсуд, а в присутності і за згодою виборного новгородського посадника: «без посадника ти, княже, суда не судити, ни волостей роздавати, ни грамот ти даяти». На нижчі посади, заміщувані не за віковим вибором, а за князівським призначенням, князь обирав людей з новгородської громади, а не з своєї дружини. Всі такі посади, «волості» роздавав він за згодою посадника. Князь не міг відняти без суду посади у виборної або призначеної на неї особи. Всі судові і урядові дії виконував він особисто в Новгороді і нічим не міг розпоряджатись з Низу, із Суздальської землі, перебуваючи в своїй вотчині. «А из Суздальской ти земли Новгорода не рядити, ни волостей ти не раздавати». Так вся судова і урядова діяльність князя йшла під постійним і пильним наглядом новгородського представника.

Князь в
управлінні
і суді

З дріб'язковою підозрілістю визначали новгородці свої фінансові відносини до князя, його прибутки, стараючись щодо цього якомога міцніше зв'язати йому руки. Князь одержував «дар» з новгородських волостей, що не входили до складу найдавніших корінних володінь Новгороду, якими були: Волок, Торжок, Вологда, Заволоччя і ін. Крім того, він одержував ще дарунок від новгородців, їдучи в Новгород, по станціях, але не одержував його від'їжджаючи з Новгородської землі. Побоюючись відпадиння або захоплення Заволоччя, новгородці старались не допускати прямих зносин князя з цією обширною і важливою для них волостю і вимагали в договорах, щоб князь віддавав свій заволочський збір на відкуп новгородцям. Якщо ж він сам хотів збирати його, то послав би в Заволоччя свого збирача з Новгорода, і цей збірщик не відвозив би зібрану данину прямо на Низ, тобто в Суздальську землю, у вотчину князя, а завозив би спершу в Новгород, звідки вона й передавалась князеві: так Новгород дістав змогу контролювати цю операцію. Після татарської навали і на Новгород був накладений ординський *виход*, данина. Татари доручали збирання цього виходу, названого *чорним бором*, тобто вселюдним, поголовним податком, великому князеві владимирському, який звичайно правив і Новгородом. Новгородці самі збирали чорний бор і передавали його великому князеві, а той доставляв його в Орду. Крім

Фінансові
відносини

того, князь користувався в Новгородській землі судними і проїжджими митами і різними рибними ловлями, сіно-косами, бортями, звірячими гонами; але всіма цими прибутками і вгіддями він користувався за правилами, точно визначеними, у визначений час і в домовлених розмірах. Князь згідно договорів не міг мати в Новгородській землі своїх джерел прибутку, незалежних від Новгорода. Новгородці найбільше всього старались, перешкодити князеві зав'язати безпосередні юридичні й господарські зв'язки в Новгородській землі, які йшли б минаючи виборну новгородську владу і давали б князеві можливість пустити тут міцні корені. В договірних грамотах окремою умовою заборонялось князеві з його княгинею, боярами і дворянами купувати або заводити села і слободи в Новгородській землі і приймати людей в заставу, тобто в особисту залежність.

Відносини до торгівлі. З такою ж точністю були визначені відносини князя і до новгородської торгівлі. Торгівля внутрішня і зовнішня була життєвим нервом міста. Князь потрібен був Новгородові не тільки для оборони кордонів, а й для забезпечення торговельних його інтересів: він повинен був давати в своєму князівстві вільний і безпечний шлях новгородським купцям. Князь зобов'язувався пускати їх у свої володіння «гостювати без рубезжу», без затримки. Було точно визначено, які мита брати князеві з кожного новгородського човна або торгового воза, що з'являлись в його князівство. В Новгороді рано появляються заморські купці з Заходу. Близько половини XII ст. тут осіли купці з острова Готланда із міста Вісбі, який був тоді осередком торгівлі по балтійських берегах. Готландці збудували в Новгороді на торговій стороні біля торгу двір з церквою скандинавського святого Олафа, з «варязькою божницею», як його називали новгородці. Потім купці з німецьких міст, які складали торгове товариство на тому ж Готланді, збудували в тій же частині Новгорода другий двір, на якому в 1184 р. поставлена була «німецька ропата», церква св. Петра. З посиленням Ганзи в XIV ст. німці в Новгороді витіснили готландців і почали наймати їхній новгородський двір, і тоді вище керівництво німецькою торгівлею в Новгороді перейшло від Вісбі до Любека, голови ганзейського союзу. Новгородці дуже дорожили своєю балтійською торгівлею і давали великі пільги обом іноземним конторам, хоча при корпоративній згуртованості і розважливо виробленому порядку провадження справ заморські торговельні компанії мали з Новгорода

незрівняно більше вигод, ніж умів взяти Новгород від них. Згідно договірних грамот князь міг брати участь в торгівлі міста з заморськими купцями тільки через новгородських посередників; він не міг закривати німецького торгового двору, ні ставити до нього своїх приставів. Отже, новгородська зовнішня торгівля була захищена від сваволі з боку князя.

Не можна сказати, щоб у викладених договірних грамотах справжні відносини князя до Новгорода були визначені повно і всебічно. Одна з найголовніших цілей, якщо не найголовніша, навіщо був потрібен князь Новгороді, це — захист від зовнішніх ворогів, а про це в договорі з Ярославом тверським немає ні слова, і лише в пізніших згадується мимохідь, що в разі розмиря з німцями, Литвою або з якою іншою землею князь повинен пособляти Новгороду без хитрощів. Значення князя в договорах неясне, бо неясне його призначення, що виявляється в його правах і обов'язках. Але права і обов'язки князя в грамотах не викладаються прямо, а лише передбачаються; грамоти формулюють тільки межі прав і наслідки обов'язків, тобто способи винагородження за їх виконання, *корма* за бойові і урядові послуги князя. У недовірливій, скрупульозно - детальній розкладці кормових статей і полягає основний зміст новгородських договорів з князями. Пригадаємо значення князя, вождя дружини, в старовинних торговельних містах Русі IX ст. Це був найманій військовий сторож міста і його торгівлі. Таке самісіньке значення зберігав для Новгорода і князь удільного часу. Це значення князя виявлене у псковському літопису, який одного новгородського князя XV ст. називає «воеводой, князем *кормленным*, о ком было им стояти и боронитися». Значення князя як наемника, новгородці, вірні своїй старовині - звичаю, старались підтримувати договорами до кінця своєї вольності. Так дивилися на князя їхні батьки й діди; інакше не хотіли або не вміли глянути на нього діти і внуки. Але такий застарілий погляд Новгорода на князя удільного часу, як побачимо, зовсім не сходився з поглядом тодішнього князя на Новгород.

Переходимо до устрою новгородського управління і суду. Вони будувались у зв'язку з визначенням відносин вільного міста до князя. Ці відносини, бачили ми, визначались договорами; але договорами визначались ще в XII ст. і відносини інших старших міст на Русі до князів. Отже, Новгород в удільні віки розвивав лише порядок політичних відносин, який зав'язався всюди на Русі

Неповнота
договірних
грамот

Управління
Новгорода
Великого

далеко раніше; але цей порядок передчасно загинув в інших областях, а в Новгороді мав час розвинути в складну систему урядових установ. У цьому і схожість його з волосними містами Київської Русі і разом відмінність від них. Розглянемо основи цієї системи.

Новгород —
володарна
союзна
община

У Новгороді не було своїх *постійних* князів. За ідеєю спільна власність князівського роду, якою володіли по черзі старші його представники, великі князі, він став нічим на ділі. Вибираючи князів самовільно на умовах наймів і корму, він був усім чужий, і всі князі були йому чужі. В міру того, як установлювалися в нього договірні відносини до князів, новгородський князь поступово виступав із складу місцевого суспільства, втрачаючи органічні зв'язки з ним. Він із своєю дружиною входив у це суспільство лише механічно, як стороння тимчасова сила. Він і жив поза містом, на *Городищі*, як називалось його подвір'я. Завдяки тому політичний центр ваги в Новгороді повинен був з князівського двору переміститись в середовище місцевого суспільства, на вічовий майдан. Ось чому, не вважаючи на присутність князя, Новгород в удільні віки був власне володарною общиною. Далі, в Новгороді ми зустрічаємо той же військовий устрій, який ще до князів склався в інших старших містах Русі. Новгород складав *тисячу*, озброєний полк під командуванням тисяцького. Ця тисяча поділялась на *сотні*, військові частини міста. Кожна сотня із своїм виборним соцьким становила окрему громаду, що в певній мірі самоуправлялась, маючи свою сходку, своє віче. Військового часу це була рекрутська округа, мирного — округа поліцейна. Але сотня не була найдрібнішою адміністративною частиною міста: вона поділялась на *вулиці*, з яких кожна з своїм виборним *вулицьким* старостою становила також окрему місцеву громаду, що користувалася самоуправлінням. З другого боку, сотні складалися в більші союзи, *кінці*. Кожний міський кінець складався з двох сотень. На чолі кінця стояв виборний *кінчанський* староста, який вів поточні справи кінця. Але він правив кінцем не один, а з допомогою колеги знатних жителів кінця, що складала кінчанську управу. Ця управа була виконавчою установою, яка діяла під наглядом кінчанського віча, що мав розпорядчу владу. Союз кінців і утворював общину Великого Новгороду. Отже, Новгород становив багатоступнєве сполучення дрібних і великих місцевих громад, з яких більші утворювалися сполученням менших.

Сукупна воля всіх цих союзних громад виявлялася в віче і його загальному вічі міста. Походженням своїм новгородське віче було міськими зборами, цілком однорідними із сходками інших старших міст Русі. Можна було б допускати, що більший політичний простір дозволяв новгородському вічу скластися у більш вироблені форми. Однак, в оповіданнях давнього новгородського літопису віче, завдяки цьому просторові, є тільки більш шумливим і свавільним, ніж будьде. В його структурі до кінця вольності міста залишались важливі прогалини. Віче скликали іноді князь, частіше якийнебудь із головних міських сановників, посадник або тисяцький. А втім, іноді, особливо під час боротьби партій, віче скликали і приватні особи. Воно не було постійно діючою установою, скликалось, тільки коли виникала в ньому потреба. Ніколи не було встановлено сталого терміну для його скликання. Віче збиралось як тільки ударить вічовий дзвін. Звук цього дзвона новгородське вухо добре відрізняло від церковних дзвонів. Віче збиралось звичайно на майдані, який називався Ярославим двором. Звичайним вічовим місцем для обрання новгородського владика був майдан біля Софійського собору, на престолі якого клали виборчі жеребки. Віче не було за своїм складом представницькою установою, не складалось з депутатів: на вічовий майдан біг усякий, хто вважав себе повноправним громадянином. Віче звичайно складалось з громадян одного старшого міста; але іноді на ньому з'являлись і жителі молодших міст землі, а втім, тільки двох — Ладоги і Пскова. Це були або пригородні депутати, яких посилали в Новгород, коли на вічі виникало питання, що стосувалося того чи іншого пригорода, або випадкові відвідувачі Новгорода з пригородян, запрошені на віче. В 1384 р. пригородяни Орехова і Корели прибули до Новгорода скаржитись на посадженого в них новгородцями кормління, литовського князя Патрікія. Зібралось два віча, одне за князя, друге за пригородян. Це було, очевидно, звернення кривджених провінціалів за управою до володарної столиці, а не участь їх у законодавчій або судовій владі віча. Питання, які підлягали обговоренню віча, пропонувались йому з *степені* князем або вищими сановниками, степенним посадником або тисяцьким. Віче відало всю галузь законодавства, всі питання зовнішньої політики і внутрішнього устрою, а також суд в частині політичних і інших найважливіших злочинів, зв'язаних з найбільш тяжкими покараннями, позбавленням життя або конфіскацією майна і вигнанням (*поток і розграбу-*

вання Руської Правди). Віче постановляло нові закони, запрошувало князя або виганяло його, обирало і судило головних міських сановників, розбирало їхні суперечки з князем, розв'язувало питання про війну і мир і т. п. В законодавчій діяльності віча брав участь і князь: але тут в компетенції обох властей важко провести роздільну рису між правомірними і фактичними відносинами. Згідно договорів князь не міг замишляти війни «без новгородського слова»; але не зустрічаємо умови, щоб Новгород не замишляв війни без князівської згоди, хоча зовнішня оборона країни була головною справою новгородського князя. За договорами князь не міг без посадника роздавати прибуткових посад, волостей і кормлень, а на ділі бувало, що віче давало кормління без участі князя. Так само князь не міг віднімати посад «без вина», а провину службової особи він повинен був огрлосити на вічі, яке тоді чинило дисциплінарний суд над обвинуваченим. Але іноді ролі обвинувача і судді мінялись: віче притягало на суд перед князем невідходящого обласного кормління. Згідно договорів князь не міг без посадника давати грамот, що стверджували права службових або приватних осіб; але нерідко такі грамоти давались вічем без князя і навіть без його імені, і тільки рішучою поразкою новгородської рати Василій Темний примусив новгородців в 1456 р. відмовитись від «вічних грамот».

Анархічний
характер
віча

На вічі через самий його склад не могло бути ні правильного обмірковування питання, ні правильного голосування. Рішення складалось на око, краще сказати, на слух, скоріше силою криків, ніж більшістю голосів. Коли віче поділялось на партії, присуд вироблявся насильницьким способом, з допомогою бійки: перемігша сторона і визнавалась більшістю. Це була своєрідна форма *поля*, суду божого, як скидання з волховського мосту засуджених вічовим приговором було пережитковою формою давньої спроби водою. Іноді все місто «роздиралось» між партіями, які боролись, і тоді збирались одночасно два віча, одне на звичайному місці, на Торговій стороні, друге на Софійській; але це були вже заколотні міжусобні зборища, а не нормальні віча. Траплялось не раз, розбрат закінчувався тим, що обидва віча, рушивши одне проти одного, сходились на великому волховському мосту і починали побоїще, якщо духовенство вчасно не встигало розборонити противників. Таке значення волховського мосту, як очевидця міських усобиць, виявилось в поетичній формі, в легенді, занесеній в деякі руські літописи і в записи

одного іноземця, який бував в Росії на початку XVI ст., барона Ферберштейна. За його оповіданням, коли новгородці при Володимирі Святому скинули ідол Перуна у Волхов, розсерджений бог, допливши до мосту, викинув на нього палицю із словами: «ось вам, новгородці, від мене на пам'ять». Відтоді новгородці у визначений час сходяться з киями на волховському мості і починають битись, як скажені.

Виконавчими органами віча були два найвищі виборні сановники, які вели поточні справи управління і суду, *посадник і тисяцький*. Поки вони займали свої посади, вони звалились *степенними*, тобто стоящими на *степені*, а покинувши степенну службу, діставали звання *посадників і тисяцьких старих*. Досить важко розмежувати відання обох сановників: *посадники степенні і старі* в походах командують новгородськими полками; *тисяцькі* роблять одні справи з *посадниками*. Здається, *посадник* був власне цивільним управителем міста, а *тисяцький* військовим і поліційним; ось чому німці в удільні віки називали *посадника* бургграфом, а *тисяцького* герцогом. Обидва сановники діставали свої урядові повноваження на невизначений час. Одні правили рік, другі менше, інші по кілька років. Здається, не раніше XV ст. встановився сталий строк для зайняття цих посад. Принаймні, один фламандський мандрівник, Guillebert de Lannoy, який відвідав Новгород на початку XV ст., говорить про *посадника і тисяцького*, що ці сановники змінювались щороку. *Посадник і тисяцький* правили з допомогою цілого штату підлеглих їм нижчих агентів, які називались *приставами, бірочами, подвойськими, позовниками, известниками*, які виконували різні судові й адміністративно-поліційні розпорядження, оголошували рішення віча, кликали на суд, сповіщали суд про вчинений злочин, робили обшуки і т. п. На користь *посадника і тисяцького* за їх службу йшов поземельний податок *поральє* (рало, плуг).

Крім справ власне урядових, *посадник і тисяцький* брали діяльну участь в судочинстві. Зображення новгородського суду знаходимо в збереженій частині Новгородської судної грамоти, статуту, складеного і затвердженого вічем в останні роки новгородської вольності. Джерела її — «старина», тобто юридичний звичай і давня судова практика Новгорода, постанови віча і договори з князями. В новгородському судовому устрої насамперед привертає увагу безліч підсудностей. Суд не зосереджувався в окремому відомстві, а був розподілений між різними урядовими

Посадник і
тисяцький

Суд

владами: він становив прибуткову статтю, в якій мали потребу всі відомства. Був свій суд у новгородського владика, свій у князівського намісника, у посадника, свій у тисяцького. Виникнення інстанцій вносило нове ускладнення в судочинство. За договірними грамотами князь не міг судити без посадника, і за Судною грамотою посадник судить з намісником князя, а без намісника суду не *кінчає*, отже, тільки починає його. На практиці ця спільна юрисдикція посадника і намісника розв'язувалась тим, що *уновноважені* органи того й другого, *тіуни*, кожний окремо розбирали справи, які їм підлягали, в своїх *обринах* або *камерах* за допомогою обраних сутяжними сторонами двох *простаів*, засідателів, але не розв'язували справ остаточно, а переносили їх у вищу інстанцію: або на доклад, тобто для складення остаточного рішення, або на *пересуд*, тобто на ревізію, для перегляду справи і затвердження ухваленого тіуном рішення. В суді цієї докладної і ревізійної інстанції з посадником і намісником або з їх тіунами сиділи 10 присяжних засідателів, по боярину і життєму від кожного кінця. Вони складали постійну колегію *докладчиків*, як вони звалились, і збирались у дворі новгородського архієпископа «во владычне комнате» три рази на тиждень під загрозою грошової пені за неявку. Нарешті, судочинство ускладнювалось ще комбінаціями різних юрисдикцій в мішаних справах, де зустрічались сторони різних підсудностей. В тяжкій церковній людині з мирянином міський суддя судив разом з владичним намісником або його тіуном. Князівську людину з новгородцем судила на Городищі особлива комісія з двох бояр, князівського і новгородського, і якщо вони не могли погодитись у рішенні, справа докладалась самому князеві, коли він приїжджав до Новгорода, в присутності посадника. Тисяцький, певно, судив справи переважно поліційного характеру. Але він же був першим із трьох старшин у раді, яка стояла на чолі виниклого в XII ст. при церкві св. Іоанна Предтечі на Опоках купецького товариства і відала торговий суд. Ця ж рада з участю посадника, до речі, розглядала справи між новгородцями і купцями німецького двору в Новгороді. Так докладно розчленований судовий устрій, мабуть, міцно забезпечував право і громадський спокій. Але стаття Судної грамоти про величезні штрафи за грабежі і наїзди на спірні землі і за *наводку*, підмовляння юрби до нападу на суд, справляють інше враження. Посилена суворість законодавства в підтриманні громадського порядку не промовляє за те, що суспільство користується достатнім порядком.

Віче було законодавчою установою, посадник і тисяцький—її виконавчими судово - адміністративними органами. Щодо характеру свого віче не могло правильно обміркувати пропоновані йому питання, а тим менше ставити їх, мати законодавчий почин; воно могло тільки відповідати на поставлене запитання, відповідати простим *так* або *ні*. Потрібна була особлива установа, яка завадалегідь розробляла б законодавчі питання і пропонувала вічу готові проекти законів або постанов. Такою підготовчою і розпорядчою установою була новгородська *рада господ*, *Negenpath*, як називали її німці, або *госпóда*, як вона звалась у Пскові. Госпóда вільного міста розвинулась з давньої боярської думи князя з участю міських старійшин. Таку думу зустрічаємо ми при Володимирі Святому в Києві. Новгородські князі для обміркування важливих питань в XII ст. запрошували до себе на раду разом із своїми боярами міських соцьких і старост. В міру того, як князь втрачав органічні зв'язки з місцевим суспільством, він з боярами був поступово витіснений з місцевої урядової ради. Тоді постійним головою цієї ради господ залишився місцевий владика - архієпископ, в палатах якого вона і збиралась. Новгородська рада після того складалась із князівського намісника і міської влади: із степенних посадника і тисяцького, із старост кінчанських і соцьких. Але поряд із степенними в раді сиділи і старі посадники і тисяцькі. Часті зміни вищих сановників під впливом боротьби партій спричинювались до того, що в раді господ було завжди багато старих посадників і тисяцьких. Ось чому новгородська рада в XV ст. напередодні падіння новгородської вольності складалась більше як з 50 членів. Всі вони, крім голови, називались *боярами*. Рада, сказали ми, готувала і вносила на віче законодавчі питання, подавала готові проекти законів, не маючи свого власного голосу в законодавстві; але за характером соціально - політичного ладу Новгороду ця рада на ділі мала більш важливе значення. Складаючись із представників вищого новгородського класу, який мав могутній економічний вплив на все місто, ця підготовча рада часто й наперед вирішувала питання, які вона вносила на віче, проводячи серед громадян підготовлені нею самою відповіді. В історії політичного життя Новгороду боярська рада мала далеко більше значення, ніж віче, яке було звичайно слухняною її збровою: це була прихована, але дуже діяльна пружина новгородського управління.

Центральне управління і суд у Новгороді ускладнювались подвійністю властей — вічової і князівської. В облас-

Обласне
управління

Відношення
п'яти до
кінців

ному управлінні зустрічаємо подвійність начал — централізації і місцевої автономії. Новгород був володарне місто, яке повелівало обширною територією, але він надавав частинам цієї території значну самостійність. При взаємному антагонізмі цих начал установилось досить своєрідне відношення обласного управління до центрального. Збереглися сліди, а втім неясні, які вказують на те, що корінні області, які ввійшли потім у п'ятинний поділ Новгородської землі, валежали в управлінні від частин Новгорода, між якими вони були розписані. На цю залежність вказує згаданий мною барон Герберштейн; а втім, це свідчення дуже неясне. Передаю його слова у можливо близькому до оригіналу викладі. Більш як через 40 років після падіння Новгорода Герберштейну розповідали в Москві, що колись, за часів своєї вольності, це місто мало обширну область, поділену на п'ять частин; кожна з цих частин не тільки зверталась у всіх громадських і приватних справах до відповідного начальства своєї частини (quarum quaelibet pars non solum de publicis ac privatis rebus cognoscendis ad ordinarium ac competentem suae partis magistratum referebat), але й угоди із співгромадянами кожен міг укладати тільки в своїй частині міста, і нікому не дозволялось звертатись з будьчим до іншого начальства того ж міста (verum in sua dumtaxat civitatis regione contrahere res quiscunque ac commode cum aliis civibus suis conficere poterat etc.).

Герберштейн хотів сказати або йому говорили, що кожна територіальна частина Новгородської землі у всіх справах зверталась до управління своєї міської частини, тобто міського кінця. Таке ж відношення частин території до кінців міста існувало і в Псковській землі. Тут старі пригороди здавна були розподілені між кінцями міста. В 1468 р., коли стало багато нових пригородів, на вічі було ухвалено також поділити їх за жеребком між кінцями, по два пригороди на кожний кінець. І в новгородських документах є деякі вказівки на адміністративну залежність позаміських земель від міських кінців. Так, в писцевих книг кінця XV ст. відомі наймачі приміських земель у Вотзькій п'ятині, що тягли тяглом в Неревський кінець, з яким вона межувала. Новгородська Судна грамота говорить про сільських волосних людей «кінчанських і вулицьких», яких старости кінців і вулиць повинні були ставити на суд в позовах на них сторонніх осіб. А втім, п'ятина або відповідна їй округа не була суцільною адміністративною одиницею, не мала свого місцевого адміністративного осе-

редку. Вона розпадалась по пригородах на частини, які звалились їх *волостями*, а за московського часу *повітами* або *присудами*; кожна волость мала свій окремих адміністративний осередок в певному пригороді, так що кінчанське управління було єдиним зв'язком, що сполучав п'ятини в одне адміністративне ціле. Пригород із своєю властю був таким же місцевим самоуправляльним миром, якими були новгородські кінці й сотні. Його автономія виявлялась в місцевому пригородному вічі. А втім, цим вічем керував посадник, який звичайно присилався з старшого міста. Призначення приміських посадників з Новгорода було однією з форм, в яких виявлялась політична залежність пригородів від старшого міста. Разом із цією відкриваються й інші форми в оповіданні про те, як Псков став самостійним містом. До половини XIV ст. він був пригородом Новгородда, в 1347 р. за договором з Новгородом одержав незалежність від нього, став зватися молодшим його братом. За цим договором новгородці відмовились від права посилати в Псков посадника і викликати псковичів у Новгород на суд цивільний і церковний; новгородський владика, до єпархії якого належав Псков, повинен був для церковного суду призначати туди своїм намісником природного псковича. Отже, судові установи старшого міста були вищою інстанцією для пригородян. За договірними грамотами *соцькі* і *рядовичі* без князівського намісника і посадника не судять ніде. Це значить, що старости міські й сільські, подібно до новгородських тіунів посадника й намісника, тільки починали судові справи, а для остаточного вирішення переносили їх на доклад у суд докладчиків у Новгороді. Третя форма політичної залежності пригорода від старшого міста полягала в праві останнього оподатковувати пригородне населення збором на свої потреби. Далі, Новгород роздавав свої пригороди в кормління князям, яких закликав до себе на службу; під час війни пригороди з наказу Новгорода висилали свої ополчення, якими іноді командували новгородські воеводи. За непослух Новгород карав пригороди грошовою пенею і навіть «казню», яка полягала у військовій езекуції, що спалювала села у волості непокірного пригорода. Так, покарані були в 1435 р. Ржева і Великі Луки за відмовлення платити данину Новгородові. Не вважаючи на те, політична залежність пригородів, яка виявлялася в таких різноманітних формах, була завжди дуже слаба: пригороди іноді відмовлялись приймати посадників, яких присилало головне місто; Торжок не раз сварився з Новгородом і приймав до себе князів

Пригородів

проти його волі; в 1397 р. вся Двінська земля «задалась» за великого князя московського Василя на перший його заклик і цілувала йому хрест, віддавши від Новгородської землі помітна рішуча перевага відцентрових сил, що паралізували діяння політичного центра.

Супереч-
ності полі-
тичного
ладу

На початку сьогоденішнього читання я сказав, що устрій Новгородської землі в удільні віки був дальшим розвитком основ, які лежали в громадському побуті старших міст Київської Русі; тільки цей розвиток ускладнювався місцевими умовами. Там і тут зустрічаємо ту ж подвійність влади віча і князя і ті ж договірні відносини між ними. Але в Новгороді ці відносини розроблені і визначені докладніше, вилиті в стереотипні формули письмового договору, управління розчленоване і сплелось в складну, навіть заплутану сітку установ, і все це, і відносини, і установи, спрямовані в один бік, проти князя, без якого, проте, вільне місто не могло обійтись. Князь повинен був стояти біля Новгорода, служачи йому, а не на чолі його, правлячи ним. Він для Новгорода або наємник, або ворог; в разі ворожнечі до нього, як до ворожої держави, посилали з віча на Городище ультиматум, грамоту, «исписавше всю вину его», з висновком: «поеди от нас, а ми себе князя промыслим». Але оскільки князь в Новгороді був єдиною централізуючою силою, яка могла об'єднати і спрямувати сословні і місцеві інтереси до загальної мети, то ослаблення його влади допомагало назбиратись в громадському побуті Новгорода великому запасові суперечностей і умов розбрату. Життєві стихії Новгородської землі склались в таке сполучення, яке зробило з неї обширний набір великих і дрібних місцевих мирів, що будувалися на зразок центра, з більшою або меншою часткою відступленої або присвоєної володарності — набір, нестійкий всередині і тільки механічно стиснений зовнішніми небезпеками. Потрібна була внутрішня моральна сила, щоб надати землі деякої міцності. Такої сили шукатимемо в суспільному складі Новгорода.

ЛЕКЦІЯ XXIV

Класи новгородського суспільства.— Новгородське боярство і його походження.— Житі люди.— Купці і чорні люди.— Холопи, смерди і половники.— Земці, походження і значення цього класу.— Основа сословного поділу новгородського суспільства.— Політичний побут Новгороду.— Походження і боротьба партій князівських і соціальних.— Характер і значення новгородських усобиць.— Особливості псковського політичного ладу і побуту.— Рівний характер псковського і новгородського політичного порядку.— Хви новгородського політичного побуту.— Загальна причина падіння вольності Новгороду.— Провіщення.

Ми вивчали політичні форми життя Новгороду Великого. Тепер ввійдемо в його зміст і насамперед спинимось на складі новгородського суспільства. Склад суспільства

Новгородська Судна грамота, в якій можна бачити за-вершальну справу новгородської юридичної думки, в першій статті своїй про суд церковний ставить ніби загальне правило: «судите всех равно, как боярина, так и житего, так и молодчеге человека»; за договором з Казіміром литовським це правило обов'язкове і для спільного суду посадника і намісника. Можна подумати, що в цій формулі рівності всіх станів перед законом виявився віковий розвиток новгородського суспільства в демократичному напрямі. В такому випадку Новгород треба вивнати несхожим на його однолітків, на старші волосні міста Київської Русі, в яких суспільний побут відзначався аристократичним патриціанським характером.

У складі новгородського суспільства треба розрізнити класи міські й сільські. Населення Новгороду Великого складалось із бояр, житих людей, купців і чорних людей.

На чолі новгородського суспільства стояло боярство. Походження боярства
Ми знаємо, що в інших областях Руської землі боярство створювалось вільною службою князеві. У Новгороді князь із своєю дружиною був сторонньою, зайшлою силою, яка не входила органічно до складу місцевого суспільства. Яким же способом могло виникнути боярство в Новгороді, коли

тут не було самого кореня, з якого виростав цей клас в інших областях Русі? Відповідаючи на це питання, треба пригадати, що ще до князів старші міста на Русі управлялись військовою старшиною, що виходила з місцевої промислової знаті. Новгородське боярство утворилось з такого ж класу. В інших областях Русі з появою князів міська військово - промислова знать була витіснена з управління князівською дружиною. З різних обставин в Новгороді ця знать не втратила свого урядового значення і при князях. Уже в XI ст. князі, які правили Новгородом, призначали на місцеві урядові посади людей з місцевого ж суспільства. Отже, новгородська адміністрація особовим складом своїм стала тубільною ще раніше, ніж зробилась виборною. Через такі призначення з князівських сановників тубільного походження на початок XII ст. в Новгороді і склався вилісовий клас або коло знатних фамілій, що мало двоєке керівне значення в місцевому суспільстві: члени його займали урядові посади в місті за призначенням князя, а в сутичках останнього з містом цей клас ставав на чолі городян проти князя. Займаючи за призначенням князя посади, які в інших областях давались князівським боярам, і новгородська знать набула собі значення і звання бояр. Князь Всеволод в даному ним Новгороду церковному статуті (1135 р.) прямо називає новгородських соцьких «своїми мужами», а княжі мужі — бояри. Значить, і в Новгороді боярство вийшло з того ж політичного джерела, з якого воно виходило в інших областях Руської землі; цим джерелом була служба князеві, займання найвищих урядових посад за призначенням князя. Набувши собі звання бояр на князівській службі, місцева урядова знать удержала його й опісля, коли стала одержувати свої урядові повноваження не від князя, а від місцевого віча.

Житі люди * Не так ясно виступає в новгородських пам'ятках другий клас за місцем на соціальній лествиці Новгорода, *житі* або *житы* люди. Можна помітити, що в управлінні цей клас стояв ближче до місцевого боярства, ніж до нижчих шарів населення. Значення його трохи пояснюється в зв'язку з економічним значенням місцевого боярства. Правлячи містом за вічовим вибором, це боярство разом з тим керувало і народним господарством в Новгородській землі. Це були великі землевласники і капіталісти, які брали подвійну участь у торгівлі. Обширні земельні майна служили їм не стільки ріллею, скільки промисловими угіддями: звідси постачали вони на новгородський ринок товари, що були головними статтями руського вивозу за море:

хутра, шкіри, віск, смолу, золу, будівельний ліс тощо. Посередниками між ними і іноземцями були новгородські купці. Так само і своїми капіталами вони користувались не для безпосередніх торговельних операцій, а для кредитних оборотів, позичали їх торгівцям або вели торговельні справи при посередництві агентів із купців. В новгородських пам'ятках і переказах місцевий боярин найчастіше виступав з фізіономією капіталіста — дисконтера. В одного посаджика в XIII ст. народ, розграбувавши його будинок, знайшов боргові «дошки», на яких значилось позичених грошей «без числа». Такою посередньою участю в торгівлі можна пояснити відсутність старости від бояр у раді новгородського купецького товариства, яке утворилось близько 1135 р. при церкві св. Іоанна Предтечі на купецькому дворі. *Житі* були, очевидно, люди середнього стану, *середні жилицькі* за московською соціальною термінологією, які стояли між боярством і молодчими або чорними людьми. Вони брали більш пряму участь у торгівлі, і їх разом з чорними людьми представляв у раді купецького товариства тисяцький. Капіталісти середньої руки і постійні міські жителі, домовласники, це були і землевласники, іноді дуже великі. Згаданий вже мною рицар Лануа пише, що в Новгороді, крім бояр, є ще такі городяни (bourgeois), які володіють землями на 200 лів завдовжки, надзвичайно багаті і впливові. Це свідчення може стосуватись тільки до жити́х людей. За особистим землеволодінням, як найбільш характерною рисою в суспільному стані жити́х людей, Москва, переселяючи їх тисячами в свої області після падіння Новгорода, верстала їх не в міське посадське населення, як купців, а в служилі люди з помісним наділом. Особисте землеволодіння зближувало їх з новгородським боярством; але вони не належали до того кола знатних фамілій, що рано замкнулося, з якого віче звикло обирати вищих сановників міста, хоча разом з боярами вони виконували, як представники кінців, судові, дипломатичні і інші урядові доручення. Клас справжніх торгівців звався *купцями*. Вони вже стояли ближче до міського простонароддя, слабо відділялись від маси міських чорних людей. Вони працювали в допомогою боярських капіталів, або кредитуючись у бояр або служачи їм комісіонерами в торговельних оборотах. А втім, і в їх сословній організації не було рівності. Купецьке товариство при церкві св. Іоанна Предтечі утворило вищий розряд, свого роду першу гільдію новгородського купецтва. За статутом цього товариства, даним князем Всеволодом

Купці

близько 1135 р., щоб стати «пошлым купцом», повноправним і спадковим членом «Иванского купечества», треба було дати вкладу 50 гривень срібла — цілий капітал при тодішній цінності цього металу. Товариству дані були важливі привілеї; рада його, яка складалась з двох купецьких старост під головуванням тисяцького, відала всі торговельні справи і торговий суд у Новгороді незалежно від посадника і ради господ. Є сліди і інших розрядів або гільдій, які стояли нижче Іванського купецтва: таке «купецкое сто», згадуване в духовній одного новгородця XIII ст. Чорні люди були дрібні ремісники і робітники, які брали роботу або гроші для роботи у вищих класів, бояр і житьх людей. Такий склад суспільства в головному місті. Ті самі класи зустрічаємо ми і в пригородах, принаймні, найважливіших.

Чорні люди

Холопи
і селяни

В глибині сільської, як і міської громади, в Новгородській землі бачимо *холопів*. Цей клас був там дуже численний. Розвиткові його сприяло особливо боярське і житьхе землеволодіння. Великі вотчини заселялись і експлуатувались переважно холопами. Все вільне селянське населення в Новгородській землі мало загальну назву *смердів*; але в складі його розрізняються два розряди: смерди в тісному розумінні слова, які обробляли державні землі Новгородського Великого, і *половники*, які сиділи на землях приватних володільців. Назву свою половники дістали від звичної в стародавній Русі умови поземельної оренди — обробляти землю *ісполу*, з половиною врожаю. А втім, у Новгородській землі половники наймали землі і на більш пільгових умовах, з третього або четвертого снопа, залежно від цінності землі і землеробської праці в даному місці. Половники, подібно до закупів Руської Правди, були в Новгородській землі в більш підневільному стані, порівняно з вільними селянами в князівській Русі, були в стані, близькому до холопів, і ця залежність не була споконвічною, а встановлювалась в XIII — XV ст., в період розвитку новгородської вольності. Це можна помітити з новгородських договорів з князями. Спочатку тут постановлялось, що судді князя не судять холопа без його господаря. Потім ця умова ускладнюється приєднанням до холопа половника: землевласникові побічно присвоювалась вотчина юрисдикція над його селянином. Договір з князем Ярославом 1270 р. постановив не вірити доносів холопів на своїх господ; пізніші договори поширюють цю умову і на смердів. Нарешті, договір з тверським князем Михайлом 1308 року вимагає видачі назад разом з холопами і

новгородських половників, які повтікали у Тверську область. У Московській землі подібні обмеження селянського переходу, і то у вигляді приватного або місцевого заходу, стають відомі не раніше половини XV ст. В Новгородській Судній грамоті появляються сліди письмових зобов'язань, які обмежували свободу селян і також невідомі у князівській Русі того часу. Грамота говорить про волосних, сільських людей владичних (архієпископа), монастирських, боярських, житьїх, яких господарі, їх хазяї, повинні ставити на суд в разі приватного їх обвинувачення в кримінальному злочині. Ці люди не були холопи, однак «давались в грамоту» землевласникам, входили в особисту залежність на тих чи інших умовах. Значить, у вільній Новгородській землі сільське населення, яке працювало на господських землях, було поставлене в більшу залежність від землевласників, ніж будьде в тодішній Русі.

Другою особливістю новгородського землеволодіння Земці був клас селян - власників. Цього класу ми не зустрічаємо на всьому просторі князівської Русі: там усі селяни працювали або на державних або на приватних господських землях. В областях вільних міст, навпаки, зустрічаємо сільський клас населення, дуже схожий на селян, але який володіє землею на праві власності. Він звався *земцями* або *своземцями*. Цей клас, в Новгородській землі, мабуть, був досить численний. За поземельною новгородською книгою, складеною в 1500 р., в повітах Новгородському, Ладозькому і Ореховському значиться близько 400 земців, на землях яких оброблялось понад 7000 десятин; на кожного своземця припадало в середньому ріллі десятина по 18. Отже, це взагалі дрібні землевласники з невеликим господарством. Але землеволодіння земців мало деякі своєрідні риси. Вони рідко володіли землею поодинці. Найчастіше своземці сидять гніздами, землевласницькими товариствами, зв'язаними спорідненістю або договором. Багато з них володіють і орють спільно, інші роздільно, живучи разом, в одному селі або окремими селами, але купують землю звичайно спільно, в складчину; роздільне володіння — вже наслідок поділу спільно придбаної землі. Зустрічаємо один маєток, в якому ріллі було всього 84 десятини і який належав 13 співвласникам. Своземці або самі обробляли свої землі, або здавали їх в оренду селянам - половникам. Щодо роду занять і розмірів ділянок своземці нічим не відрізнялись від селян, але вони володіли своїми землями на правах цілковитої власності. Такий характер їхнього землеволодіння ясно виявляється

в писцевих книгах. Своземці міняли і продавали свої землі, викупали в родичів, віддавали в придане за дочками; навіть жінки, удови і сестри є власниками і співвласниками таких земель. Нарешті, псковські літописи в оповіданні про події, якими супроводилось падіння Пскова, прямо називають землі своєземців їхніми «вотчинами». Яке було походження цього своєзвідного класу в областях вільних міських общин? Сліди цього походження ще збереглись у міських поземельних книгах, складених уже московськими писцями після падіння Новгороду, в останні роки XV ст. В місті Орєшкку в книзі 1500 р. поряд з «городчанами» зазначено 29 дворів своєземців, з яких деякі належали до розряду *мущих* людей. Ці своєземці ясно відрізнені в книзі від городян, навіть від «лутчих» городян. Читаючи опис сільських погостів повіту, знаходимо, що ці орєшковські дворовласники - своєземці володіли ціє землями в Орєховському і інших близьких повітах. Одні з них жили в місті, здаючи свої землі в оренду селянам; другі тільки лічилися в міській громаді, а жили в своїх селах, віддаючи міські свої двори в оренду «двірникам» (постояльцям), які за них і тягли міське тягло разом з городянами. Цікаво, що в одному розряді з землями своєземців поземельна книга перелічує і землі «купецькі». Серед своєземців появляються зрідка поповичі, батьки яких служили при міських церквах. Отже, сільський клас своєземців утворився переважно з городян: це були не сільські жителі, що купували двори в містах, а частіше городяни, що купували землі в повіті. У Новгородській і Псковській землі право земельної власності не було привілеєм вищого служилого або урядового класу, як у князівській Русі, воно набуло було і іншими класами вільного населення. Міські, як і сільські, жителі купували дрібні земельні ділянки у власність з метою не тільки землеробської, але й промислової їх експлуатації, розводячи льон, хміль і лісові борті, ловлячи рибу і звіра; але як люди небагаті, вони складались для цього в товариства, землевласницькі компанії. Такі землевласницькі товариства мали в Новгородській і Псковській землі спеціальні юридичні назви сябрів (сусідів) і складників. До типу такого землеволодіння в складчину належало і земецьке, і цим колективним способом придбання і володіння воно відрізнялось від особистого боярського і житійого. Значить, міський промисловий капітал, головний важіль народного господарства в Новгородській землі, створив тут і особливий

своєрідний клас земельних власників, якого не зустрічається в князівській Русі.

Оглянувши склад суспільства в Новгородській землі, залишається розв'язати питання: чи були перелічені суспільні класи — прості економічні стани, або сословія в юридичному розумінні цього слова, з особливими правами і обов'язками, з неоднаковим правомірним, а не фактичним тільки значенням в управлінні і житті вільного міста? І те і друге: в історії Новгорода спостерігаємо досить рідкий випадок збігання економічної і політичної класифікації суспільства. Боюсь, що пояснення можливості такого збігання здасться вам трохи складним і навіть заплутаним.

При вивченні основи, на якій тримався суспільний поділ в Новгороді, увага насамперед спиняється на видимій різкій різниці між політичним і соціальним ладом Новгорода, між формами його політичного побуту і справжніми суспільними відносинами. Форми його політичного побуту мали демократичний відбиток: перед судом були рівні особи всіх вільних станів; всі вільні жителі мали місце і рівні голоси на вічі. Але суспільний побут Новгорода створювався не на ґрунті рівності. Значення кожного класу в новгородському політичному житті залежало від його економічного становища; політичний авторитет кожного стану на ділі визначався його торговою вагою. На верху суспільства лежав клас бояр, великих капіталістів, до яких прилучались капіталісти середньої руки, житі люди; обидва ці класи і були політичними керівниками місцевого суспільства. Нижче за них стояли купці, справжні торговці: вони працювали чужим капіталом. Ще нижче лежав шар чорних людей, ремісників і робітників, які економічно залежали також від вищих класів. Ще менше останніх значили в політичному житті землі сільські класи, які стояли далі міських від головного джерела влади й багатства, від торговельного капіталу, крім хіба земців, які щодо свого походження більше належали до міського суспільства. Отже, новгородська соціально-політична лествиця збудувалась відповідно до майнової нерівності станів. Ця відповідність відбилась і в сословно-юридичних визначеннях. Боярство утворило урядовий клас, який, виключно, монопольно комплектував за виборами віча особовий склад вищого управління. Це було тільки звичаєм, і віче могло вибрати посадника з якого воно хотіло класу. Але політичний звичай замінював тоді закон, і демократичне віче, шануючи старовину, ні разу, наскільки відомо, не дало посадництва ні купцеві, ні смердові. Бояри разом з житими ставили

Основа
сословного
поділу

із свого середовища представників від кінців, присяжних докладчиків у суд, посадника і намісника, також у виборні комісії по зовнішніх зносинах і внутрішніх справах, які відбувались з участю депутатів від володарного міста. Все це — важливі політичні права, створені звичаєм, закріплені довгим рядом договорів з князями і почасти Судною грамотою. Можна гадати, що і у відбуванні повинностей, в оподатковуванні обидва правлячі класи користувались деякими пільгами і винятками. Те ж значення їх виявлялось і в приватних відносинах. Договори з князями і Судна грамота ставили основне правило «судити всіх рівно»; проте, купець або чорна людина не міг з'явитись із своїм позовом в «тиуню одрину» без підшуканого ним пристава в «добрих людей», тобто з тих же бояр і житьїх. Купці мали свій сословний устрій, свій торговий суд і своє виборне управління, судилися тільки в Новгороді, кожний у своєму *сте*, а також поділяли з вищими класами перевагу мати на своїх землях холопів і половників з правами поліційного нагляду і участі в суді над ними. Смерда і половника не можна визнати рівноправними станами з боярином або житьїм. Не говоримо про духовенство, яке в Новгороді, як і всюди на Русі, мало свій точно визначений сословний устрій, свої права й закони.

Так економічна нерівність суспільних класів була основою і опорою нерівності юридичної, а те й друге покривалось народною верховною владою, яка своєю формою зовсім не відповідала ні такому складові суспільства, ні суспільному становищу вищих сановників, яким владу надавало віче. Запам'ятаємо цю важливу в історії Новгорода суперечність його життя, на лихо новгородців не єдину.

Ми розглянули відносини Новгорода до князів, структуру його управління і склад суспільства, головні елементи його політичного життя. Тепер поглянемо на це життя, як воно йшло в спільному діянні своїх сил, як його хід виявлявся в явищах, відзначених давнім літописом.

Політичний
побут

Зовнішні і внутрішні умови, в яких жило вільне місто, укоренили в його політичному побуті дві суперечності, які надали своєрідного характеру його політичному життю і не залишилися без участі у вирішенні долі його вольності. Я тількищо згадав одну з цих суперечностей, яка полягала в незгідності політичного ладу Новгорода з соціальним. Раніше почала виявлятися друга суперечність, яка полягала у відносинах Новгорода до князів. Місту був потрібен князь для зовнішньої оборони і підтримання внутрішнього порядку, воно шукало його, іноді ладне

було силою вдержати його біля себе і разом з тим ставилось до нього з крайнім недовір'ям, старалось обмежити його права, залишити йому якомога менше місця для відправлення урядових функцій, гнало його від себе, коли було ним незадоволене. Ці суперечності і викликали надзвичайний шум і рух в політичному житті міста. Жодне із старовинних міст стародавньої Русі не дало такої тривожної історії, як Новгород. З найраніших часів ми бачимо тут жваву боротьбу політичних партій; але в різний час характер її був неоднаковий. Щодо цього внутрішнє політичне життя міста можна поділити на два періоди.

До XIV ст. в Новгороді часто змінювались князі і ці князі суперничали один з одним, належачи до ворожих князівських ліній. Під впливом цих князівських змін у Новгороді створились місцеві політичні гуртки, які стояли за різних князів і якими керували голови найбагатших боярських фамілій міста. Так перший період в історії політичного життя Новгороду був ознаменований боротьбою князівських партій. Але не князі самі по собі викликали цю боротьбу: ними прикривались важливі місцеві інтереси, для яких ворожі один одному князі були тільки знаряддями або знаменами. Князь потрібен був Новгороду не тільки для зовнішньої оборони, але й для розширення і забезпечення торговельних оборотів. В договорах з князями новгородці настійливо вимагали, щоб вони не замишляли «рубезу», не затримували новгородських купців у своїх землях, давали їм «путь чист». Під час суперечок з Новгородом суздальський князь ловив новгородських купців, які торгували в його володіннях, і тоді партія в Новгороді, до якої належали затримані купці, піднімалась, щоб примусити віче миритись із суздальським князем. Ці торговельні зв'язки і поділяли новгородських капіталістів — бояр і купців у боротьбі за князів на ворожі партії. Багаті торгові дома, які мали справи переважно з Суздальським або Смоленським краєм, стояли за суздальського або смоленського Мономаховича, а чернігівський Ольгович потрібен був, коли на київському столі стояв князь з чернігівської лінії, тим новгородським капіталістам, які вели справи переважно з Чернігівським краєм або з Київською землею. Отже, боротьба князівських партій, яка наповнювала смутами історію Новгороду до XIV ст., була власне боротьбою новгородських торгових домів, які суперничали один з одним.

З XIV ст. припиняється часта зміна князів на новгородському столі; разом із цим змінюється і характер полі-

Партії
князівські

Партії
соціальні

тичного життя в Новгороді. Читаючи оповідання місцевого літопису, легко помітити цю зміну. Від смерті Ярослава I до татарської навали новгородський літопис, за підрахунками С. М. Соловйова, описує до 12 смут у місті; з них тільки дві не були зв'язані з князівськими змінами, тобто не були викликані боротьбою місцевих політичних кіл за того чи іншого князя. З татарської навали до вступу Івана III на великокнязівський стіл у місцевому літопису описано понад 20 смут; з них усього чотири зв'язані з князівськими змінами, викликані були боротьбою новгородських партій за того чи іншого князя; решта мали зовсім інше джерело. Цим новим джерелом смут, яке помітно виявляється з XIV ст., був соціальний розбрат, боротьба нижчих бідних класів новгородського суспільства з вищими багатими Новгородське суспільство поділяється відтоді на два ворожі табори, з яких в одному стояли *ліпші* або *вятиші* люди, як називає новгородський літопис місцеву багату знать, а в другому люди *менші*, тобто чернь. Так, в XIV ст. боротьба торгових домів Новгорода змінюється боротьбою суспільних класів. Ця нова боротьба мала свій корінь також в політичному і економічному ладі міста; тут почала діяти друга суперечність, мною згадувана. Різка майнова нерівність між громадянами — дуже звичайне явище у великих торговельних містах, особливо з республіканськими формами устрою. У Новгороді ця нерівність при політичній рівноправності, при демократичних формах устрою, відчувалась особливо різко, набула гострого характеру, справляла дратуючий вплив на нижчі класи. Цей вплив посилювався ще тяжкою економічною залежністю нижчого робочого населення від боярів - капіталістів. Бідняки, які неоплатно заборгували, рятуючись від боргової неволі, збирались ватагами і з холопами - утікачами пускались розбійникувати по Волзі, сварячи своє місто з низівськими князями, особливо з Москвою. Зустрічаючись на вічі, рівноправні співгромадяни, менші люди Новгорода тим з більшою гіркістю відчували на собі економічний гніт з боку небагатьох багатих фамілій, а за старим звичаєм з них же повинні були обирати собі управителів. Цим був вихований в нижчих класах новгородського суспільства упертий антагонізм проти вищих. Малі люди подвійно озлобляються на великих, коли потребують їхніх грошей і тяжаться їхньою владою. Роздвоєння між верхом і низом новгородського суспільства не раз виявлялось і до XIV в. Так в 1255 р. з приводу сварки міста з Олександром Невським менші відокремились від вятиших, а ті змовились побити

менших. Але тут менші є ще не політичною партією, а підвладним непокірливим сословієм, черню, яку правлячий клас хотів покарати за непослух. Вони набули характеру такої партії, коли само боярство розкололось і на чолі новгородського простонароддя стали також деякі багаті боярські фамілії, відокремившись у політичній боротьбі від своєї братії.

Так новгородське боярство залишалось керівником місцевого політичного життя на всьому протязі історії вільного міста. Завдяки тому з бігом часу все місцеве управління перейшло до рук небагатьох знатних домів. З них новгородське віче обирало посадників і тисяцьких; їх члени наповнювали новгородську урядову раду, яка, власне, і давала напрям місцевому політичному життю. Читаючи новгородський літопис, легко помітити це панування боярської аристократії в Новгороді, яка виступає навіть з ознаками замкнутої урядової олігархії. Протягом XIII ст. новгородське віче 23 рази обирало посадника. На цю посаду обрано було 15 осіб, бо деякі посадники по кілька разів зміщались і знову обирались на посади. Десятеро з них належали до двох знатних фамілій, з яких одна йшла від новгородського боярина Михалка Степанича, а друга мала своїм родоначальником іншого новгородського боярина — Мирошку Нездініча; обидва вони були посадниками в Новгороді наприкінці XII ст. і на початку XIII століття. Обидві ці фамілії завжди ворогували між собою, очолюючи дві ворожі політичні партії. Михальчичі були вождями Софійської сторони, де переважно зосереджувалась новгородська боярська знать, а Нездінічі верховодили демократичною торговою стороною, де звичайно піднімались повстання новгородських менших людей проти боярства. Отже, першенствуюча посада новгородського посадника протягом XIII ст. залишалась майже виключно в руках двох боярських фамілій. З родини Михальчичів протягом двох століть, з кінця XII ст. до кінця XIV ст., обрано було 12 самих посадників, не кажучи про інші важливі посади, які заміщались членами цього ж боярського дому. Так суперечність, яка вкоренилася в політичному ладі Новгорода, повела до того, ще це вільне місто при демократичних формах свого устрою стало аристократичною республікою, і місцеве суспільство, завжди неспокійне і недовірливе до своєї знаті, протягом своєї політичної вольності залишалось в руках небагатьох знатних фамілій багатих капіталістів.

Давній новгородський літопис, сухий і тьмянний викладом, не скупиться на барви в описі «усобных ратей» в рід-

Панування
боярства

Усобиці

ному місті і наочно зображує, як розігравалась на майдані внутрішня нескладність новгородського політичного життя. Автономія кінчанських і вулицьких громад проявлялась в зневазі до верховного віча володарного міста. В 1359 р. Славенському кінцю не полюбився посадник Андреян Захар'їнич, і кінець самовільно призначив іншого всупереч волі міста. Користуючись близькістю своєю до вічового майдану, славляни в доспіхах «підсіли» на вічі і розігнали беззбройних зарічан Софійської сторони, багато боярів побили і «полупили», пограбували, а одного і вбили. Волховський міст розкидали; обидві сторони стояли одна проти одної по берегах ріки 3 дні, поки духовенство не умовило їх розійтись. Проте, багато сіл у славлян пограбували, багато й невинних людей загинуло, посадництво дали третьому бояринові й на тому помирились: «не попустил бог диаволу до конца порадоваться, но возвеличено было христианство в род и род», — так закінчив літопис своє оповідання. Взаємне озлоблення обох сторін, простонародної Торгової і Софійської боярської, різко і характерно виявилось в повстанні 1418 р. «Людина якась» Степанко, зовсім простий, малий чоловік, схопив на вулиці одного боярина і закричав прохожим: «Панове! Пособить мені на цього злодія». Боярина притягли на віче, побили трохи не на смерть і скинули з мосту, як державного злочинця. На той час біля мосту рибалка трапився, зглянувся на боярина і взяв його до себе в човен. За це народ розграбував будинок рибалки. Врятований від народної кари боярин хотів помститись за образу і схопив кривдника. Тоді скликали віче на Ярославовому дворі і стали один проти одного «чернь» і «бояри». Чернь в доспіхах з прапором розграбувала будинок боярина і Кузьмодем'янівську вулицю, де він жив. Побоюючись гіршого, бояри примусили звільнити Степанка, і на їх прохання архієпископ відправив його з попом і своїм боярином на віче. Сп'янівши від політичного розгулу, вічова юрба не вгамувалась і взялась зводити рахунки з знаттю, пограбувала кілька боярських вулиць, також монастир св. Миколая, де знаходились боярські житниці. Тільки Пруська вулиця, головне гніздо знаті, відбилась. Тоді юрба прибігла на свою Торгову сторону, вигукуючи: «Софійська сторона хоче будинки наші грабувати». Задзвонили по всьому місту; з обох сторін озброєні люди повалили на головний міст. Зав'язався справжній бій, почали падати вбиті. До того ж ударила страшенна гроза. Жах обійняв обидві сторони. Тоді владики з собором духовенства в церковному убранні протис-

нувся до мосту і став посеред нього, благословляючи хрестом обидві сторони, потім послав своє благословення на Ярославів двір до степенних посадника і тисяцького, які керували Торговою стороною, і по слову святиителя обидві сторони розійшлись.

В ці уособиці новгородське віче набувало значення, якого Іх значення воно не мало при нормальному перебігу справ. У звичайному порядку воно законодавствовало і почасти наглядало за ходом управління і суду, змінювало виборних сановників, якими було незадоволене; в поземельній тяжбі, що затяглася з вини суддів, позивач завжди міг взяти з віча приставів, щоб змусити суд розв'язати справу у визначений строк. Але коли народ підозрював або бачив з боку виборних властей або всього правлячого класу замисли чи дії, які здавались йому злочинними або небезпечними, тоді віче, перетворюючись у верховне судилище, діставало не всенародний, а простонародний склад, ставало одностороннім, представляло саму Торгову *чорну* сторону на чолі з боярами демократичної партії. Оскільки рух в таких випадках ішов проти наявних властей, він набував вигляду народного заколоту. Анархічний його характер посилювався ще застосуванням до політичних злочинів пережитих свій сенс стародавніх форм судочинства: скидання з волховського мосту було залишком старовинного виду суду божого, спроби водою, а в грабежі боярських будинків, який змушував домовласників тікати з міста, позначалась невиразна пам'ять про давню кару за такі злочини, яка в Руській Правді називається *потоком* і *розграбуванням*. Не можна, звичайно, назвати міцним суспільний порядок, який доводиться підтримувати засобами анархії; але в новгородського віча заколот був єдиним заходом стримувати уряд, коли він, на думку народу, загрожував народному благу. До такого заходу вдавався не один Новгород, як вам відомо з історії середньовічної Європи.

Корінь указаних хиб новгородського політичного ладу і побуту лежав не в природі вільної міської общини, а в умовах, яких могло й не бути. Доказом цього може бути Псков. Раніш пригород Новгорода, а в XIV ст. таке ж вільне місто, як і Новгород, Псков далеко не був його копією. Мимохідь відзначаю його особливості, перш ніж закінчу мову про його старшого брата.

Переходячи у вивченні історії вільних міст від новгородських літописів до псковських, відчуваєш заспокоєння, ніби переходиш з товкучого ринку в тихий провулок. Псковські літописці описують переважно явища мирного харак-

Псков

теру: шукання князя, будування церков, міських мурів і башт, знамення від ікон, пожежі і пошесті, зрідка непорозуміння з новгородським владикою, єпархіальним архієреєм Пскова, через церковний суд і збір з духовенства. Особливо часті звістки про храмобудівництво: за 19 років (1370 — 1388) псковичі збудували 14 кам'яних церков. В Пскові непомітно ні бурхливих сцен і побоїщ на вічовому майдані перед Троїцьким собором, ні новгородського запалу у ставленнях до князів, ні соціального антагонізму і партійної боротьби. Раз прибили посадників на вічі за не вдалий захід; другого разу збиралися батою висікти на вічі псковських священиків, які протестували проти участі духовенства у військових витратах; одного разу зіпхнули з вічової ступені московського намісника, не прошеного Псковом. А втім, подібні надмірності — рідкі явища політичної історії Пскова. Але при досить мирному перебігу внутрішнього життя цьому місту у зовнішніх справах дісталась тяжка бойова доля. Відтоді, як у сусідстві з Псковською землею об'єдналась Литва і заснувався Ливонський орден, Псков, стоячи на рубежі Руської землі, протягом трьох століть веде з ними уперту двосторонню боротьбу, використовуючи засоби свої невеликої області, яка тяглася верст на 300 неширокою смугою з півдня на північ, від верхів'їв р. Великої до р. Нарови. При двозначному і нерідко прямо ворожому ставленні Новгороду, для якого Псков із своїми мурами в чотири ряди служив передовою твердиною з заходу й півдня, ця боротьба була великою історичною заслугою не тільки перед Новгородом, але й перед усією Руською землею тих століть. Ця ж боротьба в зв'язку з обмеженням простором області створила головні особливості політичного ладу й побуту Пскова.

Управління

Цією умовою, поперше, Псков зобов'язаний був більшою порівняно з Новгородом зосередженістю управління і земського складу своїй області. Подібно до Новгорода, Псков поділявся на кінці, яких відомо за літописом шість, з поділом на сотні. Між кінцями в справах військового управління розподілені були, по два на кожний, пригороди, яких у другій половині XV ст. було 12 (Ізборськ, Гдов, Остров, Опочка і ін.). Це були невеликі укріплені поселення; більшість їх оборонною сіткою розміщена була в південно-західному кутку області, поблизу найбільш загрожуваних кордонів з Литвою і Ливонією. До кожного з них були приписані сільські волості; але це були невеликі адміністративні округи, несхожі на обширні області найважливіших новгородських пригородів. І псковські пригороди

користувались часткою самоуправління, але, будучи більш стратегічними пунктами, ніж місцевими земськими центрами, вони не могли досягти самостійності, яку виявляли деякі новгородські пригороди. Під впливом тих же умов і центрально управління в Пскові дістало більше єдності і сили. Як пригород, Псков не складав *тисячі*, військової одиниці старших міст, і не організував її, коли сам став вільним містом; тому в його управлінні не було посади тисяцького. Зате з того часу або трохи пізніше Псков почав обирати двох посадників, які разом із старими посадниками і соцькими, а також, мабуть, і із старостами кінців, під головуванням князя або його намісника складали урядову раду, подібну до новгородської, а в тісному складі, без кінчанських старост,— судову колегію, *госпбду*, яка відповідала новгородському судові докладчиків і засідала в судовій «у князя на сенях». Пригородне положення Пскова відбилось на авторитеті його князя, коли місто стало вільним. До того часу псковський князь, чи присланий з Новгороду, чи покликаний самим Псковом, був намісником або підручником новгородського князя або віча. Він і тепер зберіг те саме значення; тільки його колишні відносини перейшли до псковського віча; він не поділяв влади з цим вічем, а служив йому, як найманий вождь бойової дружини, повинен був захищати країну, виконуючи доручення Пскова нарівні з посадниками, і за те одержував певний корм. Права новгородського князя, участь у законодавстві і в управлінні, в призначенні і зміні службових осіб, перенесені були не на псковського князя, а дістались неподільно тамтешньому вічу, яке крім законодавства і суду в надзвичайних і політичних справах брало ще діяльну участь в поточному управлінні. Зовнішні небезпеки робили таке зосередження влади необхідним, а тісні межі області можливим.

Вплив указаних умов, які надали земської щільності і щільності Псковській області, ще виразніше позначився в складі псковського суспільства. І в Пскові було впливове боярство, що утворило урядовий клас, у фаміліях якого вищі урядові посади наступно передавались з покоління в покоління; і на псковському вічі траплялись гострі сутички простого народу із знаттю. Але боярська аристократія в Пскові не вироджується в олігархію; політичні сутички не розростаються в соціальний антагонізм, не заплівають партійної боротьби; звичайні тривоги і нерівності народних правлінь стримуються і згладжуються. Можна помітити і деякі причини такого напрямку суспільних від-

Склад суспільства

носин, так би мовити, такого м'якого тону псковського політичного життя. Обмежений простір Псковської землі не давав такого простору для розвитку великого боярського землеволодіння, який відкривався для того в безмежній Новгородській області. Тому політична сила псковського боярства не знаходила достатньої опори в його економічному стані, і це стримувало політичні домагання урядового класу. В зв'язку з тим не помітно ні різкої сословної нерівності, ні хронічного соціального розбрату, як у Новгороді. Бояри нарівні з іншими класами «обрубались», несли з своїх земель військові тягарі по вічовій розкладці. Псков, як і Новгород, жив з торгівлі і землевласницький капітал відступав тут ще більше, ніж там, перед капіталом торговельним. Це зближало тут класи, різко розділені в Новгороді: псковські купці за місцевим літописом виступають в числі кращих людей і до того поряд з боярами, вище житїх. Але найхарактерніші особливості зустрічаємо в складі чорного населення, переважно сільського. І в Псковській землі було розвинене землеволодіння земців і сярів. Але тут немає слідів холопства і напіввільних станів, подібно до новгородських половників. Щодо цього Псковська область була, можливо, єдиним винятком у тодішній Росії. У псковському законодавстві помітна навіть посилена увага до інтересів *ізорника*, як звався там селянин, що працював на землі приватного власника. Це вільний хлібороб, який наймав землю за річним договором з четвертого або другого снопа і користувався правом переходу від одного власника до другого. Позика — звичайна і повсюдна умова наймання землі селянином у приватного володільця в стародавній Русі, і всюди вона ставила першого в більшу чи меншу особисту залежність від останнього. І псковський ізорник звичайно брав у землевласника позику, *покруту*. Але боргове зобов'язання не обмежувало особистої свободи ізорника. За Руською Правдою закуп, який тікав від хазяїна без розплати, ставав повним його холопом. За псковським законом, в разі втечі ізорника без повернення покрути, землевласник у присутності властей і сторонніх людей брав покинуте втікачем майно на покриття позики по оцінці, а якщо воно не покривало боргу, пан міг шукати доплати на ізорнику, коли той повертався з бігів, — і тільки, без дальших наслідків для втікача.

Псковська
Правда

Такі постанови про ізорника в Псковській *Судній грамоті* або *Правді*. Ця визначна пам'ятка псковського вічового законодавства остаточно склалась у другій половині

XV ст. Основним джерелом її були «псковские пошлыны», місцеві юридичні звичаї. Грамота дуже важка для пояснення: єдиний досі відомий список її має помилки і недописки, подекуди переплутує порядок слів; в мові його не мало місцевих ідіотизмів, термінів, які не зустрічаються в інших староруських пам'ятках; передбачувані законом випадки нерідко викладаються надто стисло, тільки натяками, свого часу для всіх ясними, але тепер малорозумілими. Зате трудність вивчення покривається інтересом змісту. Разом з іншими подібними законодавчими статутами або юридичними збірниками стародавньої Русі Псковська Правда приділяє значне місце судустрою і судочинству, але при цьому дає багатий запас норм і матеріального права, особливо цивільного. Зустрічаємо докладні постанови про договори купівлі - продажу, наймів і позички, про торгіві і земельні товариства, про сімейні відносини щодо майна. В боргових записах звичайно зазначався розмір процента, *гостинця*. Кредитор, який зажадав дострокової сплати боргу, позбавляється умовленого процента; в достроковій сплаті за бажанням боржника процент береться з розрахунку часу. Боржник міг не платити боргу, відмовившись від застави, якою позичка забезпечена; але він міг шукати свої застави присягою або судовим поединком, якщо кредитор відмовлявся від стягнення боргу, щоб оволодіти заставою. Той, хто дістав по духовній нерухоме майно в користування, в *кормління*, і продав його, мусить його викупити, а за незаконний продаж втрачає право користування, як за крадіжку: «а свою кормлю покрал». Правда розрізняє юридичні поняття, які вимагали розвиненої правосвідомості, передбачає юридичні випадки, які могли виникнути в живому і складному громадянському обороті торгового міста. В її визначеннях майнових і зобов'язувальних відносин позначається чуття правди, яке прагнуло встановити рівновагу приватних інтересів, що боролися, і на ній збудувати порядок, охоронюваний не тільки законами, але й нормами. Тому в ряді судових доказів вона віддає перевагу присязі, лишаячи, звичайно, на волю повивача вирішити тяжбу цим способом: «хоче, сам поцілує, або біля хреста покладе», тобто дасть цілувати хрест відповідачеві, поклавши біля хреста спірну річ або її ціну. Таке довір'я закону до совісті тих, що судились, повинне було мати опору в характері самого побуту. Герберштейн, який збирав свої спостереження і відомості про Росію кілька років пізніше після падіння вольності Пскова, з великою похвалою висловлюється про добре виховані і людяні

норови псковичів, кажучи, що вони в торговельних угодах відзначались чесністю і прямою, не витрачаючи зайвих слів, щоб підвести покупця, а коротко і ясно показуючи справжнє діло.

Псков і
Новгород

У псковських норовах і полягала моральна сила, що пом'якшувала вплив суперечностей, які ми помітили в політичному побуті Новгороду, хоча елементи їх були в наявності і в Пскові: князь, якого то закликали, то виганяли, впливове і заможне боярство, що керувало управлінням, торговельний капітал, здатний пригноблювати робочу масу, і народне віче, яке давало робочій масі можливість пригноблювати капіталістів. Але в Пскові ці елементи не розрослись надто, зберігали здатність до взаємного погодження і дружньої дії і тим виробили деякий політичний такт, цю моральну силу, яка виявилась в настрої суспільства і в складному співвідношенні суспільних класів, в гуманних і добре вихованих норовах, які помічали в псковичах іноземні спостерігачі. А в Новгороді ця сила зосереджувалася в одному класі, в духовенстві, і діяла урочистими виходами на волховський міст, примирливими вторгненнями в новгородські побоїща. Відмінність політичних порядків в тому й другому місті найясніше виявлялась у відношенні боярства до віча в обох містах. За Псковською Судною грамотою, віче постановляє нові закони на пропозицію посадників, як представників боярської ради господ, яка заздалегідь обмірковувала проекти законів. В Новгороді «новгородським словом», законом визнавалась постанова, ухвалена на вічі в присутності і за згодою міських властей, урядової знаті, на чолі якої стояла така ж боярська рада господ; інакше рішення віча було незаконним, заколотним актом, вчинком нерозумної черні, як висловилась рада господ в одному документі. Але при постійному антагонізмі між вічовою простонародною масою і урядовою знаттю не простонароддю доводилось добиватись угоди з урядом, а, навпаки, боярам підступами притягати на свій бік частину простонароддя, щоб надати ухвалі віча вигляду народної волі. Так, у Пскові рада господ з боярством позаду була одним із органів законодавчої влади, а в Новгороді боярство з радою господ на чолі — політичною партією, не більше. Тому псковський політичний порядок можна назвати пом'якшеною, зоміркованою аристократією, а новгородський — підробленою, фіктивною демократією.

Політичні
хиби
Новгороду

Непримиренні суперечності політичного життя Новгороду стали фатальною причиною внутрішнього зруйнування його вольності. Ні в якому іншому краї стародавньої

Русі не зустрінемо такого щасливого добору умов, сприятливих для широкого розвитку політичного життя. Новгород рано звільнився від тиску князівської влади і став осторонь від князівських усобиць і половецьких розбоїв, не зазнав безпосереднього гніту і страху татарського, у вічі не бачив ординського баскака, був економічним і політичним центром величезної промислової області, рано вступив в діяльні торговельні зносини і міг вступити в тісні культурні зв'язки з європейським Заходом, був кілька століть торговельним посередником між цим Заходом і азіатським Сходом. Дух свободи і зановзятливості, політична свідомість «мужів вільних», підношувана ідеєю могутньої общини «господина Великого Новгорода» — ніде більше у стародавній Русі не сполучалось стільки матеріальних і духовних засобів, щоб виховати в суспільстві ці якості, необхідні для збудування міцного і справедливого суспільного порядку. Але Великий Новгород так скористувався дарами історичної долі, які йому дістались, що зовнішні і внутрішні умови, які в первісному своєму сполученні створили політичну вольність міста, в бігом часу приведені були в нову комбінацію, що готувала її зруйнування. Ми ще раз кинемо побіжний погляд на вивчену нами долю Новгорода, стисло оглянувши хиби, які вкоренилися в його політичному житті.

Природа Новгородської землі, рано викликавши жва- Соціальний розбрат
вий і різносторонній торговельно - промисловий оборот, відкривала населенню багаті джерела збагачення. Але багатства розподілялись з крайньою нерівномірністю, яка, закріпившись політичною нерівністю, розбила суспільство на дрібні частки і створила *соціальний розбрат*, глибокий антагонізм між імущими і неімущими, між правлячими і працюючими класами. Смути, якими цей розбрат наповнював життя Новгорода протягом віків, привчали поважну або байдужу частину суспільства не дорожити вольністю міста, яка так дорого коштувала, і хоч - не - хоч або за- таївши своє в думці, звертатись до князя, від нього ждати встановлення порядку і управи на свавільну вічову юрбу і корисливу знать.

Політична свобода допомогла Новгороду широко розгорнути свої суспільні сили, особливо на торговельно - промисловому полі. Початок автономії ліг і в основу політичного побуту місцевих громад, з яких склалась Новгородська земля. Але при невмілому або корисливому поводженні центра з місцевими громадами ця спільність політичної основи стала причиною *земського розбрату* в

Новгородській області. Безладдя і зловживання, які йшли з Новгорода в пригороди і волості, спонукали їх прагнути до відокремлення, а місцева автономія давала цьому можливість, і Новгород не виявив ні бажання, ні вміння прив'язати їх до себе міцними урядовими узами або тривкими земськими інтересами. Описуючи новгородські зловживання, літописець з грікстю зауважує, що не було тоді в Новгороді правди і правого суду, були по всій області розор і побори часті, крик і войк, «і всі люди проклинали старійшин наших і місто наше». Великі області Новгородської землі здавна прагнули відірватись від свого центра: Псков уже в XIV ст. добився повної політичної незалежності; далека новгородська колонія Вятка з перших же кроків свого життя стала незалежною щодо метрополії; Двінська земля так само не раз пробувала відірватись від Новгорода. У хвилину останньої рішучої боротьби Новгорода за свою вольність не тільки Псков і Вятка, але й Двінська земля не дали йому ніякої підтримки або навіть послали свої полки проти нього на допомогу Москві.

Залежність
від Низу

Ми бачили, як багато сприяло успіхам новгородської вольності політичне відособлення Новгорода від князівської Русі. Але залишалась *економічна залежність* від Низу, від центральної князівської Великоросії. Новгород завжди мав потребу в довізному хлібі з Низу. Це примушувало його підтримувати постійно гарні взаємини з Низовою Руссю. Суздальські князі, ворогуючи з Новгородом, легко змушували його до покори, затримуючи в Торжку валки з хлібом, які рухались до Новгорода. Тому новгородці не могли довго ворогувати з низовими князями: за висловом літописця, тоді «ни жито к ним не идяше ни отколлеже». В Новгороді починалась дорожнеча, наставав голод; простонароддя піднімалось на бояр і примушувало їх іти на мирову з князем. В 1471 р. припинення довозу хліба Іваном III і повстання простого народу в Новгороді довершили торжество Москви, почате перемогою на Шелоні. Але Новгород не зміг і не міг набути собі ширих і надійних друзів ні серед князів, ні в Низовій Русі. Чужий для князів, точніше, нічий, але багатий Новгород був для них ласим куском, який збуджував їх апетит, а новгородський устрій був для них досадною перепорою, що заважала скористуватись цим куском. Різноманітні причини рано посіяли і в населенні князівської Русі дуже вороже ставлення до Новгорода. Ці причини були: своєрідний політичний побут Новгорода, часті походи новгородських «молодців», які руйнували зустрічні міста Низової Русі

по Волзі і її притоках, ранні і тісні торговельні й культурні зв'язки Новгороду з німецьким католицьким Заходом, нарешті, і найбільше, союз з литовським королем - папежником. Ось чим пояснюється радість, з якою Низова Русь вітала розгром Новгороду при Івані III. Тут на новгородців звикло дивитись, як на крамольників і віровідступників, що високо занеслись гордістю. В очах низового літописця новгородці гірші за невірних. «Невірні, — за його словами, — споконвіку не знають бога; ці ж новгородці так довго були в християнстві, а під кінець почали відступати до латинства; великий князь Іван пішов на них не як на християн, а як на іноплемянників і віровідступників». В той час як Іванові полки громили новгородців у низових областях, сам народ добровільно збирався великими юрбами і ходив на Новгородську землю по здобич, так що, за зауваженням літописця, весь край був спустошений до самого моря.

Нарешті, істотною хвилю новгородського устрою була *слабкість військових сил*. Новгороду рано, особливо з XIII ст., довелося вести багатосторонню зовнішню боротьбу із шведами, ливонськими німцями, Литвою і руськими князями, які за нього суперничали. Потім він сам нерозумно ускладнював свої зовнішні труднощі сварками із своїм колишнім пригородом Псковом. В цій боротьбі Новгород виробив собі військовий устрій з тисяцьким на чолі. Головну силу становило народне ополчення, *полк*, який набирался на час війни по *разруб*, розкладці, з жителів головного міста, пригородів і сільських волостей. Зовнішню боротьбу полегшували Новгороду князі з їх дружинами, яких він закликав до себе, і Псков, на який в зв'язку з його прикордонним положенням лягав найбільший тягар боротьби. З половини XIV ст. у зовнішніх відносинах Новгороду настала тиша, яка зрідка переривалась сутичками на західних кордонах. Але він не скористувався столітнім спокоєм, щоб оновити і посилити свій старий військовий устрій, навпаки, очевидно, допустив його до занепаду у звичному сподіванні серед суперничавших князів завжди знайти собі союзника. Але під кінець першої половини XV ст. на Русі вже не стало суперників, які боролись за Новгород: за нього боролись тільки Москва і Литва. Не приготувавши свої сили, достатньої для оборони, Новгород до часу лавірував між обома суперницями, відкупаючись від тієї і другої. Москва загрожувала Новгороду знищенням вольності. Щоб урятувати її, залишалось шукати порятунку у Литви; але союз з Литвою здавався

Слабкість
військових
сил

зрадою рідній вірі і землі в очах не тільки решти Русі, але й значної частини самого новгородського суспільства. В останні роки незалежності новгородці боляче відчували свій недогляд. В поході 1456 р. 200 москвичів під Русою вщент розбили 5000 новгородських кінних ратників, які зовсім не вміли битись кінним стромом. В 1471 р., почавши рішучу боротьбу в Московю і втративши вже дві піші раті, Новгород нашвидку посадив на коней і послав у поле тисяч 40 усякого зброду, ганчарів, теслярів і інших ремісників, які, за висловом літопису, зроду й на коні не бували. На Шелоні $4\frac{1}{2}$ тисячі московської раті було досить, щоб вщент розбити цю юрбу, поклавши тисяч 12 на місці.

Загальна
причина
падіння
вільного
міста

Такі хиби новгородського державного ладу й побуту. Не подумайте, що я виклав їх, щоб пояснити падіння Новгороду. Ці хиби важливі для нас не як причини його падіння, а як наслідки суперечностей його політичного складу, як доказ, що в ході історичних справ є своя логіка, певна закономірність. Близько половини XV ст. мислящі люди Новгороду, передчуваючи його падіння, ладні були бачити причину наближення лиха в міських чварах. Новгородський архієпіскоп Іона, відмовляючи Василя Темного незадовго до його смерті від походу на Новгород, обіцяв великому князеві випросити в бога його синові Івану свободу від Орди за збереження свободи Новгороду і при цьому, раптом заплакавши, промовив: «Кто может озлобить толикое множество людей моих, смирить величье моего города? Только усобицы смятут их, раздор низложит их». Але в долі Новгороду усобицями, як і іншими хибами його побуту, можна пояснити хіба тільки легкість його підкорення Московю. Новгород упав би, коли б і був від них вільний: доля вільного міста була вирішена не місцевими умовами, а більш загальною причиною, більш широким і гнітючим історичним процесом. Я указував на цей процес, закінчуючи історію Московського князівства в удільні віки. На кінець першої половини XV ст. утворення великоруської народності вже завершилось; їй бракувало тільки єдності політичної. Ця народність повинна була боротись за своє існування на сході, на півдні й на заході. Вона шукала політичного центра, навколо якого могла б зібрати свої сили для цієї важкої й небезпечної боротьби. Ми бачили, як таким центром стала Москва, як удільні династичні прагнення московських князів зустрілись з політичними потребами всього великоруського населення. Ця зустріч вирішила долю не тільки Новгороду Великому, але й інших самостійних політичних мирів, які ще зали-

шались на Русі на половину XV ст. Знищення осібності земських частин незалежно від їх політичної форми було жертвою, якої вимагало загальне благо землі, що тепер ставала строго централізованою і одноманітно впорядкованою державою, і московський государ став виконавцем цієї вимоги. А Новгород, за основами свого народного побуту органічна частина Великоросії, жив окремим від неї життям і хотів продовжувати так жити, не поділяючи її інтересів і тягот: в 1477 р., переговорюючись з Іваном III, новгородці ставили умову, щоб їх «в Низовскую землю к берегу» на службу не посилали — захищати південну окраїну Московської держави від татар. Новгород при кращому політичному устрої міг би вести більш уперту боротьбу з Москвою, але кінець цієї боротьби був би один: вільне місто неминуче впало б під ударами Москви.

Коли руйнується сильний фізичний організм, його руйнування виявляється тяжкими зітханнями і стогонами; коли гине суспільний союз, що жив довгим і сильним життям, його загибелі звичайно передують або супроводяться легендою, в яку виливається посилена робота думки сучасників над тим, чого вони ждали або що з ними трапилось. В нашій історії небагато таких катастроф, які були б оточені таким роєм оповідей, як падіння Новгорода, з яких деякі не позбавлені фактичної основи. Чекання близького лиха ще на початку князювання Івана III привело новгородські уми і нерви в напружений стан; це напруження виявлялось в пророцтвах про близьку долю міста. В новгородському монастирі на приміському урочищі Клопську в сорокових роках XV століття подвизався блаженний Михайл, відомий у наших святцях під ім'ям Клопського. В 1440 р. відвідав його місцевий архієпископ Євфимій. Блаженний сказав владиці: «А сьогодні радість велика в Москві». — «Яка, отче, радість?» — «У великого князя московського народився син, якому дали ім'я Іван; зруйнує він звичаї Новгородської землі і принесе загибель нашому місту». Незадовго до падіння Новгорода з далекого острова Білого моря прийшов у Новгород засновник Соловецького монастиря преп. Зосіма клопотатись перед властями про потреби свого монастиря. Пішов він і до боярині Марфи Борецької, удови посадника, яка користувалась великим впливом в новгородському суспільстві; але вона не прийняла старця і веліла холопам прогнати його. Покидаючи двір гордовитої боярині, Зосіма похитав головою і сказав супутникам: «Прийдуть дні, коли живущі в цьому дворі не будуть ступати по ньому ногами

Провіщення

своїми, коли зачиняться його ворота і не відчиняться більше, і спустів цей двір», — що й трапилось, додає життєписець преп. Зосіми. Марфа опісля одумалась, довідавшись, як гостинно новгородські бояри приймають скривдженого нею пустинника. Вона усердно просила Зосіму прийти до неї і благословити її. Зосіма погодився. Марфа влаштувала для нього обід із знатними гостями, першими новгородськими сановниками, вождями литовської партії, душею якої була Марфа. Серед обіду Зосіма глянув на гостей і раптом в здивованні мовчки опустив очі. Глянувши вдруге, він знову зробив те саме; глянув утретє — і знову нахилившись, похитав головою і заплакав. З цієї хвилини він не доторкнувся до їжі, не вважаючи на прохання хазяйки. По виході з дому учень Зосіми спитав його, що означала його поведінка за столом. Зосіма відповів: «Глянув я на бояр і бачу — деякі з них без голов сидять». Це були ті новгородські бояри, яким Іван III в 1471 р. після Шелонської битви велів відрубати голови, як головним своїм противникам. Задумавши передатись литовському королеві, новгородці випросили собі в нього в намісники підручного його, князя Михайла Олельковича. Готувалась боротьба з Москвою. Посадник Немір, який належав до литовської партії, приїхав у Клопський монастир до згаданого блаженного Михаїла. Михаїл запитав посадника, звідки він. «Був, отче, у свої пратещі (тещиної матері)». — «Що, синку, в тебе за дума, про що це ти все їздиш думати з жінками?» — «Чути, — повідомив посадник, — влітку збирається йти на нас князь московський, а в нас є свій князь Михайло». — «То, синку, не князь, а грязь, — відповів блаженний, — ану шліть швидше послів до Москви, добивайте чолом московському князеві за свою провину, а не то прийде він на Новгород з усіма силами своїми, вийдете ви проти нього, і не буде вам божої допомоги, і переб'є він багатьох з вас, а ще більше того до Москви відведе, а князь Михайло від вас у Литву поїде і ні в чому вам не допоможе». Це так і сталося, як провістив блаженний.

ЛЕКЦІЯ XXV

Головні явища III періоду руської історії.— Становище Руської землі в половині XV ст.— Кордони Московського князівства.— Зміна в дальшому ході збирання Русі Москвою.— Територіальні придбання Івана III і його наступника.— Політичне об'єднання Великої Росії — основний факт III періоду.— Найближчі наслідки цього факту.— Зміна у зовнішньому положенні Московського князівства і у зовнішній політиці його великих князів.— Думка про народну руську державу і її вияв у зовнішній політиці Івана III.

Звернемось до вивчення третього періоду нашої історії. Він починається з половини XV ст., точніше кажучи, із вступу Івана III на великокнязівський стіл в 1462 р., і триває до початку XVII ст. (1613 р.), коли на московському престолі з'являється нова династія. Я назвав цей період часом Московської Русі або Великооруської держави.

Північна Русь, доти розбита на самостійні місцеві суспільства, об'єднується під однією державною владою, носієм якої є московський государ; але він править за допомогою нового класу, що навколо нього утворився, — боярства. Основою народного господарства в цій державі залишається, як і раніш, землеробська праця вільного селянина, який працює на державній або приватній землі, але державна земля дедалі більше переходить до рук нового військового класу, створюваного державою, і разом з тим дедалі більше обмежується свобода селянської праці, замінюючись господарською залежністю селянина від служилого землевласника. Такі головні явища, які в цьому періоді нам доведеться вивчити.

Насамперед спробуємо з'ясувати основний, так би мовити, центральний факт, від якого йшли або до якого зводились всі ці явища. Що дав нам право покласти грань нового періоду на половині XV ст.? З цього часу відбуваються важливі зміни в Руській землі і всі ці зміни йдуть від Московської держави і від московського государя, що правив цією державою. Ось головні діючі сили, які протягом півтора століть цього періоду ставлять Руську

Головні
явища

землю в нове становище. Але коли Іван III замінив на московському столі свого батька, в Руській землі ще не було ні Московської держави в тих межах, які вона мала наприкінці XVI ст., ні московського государя з тим політичним значенням, з яким він з'являється через 100 років. Обидва ці фактори ще не були готові в 1462 р., обидва в наслідками повільного і важкого процесу, який відбувається в цей самий період. Щоб краще зрозуміти появу цих факторів, треба уявити собі політичне становище Руської землі близько половини XV ст.

Руська
земля в
половині
XV ст.

Вся майже північ нашої рівнини з північно - західним її кутком до Фінської затоки становила область вільного Новгороду Великого, до якого на південному заході, з боку Ливонії, прилягала маленька область другого вільного міста, Пскова. Вся західна Русь, тобто Білорусія, разом з частиною Великої Росії, областю Смоленською, і Русь Мала з сусідніми краями теперішніх великоруських губерній Курської, Орловської, навіть з частинами Тульської і Калузької, входили до складу Литовсько - Польської держави. За Тулою і Рязанською землею починався обширний степовий простір, що тягся до берегів Чорного, Азовського і Каспійського морів, на якому осілому населенню Русі не вдавалось угрунтуватись міцно і де панували татари, які гніздилися в Криму і на Нижній Волзі. На сході, за середньою і верхньою Волгою, панували татари Казанського царства, які відокремилися від Золотої Орди в першій половині XV ст., потім вятчани, які мало слухалися московського князя, хоча Вятка лічилася в його володіннях, і різні інородці Пермської землі. Власне центральний простір рівнини являв собою купу великих і малих князівств, серед яких знаходилось і князівство Московське. Зазначимо в загальних рисах його кордони.

Московське
князівство

Північна частина нинішньої Московської губернії, саме Клинський повіт, належала ще Тверському князівству. Далі на північ і північний схід, за Волгою, московські володіння стикались або перемежались з володіннями новгородськими, ростовськими, ярославськими, простягаючись до злиття Сухони і Юга. З південно - західної сторони кордон з Литвою йшов по Угрі, в Калузькій губернії; Калуґа знаходилася на південно - західній окраїні Московського князівства, а вона всього в 170 верстах від Москви. Середньою течією Оки між Калуґою і Коломною Московське князівство межувало з великим князівством Рязанським, а нижня течія Оки від гирла Цни і течії Волги від Нижнього до гирла Сури і Ветлуги відокремлювала

його від мордві і череміси, які перебували під владою казанських татар. Цей обмежений південно - західний куток території і був головною частиною князівства, передовою його твердиною, що вказувала, в які сторони були скеровані його бойові сили: тут знаходився їх осередок. Місто Москва в половині XV ст. лежало поблизу трьох країн князівства: на півночі верстах у 80 починалось князівство Тверське, найбільш вороже Москві з руських князівств; на півдні верстах у 100 по берегу середньої Оки йшла сторожова лінія проти найбільш неспокійного ворога — татар; на заході верстах у 100 з чимось за Можайськом у Смоленській області стояла Литва, найнебезпечніший з ворогів Москви. З північної, західної і південної сторони ворожим полкам досить було небагатьох переходів, щоб дійти до Москви. Збираючись вивчати історію Москви з половини XV ст., добре запам'ятаємо цю незручність її зовнішнього положення на той час.

Отже, Руська земля розпадалась на безліч дрібних і великих політичних мирів, незалежних один від одного, і серед цих мирів Московське князівство було далеко не найбільшим: Литовське князівство, більшість населення якого складалась з русі, і область Новгороду Великого були далеко більші за нього. Роздібнена всередині Руська земля розпадалась на дві половини за своїм зовнішнім політичним становищем: південно - західна половина була під владою з'єднаних Польщі й Литви, північно - східна платила данину ханові Золотої Орди. Значить, становище Руської землі в половині XV ст. можна визначити двома рисами: політичне поневолення зовні і політичне роздібнення всередині. На всьому просторі нашої рівнини, де тільки жила русь, крім Вятки, не було села, яке не перебувало б під чужим, іноземним ігом.

В такій обстановці Іван III продовжував справу своїх попередників, великих князів московських. Ще до нього на протязі півтора століття ми спостерігали в історії північної Русі два паралельних процеси: збирання землі і зосередження влади, поступове територіальне розширення вотчини московських князів за рахунок інших князівств і поступове матеріальне посилення великого князя московського за рахунок удільних. Хоч які великі були успіхи, досягнуті Москвою, ні той, ні другий із цих процесів далеко ще не був доведений до кінця, коли Іван III вступив на стіл батька й діда. Територіальне збирання Русі Москвою не посунулось ще настільки, щоб захопити всі самостійні місцеві суспільства, які існували в центральній і північній

Політичний
склад схід-
ної Русі

Русі. Ці суспільства, які ждали своєї черги бути поглинутими Московією, за їх політичним устроєм можна поділити на два розряди: то були або вільні міста (Новгород, Псков, Вятка), або князівства. Останні належали двом князівським лініям — старого Святослава чернігівського і Всеволода III суздальського — і утворили 4 групи удільних князівств з окремим великим князем на чолі кожної: то були князівства Рязанське, Ростовське, Ярославське і Тверське. З другого боку, ні Іван III, ні його старший син Василій не були єдиними владарями Московського князівства, ділили володіння ним з найближчими родичами, удільними московськими князями, і влада великого князя не розрослась ще настільки, щоб перетворити цих удільних володільців у простих підданих московського государя. Великий князь покищо піднімався над удільними не обсягом влади, а тільки кількістю сили, простором володінь і сумою прибутків. У Івана III було 4 удільних брати і двоюрідний удільний дядя Михайло верейський; у Василя III також було 4 брати. Відносини між ними, як і раніш, визначались договорами, і тут зустрічаємо всі попередні визначення, повторюються знайомі нам формули князівських відносин, які давно вже не відповідали дійсності. Сторони, що договориюються, продовжують прикидатись, ніби не помічаючи змін, що відбулися, ніби між ними все залишалось по - старому, хоча Іван III з нікчемного приводу пригрозив тюрмою синові Михайла верейського і відняв у старика - дяді уділ за втечу цього сина в Литву.

Зміна в московському збиранні Русі

Іван III продовжував стару справу територіального збирання Русі, але вже не по - старому. В удільний час територіальні придбання московських князів мали характер або загарбань, або приватних господарських угод з сусідніми князями. Місцеві суспільства ще не брали помітної діяльної участі в цьому територіальному об'єднанні Русі, хоча іноді і проявлялось їх моральне тяжіння до Москви. З половини XV ст. став помітне пряме втручання самих місцевих суспільств в цю справу. Можна помітити, що не всюди одні і ті ж класи місцевих суспільств виявляють відвертий потяг до Москви. У Новгороді московська партія складалась переважно з престонороддя в кількох боярами, які стояли на чолі його; ця сторона шукає управи на евавільну новгородську знать у московського великого князя. У князівській Русі, навпаки, вищі служили класи суспільства тяжать до Москви, спокушаючись вигодами служби в багатого і сильного князя. Так, у Твері, ще задовго до останнього удару, завданого їй Московією, місцеві бояри і рядові

служилі люди почали переходити на московську службу. Коли Іван III тільки ще збирався в похід на Тверь за її союз з Литвою, багато тверських бояр і діти боярські почали покидати свого князя і юрбами переходити в Москву, навіть два тверські удільні князі перейшли тоді на московську службу. Коли Іван III підступив до Твері (в 1485 р.), нова юрба тверських князів і бояр перейшла в московський табір і біла чолом Іванові на службу. Тверський літописець називає цих перельотників крамольниками і вважає їх головними винуватцями падіння Тверського князівства. За зауваженням іншого літописця, Іван взяв Тверь зрадою боярською. Те саме явище повторилось і в іншому великому князівстві Рязанському. Це князівство приєднане було до Москви при Івановому наступнику в 1517 р. Але задовго до цього московський государ мав там опору в головному рязанському боярині Короб'їні, який і підготував скинення свого князя. Далі, союз князів, який утворився під рукою московського государя з близьких і далеких його родичів ще в удільні віки, тепер розширився і скріпився новими інтересами, що посилили авторитет московського государя. Раніш у цьому союзі, що зав'язався з волі хана, помітний був вплив переважно матеріальної сили, або випадкових, тимчасових відносин: союзні князі здебільшого ставали під руку московського государя, поступаючись перед його матеріальним тиском і його впливом в Орді або рухомі патріотичними спонуками, під впливом яких деякі з них з'єднались з Дмитрієм Донським проти Твері і Мамаю. Тепер цей союз розширився під впливом нового зв'язку, який входить до його складу, інтересу релігійного. Вплив цього інтересу виявляється серед православних князів, підвладних Литві. Ми покинули південно-західну Русь у хвилину її розгрому татарами в 1240 р. З половини XIII ст. в сусідстві з цією Руссю починає підноситись князівство Литовське. В XIII і XIV ст. литовські князі поступово підкоряють собі роз'єднані і спустошені князівства західної Русі. Ця Русь із своїми князями не чинила особливо упертого опору Литві, яка звільняла її від татарської неволі. Відтоді починається могутній культурний і політичний вплив західної Русі на литву. Уже наприкінці XIV ст. Литва і щодо складу населення, і щодо складу життя являла собою більше руське, ніж литовське князівство. Але в 1386 р. литовський великий князь Ягелло (Яків), вихований в православ'ї своєю матір'ю, уродженою княжною тверською Юліанією, одружився із спадкоємицею польського королівства Ядвігою і прийняв

католицтво. Цей династичний союз Литви і Польщі зав'язав фатальний для з'єднаної держави релігійно - політичний вузол. Відтоді почалась при сприйнятті польсько - литовського уряду католицька пропаганда в західній Русі. Пропаганда ця особливо посилилась у другій половині XV ст., коли Литвою правив син Ягелла Казімір IV. Православне руське суспільство стійко протидіяло католицьким місіонерам. В західній Русі починалось, сильне заворушення, «замятня великая», між католиками і православними. «Все наше православне християнство хочуть охрестити, — писали звідти, — за це наша Русь вельми ся в Литвою не люблять». Захоплювані цим релігійним рухом і православні князі західної Русі, які ще не втратили колишньої самостійності в своїх володіннях під легкою владою великого князя литовського, почали один по одному приставати до Москви, як до свого релігійного центра. Ті з них, які могли приєднатись до Москви із своїми володіннями через їх близькість до московських кордонів, приймали умови залежності, які виробились у Москві для удільних князів, що добровільно піддалися: вони ставали постійними і підлеглими союзниками московського государя, зобов'язувались служити йому, але зберігали при собі двори, дружини і не тільки залишалися або ставали вотчинниками своїх володінь, але й користувались у них адміністративними правами, держали своє окреме управління. В таке становище ставали володільці дрібних князівств по верхній Оці, які передавались до Москви, потім ки св. Михаїла чернігівського, князі Бєлевські, Новосільські, Воротинські, Одоєвські і інші. Приклад їх наслідували потімки Всеволода III, князі чернігівський і новгород - сіверський, син Івана Андрійовича можайського і внук Шемяки. Батьки їх, коли їх справа в боротьбі з Василієм Темним була програна, утекли в Литву й там дістали обширні володіння по Десні, Семі, Сожі і Дніпру в містах Черніговом і Новгородом Сіверським. Батько одного і дід другого були найлютішими недругами Василя Темного, свого двоюрідного брата, а син і внук, стоячи за православіє, забули спадкову ворожнечу і стали підлеглими союзниками Василю сина. Так московський союз князів, розширяючись, перетворювався у військову гегемонію Москви над союзними князями.

Придбання
Івана III і
Василя III

Такі нові явища, які помічаються в територіальному збиранні Русі Москвою з половини XV ст. Самі місцеві суспільства починають відкрито звертатись до Москви, захоплюючи за собою і свої уряди або захоплювані ними.

Завдяки цьому тяжінню московське збирання Русі набуло іншого характеру і прискореного ходу. Тепер воно перестало бути справою загарбання або приватної угоди, а зробилось національно - релігійним рухом. Досить короткого переліку територіальних придбань, зроблених Москвою при Івані III і його сині Василю, щоб бачити, як прискорилось це політичне об'єднання Русі. З половини XV ст. і вільні міста із своїми областями, і князівства швидко входять до складу московської території. В 1463 р. всі князі Ярославські, великі з удільними, били Іванові III чолом про прийняття їх на московську службу і відмовились від своєї самостійності. В 1470 - х роках підкорений був Новгород Великий з його обширною областю в північній Русі. В 1472 р. приведена була під руку московського государя Пермська земля, в частині якої (по р. Вичегді) початок руської колонізації покладений був ще в XIV ст., за часів св. Степана Пермського. В 1474 р. князі ростовські продали Москві половину Ростовського князівства, що залишилась за ними; друга половина ще раніше була придбана Москвою. Ця угода супроводилась вступом князів ростовських до складу московського боярства. В 1485 р. без бою присягнула Іванові III обложена ним Тверь. В 1489 р. остаточно підкорено Вятку. В 1490 - х роках князі Вяземські і цілий ряд дрібних князів чернігівської лінії, Одеські, Новосільські, Воротинські, Мезецькі, а також зараз згадані сини московських утікачів, князі чернігівський і сіверський, всі із своїми володіннями, які захоплювали східну смугу Смоленської і більшу частину Чернігівської і Сіверської земель, визнали над собою, як уже сказано було, верховну владу московського государя. За князювання Іванового наступника придбані були до Москви в 1510 р. Псков з його областю, в 1514 р. Смоленське князівство, захоплене Литвою на початку XV ст., в 1517 р. князівство Рязанське; нарешті, в 1517 — 1523 рр. князівства Чернігівське і Сіверське включені були в число безпосередніх володінь Москви, коли сіверський Шем'ячич вигнав свого чернігівського сусіда і товариша по вигнанню з його володінь, а потім і сам попав у московську тюрму. Ми не будемо перелічувати територіальних придбань, зроблених Москвою за царювання Івана IV за межами тодішньої Великорусії, по середній і нижній Волзі і в степах по Дону і його притоках. Досить того, що було придбано батьком і дідом царя, щоб бачити, наскільки розширилась територія Московського князівства. Не рахуючи хистких неукріплених зауральських володінь в Югрі і землі вогу-

личів, Москва володіла від Печори і гір північного Урала до гір Неві і Нарови і від Васильсурська на Волзі до Любеча на Дніпрі. При вступі Івана III на великокнязівський стіл, московська територія навряд чи містила в собі більш як 15 000 квадратних миль. Придбання Івана III і його сина збільшили цю територію принаймні тисяч на 40 квадратних миль.

Основний
факт

Така зміна, що сталась у положенні Московського князівства. Територіальне розширення само по собі — успіх суто зовнішній, географічний, але він справив потужний вплив на політичне становище Московського князівства і його князя. Важлива була не кількість нових просторів. У Москві відчували, що завершується велика давня справа, яка глибоко стосується внутрішнього ладу земського життя. Це почуття висловили тодішні органи московської публіцистики — літопис і юродивий. Літопис називав великого князя Василя III останнім збирачем Русі. Тількищо згаданий Шем'ячич сіверський був останній московський родом князь не із сім'ї Темного, що перебував на становищі удільного. Коли його посадили в тюрму, на московських вулицях появився блаженний з мітлою в руках. На запитання, навіщо в нього мітла, він відповідав: «Держава не зовсім ще чиста; пора вимести останнє сміття». Якщо ви уявите собі нові кордони Московського князівства, створені переліченими територіальними придбаннями, ви побачите, що це князівство увібрало в себе цілу народність. Ми знаємо, як в удільні віки шляхом колонізації в центральній і північній Русі склалось нове плем'я в складі руського населення, утворилась нова народність — *великоруська*. Але до половини XV ст. ця народність залишалась лише фактом етнографічним, без політичного значення: вона була розбита на кілька самостійних і різноманітно побудованих політичних частин; єдність національна не виявлялась в єдності державній. Тепер вся ця народність з'єднується під однією державною владою, вся покривається однією політичною формою. Це надає нового характеру Московському князівству. Досі воно було одним з кількох великих князівств північної Русі; тепер воно залишається тут єдиним і тому стає національним: його кордони збігаються з межами великоруської народності. Колишні народні співчуття, які тягли Велику Русь до Москви, тепер перетворились в політичні зв'язки. Ось той основний факт, від якого пішли інші явища, що наповнюють нашу історію XV і XVI ст. Можна так виразити цей факт: *завершення територіального збирання північної - східної Русі Московою*

перетворило Московське князівство в національну великоруську державу і таким способом надало великому князеві московському значення національного великоруського государя. Якщо ви пригадаєте головні явища нашої історії XV і XVI ст., ви побачите, що зовнішнє і внутрішнє становище Московської держави в цей час складається з наслідків цього основного факту.

В наслідок цього, поперше, змінилось *зовнішнє положення* Московського князівства. Досі воно майже в усіх боків було прикрите від зовнішніх ворогів іншими руськими князівствами або землями вільних міських общин: з півночі князівством Тверським, з північного сходу і сходу Ярославським, Ростовським і до кінця XV ст. Нижегородським, а з півдня Рязанським і дрібними князівствами по верхній Оці, з заходу Смоленським (до захоплення його Вітовтом в 1404 р.), з північного заходу землями Новгород і Пскова. З половини XV ст. всі ці зовнішні прикриття зникають, і Московське князівство стає віч - на - віч з іноземними державами, які не належали до сім'ї руських князівств. В зв'язку з цією зміною у зовнішньому положенні князівства змінилась і *зовнішня політика* московських князів. Тепер, діючи на більш широкій сцені, вони засвоюють собі нові завдання, які не стояли перед московськими князями удільних віків. Досі зовнішні відносини московських князів обмежувались тісним колом своєї ж братії, інших руських князів, великих і удільних, та татарами. З Івана III московська політика виходить на ширшу дорогу: Московська держава заводить складні дипломатичні зносини з іноземними західноєвропейськими державами, Польщею і Литвою, Швецією, з орденами Тевтонським і Ливонським, з імператором германським і іншими.

Разом з розширенням дипломатичної сцени змінюється і програма зовнішньої політики. Ця зміна тісно зв'язана з однією ідеєю, яка пробуджується в московському суспільстві близько цього часу, ідеєю національної держави. Ця ідея вимагає тим більшої уваги з нашого боку, чим рідше доводиться нам відмічати пряму участь ідей в утворенні фактів нашої стародавньої історії. Свідомість або, скоріше, почуття народної єдності Руської землі — не новий факт XV — XVI ст.: це справа Київської Русі XI — XII ст., і, закінчуючи вивчення політичного ладу Руської землі в ті століття, я вказував на це почуття, навіть пробував відмітити деякі його особливості. Я говорив, що в той час воно виявлялось не стільки в свідомості ха-

Зміна у зовнішньому положенні і політиці Москви

Ідея національної держави

рактору і історичного призначення народу, скільки в думці про Руську землю, як *спільну батьківщину* (лекція XII). Важко сказати, який вплив справили на неї тривоги удільних віків. Але вона, без сумніву, тліла в народі, живлячись церковними і іншими зв'язками. Розрив руської народності на дві половини, південно - західну і північно-східну, удільне дрібнення останньої, іноземне їго — ці несприятливі умови навряд чи могли допомагати проясненню думки про народну єдність, однак були здатні пробудити або підтримати невиразну потребу в ній, і ми вже знаємо, яку велику роль відіграла вона в ході успіхів Московського князівства. Я веду мову не про цю потребу, а про ідею *національної* держави, про прагнення до політичної єдності на народній основі. Ця ідея виникає і посилено розробляється насамперед у московському урядовому середовищі в міру того, як Великоросія об'єднувалась під московською владою. Цікаво стежити, в якому вигляді і в якій мірі розуміння справи виявлялась ця ідея, яка не могла не зробити впливу на хід життя Московського князівства. Видно, поперше, що вона виробляється під тиском мінливих зовнішніх зносин московського великого князя. Тому першою провісницею її є московська дипломатія Іванового часу, і вже звідси, з царового палацу і кремлівської канцелярії, вона проникає в московське суспільство. Раніш сутячки московських великих князів з їх руськими сусідами зачіпали тільки місцеві інтереси і почуття москвича, тверича, рязанця, що роз'єднували їх одного з одним. Боролась Москва з Твер'ю, Рязанню; тепер бореться Русь з Польщею, з Швецією, з німцями. Попередні війни Москви — усобиці руських князів; тепер це — боротьба народів. Зовнішні відносини Москви до іноплемянних сусідів набувають однакового загального значення для всього великоруського народу: вони не роз'єднували, а зближали його місцеві частини в свідомості спільних інтересів і небезпек і вселяли думку, що Москва — загальний сторожовий пост, звідки стежать за цими інтересами і безпеками, однаково близькими і для москвича, і для тверича, і для всякого руського. Зовнішні справи Москва посилено викликали думку про народність, про народну державу. Ця думка повинна була покласти свій відбиток і на громадську свідомість московських князів. Вони вели свої справи в ім'я свого фамільного інтересу. Але байдужість або мовчазне співчуття, з яким місцеві суспільства ставились до московського прибирання їх удільних князів, відкрите сприяння вищого духовенства, зусилля Москви в боротьбі з понево-

лювачами народу — все це надавало егоїстичній роботі московських збирачів землі характеру народної справи, патріотичного подвигу, а збігання їх земельних придбань з межами Великої Росії хоч - не - хоч примушувало їх злити свій династичний інтерес з народним благом, виступити борцями за віру й народність. Увібравши до складу своєї удільної вотчини всю Велику Росію і змушений діяти в ім'я народного інтересу, московський государ почав ставити вимогу, що всі частини Руської землі повинні увійти до складу цієї вотчини. Велика Росія, об'єднуючись, народжувала ідею народної держави, але не ставила їй меж, які в кожний даний момент були випадковістю, розширяючись з успіхами московської зброї і з колонізаційним рухом великоруського народу.

Ось ця ідея все наполегливіше починає пробиватись у московських дипломатичних паперах з часів Івана III. Наведу з них кілька, можливо, не найбільш виразних рис. Іван III двічі воював із своїм литовським сусідом великим князем Олександром, сином Казимира IV. Обидві війни викликані були однаковим приводом: переходом дрібних князів Чернігівської землі на московську службу. Перша війна почалась одразу по смерті Казимира в 1492 р. і перервалася в 1494 р. Одруження Олександра з дочкою Івановою не перешкодило другій війні (1500 — 1503 рр.), коли перехід служилих князів з Литви відновився в дуже посиленій формі. Посередником між ворогуючими сторонами був посол від папи і угорського короля Владислава, старшого брата Олександра, який приїхав до Москви. В той же час (1501 р.) Олександр литовський був обраний по смерті другого брата, Яна Альбрехта, і на польський престол. Посол скаржився в Москві на те, що московський государ захопив вотчини у Литви, на які він не має ніякого права. Московський уряд відповідав на цю скаргу: «Королі угорський і литовський оголошують, що хочуть стояти проти нас за свою вотчину; але вони що називають своєю вотчиною? Чи не ті міста і волості, з якими руські князі прийшли до нас служити або які наші люди у Литві позабирали? Папі, сподіваємось, добре відомо, що королі Владислав і Олександр вотчичі Польського королівства та Литовської землі від своїх предків, а Руська земля від наших предків споконвіку наша вотчина. Папа хай би поміркував собі, чи добре королі роблять, що не за свою вотчину воювати з нами хочуть». За цією дипломатичною діалектикою, вся Руська земля, а не сама тільки великоруська її половина, проголошена була вотчиною москов-

Ії вплив у
політиці
Івана III

ського государя. Ця ж заява повторена була Москвою і по укладенні перемир'я з Олександром в 1503 р., коли литовський великий князь почав скаржитись на московського за те, що той не повертає йому захоплених у Литви земель, кажучи, що йому, Олександрові, жаль свої вотчини. «А мені, — відповідав Іван, — хіба не жаль свої вотчини, Руської землі, котра за Литвою, Києва, Смоленська й інших міст?» Під час мирних переговорів в 1503 р. московські бояри від імени Івана III уперто твердили польсько - литовським послам: «Ано и не то одно наша отчина, кои города и волости ныне за нами: и вся Русская земля из старины от наших прародителей наша отчина». В той же час Іван III заявляв у Криму, що у Москві з Литвою тривкого миру бути не може, поки московський князь не поверне свої батьківщини, всієї Руської землі, що за Литвою, що боротьба буде перемежатись тільки перемир'ями для відновлення сил, щоб перевести дух. Ця думка про державну єдність Руської землі з історичного спогаду тепер перетворюється в політичне домагання, яке Москва і поспішала заявити на всі сторони, як своє невід'ємне право.

Війни з
Польщею

Такі були два найближчі наслідки, які вийшли з указаного основного факту. Завдяки новим територіальним придбанням московських князів: 1) змінилось зовнішнє положення Московського князівства, 2) ускладнились завдання зовнішньої московської політики, яка тепер, коли Велика Русь утворила єдине політичне ціле, поставила на чергу питання про політичне об'єднання всієї Руської землі, з цього питання вийшла вікова боротьба двох сусідніх слов'янських держав, Русі і Польщі. Простий перелік воєн Москви з Польщею — Литвою при Івані III і його двох найближчих наступниках показує, скільки тяжкого історичного передбачення було в його кримській заяві: дві війни при ньому самому, дві при його сині Василю, одна війна в правління Василювої вдови Єлени, при Івані IV війна з Ливонією, що супроводилась тривалою війною, точніше кажучи, двома війнами з Польщею, які поглинули близько 20 років його царювання. З 90 років (1492 — 1582) не менше 40 пішло на боротьбу з Литвою — Польщею.

ЛЕКЦІЯ XXVI

Внутрішні наслідки основного факту III періоду.— Ріст політичної самосвідомості московського государя.— Соф'я Палеолог і її значення в Москві.— Нові титули.— Нова генеалогія і переказ про коронування Володимира Мономаха.— Ідея божественного походження великокнязівської влади.— Вотчина і держава.— Вагання між обома формами правління.— Порядок престолонаступництва.— Розширення влади великого князя.— Запізнілість і шкідливість удільного володіння.— Нерішуче ставлення до нього Івана III і його наступників.— Склад верхньої влади московського государя.— Зміна у погляді московського суспільства на свого государя.— Висновки.

Я вказав найближчі зовнішні наслідки, які вийшли з основного факту вивчаного періоду. Але цей факт вплинув і на більш приховані сфери московського державного життя, на політичні поняття і внутрішні державні відносини, і цей вплив вимагає особливої уваги.

Указаний факт помітно відбився на політичній самосвідомості московського государя і великоруського суспільства. Ми не можемо, звичайно, сподіватись, що нове становище, в якому опинився московський государ, як би сильно воно не відчувалося, одразу викликало в московських урядових умах відповідний ряд нових і виразних політичних понять. В жодній тодішній пам'ятці ми не знайдемо прямого і цільного вияву понять, які відклалися в умах під впливом змін у становищі. Тодішні політичні ділки не звикли в своїй діяльності ні виходити з абстрактних теорій, ні швидко переходити від нових фактів до нових ідей. Нова ідея розвивалась туго, довго залишаючись у фазі невизначеного помислу або хисткого настрою. Щоб зрозуміти людей в цьому становищі, треба шукати більш простих, первинних проявів людської душі, дивитись на зовнішні подробиці їхнього життя: на костюм, до якого вони пристосовують свою ходу, на навколишню обстановку, за якою вони добирають собі поставу: ці ознаки видають їхні помисли і відчуття, ще неясні для них самих, які не ви-

Ріст
політичної
свідомості

зріли для більш зрозумілого вияву. Відчувши себе в новому становищі, але ще не здаючи собі ясної справи в своєму новому значенні, московська державна влада помацки шукала вдома і на стороні форм, які б відповідали цьому становищу, і, уже одягшись у ці форми, старалась з допомогою їх усвідомити собі своє нове значення. З цього боку набувають не абиякого історичного інтересу деякі дипломатичні формальності і нові придворні церемонії, які заводяться за князювання Івана III.

Соф'я
Палеолог

Іван був одружений двічі. Перша дружина його була сестра його сусіда, великого князя тверського, Марія Борисівна. По смерті її (1467 р.) Іван почав шукати другої жінки далі і значнішої. Тоді в Римі проживала сирота племінниця останнього візантійського імператора Соф'я Фомінічна Палеолог. Не вважаючи на те, що греки з часів флорентійської унії дуже знизили себе в очах руських православних, не вважаючи на те, що Соф'я жила так близько до ненависного папи, в такому підозрілому церковному середовищі, Іван III, перемігши в собі релігійну гидливість, виписав царівну з Італії і одружився з нею в 1472 р. Ця царівна, відома тоді в Європі своєю рідкою повнотою, привезла до Москви дуже тонкий розум і набула тут дуже важливого значення. Бояри XVI ст. приписували їй всі неприємні їм нововведення, які з того часу появились при московському дворі. Уважний спостерігач московського життя барон Герберштейн, який двічі приїжджав до Москви послом германського імператора при Івановому наступнику, наслуховавшись боярських пересудів, пише про Соф'ю в своїх записках, що це була жінка надзвичайно хитра, яка мала великий вплив на великого князя, який за її намовляннями зробив багато. Її впливові приписували навіть рішучість Івана III скинути з себе татарське іго. В боярських теревенях і судженнях про царівну не легко відокремити спостереження від підозріння або перебільшення, керованого недоброзичливістю. Соф'я могла вплинути лише в тому, чим дорожила сама і що розуміли і цінили в Москві. Вона могла привезти сюди перекази і звичаї візантійського двору, гордість своїм походженням, досаду, що йде заміж за татарського данника. У Москві їй навряд чи подобалась простота обстановки і безцеремонність взаємин при дворі, де самому Іванові III доводилось вислухувати, за висловом його онука, «многие поносные и укоризненные слова» від непокірливих бояр. Але в Москві і без неї не в одного Івана III було бажання змінити всі ці старі порядки, які так не відповідали новому становищу московського государя,

а Соф'я з привезеними нею греками, які спостерігали і візантійські і римські звичаї, могла дати цінні вказівки, як і за якими зразками ввести бажані зміни. Їй не можна відмовити у впливі на декоративну обстанову і закулісне життя московського двору, на придворні інтриги і особисті взаємини; але на політичні справи вона могла впливати тільки намовляннями, які вторили тасмним або неясним помислам самого Івана. Особливо виразно могла бути сприйнята думка, що вона, царівна, своїм московським заміжжям робить московських государів наступниками візантійських імператорів з усіма інтересами православного Сходу, які держались за цих імператорів. Тому Соф'я цінилась у Москві і сама себе цінила не стільки, як велика княгиня московська, скільки як царівна візантійська. В Троїцькому Сергієвому монастирі зберігається шовкове покривало, шите руками цієї великої княгині, яка вишила на ньому і своє ім'я. Покривало це вишите в 1498 р. За 26 років заміжжя Соф'ї, здається, час вже було забути про своє дівочтво і колишнє візантійське звання; проте, в підпису на покривалі вона все ще величав себе «царівною царгородською», а не великою княгинею московською. І це було недаром: Соф'я, як царівна, користувалась у Москві правом приймати іноземні посольства. Отже, шлюб Івана і Соф'ї набував значення політичної демонстрації, якою заявляли всьому світові, що царівна, як спадкоємниця впалого візантійського дому, перенесла його державні права до Москви, як до нового Царграда, де й поділяв їх із своїм чоловіком.

Відчувши себе в новому становищі ще поряд з такою знатною дружиною, спадкоємницею візантійських імператорів, Іван знайшов тісною і некрасивою стару кремлівську обстанову, в якій жили його невibaгливі предки. Услід за царівною в Італії виписані були майстри, які збудували Іванові новий Успенський собор, Грановиту палату і новий кам'яний палац на місці колишніх дерев'яних хоромів. В той же час у Кремлі при дворі став заводитись той складний і строгий церемоніал, який надавав такої чопорності і штучності придворному московському життю. Так само, як у себе вдома, у Кремлі, серед придворних слуг своїх, Іван почав виступати більш урочистою ходою і в зовнішніх зносинах, особливо відтоді, як само собою, без бою, при татарському ж сприянні спало з плеч ординське іго, яке гнітило північно-східну Русь 2¹/₂ століття (1238—1480). У московських урядових, особливо дипломатичних паперах з того часу з'являється нова, більш урочиста мова, скла-

Нові
титули

дається пишна термінологія, незнайома московським дякам удільних віків. Між іншим, для тількищо сприйнятих політичних понять і тенденцій не забарились підшукати підходящий вираз в нових титулах, які появляються в актах при імені московського государя. Це — ціла політична програма, що характеризує не стільки справжнє, скільки шукане становище. В основу її покладені ті самі два уявлення, здобуті московськими урядовими умами з подій, що відбувалися, і обидва ці уявлення — політичні домагання: це — думка про московського государя, як про національного владаря *всієї* Руської землі і думка про нього, як про політичного і церковного наступника візантійських імператорів. Багато Русі залишалось за Литвою і Польщею і, проте, в зносинах з західними дворами, не виключаючи і литовського, Іван III вперше відважився показати європейському політичному світові вимогливий титул *государя всея Русі*, який раніше вживався лише в домашньому побуті, в актах внутрішнього управління, і в договорі 1494 р. навіть примусив литовський уряд формально визнати цей титул. Після того як спало з Москви татарське іго, у зносинах з незначними іноземними правителями, наприклад, з ливонським магістром, Іван III титулує себе *царем* всея Русі. Цей термін, як відомо, є скорочена південнослов'янська і російська форма латинського слова *цесар*, або за старовинним написом *цьсарь*, як від того ж слова за іншою вимовою *кесар* пішло німецьке *Kaiser*. Титул царя в актах внутрішнього управління при Івані III іноді, при Івані IV звичайно сполучався із схожим щодо значення титулом *самодержця*: це слов'янський переклад візантійського імператорського титулу *автократор*. Обидва терміни в стародавній Русі означали не те, що стали означати потім, виражали поняття не про государя з необмеженою внутрішньою владою, а про владаря, незалежного ні від якої сторонньої зовнішньої влади, який нікому не платить данини. На тодішній політичній мові обидва ці терміни протиставились тому, що ми розуміємо під словом *васал*. Пам'ятки руського письменства до татарської неволі іноді і руських князів називали царями, надаючи їм цей титул на знак пошани, не в розумінні політичного терміну. Царями переважно стародавня Русь до половини XV ст. звала візантійських імператорів і ханів Золотої Орди, найбільш відомих їй незалежних владарів, і Іван III міг прийняти цей титул, тільки переставши бути данником хана. Скинення іґа усувало політичну до того перешкоду, а шлюб з Соф'єю давав на те історичне виправдання: Іван III

міг тепер вважати себе єдиним у світі православним незалежним государем, якими були візантійські імператори, і верховним владарем Русі, яка була під владою ординських ханів. Набувши цих нових пишних титулів, Іван знайшов, що тепер йому не годиться зватися в урядових актах просто по-російськи Іваном, государем великим князем, а почав писатись у церковній книжній формі: «Иоанн, божією милостією государь всея Руси». До цього титулу, як історичне його виправдання, привіщується довгий ряд географічних епітетів, які позначають нові межі Московської держави: «Государь всея Руси и великий князь Владимирский, и Московский, и Новгородский, и Псковской, и Тверской, и Пермский, и Югорский, и Болгарский и иных», тобто земель. Відчувши себе і щодо політичної могутності, і щодо православного християнства, нарешті, і щодо шлюбних родинних зв'язків наступником впакого дому візантійських імператорів, московський государ знайшов і наочний вияв свого династичного зв'язку з ними: з кінця XV ст. на його печатках появляється візантійський герб, двоголовий орел.

Тоді мислили не ідеями, а образами, символами, обрядами, легендами, тобто ідеї розвивались не в логічні сполучення, а в символічні дії або гадані факти, для яких шукали виправдання в історії. До минулого звертались не для пояснення явищ теперішнього, а для виправдання поточних інтересів, підшукували приклади для власних домагань. Московським політикам початку XVI ст. мало було шлюбних родинних зв'язків з Візантією: хотілось породичатись і щодо крові, до того ж з самим коренем або світовим зразком верховної влади — з самим Римом. У московському літопису того віку появляється новий родовід руських князів, що веде їх рід прямо від імператора римського. Очевидно, на початку XVI ст. склалась оповідь, нібито Август, кесар римський, володар всього всесвіту, коли став знемагати, поділив всесвіт між братами і родичами своїми і брата свого Пруса посадив на берегах Вісли - ріки на ріку, що зветься Німан, яка й донині на ім'я його зветься Прусською землею, «а от Пруса четырнадцатое колена — великий государь Рюрик». Московська дипломатія використовувала цю оповідь для практичних цілей: в 1563 р. бояри царя Івана, виправдуючи його царський титул в переговорах з польськими послами, наводили словами літопису цю саму генеалогію московських Рюриковичів. Хотіли висвітлити історією і ідею візантійської спадщини. Володимир Мономах був син дочки візантійського імператора Костянтина

Генеалогія
Рюрика

Оповідь
про Володимира
Мономаха

Мономаха, який помер більш як за 50 років до вступу свого онука на Київський стіл. У московському ж літопису, складеному за Грозного, оповідається, що Володимир Мономах, за князювавши в Києві, послав воевод своїх на Царград воєвати цього самого царя грецького Костянтина Мономаха, який, щоб припинити війну, відправив у Київ з грецьким митрополитом хрест з животворного дерева і царський вінець із своєї голови, тобто мономахову шапку, з сердоліковою чашею, з якої Август, цар римський, веселився, і з золотим ланцюжком. Митрополит ім'ям свого царя просив у князя київського миру й любові, щоб все православ'я у спокої перебувало «под общей властью нашего царства і твоего великого самодержавства Великие Руси». Володимир був вінчаний цим вінцем і став зватися Мономахом, боговінчаним царем Великої Русі. «Відтоді, — так закінчується оповідання, — тим царським вінцем вінчаються всі великі князі владимирські». Оповідь була викликана вінчанням Івана IV на царство в 1547 р., коли були урочисто прийняті і введені як у зовнішні зносини, так і у внутрішнє управління титули царя і самодержця, які появлялись за Івана III, немов у вигляді проби, лише в деяких, переважно дипломатичних актах. Основна думка оповіді: значення московських государів, як церковно-політичних наступників візантійських царів, ґрунтується на встановленому за Володимира Мономаха спільному владарстві грецьких і руських царів-самодержців над усім православним світом. Ось чому Іван IV знайшов необхідним зміцнити прийняття царського титулу соборним письмовим благословенням грецьких святителів із вселенським патріархом константинопольським на чолі: московському актові в 1547 р. у Кремлі надавали значення вселенського церковного діяння. Цікаво, що і в цей акт східних ієрархів внесена московська оповідь про царське вінчання Володимира Мономаха. Є візантійська звістка XIV ст., що руський великий князь носив чин стольника (τὸ τὸ ἐπὶ τραπεζῆς ὀφθικῶν¹) при дворі грецького царя, владики всесвіту (ὁ τῆς οἰκουμένης κορυφὸς καὶ ἀρχὼν²), як учила про нього візантійська ієрархія, а Василій Темний в одному посланні до візантійського імператора називав себе «сватом святого царства його». Тепер за московською теорією XV—XVI ст. цей стольник і сват вселенського царя перетворився в його товариша, а потім в наступника. Ці ідеї, на яких протягом

¹ Служба за трапезою.

² Всього всесвіту владар і повелитель.

трьох поколінь випробовувала свої сили московська політична думка, проникали і вмишляще руське громадянство. Чернець одного із псковських монастирів Філофей навряд чи висловлював тільки свої особисті думки, коли писав батькові Грозного, що всі християнські царства зійшлися в одному його царстві, що у всій піднебесній один він православний государ, що Москва — третій і останній Рим.

Викладені подробиці, не всі однаково важливі самі по собі, усі цікаві, як свого роду символи політичного мислення, як вияв посиленої роботи політичної думки, яка почалась у московських державних умах при нових умовах становища. В нових титулах і церемоніях, якими прикрашала або обставляла себе влада, особливо в генеалогічних і археологічних легендах, якими вона старалась висвітлити своє минуле, позначились успіхи її політичної самосвідомості. У Москві відчували, що значно вирости, і шукали історичної і навіть богословської мірки для визначення свого росту. Все це вело до спроби вникнути в суть верховної влади, в її основи, походження і призначення. Побачивши себе в новому становищі, московський государ знайшов недостатнім старе джерело своєї влади, яким була *отчина* і *дідищина*, тобто наступництво від батька й діда. Тепер він хотів поставити свою владу на більш високу основу, звільнити її від усякого земного юридичного джерела. Ідея божественного походження верховної влади була не чужа і предкам Івана III; але ніхто з них не висловлював цієї ідеї так твердо, як він, коли траплялась для цього нагода. В 1486 році якийсь німецький рицар Пошпель, мандруючи по мало відомих в Європі далеких краях, якимсь чином попав у Москву. Вигляд столиці невідомої Московської держави вразив його, як політичне і географічне відкриття. На католицькому Заході знали переважно Русь Польсько-Литовську, і багато хто навіть не підозрював існування Русі Московської. Повернувшись додому, Пошпель розповідав германському імператорові Фрідріхові III, що за Польсько-Литовською Руссю є ще друга Русь, Московська, незалежна ні від Польщі, ні від татар, государ якої буде, мабуть, сильніший і багатший за самого короля польського. Здивований такою несподіваною звісткою, імператор послав Пошпеля в Москву просити в Івана руки однієї з дочок для свого племінника і у винагороду за це запропонувати московському князеві королівський титул. Іван дякував за ласкаву пропозицію, але у відповідь на неї велів сказати послові: «а что ты нам говорил о королевстве, то мы божиею милостью государи на своей земле изначала, от

Ідея божественного походження влади

первых своих прародителей, а поставление имеем от бога, как наши прародители, так и мы. Молим бога, чтобы нам и детям нашим дал до века так быть, как мы теперь государи на своей земле, а поставления как прежде ни от кого не хотели, так и теперь не хотим». Подібно до діда цар Іван, в бесіді з польсько-литовськими послами, скаржачись на те, що король Сігізмунд - Август не визнає його титулів і прав, ними визначуваних, говорив, що ці права дані йому богом і нічийого визнання не потребують.

Вотчина
і держава

Такі є успіхи, досягнуті московською політичною само-свідомістю шляхом таких різноманітних зусиль. Об'єднання Великої Росії повело до думки про з'єднання всієї Русі під однією владою і до прагнення надати цій владі не тільки всеросійського, але й вселенського значення. Але в ім'я чого об'єднали Великоросію і хотіли об'єднати всю Русь? Іван III наполегливо заявляв і його наступники повторювали, що вся Руська земля — їхня *отчина*. Значить, новий союз, утворюваний Великої Росією, що об'єднувалася, підводився під стару політичну форму: ні з чого не видно, щоб Іван III розумів отчину якнебудь інакше, не так, як розуміли цю форму його удільні предки. Але суспільні союзи мають свою природу, яка вимагає відповідних їй політичних форм. В удільній вотчині, де вільні жителі перебували до князя у тимчасових договірних відносинах, щохвилини здатних порватись, князь був власником тільки території, земельного простору з господарськими угіддями. Країна, населена цілим народом, для якого вона стала батьківщиною, з'єднавшись під однією владою, не могла залишатись вотчинною власністю носіїв цієї влади. У Москві заявляли домагання на всю Руську землю, як на цільний народ, в ім'я державного начала, а володіти нею хотіли, як отчиною, на приватному удільному праві. В цьому полягала внутрішня суперечність тієї об'єднувальної справи, яку з таким видимим успіхом довершали Іван III і його наступник. Іван III, перший з московських князів, що широко проголошував всю Руську землю своєю вотчиною, здається, відчував цю суперечність і шукав з неї виходу, силкуючись погодити свою вотчинну владу з вимогами нового становища. Побачивши себе государем цілого православною народу, він усвідомлював, хоча й невиразно, ті нові обов'язки, які лягали на нього, як на поставленого зверху охоронця народного блага. Думка про це промайнула при одному випадку, про який, проте, дізнаємось далеко не з першого джерела. В 1491 р. за договором Іван велів своїм удільним братам послати їх полки на допомогу

своєму кримському союзникові хану Менглі - Гірею. Удільний князь Андрій углицький не послухався, не послав своїх полків. У Москві спочатку змовчали і, коли князь Андрій поїхав до столиці, прийняли його ласкаво, але потім несподівано схопили і посадили в тюрму. Митрополит з обов'язку сану клопотався перед великим князем за арештованого; але Іван відмовився дати йому волю, говорячи, що цей князь і раніше кілька разів замшляв лихе проти нього. «Та це б ще нічого,— додав Іван,— але коли я умру, він буде шукати великого княжіння під онуком моїм, і коли навіть не добуде княжіння, то скаламутить дітей моїх і стануть вони воювати один з одним, а татари будуть Руську землю бити, палити і полонити і данину знову накладуть, і кров християнська поллється, як і раніш, і всі мої труди залишаться даремні, і ви, як і раніш, будете рабами татар». Так розповідає Татищев у своєму літописному збірнику, не вказуючи, звідки взяв слова великого князя. У всякім разі, відколи забезпечений був успіх московського збирання Русі, в Івані III, його старшому сину і онукові починають боротись вотчинник і государ, самовладний хазяїн і носій верховної державної влади. Це вагання між двома початками або порядками виявлялось в розв'язуванні найважливіших питань, поставлених самим цим збиранням, про порядок наступництва влади, про її обсяг і форму. Хід політичного життя об'єднаної Великоросії більш ніж на століття зіпсований був цим ваганням, яке привело державу до глибоких струсів, а династію збирачів до загибелі.

Ми вже знаємо, як ще до Івана III фактичним, не юри-Престолона-дичним шляхом встановлювався в московському князів-стунництво ському домі порядок наступництва великокнязівської влади в прямій низхідній лінії. Все залежало від обставин і хана; але обставини і воля хана звичайно складались на користь такого порядку і утворили звичай, за яким велике княжіння вже з Дмитрія Донського стало не тільки московською отчиною, але саме отчиною старшого сина московського великого князя. Василій Темний, який стільки зазнав у боротьбі за цей порядок, придумав засіб зміцнити його, ще за життя свого призначивши старшого свого сина Івана великим князем - співправителем. Іван хотів наслідувати приклад батька і старшого сина свого від першої дружини Івана так само призначив своїм співправителем. Але співправитель помер, залишивши сина Дмитрія, коли і в Соф'ї підростав син Василій. В Івана III утворились дві низхідні і рівнозначні лінії: представник старшої

(онук) на одне коліно був нижчий представника молодшої (син). Бояри з нелюбові до Соф'ї були за онука. Соф'я з сином завела темну придворну інтригу, яка відкрилась, і розсерджений Іван вирішив призначити співправителем і наступником онука. Але він не задовольнявся простим виявленням своєї волі: недавній звичай призначати наступника, спершу оголосивши його співправителем, він хотів освятити урочистим церковним вінчанням обранця на велике княжіння. З візантійських коронаційних обрядників вибрали підходящі церемонії, доповнили їх відповідними подробицями і склали «чин» поставлення Дмитрія Івановича на велике княжіння, який дійшов до нас в сучасному рукописі. Вінчання відбувалось в Успенському соборі в 1498 р. Великий князь - дід поклав на великого князя - онука *шапку*, вінець і *барми*, опліччя, широкий відкотистий комір. Під час вінчання митрополит, звертаючись до діда, назвав його «преславним царем самодержцем». Урочиста хвилина викликала в московському князі потребу оглянутись назад і закликати старовину, історію, у виправданні нового порядку престолонаступництва — в прямій низхідній лінії. Звернувшись до митрополита, Іван сказав: «Отец митрополит! божиим изволением от наших прародителей, великих князей, старина наша оттоле и до сих мест: отцы наши, великие князья, сыновьям своим старшим давали великое княжение: и я было сына своего первого Ивана при себе благословил великим княжением; но божьею волей сын мой Иван умер; у него остался сын первый Димитрий, и я его теперь благословляю при себе и после себя великим княжением Владимирским, Московским и Новгородским, и ты бы его, отец, на великое княжение благословил». Ідучи за прямим змістом цих слів, Іван вирішив при призначенні наступника триматись прямої низхідної лінії в найточнішому розумінні слова. Урочисте церковне вінчання, яке освячувало такий порядок престолонаступництва, можна вважати тодішньою формою видання основних законів. Такі закони, і найбільше закон про престолонаступництво, були особливо необхідні в момент перетворення вотчини Даниловичів, яка непомірно розширилась, у Московську державу. Держава тим і відрізняється від вотчини, що в ній воля вотчинника поступається місцем перед державним законом. Але Іван сам же порушив своє таке урочисте установлення. Соф'я встигла поправити свої справи: вінчаний онук був розжалуваний і взятий під варту, а син пожалуваний і посаджений на велике княжіння «самодержцем». — «Хіба я не

волен у своєму онукові і в своїх дітях? Кому хочу, тому й дам княжіння» — сказав одного разу Іван з іншого приводу; тут у ньому говорив гордовитий господар-вотчинник, а не государ, що видав перший *Судебник*. Та ж думка про довільний вибір наступника між внахідними виявлена і в договорі, укладеному між Василієм і Юрієм, старшими синами Івана III, ще за його життя і з його волі; батько благословляє великим князівством сина, якого хоче, не зважаючи на старшинство. Наступникам Івана III даний був приклад, який вони наслідували з сумною постійністю — однією рукою творити, а другою руйнувати свій витвір, поки не зруйнували створеної ними держави.

Таке ж вагання помітне і у визначенні обсягу і форми верховної влади. Посилена робота політичної думки повела не до одного лише нагромадження нових прикрас навколо великого князя і його титулу: від цієї роботи залишались і деякі практичні осадки. Нове значення верховної влади, поступово з'ясовуючись, відбивалось не тільки на придворному церемоніалі, але й на державному праві. Ми знаємо, як великі князі московські, вже з першої половини XIV ст., поступово посилювали вотчинну перевагу старшого свого наступника над молодшими князями удільними. Іван III у своїй духовній довіччю посилення до небувалих розмірів: старшому своєму синові і наступникові великого княжіння він одному заповів понад 60 міст з повітами або цілих земель з містами і пригородами, а чотирьом удільним його братам всім разом було дано не більше як 30 міст, до того ж здебільшого малозначних. Тепер великий московський князь став значно багатший і сильніший за всіх удільних своїх родичів разом узятих. Це був практичний засіб, до якого вдавались і попередники Івана III для забезпечення політичної переваги старшого спадкоємця. Іван III і тут зробив важливе нововведення, в якому позначився вплив державних ідей, що посилено проникали у свідомість московського государя. Посилюючи матеріальну перевагу старшого сина, великого князя, він у своїй духовній дав йому й посутні політичні переваги над молодшими удільними братами. Щодо цього духовна Івана є перший акт свого роду в історії нашого державного права: в ньому бачимо спробу визначити склад верховної влади. Перелічу ці політичні переваги, надані великому князеві над удільними. 1) Досі всі князі — співспадкоємці спільно по частках або ділянках володіли містом Москвою, збирали з неї данину й мита, прями й побічні податки; у духовній Івана III найважливіші статті фінансового управління столицею,

Розширення
влади
великого
князя

торговельні мита і збір з торгових приміщень надані одному великому князеві, який тільки видавав з них по 100 карбованців (не менше 10 тисяч карбованців на наші гроші) на рік кожному з удільних своїх братів. 2) Досі удільні князі творили суд і розправу у всіх справах кожний на своїй ділянці столиці і в підмосковних селах, що йому належали; за духовною Івана III суд в найважливіших кримінальних справах у всій Москві і в підмосковних станах, які дісталися в уділ братам, належав виключно великому князеві. 3) Досі кожний володарний князь великий, як і удільні — карбував або міг карбувати свою монету, і в наших нумізматичних кабінетах ви знайдете багато екземплярів удільної монети XIV і XV ст.; за духовною Івана III право карбувати монету надане було одному великому князеві московському. 4) Досі згідно з удільним порядком володіння удільні князі могли розпоряджатися своїми вотчинами в духовних за особистим розсудом. Дмитрій Донской вперше запровадив деяке обмеження в це право, постановивши в своїй духовній, що удільний князь, умираючи безсинівним, не міг нікому відказати свій уділ, який по смерті безсинівного володільця ділився між рештою братів, як того хотіла мати. У духовній Івана III це обмеження спрямоване виключно на користь великого князя: виморочний уділ весь без поділу переходив до останнього. Частина уділу, виділена княгині - удові «на прожиток», залишалась в її користуванні тільки до її смерті, «до живота», а потім також відходила до великого князя.

Шкідли-
вість уділь-
ного воло-
діння

Бачимо, що духовна Івана III визначав верховну владу великого князя тільки з одного боку, по відношенню до князів удільних. Великий князь, який раніше переважав удільних родичів тільки розмірами своїх володінь, кількістю матеріальних засобів, тепер зосередив у своїй особі і найбільшу кількість політичних прав. Наступник Івана III вступав на великокнязівський стіл більше государем, ніж сам Іван. Удільні брати, які в першу половину Іванового князування ще здатні наробити чималого клопоту великому князеві, потім стають перед ним безсильними і безправними володільцями. Вони бідніли і занепадали дедалі більше, вели хужацьке управління в своїх уділах і все таки терпіли нужду, не були в змозі нести витрат на татар, позичали гроші, у кого і скільки могли, іноді по 2 карбованці на сіль і не платили процентів, умирали у великих боргах, покладаючи сплату їх на великого князя, якому відказували свої уділи. У таких рисах змальовується їх господарське становище в їхніх духовних грамотах. Ще гірше було стано-

вище удільних братів великого князя Василя. Вони іноді помишляли про втечу до Литви, але по виявленні заміру принижено клопотались про прощення через митрополита, ченців, московських бояр, називали себе холопами великого князя, свого «государя». З ними і не панькались у Москві ні за Івана, ні за Василя: вони знали, що за непослух і за крамолу — досить для цього доносу, навіть тільки підозри, — їх жде московська тюрма. Але удільне право формально визнавали обидва ці великі князі, уклали з удільними договори на старих умовах, як з незалежними володільцями, тільки зобов'язуючи їх бути невідступними від великих князів: «никуда ни к кому никаких делы», ні з ким не укладати договорів, взагалі не зноситись без відома великих князів і від їхніх дітей, своїх племінників, великих князівств не добиватись: як і раніш діють особисті зобов'язання замість закону. Проте, безпечні самі по собі, через свою політичну й моральну слабкість, неадатні і свої уділи впорядкувати, не то щоб царством правити, як висловився про своїх удільних братів великий князь Василь, вони не перестали бути шкідливими при тодішньому ході справ і при складі суспільства того часу. Удільні перекази були ще надто свіжі і запаморочували слабі удільні голови при всякій нагоді. Удільний князь був крамольник, якщо не з природи, то за становищем: за нього чіплялась всяка інтрига, яка запліталась у збрідній придворній юрбі. У московському Кремлі від нього щохвилино чекали заколоту; більш за все боялись його втечі за кордон, в Литву, хоча ця небезпека була, можливо, кращим засобом звільнити державу від цих ні на що не придатних решток безнарядної старовини, як цей засіб визволив Василя Темного від його найлютіших ворогів, князів Можайського і Шемячича. Формальне, тобто удаване, визнання удільного права, яке не відповідало справжнім відносинам, вносячи фальш у державне життя, завважало московським государям усвідомити собі і проводити одну з основних засад державного порядку, єдність, ціліність верховної влади. Сумний досвід батька і свій власний примусив Івана III тривожно замислитись над думкою про таку владу. Московський посланець від його імени говорив у Вільні його дочці, великій княгині литовській: «Слыхал я, каково было нестроение в Литовской земле, коли было государей много, а и в нашей земле, слыхала ты, каково было нестроение при моем отце, а после отца каковы были дела и у меня с братьями, надеюсь, слыхала же, а иное и сама помнишь». Але сприйнятливі до ідеї

Нерішучість московських государів

самодержавства, московські государі дуже туго засвоювали собі думку про єдинодержавність. Ми скоро побачимо, як Іван IV, що урочисто прийняв постійний титул царя і самодержця, в полеміці з князем Курбським взявся за напружену розробку нового погляду на самодержавство, незнайомого стародавній Русі; але й він не міг відмовитись від удільних звичок. У духовній 1572 р., призначивши своїм наступником старшого сина Івана, він відказав йому все царство Руське, але при цьому виділив і другому сину Федорові уділ, набраний з міст в різних частинах держави (Суздаль, Кострома, Волоколамськ, Козельськ, Мценськ і ін.). Правда, цей уділ не ставав окремим самостійним князівством; його володілець не діставав значення автономного государя подібно до удільних князів старого часу, а у всьому підлеглий був цареві, і самий уділ його залишався під верховною владою старшого брата, як єдиного государя, становив невід'ємну частину єдиного неподільного Руського царства; «а удел сына моего Федора, — говорилось у духовній, — ему ж (старшому синові, цареві Івану) к великому государству». Заповідач, очевидно, дотримувався погляду про неподільність верховної влади і державної території. В тій же духовній, вперше в історії нашого державного права рішуче висловлене було поняття про удільного князя, як про простого слугу государя. В найбільш категоричних виразах батько навчає молодшого сина безумовній і безвідмовній покорі старшому, наказує ні в чому йому не перечити, у всьому жити з його слова, у всьому бути в його волі до крові й до смерті, навіть в разі образи від старшого брата раті не піднімати і самому собою не оборонятись, а бити йому чолом, щоб гніватись перестав. Словом, удільний князь — володарний підданий государя і більше нічого. Але справа була в самому званні удільного князя, а не в мірі його підлеглих государеві за заповітними батьківськими напоумленнями, які не мали ніякого практичного значення. Коли старший син Грозного загинув, другий заступив його місце наступника, а царевичеві Дмитрію, який народився незадовго до смерті батька, призначений був маленький уділ — Углич. Але батько не встиг ще закрити очей, а біля коліски цього удільного князя вже зав'язалася смута, яка, довго тліючи, нарешті розгорілась в таке лихо, що трохи не зруйнувала всіх наслідків 300-літньої терплячої роботи московських Даниловичів. Так до кінця династії в Кремлі не могли відірватись від думки, що кожний член володарного роду повинен мати уділ, хоч маленький, і хоч з позірною

владю, але все ж свій уділ, і такий сміливий мислитель і реформатор, як Іван Грозний, залишився вірний фамільній московській логіці і політиці, — логіці швідумок і політиці напівзаходів.

Зведемо все сказане, щоб бачити, як склалась верховна влада в Московській державі на кінець виучуваного періоду.

Одному з маленьких уділів оксько - волзького межиріччя щасливе сполучення різних умов допомогло розширитися на всю область тодішнього розташування великоруського племені. Таке успішне розширення спонукало володарів цього уділу поступово розширювати і свій погляд на себе, на свою владу, щоб привести її у відповідність з дедалі кращим становищем. Різноманітні засоби втягнені були в цю роботу московської політичної думки: загальнохристиянські погляди і візантійські перекази, тубільні історичні спогади і уроки, здобувані в переживаних подій, навіть сподівання майбутнього. З такого матеріалу виробився досить складний, але недосить виразний, образ верховної влади, в якому з деякою ясністю виявились три риси: божественне походження, вселенське представництво православія на основі церковно - історичного зв'язку із впалю Візантією і національне всеросійське значення на основі прямого наступництва від великого князя Володимира Мономаха. Але ці риси були внесені до складу влади, а не розвивались з її змісту, що історично склався. Цей зміст полягав у вотчинному праві московського государя як на Руську землю, яка належала йому, так і на ту, що мала належати в майбутньому. В цьому праві можна розрізнити три визначення: незалежну від сторонньої сили вотчинну повновладність, виражену в запозичених титулах царя й самодержця; наступництво за духовною в прямій низхідній лінії з вибором наступника з низхідних за розсудом заповідача; неподільність *царства*, як влади і як області, із збереженням підлеглого цареві удільного володіння. Виходячи з суто вотчинних засад, ці визначення при належній законодавчій обробці і очищенні від вотчинної домішки могли стати основами державного порядку; з них дві останні тим і були викликані, що вотчина розширилась до розмірів, в яких вона не могла залишатись вотчиною і перетворювалась в державу.

Ми досі перелічували наслідки основного факту, які виявилися, з одного боку, у зовнішньому положенні і зовнішній політиці Московської держави, з другого — у політичній свідомості московського государя і в складі

Склад
верховної
влади

Погляд
на суспільства
на госу-
даря

його верховної влади. Але цей факт позначився і на ставленні московського суспільства до свого государя. До кінця XV ст. це ставлення відзначалось простотою удільного часу і ще не помітно було слідів того шанування, свого роду культу, яким згодом був оточений московський государ. В 1480 р., під час нашествия хана Ахмата, Іван III, постоявши з полками на Оці, покинув армію і повернувся до Москви. Столиця була в замішанні; городяни зносили в Кремль свої пожитки, чекаючи татарської облоги. Побачивши великого князя, вони підступили до нього із скаргами і говорили йому за свідченням літопису: «Коли ти, государ, княжиш над нами в мирний час, тоді нас дуже даремно обтяжуєш поборами, а тепер сам, розсердивши хана, не заплативши йому виходу, нас же видаєш татарам». Старий ростовський архієпископ Вассіан зустрів великого князя ще різкішими докорами, почав «зло говорити йому», називаючи його «бігуном», боягузом, і загрожуючи, що він буде покараний за кров християнську, яка проллється від татар. Наведемо ще епізод з князювання Іванового наступника. І в цей час ще не зникли колишні прості відносини підлеглих до государя. Тоді в Москві запідозрили в доносі із злим заміром государевого брата, удільного дмитровського князя Юрія, і вирішили дідждатись його приїзду в столицю, щоб заарештувати його. Довідавшись про це, Юрій звернувся до волоколамського ігумена преп. Іосифа, скаржачись йому, що в Москві слухають наклепників, і просячи ігумена з'їздити в Москву, поклопотатись за нього перед великим князем. Іосиф умовляв удільного князя не противитись великому: «Схили голову свою перед помазанником божим і скорись йому». Юрій відповідав на це: «Будь мені замість батька рідного; я за твоїм напученням не буду проти государя, ладен все терпіти від нього, навіть саму смерть, тільки з'їзди до нього». Іосиф послав до великого князя двох старців свого монастиря. Не додержуючи звичних правил ввічливості, не поздоровкавшись і не запитавши про здоров'я ігумена, Василій зустрів післанців сердитими словами: «Чого прийшли, яке вам до мене діло?» Тоді один із старців почав повчально докоряти великому князеві, що государеві не годиться так виходити з себе, не дізнавшись спершу, в чому справа, а слід розпитати гарненько і вислухати лагідно і смиренно. Великий князь зніяковів, підвівся і посміхаючись сказав: «Ну, пробачте, старці, я пожартував». Потім, знявши шапку, він вклонився старцям і запитав про здоров'я ігумена. Тоді вже пішла мова про діло, і великий князь зважив

на клопотання Іосифа, помирився з братом. Це було до 1515 р., коли помер Іосиф. Так ще на початку XVI ст. іноді проявлялись прості удільні відносини підданих до свого государя; але ці відносини зникали швидко разом з останніми уділами. Уже при Івані III, ще більше при Василії, верховна влада оточувала себе тим ореолом, який так різко відокремив московського государя від усієї решти суспільства. Посол імператора германського Герберштейн, який спостерігав Москву при Василії, зазначає, що цей великий князь докінчив те, що почав його батько, і владою своєю над підданими переважає чи не всіх монархів на світі. Він додає, що в Москві говорять про великого князя: воля государева — божя воля, государ виконавець волі божої. Коли москвичів запитують про якунебудь невідому їм або сумнівну справу, вони відповідають заученими виразами: ми того не знаємо, знає те бог та великий государ. За словами Герберштейна, вони навіть величали свого государя ключником і постільником божим, застосовуючи мову московського двору до таких високих відносин. Так уже на час Василієвого наступника Івана IV в Москві був готовий той кодекс політичних понять, яким так довго жила потім Московська Русь.

Пригадуючи вивчені нами сьогодні явища, не можемо сказати, щоб півтора століття від смерті Василя Темного пройшли марно для політичної свідомості і влади московського государя. Ідея державного об'єднання всієї Руської землі, національного значення московського государя, згори покладеного на нього повноваження охороняти народне благо, — ці ідеї разом з першими спробами встановити склад верховної влади, єдиної і неподільної, треба визнати значними успіхами для московських умів того часу. А втім, значення цих успіхів обмежилось би історією понять, коли б вони не супроводились відповідним рухом суспільного і державного порядку, до вивчення якого ми звертаємось.

Висновки

ЛЕКЦІЯ XXVII

Московське боярство.— Зміна в його складі в половині XV ст.— Умови й правила родовісного розпорядку боярських фамілій.— Політичний настрій боярства в новому його складі.— Визначення московського боярства як класу.— Місництво.— Місницьке отечество.— Місницька лічба проста й складна.— Законодавчі обмеження місництва.— Ідея місництва.— Коли воно склалось в системі.— Значення його як політичної гарантії для боярства.— Хибя його в цьому відношенні.

Внутрішні
відносини

Вивчаючи політичні наслідки основного факту періоду, перетворення Московського князівства в великоруську державу, я вказав вплив цього факту на політичну свідомість московського государя і великоруського суспільства. Цей факт закріпив в умі московського государя новий погляд на свою владу, як і в умах великоруського народу новий погляд на свого государя. Відчувши себе на висоті національного владаря, московський государ страшенно зріс у своїх власних очах, як і в очах свого народу. Але, заронивши в умі нові політичні *поняття*, той же факт викликав і нові політичні *відносини*. Політичне об'єднання Великої Росії глибоко змінило становище і взаємні відносини класів об'єданого руського суспільства і насамперед склад і настрої його верхнього шару, боярства, а зміна в складі і настрої цього класу змінила його ставлення до государя і змінила не в тому напрямі, в якому змінилось ставлення до нього решти суспільства.

Склад
боярства

Щоб зрозуміти цю зміну, треба пригадати становище московського боярства в удільні віки.* Вже тоді Москва притягла до себе численне і блискуче боярство, якого не було ні при якому іншому князівському дворі північної Русі. З кінця XIII століття на береги ріки Москви сходяться звідусіль знатні слуги і із сусідніх північних князівств і із далекого руського півдня, з Чернігова, Києва, навіть з Волині, і за кордону, з німецького заходу і татарського південного сходу, з Криму й навіть із Золотої

Орди. Завдяки цьому припливові уже на кінець першої половини XV ст. московський великий князь був оточений щільною стіною знатних боярських фамілій. За старовинними родовідними книгами московського боярства таких фамілій можна налічити до чотирьох десятків. Найбільш видатні з них були Кошкіни, Морозови, Бутурліни і Челядніни, Вельямінові і Воронцови, Ховрині і Головіни, Сабурови і ін. У своїх відносинах до великого князя це боярство зберігало той же характер, випадкових вільних радників і соратників князя за договореністю, якими були бояри при князях XII ст. З половини XV ст. склад московського боярства глибоко змінюється. Родовідні боярські розписи XVI ст. розкривають цю зміну. На кінець XVI ст. за цими книгами на московській службі можна налічити до 200 родовитих фамілій. Виключивши з цього числа фамілії, які оселились у Москві ще до Івана III, знайдемо, що понад 150 фамілій увійшло до складу московського боярства з половини XV ст. Походженням своїм це боярство було дуже строкате. Старі родовідні книги його справляють вражіння каталогу руського етнографічного музею. Вся руська рівнина із своїми окраїнами була представлена цим боярством у всій повноті і строкатості свого різноплемінного складу, з усіма своїми руськими, німецькими, грецькими, литовськими, навіть татарськими і фінськими елементами. Найважливіше те, що абсолютна більшість в цьому новому складі боярства належала титулованим князівським фаміліям. Посилене збирання Русі Москвою з Івана III супроводилось вступом на московську службу безлічі князів, які кидали скасовані великокнязівські і удільні столи. Відтоді в усіх галузях московського управління, в государевій думі радниками, в приказах судьями, тобто міністрами, в областях намісниками, в полках воеводами виступають все князі і князі. Служиле княжжя, якщо не задавило, то закрило старий шар московського нетитулованого боярства. Ці князі за небагатьма винятками були наші Рюриковичі або литовські Гедіміновичі. Услід за князями йшли в Москву їх ростовські, ярославські, рязанські бояри.

Такі строкаті і збрідні етнографічні і соціальні елементи не могли скоро злитись в компактну й одноманітну масу. Нове московське боярство утворило довгу ієрархічну лествицю, на якій боярські фамілії розміщались уже не за угодою, а за своєю службовою гідністю. Ця гідність визначалась різними умовами. У Москві запанувала думка, що князь, тільки тому, що він князь, повинен стояти вище

Родовідний розпорядок

простого боярина, хоча б він був тільки вчорашнім слугою московського государя, а боярин мав довгий ряд предків, які служили в Москві. Так давність служби була принесена в жертву знатності походження. Така була перша умова. Але й князі не всі вистроїлись в одну лінію на московській службі: потомки колишніх великих князів стали вище, потомки колишніх удільних — нижче. Князі Пенкови завжди ставали вище по службі своїх найближчих родичів князів Курбських або Прозоровських, бо Пенкови йшли від великих князів ярославських, а Курбські і Прозоровські — від князів ярославських удільних. Отже, службове становище титулованого слуги у Москві визначалось його значенням у момент переходу на московську службу. Така друга умова. Послідовне застосування цієї другої умови приводило до одного винятку з першого, тобто ставило інших князів нижче від простих бояр. Багато удільних князів втрачали свої уділи ще до переходу на московську службу. У Москву вони переходили вже з служби при будьякому іншому дворі, великокнязівському або удільному. Як слуги молодших князів, вони в Москві ставали нижче тутешніх старовинних бояр, що служили старшому з усіх князів, яким вважався великий князь московський, як володар найстаршої Владимирської області. Звідси випливала третя умова: московське становище князів, які переставали бути володарними до переходу на московську службу, так само як і становище простих бояр, що переходили в Москву з інших князівств, визначалось порівняльним значенням князівських дворів, при яких і ті і другі служили до переходу на московську службу. На цих умовах базувались правила родовідного розпорядку титулованих і простих слуг у Москві. Становище на московській службі визначалось для володарних князів значенням *столів*, на яких вони сиділи, для простих бояр і служилих князів значенням *дворів*, при яких вони служили. Отже: 1) потомок великих князів ставав вище потомка удільних, 2) володарний потомок удільного князя вище простого боярина, 3) московський великокнязівський боярин вище від служилого князя і боярина удільного. Завдяки такому розпорядкові московське боярство в новому своєму складі розпалося на кілька ієрархічних шарів. Верхній шар утворили потомки колишніх великих князів руських і литовських. Тут зустрічаємо князів Пенкових ярославських, князів Шуйських суздальських, старших князів Ростовських, литовських князів Бельських, Мстиславських і Патрікеєвих, від яких пішли князі Голіцини і Куракіни.

Із старовинного нетитулованого боярства Москви в цьому шарі удержались одні Захар'їни, галузь старого московського боярського роду Кошкіних. Другий шар склався з потомків значних удільних князів, Мікулінських із тверських, Курбських із ярославських, Воротинських, Одоєвських і Белевських із чернігівських, Пронських із рязанських. До них підійшли і найзнатніші фамілії старовинного московського боярства: Вельямінови, Давидови, Бутурліни, Челядніни і ін. Другостепенне московське боярство і потомство дрібних удільних князів разом із боярами із князівств Тверського, Ростовського і інших утворили третій і дальші розряди. А втім, ми зараз побачимо, що за відносинами, які встановилися у вищому московському служилому середовищі, легше було визначити порівняльну службову вагу окремих осіб і фамілій, ніж провести точні роздільні риси між цілими розрядами.

У новому своєму складі московське боярство стало прийматись і новим політичним *настроєм*. Першорядна Політичний
настрій знать, яка стала на чолі цього боярства, йшла від колишніх великих і удільних князів. Не думайте, що із зникненням великих і удільних князівств одразу без сліду зникав і удільний порядок, що існував у північній Русі. Ні, цей порядок довго ще діяв і під самодержавною рукою московського государя. Політичне об'єднання північної Русі на першій порі виявлялось тільки в єдності московської верхньої влади, але не супроводилось негайною корінною перебудовою місцевого управління, де ще досить стійко зберігались залишки удільного порядку. Влада московського государя ставала не на місце удільних властей, а над ними, і новий державний порядок лягав поперек того, що чинив раніше, не руйнуючи його, а тільки утворюючи новий вищий ряд установ і відносин. Навіть вищі місцеві управління в Твері, Ростові, Нижньому Новгороді і ін. не касувались, а тільки переносились до Москви і тут продовжували діяти окремо, не зливаючись з центральними московськими закладами. Так само і удільні князі, перестаючи бути самостійними володарями своїх уділів, звичайно залишались в них простими вотчинниками - землевласниками, іноді дуже великими, і часто навіть продовжували користуватись часткою своєї колишньої урядової влади, судили й радили за старими місцевими звичаями й законами, зберігали свої удільні полки, інші навіть офіційно називались *удільними*, а не службовими князями. Ще при Грозному до опричини зустрічались землевласники з вищою знатю, які в своїх обширних вотчинах

правили і судили безапеляційно, навіть не звітуючи перед царем. Завдяки тому перехід князя на московську службу з удільного і навіть великокнязівського столу не був для нього крутим переворотом, втратою всього, що мав він раніше. При дворі московського государя, в Кремлі, він бачив себе в новій обстановці, до якої не звикли його володарні предки; але в себе вдома, серед своїх двірських слуг, в своєму вотчинному господарстві, цей князь не переставав почувати себе вузлом колишніх відносин, підтримував старі поняття і звички. З другого боку, титуловане боярство зайняло всі вищі посади в московському управлінні, командувало московськими полками, правило областями Московської держави. Відомі випадки, коли колишній володарний князь продовжував правити своїм князівством як намісник московського государя. Все це допомогло новим титулованим московським боярам, потомкам князів великих і удільних, засвоїти погляд на себе, якого не мали старі нетитуловані московські бояри. Останні були вільними і перехожими слугами князя *за договором*; перші стали бачити в собі владних правителів землі, держави *за походженням*. Керуючи всім в об'єднаній північній Русі, потомки колишніх великих і удільних князів і в Москві продовжували дивитись на себе, як на таких же господарів Руської землі, якими були їх володарні предки; тільки предки, розсіяні по уділах, правили Руською землею частинами і поодинокі, а потомки, зібравшись у Москві, стали правити всією землею і всі разом. Серед титулованого боярства XVI ст. утверджується погляд на своє урядове значення не як на пожалування московського государя, а як на своє спадкове право, яке дісталось їм від предків незалежно від цього государя, встановилося само собою, ходом подій. Самі московські государі підтримували серед них цей погляд, не чіпаючи їх удільних порядків і переказів, і навіть батько Грозного, який недолюбливав знатного боярства, визнавав його спадкове урядове право, назвавши своїх радників у передсмертному до них зверненні «спокойнічними боярами» свого дому. Побачивши себе в зборі навколо московського Кремля, нове титуловане боярство глянуло на себе, як на збір спадкових і звичних, тобто загальноновизнаних владарів Руської землі, а на Москву, як на збірний пункт, звідки вони, як і раніше, будуть правити Руською землею, тільки не частинами і не поодинокі, як правили предки, а спільно і сукупно, — будуть правити всі разом і всією землею в сукупності. Значить, в новому московському боярстві розуміння влади,

яке йшло з удільних віків, не перервалось, а тільки реформувалось. Тепер, коли потомки колишніх володарних князів зібрались у Москві, їх колишня влада, успадкована від батьків, з одиночної, особистої і місцевої перетворилась в збиральну, сословну і всеземську. Так, московська боярська знать у новому своєму складі засвоїла собі і новий погляд на своє політичне значення, невідомий боярству удільних віків, і за цим поглядом настроїлась політично.

Отже, звернувшись до вивчення складу суспільства в Московській державі XV — XVI ст., зустрічаємось ще з одним наслідком основного факту цього періоду. Утворення національної великоруської держави відбилось у боярській свідомості свого роду теорією аристократичного уряду. Основне положення цієї теорії можна висловити так: московський государ для управління з'єднаною під його владою Руською землею закликає родовитих співробітників, предки яких колись володіли частинами цієї землі. Об'єднання Великої Росії, надавши великому князеві московському значення всеземського, національного государя, і зібраним під його рукою місцевим правителям підказало ідею всеземського урядового класу. Такий погляд боярства на своє значення не залишився тільки політичним домаганням, але одягся в цілу систему службових відносин, відому в нашій історії під назвою *місництва*. Перш ніж звернутись до його вивчення, поясню, що я розумію під московським боярством.

Я користуюсь цим словом не в тому значенні, яке воно мало на офіційній московській мові XVI ст. Тоді ним означався не суспільний клас, а вищий службовий чин боярина: *сказати кому боярство* — означало об'явити офіційно особі, що її пожалувано в бояри. Я говорю про боярство в умовному розумінні верхнього шару численного військово-служилого класу в московській державі вичуваного часу. Для визначення складу цього шару можна взяти за основу офіційну родовідну книгу, яка містить у собі поіменні розписи найважливіших служилих родів у порядку поколінь. Цей *Государів родословець*, як він називався, складений був при Грозному, і на нього спирались при розгляді генеалогічних суперечок московських служилих людей. Фамілії, вміщені в цьому родословці, називались *родовідними*. Цю родовідну знать ми і називаємо московським боярством. Можна вказати дві умови або ознаки приналежності до цієї знаті. Фамілія входила в родовідне коло, якщо приблизно до початку XVI ст., коли це коло складалось, в своїх поколінних рядах мала

Місництво

Боярство,
як клас

осіб, які служили в Москві боярами, окольничими і в інших вищих чинах. Потім, щоб фамілія не випала з цього кола, треба було членам її триматись на столичній службі, займаючи вищі посади по центральному, обласному й військовому управлінню.

Викладу головні основи місництва. Цим словом у власному розумінні слід називати той порядок службових відносин, який склався між родовідними фаміліями в Московській державі XV і XVI ст.

Місницьке
отечество

Щоб зрозуміти таке складне й занутане явище, як старовинне *московське* місництво, треба відійти від деяких сучасних понять про державну службу або, краще сказати, зіставити тодішні і теперішні умови призначення на урядові посади. Тепер при призначенні осіб на службу по одному відомству їх ставлять у відносини рівності або підлеглості один одному за їх порівняльною службовою придатністю, а ця придатність визначається здатностями, ступенем шкільної й службової підготовки, заслугами, тобто тривалістю і успішністю попередньої служби, і взагалі *особистими* якостями; принаймні, інші міркування визнаються побічними і негласними. У всякому разі службові відносини між призначуваними особами встановлюються при самому їх призначенні на посади і встановлюються на основі порівняльної оцінки потрібних для служби особистих якостей, яку робить начальство. У Москві XVI ст. при заміщенні вищих посад служилими людьми зважали не на особисті якості призначуваних, а на відносне службове значення фамілій, до яких вони належали, і на генеалогічне положення кожного з них у своїй фамілії. Князі Одоєвські на службі по одному відомству взагалі ставились вище Бутурліних; таке було взаємне ієрархічне відношення обох цих фамілій. Але старші Бутурліни могли наближатись до молодших князів Одоєвських і навіть рівнятися з ними, і відповідно до того змінювалось їх службове співвідношення. Значить, кожна родовідна фамілія і кожна окрема особа такої фамілії займали певне і постійне положення серед інших фамілій і окремих осіб, з якими повинні були узгоджуватись їх посадові призначення і які, отже, не залежали від цих призначень. Ієрархічне відношення між співробітниками не встановлювалось при їх призначенні на посади за розсудом влади, що їх призначувала, а заздалегідь указувалось поза нею фамільним положенням призначуваних. Це фамільне значення особи по відношенню до інших осіб, як своєї власної, так і чужих фамілій, називалось її *отечеством*. Це значення набувалося

предками і ставало спадковим надбанням всіх членів фамілії.

Отже, повторю, місницьке отечество — це успадковане від предків відношення по службі служилої особи і цілої служилої фамілії до інших служилих осіб і фамілій. Був вироблений особливий спосіб визначати отечество з математичною точністю. Отечество кожного обчислювалось. Правила цього обчислювання — ціла система, яку можна назвати місницькою арифметикою. За подвійним призначенням отечества, яке вказувало відношення особи до його родичів і чужорідців, і місницька лічба була двояка: проста — за *родословцем* або *лествицею*, і подвійна — за *родословцем* і за *розрядами* разом. Ми вже знайомі з родословцем. Розрядами називались розписи призначень на вищі посади придворні, по центральному і обласному управлінню, начальниками приказів, тобто міністерств, намісниками і воеводами міст, також полковими похідними воеводами тощо. Ці записи велись в *Розрядному* приказі, що відповідає теперішньому Військовому міністерству або точніше Головному штабові, і зводились в річні розрядні книги. В 1556 р., як це вияснено п. Мілюковим, складений був *Государів розряд*, офіціальна розрядна книга за 80 років назад, починаючи з 1475 р. Лічба за родословцем визначала генеалогічне відношення особи до її родичів; ця лічба була знята з відношень між членами старовинного руського дому, тобто родини, яка складалась з батька з жонатими синами або з рідних братів з родинами, які жили вкупі. Члени такої складної родини строго пильнували відношення старшинства, яке виявлялося, між іншим, в їх розсіданні за обіднім столом. Візьмемо родину з рідних братів з дітьми. Перше місце належало старшому братові, домохазяїнові, большаку, дальші два — двом його молодшим братам, четверте місце — його старшому синові. Якщо в большака був третій брат, він не міг сісти ні вище, ні нижче старшого племінника, був йому рівня (ровесник). Ця рівність указувалась, певно, звичайним порядком народження: четвертий брат народжувався звичайно близько часу появи на світ першого сина у старшого брата і тому залічувався вже до другого покоління — дітей, тоді як три старші брати становили перше покоління — *батьків*. Таким розпорядком місць пояснюються основні правила місницької арифметики. За цією арифметикою старший син від свого батька — четверте місце, тобто між тим і другим повинні залишатись два вільні місця для другого і третього батькового брата. Кожний наступний брат місцем нижче поперед-

Місницька
лічба
проста

нього старшого: значить, рідні брати сідають поруч в порядку старшинства. З цих двох правил випливало третє: четвертий із братів або третій дядя дорівнює старшому племінникові. Це правило виражалось формулою: «першого брата син четвертому (рахуючи й батька) дяді у версту», тобто *сверсник*, рівня, ровесник (*верста* — міра, зрівняння). Значить, вони не сиділи поряд, а повинні були сісти різно або супроти. Загальна основа цих правил: отечество кожного із родичів визначалось його порівняльною віддаллю від спільного предка. Ця віддаль вимірювалась особливими місницькими одиницями, *місцями*. Звідси й сама назва *місництва*. За місницьким зв'язком генеалогії із *службою* і *місце* мало двояке значення, генеалогічне і службове. В генеалогічному розумінні це — щабель, який займає кожний член фамілії на фамілійній лествиці старшинства за його віддаллю від родоначальника, вимірюваною кількістю попередніх народжень в прямій висхідній лінії. Первісне поняття про місце в розумінні службовому, очевидно, склалось серед бояр за князівським столом, де вони розсаджувались в порядку службово-генеалогічного старшинства; але потім це поняття було перенесено і на всі службові відносини, на урядові посади. Звідси уживаний нами вираз *шукати місця*. Генеалогічна віддаль між особами однієї і тієї ж або різних фамілій, призначеними на певні посади по одному відомству, повинна була відповідати ієрархічній віддалі між цими посадами. Для цього кожна сфера службових відносин, кожне урядове відомство, місце в государевій думі, посади адміністративні, городові намісництва, як і посади полкових воевод, були також розташовані в певному порядку старшинства, складали ієрархічну лествицю. Ось, наприклад, в якому порядку йшли одна за одною посади полкових воевод. Московська армія, велика або мала, ходила в похід звичайно п'ятьма *полками* або *загонами*. Це були *великий полк*, *права рука*, *передовий* і *сторожовий* полки, тобто авангард і ар'єргард, і *ліва рука*. Кожний полк мав одного або кількох воевод, залежно від чисельного складу полку, числа *сотень*, рот у ньому. Ці воеводи називались *великими* або першими, *другими* або вторими, *третьими* і т. д. Посади цих воевод по старшинству йшли в такому порядку: перше місце належало першому воеводі великого полку, друге — першому воеводі правої руки, третє — першим воеводам передового і сторожового полків, які були рівні, четверте — першому воеводі лівої руки, п'яте — другому воеводі великого полку, шосте — другому воеводі правої руки і т. д. Якщо з двох

родичів, призначених воєводами в одній армії, старший за генеалогією, за отечеством, був двома місцями вище молодшого, то при призначенні старшого першим воєводою великого полку молодшого треба було призначити першим воєводою сторожового або передового полку, не вище і не нижче. Якщо його призначали місцем вище, великим воєводою правої руки, старший родич бив чолом, що таке підвищення молодшого родича загрожує йому, чолобитчикові, «потерькой» честі, отечества, що всі, свої і чужі, які вважались йому рівнями, почнуть його «утягивать», знижувати, вважати себе вище його на одне місце, бо він стояв поряд, одним місцем вище людини, яка нижче їх двома місцями. Якщо молодшого призначали нижче, великим воєводою лівої руки, він бив чолом про безчестя, кажучи, що йому так служити із своїм родичем «не вместно», що він «потеря», а родич «знайде» перед ним, виграв одне місце. Наводжу цей схематичний приклад, щоб показати, як у лествичній лічбі генеалогія осіб повинна була відповідати ієрархії місць.

Складнішою була лічба, що визначала місницькі відносини між чужорідцями. Якщо члени двох різних фамілій призначались на службу, де вони повинні були діяти разом з підляганням одного другому, вони для перевірки призначення обчислювали, яка між ними віддаль за службовим отечеством, беручи за основу звичайно службу своїх «батьків», тобто родичів по висхідній лінії як прямих, так і бічних. Для цього вони брали розряди і шукали в них *випадку*, прецеденту, такого призначення із попередніх років, де б їх предки також призначені були служити разом. Знайшовши такий випадок, вони обчислювали рангову віддаль, що лежала між посадами, які дістались їхнім батькам. Ця віддаль бралась за основу для обліку службового відношення обох фамілій, їх порівняльного отечества, фамільної честі. Визначивши це відношення фамілій за розрядами, обидва призначені сумісники брали свої родовідні і за ними обчислювали свою генеалогічну віддаль кожний від того свого предка, який зустрівся на службі в знайденому випадку з предком другого сумісника. Якщо віддаль ця була однаковою в обох сумісників, то вони могли бути призначені на такі ж посади, тобто з такою ієрархічною віддаллю, яка була між посадами їх предків. Але якщо один із сумісників далі знаходився від свого предка, ніж його суперник від свого, він мусів спуститися нижче суперника на відповідне число місць. Якщо в знайденому випадку предки сумісників, князь Одоєвський

Лічба
складна

і Бутурлін, служили перший великим воеводою великого полку, другий великим же воеводою лівої руки, значить, князь Одоевський щодо фамільної честі відносився до Бутурліна, як батько до сина, «был ему что отец», тобто відділявся від нього двома місцями, бо великий воевода лівої руки — четверте місце, як і старший син від батька. Установивши за розрядами загальне службове відношення фамілій, залишалось ще визначити за родовідною окреме генеалогічне положення осіб, кожної в своїй фамілії. Якщо потомок князя Одоевського був від свого предка на віддалі шести місць, а потомок Бутурліна від свого на п'ять, то потомок Бутурліна не міг служити першим воеводою лівої руки при призначенні потомка князя Одоевського першим воеводою великого полку: Бутурлін повинен був піднятися на одне місце вище. У постійне місницьке відношення фамілій за розрядами вводився мінливий коефіцієнт покоління, що визначав генеалогічне положення кожної окремої особи у своїй фамілії. Отже, родословцем визначалось взаємне службове відношення осіб однієї і тієї ж фамілії, розрядами — відношення різних фамілій, родословцем і розрядами разом — відношення осіб різних фамілій.

Законо-
давчі
обмеження

Викладеної схеми місницької лічби, думаю, досить, щоб зрозуміти, як місництво ускладнювало посадові призначення. Особливо в розпорядку місць полкових воевод дякам Розрядного приказу важко було скласти добір осіб, який передбачав би всі різноманітні генеалогічні і розрядні відносини, примиряв всі можливі фамільні домагання. Рідкий полковий розпис обходився без сперечань, чолобить про лічбу місць, без скарг на «поруку в отечестве». Плутанина збільшувалась ще тим, що знатні молоді дворяни міснилились з полковими воеводами, до яких їх прикомандировували в штаб або для особливих доручень. Цими утрудненнями викликались законодавчі обмеження місництва. Так приговором государя і боярської думи в 1550 р. з участю навіть митрополита деякі посади полкових воевод були вилучені з місницької лічби, оголошені «без місць». Було, наприклад, постановлено, що великому воеводі правої руки, який трьома місцями був вищий другого воеводи великого полку, до цього воеводи діла і лічби немає, а перші воеводи передового і сторожового полків не менші воевод правої руки. Також і служба знатних дворян під командою менш знатного воеводи не впливала на їх лічбу при дальших призначеннях, коли вони самі ставали воеводами. Іноді всі призначення полкових воевод або при якомунебудь придворному торжестві оголошувалися без місць.

З тієї ж місницької лічби відкривається і ідея місництва, строго консервативна і аристократична. Пізніші покоління родовідних людей повинні були розміщатись на службі і за столом государя, як розміщались перші покоління. Відносини між фаміліями, які раз установилися, не повинні були змінюватись. Як колись стали на службі батьки й діди, так повинні стояти діти і всі наступні потомки. Отже, місництво встановлювало не фамільну наступність службових посад, як це було у феодальному порядку, а наступність службових відносин між фаміліями. Цим пояснюється значення урядових посад у місництві. Посада сама по собі тут нічого не значила: вона була тим же по відношенню до отечества, чим є арифметичне число по відношенню до алгебричного виразу, тобто конкретною випадковістю. Князь Одоєвський ладен був зайняти яку завгодно посаду, аби тільки Бутурлін з ним разом стояв на посаді ще нижчій, і бували випадки, коли та сама особа в походах послідовно займала полкові воеводські посади всі в порядку зниження: це не було зниженням особи по службі, а залежало від її місницького відношення до товаришів, воевод інших полків. Вся справа була не в посаді, а у взаємному відношенні осіб за посадами. Отже, посади в місництві мали значення, цілком протилежне тому, яке вони мають тепер. Тепер урядове значення особи визначається її посадою, тобто мірою влади і відповідальності, з нею зв'язаною; у місництві генеалогічним положенням особи вказувалась посада, яку вона одержувала. Тепер за відомою прикрасою місце прикрашає людину; тоді вважали, що людина повинна прикрашати своє місце.

Князі Одоєвські стали вище Бутурліних і багатьох інших старовинних фамілій московського боярства в наслідок одного з указаних мною правил московського родовідного розпорядку, бо наприкінці XV ст. ці князі прийшли в Москву прямо із свого уділу. Московське місництво було практичним застосуванням цих правил до службових відносин московських служилих людей. Тому можна приблизно визначити час, коли воно склалось. Елементи місництва зустрінемо ще в удільні віки при московському, як і при інших князівських дворах, помітимо присутність думки про службове старшинство, знайдемо вказівки на застільне і посадове розміщення бояр за цим старшинством, на їх вимогу, щоб їх розсаджували за князівським столом, як сиділи їхні батьки, на визнання *випадків* обов'язковими прецедентами. Але при удільній бродячості вільних служилих людей службовий їх розпорядок позбавлений був

Коли воно
склалось

стійкості. Становище їх при князівських дворах визначалось тимчасовими особистими договорами з князем. Як тільки бояри розсядуться, уладнуються місцями і службою, новий знатний прихідець урядиться з князем («в ряд и крепость возьмет», «заїде», сяде вище багатьох старих служак і сплутає усталений розпорядок місць. В 1408 р приїхав до Москви на службу внук Гедіміна литовського князь Патрікей. Син його Юрій, який став у Москві родоначальником князів Голіциних і Куракіних, «заїхав», посаджений був вище багатьох московських бояр, бо великий князь московський, віддаючи за нього свою сестру, «место ему упросил» у своїх бояр. У Юрія був старший брат князь Федір Хованський. На Юр'євому весіллі його «посів», сів вище старий московський боярин Федір Сабур, прапрадід якого вступив на московську службу за Калити. Князь Хованський при цьому сказав Сабурові: «Сядь ка повыше моего брата меньшого князя Юрья». — «У твоего брата бог в кике (щастя в кичці, в жінці), а у тебя бога в кике нет», — відповів Сабур і сів вище Хованського. Можливість завоювати високі місця дружининою кичкою, ця кичливість припинилась у Москві, коли при масовому напливі сюди служилого княжжя, яке змінило колишні одиночні заїзди, довелось замінити особисту угоду князя з новим прийжджим слугою «уложением», загальним способом оцінки службової придатності служилих людей. Тільки в Москві елементи місництва встигли скластись в цілу систему, і його складення треба відносити до епохи, коли йшов цей наплив, тобто до князювання Івана III і його сина Василія. На цей час стали готові дві основи місництва: особиста угода замінилась «уложением»; виповнився комплекс фамілій, між якими діяли місницькі відносини. Відтоді боярські фамілії, які зібрались у Москві, стали в стрункі ряди. Тому лінії предків, на службові відносини яких, потім в місницьких суперечках XVI і XVII ст. посилались у виправдання своїх родовідних і розрядних домагань, звичайно не йшли далі князювання Івана III. Велика частина найзнатніших московських фамілій, які були головними ланками місницького ланцюга, до Івана III ще й не значились в московському родословці.

Політичне
його
значення

Тепер ми можемо з'ясувати собі політичне значення місництва для московського боярства. Воно ставило службові відносини бояр в залежність від служби їх предків, тобто робило політичне значення особи або фамілії незалежним ні від особистого розсуду государя, ні від особистих заслуг або удач служилих людей. Як стояли предки,

так вічно повинні стояти і потомки, і ні государева ласка, ні державні заслуги, ні навіть особисті таланти не повинні змінювати цього фатального спадкового розміщення. Службове суперництво ставало неможливим: службовий стан кожного був визначений наперед, не завойовувався, не заслужувався, а успадковувався. Службова кар'єра особи не була її особистою справою, її приватним інтересом. За її службовим рухом стежив весь рід, бо кожний її службовий вигравш, кожна місницька *нагодка* підвищувала всіх її родичів, як всяка службова *потерька* знижувала їх. Кожний рід виступав в службових сутичках, як єдине ціле; родовий зв'язок встановлював між родичами і службову солідарність, взаємну відповідальність, кругову поруку родовой честі, під гнітом якої особисті відносини підпорядковувались фамільним, моральні спонуки приносились в жертву інтересам роду. В 1598 р. князь Рєпнін - Оболенський за розписом займав у поході місце нижче князя Ів. Сіцького, чого йому не слід було робити за службовим станом свого роду, і не бив чолом цареві про образу на Сіцького, бо вони з Сіцьким були «свояки і великі друзі». Тоді образились всі його родичі, і князь Ноготков - Оболенський «во всех Оболенских князей место» бив чолом цареві, що князь Рєпнін те зробив, приятелюючи з князем Іваном, щоб тим його злодійським нечолобиттям поруху і образу учинити всьому їхньому родові Оболенських князів від усіх чужих родів. Цар розібрав справу і вирішив, що князь Рєпнін був на службі з князем Ів. Сіцьким по дружбі і тому один «винний» князеві Іванові, тобто себе одного низив перед Сіцьким і його родичами, а родові його всім князям Оболенським в тому порухи в отечестві немає нікому. Отже, місництво мало оборонний характер. Ним служила знать захищалась як від сваволі згори, з боку государя, так і від випадковостей і підступів знизу, з боку окремих честолюбних осіб, які прагнули піднятися вище свого отечества, спадкового становища. Ось чому бояри так дорожили місництвом: за місця, говорили вони в XVII ст., наші батьки помирали. Боярина можна було побити, прогнати із служби, позбавити майна, але не можна було примусити зайняти посаду в управлінні або сісти за государевим столом нижче свого отечества. Значить, місництво, обмежуючи сферу свого впливу родовідними людьми, виділяло із військово - служилої маси клас, з якого верховна влада хоч - не - хоч мусила переважно вибирати осіб для займання урядових посад, і таким способом воно створювало цьому класові політичне право, або, точніше, привілей на участь

в управлінні, тобто в діяльності верхньої влади. Цим місництво надавало боярству характеру правлячого класу або сословної аристократії. Сама влада підтримувала такий погляд на місництво, значить, визнавала боярство такою аристократією. Ось один з численних випадків, де виявився погляд на місництво, як на опору або гарантію політичного стану боярства. В 1616 р. князь Волконський, людина неродовита, але яка багато служила, бив чолом государеві, що йому по своїй *службі* менше боярина Головіна бути не личить. Головін відповів чолобитчикові зустрічною скаргю, що князь Волконський його і родичів його обезчестив і зганыбив, і просив государя «дать йому оборонь». З наказу государя бояри в думі розібрали справу і присудили послати князя в тюрму, сказавши йому, що він людина неродовідна, а за государевим указом неродовідним людям з родовідними суду і лічби в отечестві не буває; щодо служби Волконського, то «за службу жалув государ помістям і грішми, а не отечеством». Отже, государь може зробити свого слугу багатим, але не може зробити його родовитим, бо родовитість іде від предків, а покійних предків вже не можна зробити ні більш, ні менш родовитими, ніж вони були за життя. Так, коли московське боярство із строкатих, збрідних елементів стало складатись в цільний урядовий клас, його склад вийшов своєрідно аристократичним.

Хиби його Своєрідний відбиток кладали на аристократичне значення боярства дві хиби в місництві. Вводячи в державну службу ценз породи, воно обмежувало верхню владу в найчутливішій її прерогативі, в праві добору придатних провідників і виконавців свої волі: вона шукала здібних і слухняних слуг, а місництво підставляло їй породистих і часто безголових неслуків. Оцінювати службову придатність походженням або службою предків значило підпорядковувати державну службу звичаєві, який коренився в нормах і поняттях приватного побуту, а в сфері публічного права ставав по суті своїй протидержавним. Таким звичаєм і було місництво, і державна влада могла терпіти його, поки або сама не розуміла справжніх завдань своїх, або не знаходила в неродовідних класах придатних людей для служби. Петро Великий дивився на місництво суто державним поглядом, назвавши його «зело жестоким и вредительным обычаем, который как закон почитали». Так місництво підтримувало щохвилину мовчазну досаду московського государя на своє боярство. Але підговляючи ворожнечу, воно не збільшувало, а скоріше

ослабляло сили класу, для якого служило головною, якщо не єдиною, політичною опорою. Згуртовуючи родичів у відповідальні фамільні корпорації, воно роз'єднувало самі фамільні дріб'язковим сутяжництвом за місця, вносило в їх середовище суперництво, заздрість і неприязнь, почуття родової честі, що вузько розумілась, притупляло почуття суспільного, навіть сословного інтересу і таким способом руйнувало сослові морально і політично. Значить, місництво було шкідливе і державі, і самому боярству, яке так ним дорожило.

Тепер перед нами стоїть завдання побачити, як політичний настрій московського боярства, що знайшов собі таку ненадійну опору, виявився у відносинах, які встановлювались між боярством і государем в кінця XV ст.

ЛЕКЦІЯ XXVIII

Відносини боярства в новому його складі до свого государя.— Відносини московських бояр до великого князя в удільні століття.— Зміна в цих відносинах з Івана III.— Сутичка — Неясність причини розладу.— Бесіда Берсеня з Максимом Греком.— Боярське правління.— Листування царя Івана з князем Курбським.— Судження князя Курбського.— Заперечення царя.— Характер листування.— Династичне походження розладу.

Ми бачили, як у наслідок політичного об'єднання Великоросії змінились і склад, і настрої московського боярства. Ця зміна неминуче мусила змінити і добрі відносини, які існували між московським государем і його боярством в удільні століття.

Відносини
бояр до
великого
князя в
удільні
століття

Ця зміна відносин була неминучим наслідком того ж самого процесу, яким створені були влада московського государя і його нове боярство. В удільні століття боярин їхав на службу до Москви, шукаючи тут службових вигод. Ці вигоди росли для служилої людини разом з успіхами його хазяїна. Це встановлювало єдність інтересів між обома сторонами. Ось чому московські бояри протягом всього XIV ст. дружно допомагали своєму государеві в його зовнішніх справах і ретельно сприяли йому у внутрішньому управлінні. Тісний зв'язок, задушевність відносин між обома сторонами яскравою рисою проходить по московських пам'ятках того століття. Великий князь Семен Гордий пише, звертаючись в духовній до своїх молодших братів з передсмертними напученнями: «слухали б ви у всьому отця нашого владика Олексія та старих бояр, хто хотів батькові нашому добра і нам». Ще задушевніше виступають ці відносини в написаній сучасником біографії великого князя Дмитрія Донського, який і великокнязівським столом зобов'язаний був своїм боярам. Звертаючись до своїх дітей, великий князь говорив: «Бояр своїх любіть, честь їм достойну віддавайте по їх службі, без волі їх нічого не робіть». Звернувшись потім

до самих бояр, великий князь в співчутливих словах нагадав їм, як він працював разом з ними в справах внутрішніх і зовнішніх, як вони зміцнювали князівство, як стали страшні недругам Руської землі. Між іншим, Дмитрій сказав своїм співробітникам: «Я всіх вас любив і в честі держав, веселився з вами, з вами і скорбів, і ви називались у мене не боярами, а князями землі моєї».

Ці добрі відносини і почали розладнюватись з кінця XV ст. Нові титуловані бояри йшли до Москви не за новими службовими вигодами, а здебільшого з гирким почуттям жалю про втрачені вигоди удільної самостійності. Тепер тільки нужда й неволя прив'язували нове московське боярство до Москви, і воно не могло любити цього нового місця свого служіння. Розійшовшись в інтересах, обидві сторони ще більше розійшлися в політичних почуттях, хоча ці почуття виходили з одного джерела. Одні й ті ж обставини, з одного боку, поставили московського великого князя на висоту національного государя з широкою владою, з другого — нав'язали йому урядовий клас з вибагливими політичними смаками та прагненнями і з обмежувальною для верховної влади сословною організацією. Відчувши себе в зборі навколо московського Кремля, титуловані бояри почали дивитись на себе, як не сміли дивитись московські бояри удільного часу. Відчувши себе государем об'єднаної Великої Русі, великий князь московський насилу зносив і колишні свої відносини до бояр, як вільних слуг за договором, і зовсім не міг ужитись з новими їхніми домаганнями на поділ влади. Та сама причина — об'єднання Великої Росії — зробила московську верховну владу менш терплячою і поступливою, а московське боярство більш вимогливим і зарозумілим. Отже, ті самі історичні обставини зруйнували єдність інтересів між обома політичними силами, а роз'єднання інтересів розладнало гармонію їх взаємних відносин. Звідси й вийшов ряд сутичок між московським государем і його боярами. Ці сутички вносять драматичне пожвавлення в монотонне й церемонне життя московського двору того часу і справляють враження політичної боротьби московського государя з його непокірливим боярством. А втім, це була досить свовідна боротьба як щодо способів борців, так і щодо спонук, які нею керували. Обстоюючи свої домагання, бояри не піднімались відкрито проти свого государя, не брали в руки зброї, навіть не вели дружної політичної опозиції проти нього. Сутькички розв'язувались звичайно придворними інтригами і опалами, немилостями,

Зміна
відносин

походження яких іноді важко розібрати. Це скоріше придворна ворожнеча, іноді досить мовчазна, ніж відверта політична боротьба, скоріше пантоміма, ніж драма.

Сутички

Ці сутички з особливою силою виявлялись два рази і щоразу з однакового приводу, з питання про престолонаступництво. Іван III, як ми знаємо, спершу призначив своїм наступником онука Дмитрія і вінчав його на велике князівство, а потім розвінчав, призначивши наступником сина свого від другої дружини Василя. У цій сімейній сутичці боярство стало за внука і протидіяло синові із нелюбові до його матері і до принесених нею візантійських понять і уподобань, тоді як на стороні Василя були всі малі незнатні служилі люди. Сутичка доходила до сильного роздратовання в обох сторін, викликала шумливі сварки при дворі, різкі вихватки з боку бояр, здається, навіть щось схоже на крамолу. Принаймні син Василя, цар Іван, скаржився опісля, що бояри на його батька разом з племінником останнього Дмитрієм «многие пагубные смерти умышляли», навіть самому государеві діду «багато лайливих і докірливих слів говорили». Але як ішла справа, чого саме добивались бояри, в подробицях це залишається не зовсім ясним; тільки через рік після вінчання Дмитрія (1499 р.) постраждали за протидіяння Василю найзнатніші московські бояри: князеві Семену Ряполовському - Стародубському відрубали голову, а його прибічників князя І. Ю. Патрікєєва з сином Василієм, знаменитим згодом старцем Вассіаном Косим, насильно постригли в ченці. Та ж глуха придворна ворожнеча, яка супроводилась опалами, точилась і за князювання Василя. Цей великий князь із зрозумілим недовір'ям ставиться до бояр, як государ, якого вони не хотіли бачити на престолі і через силу його терпіли. Між іншим, за щось посадили в тюрму першостепенного боярина В. Д. Холмського, одруженого з сестрою великого князя і батько якого був ще удільним тверським володарем, а другостепенному думному чоловікові Берсеню Беклемішеву відрубали голову за непристойні висловлювання про великого князя і його матір. Але особливо сильно спалахнула ворожнеча при Грозному й знову з того ж приводу, з питання про престолонаступництво. Незабаром після завоювання царства Казанського, наприкінці 1552 р. або напочатку 1553, цар Іван дуже занеміг і велів боярам присягнути новонародженому синові своєму царевичеві Дмитрію. Багато першостепенних бояр відмовились від присяги або принесли її неохоче, кажучи, що не хотять

служити «малому мимо старого», тобто хотять служити двоюрідному братові царя, удільному князеві Володимир-у Андрійовичу старицькому, якого вони мали на увазі посадити на царство на випадок смерті царя. Збуджене цією сутичкою озлоблення царя проти бояр через кілька років повело до цілковитого розриву між обома сторонами, яке супроводилось жорстокими опалами і стратами, що їх завдало боярство.

У всіх цих сутичках, які проривалися протягом трьох поколінь, можна розглядіти приводи, що їх викликали, але спонукі, які керували ворогуючими сторонами, які живили взаємну неприязнь, не висловлюються досить виразно ні тією, ні другою стороною. Іван III глухо скаржився на непоступливість, непокірливість своїх бояр. Відправляючи в Польщу послів незабаром після справи про наступника, Іван, між іншим, давав їм таку настанову: «Смотрите, чтобы во всем между вами гладко было, пили бы бережно, не допьяна, и во всем бы себя берегли, а не поступали бы так, как князь Семен Ряполовский *высокоумничал* с князем Василием, сыном Ивана Юрьевича (Патрікєва)». Трохи виразніше виступають почуття і прагнення опозиційної боярської знаті за князювання Василя. До нас дійшла від того часу пам'ятка, яка розкриває політичний настрій боярської сторони: це — уривок слідчої справи про згаданого зараз думного чоловіка Івана Микитовича Берсеня Беклемішева (1525 р.). Берсень, який далеко не належав до першостепенної знаті, був людина уперта, непоступлива. В той час проживав у Москві викликаний з Афона для перекладу з грецької Тлумачного псалтиря учений монах Максим Грек, людина бувала, освічена, знайома з католицьким заходом і його наукою, що вчився в Парижі, в Флоренції і Венеції. Він притяг до себе допитливих людей з московської знаті, які приходили до нього порозмовляти і посперечатись «про книги і царградські звичаї», так що Максимова келія в підмоковному Симоновому монастирі стала схожа на вчений клуб. Цікаво, що найбільш звичними гостями Максима були все люди з опозиційної знаті: між ними зустрічаємо і князя Андрія Холмського, двоюрідного племінника згаданого опального боярина, і В. М. Тучкова, сина боярина Тучкова, який найбільше грубив Іванові III, за свідченням Грозного. Але найближчим гостем і співбесідником Максима був Іван Микитович Берсень, з яким він часто і довго сидів віч - на - віч. Берсень в цей час був у неласці і осторонь від двору: виправдуючи своє колоче прізвисько

Неясність
причини
розладу

(берсень — агрус). Іван Микитович одного разу в думі щось різко заперечив государеві при обмірковуванні питання про Смоленськ. Великий князь розсердився і вигнав його з ради, сказавши: «Геть звідси, смерд, ти мені непотрібен». В бесідах з Максимом Берсень і виливав свої ображені почуття, в яких можна бачити відбиття політичних дум тодішнього боярства. Передім їх бесіда, як вони записані були на допитах. Це дуже рідкий випадок, коли ми можемо підслухати інтимну політичну розмову в Москві XVI ст.

Бесіди Берсенья з Максимом Греком

Опальний радник, звичайно, дуже роздратований. Він нічим незадоволений в Московській державі, ні людьми, ні порядками. «Про здешние люди есми молвил, что ныне в людях правды нет». Найбільш незадоволений він своїм государем і не хоче приховувати свого невдоволення перед іноземцем.

— От,— говорив Берсень ченцю Максимові,— у вас в Царграді царі тепер басурманські, гонителі; настали для вас люті часи, і як - то ви з ними перебиваєтесь?

— Правда,— відповідав Максим,— царі в нас нечестиві, проте, в церковні справи вони в нас не втручаються.

— Ну,— відказав Берсень,— хоч у вас царі і нечестиві, а коли так роблять, значить, у вас ще є бог.

І немов на виправдання недоказаної думки, що в Москві вже немає бога, опальний радник поскаржився Максиму на московського митрополита, який на догоду государеві не клопочеться, як того вимагає сан, за опальних, і раптом, даючи волю своєму збудженому песимізму, Берсень напав і на свого співбесідника.

— Та от і тебе, пане Максиме, взяли ми з св. Гори, а яку користь з тебе дістали?

— Я — сиротина,— відповідав Максим образливо:— якій же з мене й користі бути?

— Ні,— заперечив Берсень,— ти людина розумна і міг би нам корисним бути, і пригоже нам було тебе запитувати, як государеві землею своєю порядкувати, як людей нагороджувати і як митрополитові поводити себе.

— У вас є книги і правила,— сказав Максим,— можете й сами порядкувати.

Берсень хотів сказати, що государ у впорядкуванні своїй землі не запитував і не слухав розумних порад і тому впорядковував її незадовільно. Це «несоветие», «высокоумие», здається, найбільше діяло Берсенья в способі дій великого князя Василя. Він ще поблажливо ставився до Василевого батька: Іван III, за його словами, був доб-

рий і до людей ласкавий, а тому й бог допомагав йому в усьому; він любив «встречу», заперечення проти себе. «А теперішній государ,— скаржився Берсень,— не такий: людей мало жалув, упертий, заперечення проти себе не любить і сердиться на тих, хто йому проти говорить».

Отже, Берсень дуже незадоволений государем; але це незадоволення цілком консервативного характеру; з недавнього часу старі московські порядки почались хитати і хитати їх став сам государ — ось на що особливо скаржився Берсень. При цьому він викладав цілу філософію політичного консерватизму.

— Сам ти знавш,— говорив він Максимові,— та й ми чули від розумних людей, що котра земля перестановлює свої звичаї, та земля недовго стоїть, а тут у нас старі звичаї теперішній великий князь змінив; так якого ж добра і ждати від нас?

Максим відповів, що бог карає народи за порушення його заповідей, але що звичаї царські і земські змінюються государями, вважаючи на обставини і державні інтереси.

— Воно то так,— відказав Берсень,— а все таки краще старих звичаїв держатись, людей жалувати і стариків шанувати; а нині государ наш, замкнувшись утрьох біля постелі, всякі справи робить.

Цією зміною звичаїв Берсень пояснює зовнішні труднощі і внутрішні незгоди, які тоді переживала Руська земля. Першою, на кого падає вина за це відступництво від старих звичаїв, хто розповсюджує зраду рідній старовині, Берсень вважає матір великого князя.

— Як прийшли сюди греки,— говорив він Максимові,— так земля наша і заміналась, а доти земля наша Руська в мирі і тиші жила. Як прийшла сюди матір великого князя велика княгиня Соф'я з вашими греками, так і пішли в нас незгоди великі, як і у вас у Царгороді при ваших царях.

Максим Грек вважав обов'язком заступитись за землячку і відповів:

— Велика княгиня Соф'я з обох сторін була роду великого — по батькові царського роду царгородського, а по матері великого дуксуса феррарійського Італійської країни.

— Господарю! яка б вона не була, а до нашого неладу прийшла,— так закінчив Берсень свою бесіду.

Отже, якщо Берсень точно виражав погляди сучасного йому опозиційного боярства, воно було незадоволене порушенням встановлених звичаєм урядових порядків,

недовір'ям государя до своїх бояр і тим, що поряд з боярською думою він завів окремий інтимний кабінет з небагатьох довірених осіб, з якими спершу обмірковував і навіть наперед вирішував державні питання, які підлягали розглядові в боярській думі. Берсень не вимагав ніяких нових прав для боярства, а тільки обстоює старі звичаї, порушені государем: він — опозиційний консерватор, противник государя, бо стоїть проти запровадження нових змін.

Боярське
правління

Після смерті Василя, за малолітства його сина, яке потребувало тривалої опіки, влада надовго попала до рук бояр. Тепер вони могли порядкувати державою по-своєму, здійснити свої політичні ідеали і згідно з ними перебудувати державний порядок. Але вони не пробували будувати ніякого нового державного порядку. Поділившись на партії князів Шуйських і Бельських, бояри повели запеклі усобиці одні з одними з особистих або фамільних рахунків, а не за будьякий державний порядок. Протягом десяти років після смерті правительки Єлени (1538 р.) вони вели ці усобиці, і це десятиріччя минуло не тільки марно для політичного становища боярства, але й приносило його політичний авторитет в очах руського суспільства. Всі побачили, яка анархічна сила це боярство, якщо воно не стримується сильною рукою; але причина його розладу з государем і на цей раз не з'ясувалась.

Листування
царя з
Курбським

За царювання Грозного, коли відновилась сутичка, обидві ворогуючі сторони мали випадок висловити ясніше свої політичні погляди і пояснити причини взаємної нелюбові. В 1564 р. боярин князь А. М. Курбський, однокліток і любимець царя Івана, герой казанської і ливонської війни, командує московськими полками в Ливонії, програв там одну битву і, боячись царського гніву чи за цю невдачу, чи за зв'язок із впадими Сільвестром і Адашевим, утік до польського короля, покинувши в Дерпті, де був воякою, свою дружину з малолітнім сином. Він взяв діяльну участь у польській війні проти свого царя і батьківщини. Але збіглий боярин не хотів мовчки розстатись із своїм покинутим государем: з чужини, з Литви він написав різке докірливе, «досадительное» послання Іванові, докоряючи йому у жорстокому поводженні з боярами. Цар Іван, сам «словесної мудрості ритор», як його звали сучасники, не хотів залишитися в боргу у втікача і відповідав йому довгим виправдувальним посланням, «широковещательным и многошумящим», як назвав його князь Курбський, на яке останній заперечував. Ли-

стування з довгими перервами йшло в 1564 — 1579 рр. Князь Курбський написав всього чотири листи, цар Іван—два; але його перший лист становить щодо обсягу більше половини всього листування (62 із 100 сторінок за виданням Устрялова). Крім того, Курбський написав у Литві обвинувальну *Історію о великом князе московском*, тобто царя Івана, де також висловлював політичні погляди свої боярської братії. Так, обидві сторони, немов висповідались одна одній, і можна було б сподіватись, що вони повно і відверто висловили свої політичні погляди, тобто розкрили причини взаємної неприязні. Але і в цій полеміці, яка велась обома сторонами з великим завзяттям і талантом, не знаходимо прямої і ясної відповіді на питання про ці причини, і вона не виводить читача з нерозуміння. Листи князя Курбського наповнені переважно особистими або сословними докорами і політичними скаргами; в *Історії* він висловлює і кілька загальних політичних і історичних суджень.

Свою Історію царя Івана він починає журливим роздумуванням. «Багато разів докучали мені запитанням: як це приключилось від такого доброго раніше і прекрасного царя, який для батьківщини нехтував своїм здоров'ям, прийняв тяжкі труди і злигодні в боротьбі з ворогами хреста христового і від усіх користувався доброю славою? І багато разів із зітханням і сльозами мовчав я на це запитання,— не хотілось відповідати; нарешті, змушений був сказати хоч щонебудь про ці події і так відповідав на учаснені запитання: коли б розповідати з початку і по порядку, багато довелось б мені писати про те, як в предобрій руських князів рід посіяв диявол злі норони, особливо злими їх жінками - чарівницями, як це було і в ізраїльських царів, найбільше ж тими, які взяті були в іноплемянників». Значить, у погляді на найближче московське минуле і князь Курбський стоїть на точці зору Берсеня, бачить корінь зла в царівні Соф'ї, за якою йшла така ж іноземка Єлена Гліньська, мати царя. А втім, і без того якимсь чином предобрій колись руських князів рід виродився в московський, «этот наш издавна кровопийственный род», як висловився Курбський в листі до царя. «Звичай у московських князів здавна,— пише він в Історії,— бажати братій своїх крові і губити їх убогих заради і обаянних вотчин, неситства заради свого». Попадаються в Курбського і політичні судження, схожі на принципи, на теорію. Він вважає нормальним тільки такий державний порядок, який ґрунтується не на особистому розсуді само-

владності, а на участі «синкліту», боярської ради в управлінні; щоб вести державні справи успішно і пристойно, государеві необхідно радитись з боярами. Цареві годиться бути головою, а мудрих радників своїх любити, «яко свої уди»: так висловлює Курбський правильні, пристойні відносини царя до бояр. Вся його Історія побудована на одній думці — про благотворний вплив боярської ради: цар правив мудро і славно, поки був оточений добродіями і правдивими радниками. А втім, государ повинен ділитись своїми царськими думами не з самими великорозними і правдивими радниками; князь Курбський допускає і народну участь в управлінні, стоїть за користь і необхідність земського собору. В своїй Історії він висловлює таку політичну тезу: «якщо цар і вшанований царством, але не дістав від бога будьяких обдарвань, він повинен шукати доброї і корисної ради не тільки у своїх радників, але й у всенародних человек, бо дар духу дається не за багатство зовнішнє і не за могутність влади, але за правоту душевну». Під цими *всенародними человеками* Курбський міг розуміти тільки збір людей, закликаних для ради з різних сословій, від усієї землі; келійні наради з окремими особами навряд чи йому були бажані. Ось майже і всі політичні погляди Курбського. Князь стоїть за урядове значення боярської ради і за участь земського собору в управлінні. Але він мріє про вчорашній день, запізнився із своїми мріями. Ні урядове значення боярської ради, ні участь земського собору в управлінні не були вже на той час ідеалами, не могли бути політичними мріями. Боярська рада і земський собор були вже на той час політичними фактами, перший — фактом дуже старим, а другий — явищем ще недавнім, і обидва — фактами добре знайомими нашому публіцистові. Споконвіку государі руські і московські думали про всякі справи, законодавствували із своїми боярами. В 1550 р. скликано було й перший земський собор, і князь Курбський повинен був добре пам'ятати цю подію, коли цар звернувся за порадою до «всенародних человек», до простих земських людей. Отже, князь Курбський стоїть за існуючі факти; його політична програма не йде за межі чинного державного порядку: він не вимагає ні нових прав для бояр, ні нових забезпечень для їх старих прав, взагалі не вимагає перебудови наявної держави. Щодо цього він хіба тільки трохи йде далі свого попередника І. Н. Берсеня Беклемішева і, різко засуджуючи московське минуле, нічого не вмів придумати кращого за це минуле.

Тепер послухаємо другу сторону. Цар Іван пише менш Заперечен-
ня царя спокійно і доладно. Роздратовання тіснить його думку багатьма почуттями, образами і помислами, яких він не вмів вкласти в рамки послідовного і спокійного викладу. Нова фраза, що прийшлась до речі, примушує його повести мову в інший бік, забуваючи головну думку, не договориючи початого. Тому нелегко вловити його основні думки й тенденції в цій шні нервової діалектики. Розгораючись, мова його стає жагучою. «Листа твого прийнято, — пише цар, — і прочитано уважно. Отрута гаспида в тебе під язиком, і лист твій наповнений медом слів, але в ньому гіркість полину. Так оце так звик ти, християнин, служити християнському государеві? Ти пишеш напочатку, щоб розумів той, хто є противним православію і совість прокажену має. Подібно до бісів з юнацтва мого ви захитали благочестя і богом дану мені державну владу собі викрали». Це заперечення — основний мотив у листах царя. Думка про викрадення царської влади боярами найбільше і обурює Івана. Він заперечує не на окремі вислови князя Курбського, а на весь політичний напрям думок боярства, оборонцем якого виступив Курбський. «Ведь ты, — пише йому цар, — в своей бесосоставной грамоте твердишь все одно и то же, переворачивая «разными словесы», и так и этак, любезную тебе мысль, чтобы рабам помимо господ обладать властью», — хоча в листі Курбського нічого цього не було написано. «Это ли, — продовжує цар, — совесть прокаженная, чтобы царство свое в своей руке держать, а рабам своим не давать властвовать? Это ли противно разуму не хотеть быть обладаемому своими рабами? Это ли православие пресветлое — быть под властью рабов?» *Все раби і раби* і нікого більше, крім рабів. Курбський твердить цареві про мудрих радників, про синкліт, а цар не визнає ніяких мудрих радників, для нього не існує ніякого синкліту, а є тільки люди, які служать при його дворі, двірські холопи. Він знає одне, що «земля правиться божим милосердям і батьків наших благословенням, а потім нами, своїми государями, а не судьями і воеводами, не іпатами і стратигами». Всі політичні помисли царя зводяться до однієї ідеї, до думки про самодержавну владу. Самодержавство для Івана не тільки нормальний, зверху встановлений державний порядок, але й споконвічний факт нашої історії, що йде з глибини віків. «Самодержавства нашого початок від святого Володимира; ми народились і виростили на царстві, своїм володіємо, а не чуже викрали; руські самодержці споконвіку самі володіють своїми

царствами, а не бояри і вельможі». Цар Іван був перший, хто висловив на Русі такий погляд на самодержавство; стародавня Русь не знала такого погляду, не сполучала в ідею самодержавства внутрішніх політичних відносин, вважаючи самодержцем тільки владаря, незалежного від зовнішньої сили. Цар Іван звернув перший увагу на цю внутрішню сторону верховної влади і глибоко пройнявся своїм новим поглядом: через усе своє довге - предовге перше послання проводить він цю ідею, граючи одним словом, за його власним визнанням, «семо і овамо», то туди, то сюди. Всі його політичні ідеї зводяться до одного цього ідеалу, до образу самодержавного царя, не керованого ні «попами», ні «рабами». «Як же самодержец наречеться, аще не сам строит?» Багатовладдя — безумство. Цій самодержавній владі Іван дав божественне походження і вказує їй не тільки політичне, але й високе релігійно-моральне призначення: «Тщусь со усердием людей на истину и на свет наставить, да познают единого истинного бога, в троице славимого, и от бога данного им государя, а от междоусобных браней и строптивого жития да останут, коими царства разрушаются; ибо если царю не повинуются подвластные, то никогда междоусобные брани не прекратятся». Такому піднесеному призначенню влади повинні відповідати різноманітні властивості, які мають бути в самодержця. Він повинен бути обачний, не мати ні звірячої лютої, ні безсловесної покори, повинен карати злодіїв і розбійників, бути і милостивим, і жорстоким, милостивим до добрих і жорстоким до лихих; інакше — він і не цар. «Цар — гроза не для добрих, а для лихих діянь; хочеш не бояться влади — роби добро, а робиши зло — бійся, бо цар не даремно носить меч, а для кари лихих і для заохочення добрих». Ніколи в нас до Петра Великого верховна влада в абстрактній самосвідомості не підносилась до такого виразного, принаймні, до такого енергійного висловлення своїх завдань. Але коли справа дійшла до практичного самовизначення, цей політ політичної думки закінчився крахом. Вся філософія самодержавства в царя Івана звелась до одного простого висновку: «Жаловать своих холопей мы вольны и казнить их вольны же». Для подібної формули зовсім не вимагалось такого напруження думки. Удільні князі приходили до того ж висновку без допомоги піднесених теорій самодержавства і навіть висловлювались майже тими ж словами: «Я, князь такий-то волен, кого жалую, кого караю». Тут і в царі

Івані, як колись в його діді, вотчинник брав гору над государем.

Оце така політична програма царя Івана. Так різко і сворідно висловлена ідея самодержавної влади, проте, не розвивається в нього в певний, розроблений політичний порядок; з неї не здобуваються практичні наслідки. Цар ніде не говорить, чи у згоді його політичний ідеал з існуючим державним устроєм, чи вимагає нового, чи може, наприклад, його самодержавна влада діяти пліч-о-пліч з наявним боярством, тільки змінивши його політичні норони і звички, чи повинна створити зовсім інші знаряддя управління. Можна тільки відчутти, що цар тяжиться своїм боярством. Але проти самодержавства, як його тоді розуміли в Москві, самодержавства, яке йде від св. Володимира, не повставало прямо і боярство. Бояри визнавали самодержавну владу московського государя, як її створила історія. Вони тільки наполягали на необхідності і користі участі в управлінні другої політичної сили, створеної тією ж історією, — боярства, і навіть закликали на допомогу обом цим силам третю — земське представництво. Несправедливо було з боку царя обвинувачувати бояр і в сваволі «попа неука» Сільвестра і «собаки» Адашева. Іван міг ремствувати за це тільки на самого себе, бо сам дав невідповідну владу цим людям, які до боярства і не належали, зробив їх временщиками. За що ж точилась суперечка? Обидві сторони обстоювали існуюче. Почувається, що вони немов би не цілком розуміли один одного, що якесь непорозуміння розділяло обох суперечників. Це непорозуміння полягало в тому, що в їх листуванні зіткнулись не два політичні напрями думок, а два політичні настрої; вони не стільки полемізують один з одним, скільки сповідаються один одному. Курбський так прямо і назвав царське послання сповіддю, глузливо зауваживши, що, не будучи пресвітером, не вважає себе достойним і краєм вуха послухати царської сповіді. Кожний з них твердить своє і погано слухає противника. «За що ти б'єш нас, вірних слуг своїх?» — запитує князь Курбський. «Ні, — відповідає йому цар Іван, — руські самодержці споконвіку володіють своїми царствами, а не бояри і не вельможі». В такій найпростішій формі можна висловити суть знаменитого листування. Але погано розуміючи один одного і своє теперішнє становище, обидва противники досперечались до завбачення майбутнього, до пророцтва і провістили один одному обопільну загибель. В посланні 1579 р., нагадавши цареві загибель Саула з його царським

Характер
листування

домом, Курбський продовжує: «Не губи себе і дому твого... облити кров'ю християнською зникнуть незабаром з усім домом». Курбський уявляв свою родовиту братію якимсь вибраним племенем, на якому лежить особливе благословення, і колов очі цареві труднощами, які він сам собі створив, перебивши і розігнавши «сильних во Израиле», богоданих воевод своїх, і залишившись з худородними «воеводишками», які лякаються не тільки появи ворога, але й шелесту листя, колиханого вітром. На ці докори цар відповів історичною загрозою: «коли б ви були чада Авраамові, то й діла творили б Авраамові; але може бог і з каміння створити чад Авраамові». Ці слова написані були в 1564 р., в той самий час, коли цар задумував сміливу справу, підготовку нового правлячого класу, який повинен був прийти на зміну ненависному боярству.

Династичне
походження
розладу

Отже, обидві противні сторони були невдоволені одною і державним порядком, в якому діяли, яким навіть керували. Але ні та, ні друга сторона не могла придумати іншого порядку, який би відповідав її бажанням, бо все, чого бажали вони, вже практикувалось або було спробоване. Якщо, проте, вони сперечались і ворогували один з одним, це походило від того, що справжньою причиною розладу було не питання про державний порядок. Політичні судження і докори висловлювались лише у виправдання обопільного невдоволення, яке йшло з іншого джерела. Ми вже знаємо, що розлад з особливою силою виявлявся двічі і з однакового приводу, з питання про наступника престолу: государ призначав одного, бояри хотіли іншого. Так розлад обох сторін мав власне не політичне, а династичне джерело. Справа йшла не про те, як правити державою, а про те, хто буде нею правити. І тут з обох сторін позначились заломлені ходом справ звички удільного часу. Тоді боярин обирав собі князя, переїжджаючи від одного князівського двору до другого. Тепер, коли виїхати з Москви стало нікуди або незручно, бояри хотіли вибирати між наступниками престолу, коли траплялась нагода. Своє домагання вони могли виправдувати відсутністю закону про престолонаступництво. Тут їм допоміг сам московський государ. Усвідомивши себе національним государем всея Русі, він на половину своєї самосвідомості залишився удільним вотчинником і не хотів ні поступитись будькому своїм правом передсмертного розпорядження вотчиною, ні законом обмежити свої особистої волі: «кому хочу, тому й дам князівство». Стороннє втручання в цю особисту волю государя дошкуляло йому більше,

ніж якенебудь загальне питання про державний порядок. Звідси обопільне недовір'я і роздратовання. Але коли доводилось висловлювати ці почуття усно або письмово, зачіпались і загальні питання, і тоді виявлялось, що чинний державний порядок мав суперечності, частково відповідав протилежним інтересам, нікого цілком не задовольняючи. Ці суперечності і розкрились в опричині, в якій цар Іван шукав виходу з неприємного становища.

ЛЕКЦІЯ XXIX

Обставини, що підготували заснування опричини.— Незвичайний від'їзд царя в Москви і його послання в столицю.— Повернення царя.— Уназ про опричину.— Життя царя в Александровській слободі.— Відношення опричини до земщини.— Призначення опричини.— Суперечність в ладі Московської держави.— Думка про зміну боярства дворянством.— Безцільність опричини.— Судження про неї сучасників.

Обставини,
які підготу-
вали опри-
чину

Викладу наперед обставини, при яких з'явилась ця лиходійна *опричина*.

Ледве вийшовши з малолітства, ще не маючи 20 років, цар Іван з незвичайною для його віку енергією взявся за справи правління. Тоді за вказівками розумних керівників царя, митрополита Макарія і священника Сільвестра, з боярства, що розбилось на ворожі гуртки, висунулось і стало біля престолу кілька ділових, благомисних і обдарованих радників, «вибрана рада», як називав князь Курбський цю раду, яка дістала, очевидно, фактичне панування в боярській думі, взагалі в центральному управлінні. З цими довіреними людьми цар і почав правити державою. В цій урядовій діяльності, яка виявляється з 1550 р., сміливі зовнішні виступи йшли поряд з широкими і добре обміркованими планами внутрішніх реформ. В 1550 р. було скликано перший земський собор, на якому обмірковували, як налагодити місцеве управління, і вирішили переглянути і виправити старий Судебник Івана III і виробити новий, кращий порядок судочинства. В 1551 р. скликано було великий церковний собор, якому цар запропонував обширний проект церковних реформ з метою привести в порядок релігійно-моральне життя народу. В 1552 р. було завойоване царство Казанське, і одразу після того почали виробляти складний план місцевих земських установ, які мали замінити коронних обласних управителів, «жормлінняків»: вводилось земське самоуправління. В 1558 р. розпочата була ливонська війна з метою пробитись до Балтійського моря і зав'язати безпо-

середні зносини в Західною Європою, покористуватись її багатою культурою. У всіх цих важливих заходах, повторюю, Іванові допомагали співробітники, які зосереджувались біля двох осіб, особливо близьких до царя, священника Сільвестра і Олексія Адашева, начальника Чолобитного приказу, по - нашому статі - секретаря, який приймав прохання на найвище ім'я. Різні причини, почасти домашні непорозуміння, почасти незгода в політичних поглядах, охолодили царя до його вибраних радників. Дедалі більша неприязнь їх до родичів цариці Захар'їних повела до усунення від двору Адашева і Сільвестра, а смерть Анастасії, яка сталася при таких обставинах в 1560 р., цар приписав прикростям, яких зазнала покійна від цих палацових поговорів. «Навіщо ви розлучили мене з моєю дружиною?» — болізно запитував Іван Курбського в листі до нього через 18 років після цього сімейного нещастя: «Коли б у мене не відняли юниці мові, кронових жертв (боярських страт) не було б». Нарешті, втеча князя Курбського, найближчого і найобдарованішого співробітника, спричинилась до остаточного розриву. Нервовий і самотній, Іван втратив моральну рівновагу, завжди хистку у нервових людей, коли вони залишаються самотніми.

При такому настрої царя в московському Кремлі стала дивна, небувала подія: Одного разу наприкінці 1564 р. там з'явилась безліч саней. Цар, нічого нікому не говорячи, зібрався з усією своєю сім'єю і з деякими придворними кудись у далеку дорогу, захопивши з собою утвар, ікони і хрести, плаття і всю свою казну і виїхав із столиці. Видно було, що це не звичайна богомільна поїздка царя і не поїздка для розваги, а ціле переселення. В Москві не знали що й думати, не догадуючись про наміри хазяїна. Побувавши у Тройці, цар з усім вантажем зупинився в Александровській слободі: тепер це — Александров, повітове місто Владимирської губ. Звідси через місяць по від'їзді цар надіслав у Москву дві грамоти. В одній, описавши беззаконня боярського правління за свого малолітства, він клав свій государевий гнів на все духовенство і бояр, на всіх служилих і приказних людей, погловно обвинувачуючи їх у тому, що вони про государя, державу і про все православне християнство не дбали, від ворогів їх не обороняли, навпаки, самі пригноблювали християн, розкрадали казну і землі государеві, а духовенство покривало винних, захищало їх, клопочучи за них перед государем. І от цар, говорилося у грамоті, «від

Від'їзд
царя з
Москви
і його
послання

великої жалості серця», не стерпів цих всіх зрад, покинув своє царство і пішов оселитись донебудь, де йому бог укаже. Це — немов зречення престолу з метою випробувати силу своєї влади в народі. Московському простонароддю, купцям і всім тяглим людям столиці цар надіслав другу грамоту, яку їм прочитали всенародно на майдані. Тут цар писав, щоб вони сумніву не таїли, що царської опали і гніву на них немає. Все завмерло, столиця миттю припинила свої звичні заняття: крамниці закрились, прикази спустіли, пісні замовкли. В замішанні і жаху місто заголосило, просячи митрополита, єпископів і бояр їхати в слободу, бити чолом государеві, щоб він не покидав держави. При цьому прості люди кричали, щоб государ вернувся на царство обороняти їх від вовків і хижих людей, а за государських зрадників і лиходіїв вони не стоять і самі їх винищать.

Повернення
царя

В слободу відправилась депутація з вищого духовенства, бояр і приказних людей з архієпископом новгородським Пименом на чолі, в супроводі багатьох купців і інших людей, які йшли бити чолом государеві і плакаться, щоб государ правив, як він хоче, на всій своїй государській волі. Цар прийняв земське чолобиття, погодився вернутись на царство, «паки взять свої государства», але на умовах, які обіцяв оголосити потім. Через якийсь час, в лютому 1565 р., цар урочисто повернувся в столицю і скликав державну раду з бояр і вищого духовенства. Його тут не впізнали: невеликі сірі пронизувати очі погасли, завжди веселе і привітне лице осунулось і виглядало відлюдкувато, на голові і бороді від колишнього волосся уціліли тільки рештки. Очевидно, два місяці відсутності цар провів в страшному душевному стані, не знаючи, чим закінчиться його загія. В раді він запропонував умови, на яких приймав назад залишену ним владу. Умови ці полягали в тому, щоб йому на зрадників своїх і неслухів опали класти, а інших і страчувати, майно їхне брати на себе в казну, щоб духовенство, бояри і приказні люди все це поклали на його государевій волі, йому в тому не перешкоджали. Цар немов випросив собі в державній раді поліційну диктатуру: своєрідна форма договору государя з народом!

Указ про
опричину

Для розправи із зрадниками і неслухами цар запропонував заснувати *опричину*. Це був окремий двір, який утворив собі цар, з окремими боярами, з окремим дворецьким, скарбниками і іншими управителями, дяками, всякими приказними і двірськими людьми, з цілим придворним штатом.

Літописець посилено наголошує на цей вираз «особной двор», на те, що цар присудив все на цьому дворі «учинити себе особно». Із служилих людей він відібрав в опричину 1000 чоловік, яким у столиці на посаді за стінами Білого міста, за лінією нинішніх бульварів, відведені були вулиці (Пречистенка, Сівцев вражек, Арбат і ліва від міста сторона Нікітської) з кількома слободами до Новодівичого монастиря; попередні жителі цих вулиць і слобід із служилих і приказних людей були виселені з своїх будинків в інші вулиці московського посаду. На утримання цього двору, «на свой обиход» і своїх дітей, царевичів Івана і Федора, він виділив із своєї держави до 20 міст з повітами і кілька окремих волостей, в яких землі роздані були опричникам, а колишні землевласники виведені були з своїх вотчин і помість і одержували землі в неопричних повітах. До 12 000 цих виселенців взимку із сім'ями йшли пішки з віднятих у них садиб на далекі пусті помістя, їм відведені. Ця виділена в держави опрична частина не була цільна область, суцільна територія, складалась із сіл, волостей і міст, навіть тільки частин інших міст, розкиданих тут і там, переважно в центральних і північних повітах (Вязьма, Козельськ, Суздаль, Галич, Вологда, Стара Русса, Каргополь і інші; опісля взята в опричину Торгова сторона Новгороду). «Державу ж свою Московську», тобто всю решту землі, підвладну московському государеві, з її воїнством, судом і управою цар наказав відати і всякі справи земські робити боярам, яким веліть бути «в земських», і ця половина держави дістала назву *земщини*. Усі центральні урядові заклади, які залишилися у земщині, *прикази*, повинні були діяти, як і раніше, «управу чинить по старине», звертаючись у всіх важливих земських справах у думу земських бояр, яка правила земщиною, доповідаючи государеві тільки про важні і найважливіші земські справи. Так уся держава поділилась на дві частини, на земщину і опричину; на чолі першої залишилась боярська дума, на чолі другої безпосередньо став сам цар, не відмовляючись і від верховного керівництва думою земських бояр. «За подьем же свой», тобто на покриття витрат по виїзду із столиці, цар стягнув із земщини, ніби за службове відрядження в її справах, гроші на переїзд — 100 000 карбованців (близько 5 000 000 карбованців на наші гроші). Так виклав старий літопис «указ про опричину», який не дійшов до нас, певно, заздалегідь заготовлений ще в Александровській слободі і прочитаний на засіданні державної ради в Москві.

Цар поспішав: не гаючись, другого ж дня після цього засідання, користуючись наданим йому повноваженням, він взявся на зрадників своїх опали класти, а інших страчувати, почавши з найближчих приборчників збіглого князя Курбського: за один цей день шестеро з боярської знаті були обезголовлені, а сьомого посаджено на кіл.

Життя
в слободі

Почалось будування опричини. Насамперед сам цар, як перший опричник, поспішив виїти із церемонного, поважного порядку государевого життя, встановленого його батьком і дідом, покинув свій спадковий кремлівський палац, перевізся на нове укріплене подвір'я, яке велів збудувати собі десь серед своїй опричини між Арбатом і Нікітською, в той же час наказав своїм опричним боярам і дворянам ставити собі в Александровській слободі двори, де вони мали жити, а також будинки урядових місць, призначених для управління опричиною. Скоро він і сам оселився там же, а в Москву став найжджати «не на велике время». Так виникла серед глухих лісів нова резиденція, опрична столиця з палацом, оточеним ровом і валом, із сторожовими заставами по дорогах. У цьому лігві цар влаштував дяку пародію монастиря, добрав три сотні найодчайдушніших опричників, які склали *братію*, сам прийняв звання ігумена, а князеві Аф. Вяземському надав сану келаря, покрити цих штатних розбійників чернечими скуфійками, чорними рясами, склав для них побутовий статут, сам із царевичами ранками лавив на двіницю давонити до заутрені, в церкві читав і співав на криласі і клав такі земні поклони, що з лоба його не сходили синяки. Після обідні за трапезою, коли весела братія об'їдалась і обпивалась, цар за аналогом читав повчання отців церкви про піст і здержування, потім обідав насамоті, після обіду любив говорити про закон, дрімав або йшов в катівню, щоб бути присутнім при катуваннях зацідозрених.

Опричина
і земщина

Опричина при першому погляді на неї, особливо при такій поведінці царя, уявляється закладом, позбавленим всякого політичного змісту. Та й справді, оголосивши в посланні всіх бояр зрадниками і розкрадачами землі, цар залишив управління землею в руках цих зрадників і хижаків. Але і в опричини був свій сенс, хоч і досить сумний. В ній треба розрізняти територію і мету. Слово *опричина* в XVI ст. було вже застарілим терміном, який тодішній московський літопис переклав виразом «*особный двор*». Не цар Іван вигадав це слово, запозичене із старої удільної мови. В удільний час так називались окремі виділені володіння, переважно ті, які віддавались в цілковиту

власність княгиням - удовам, відмінно від даних в довічне користування, від *прожитків*. Опричина царя Івана була дворцевий господарсько - адміністративний заклад, що завідував землями, відведеними на утримання царського двору. Подібний заклад виник у нас пізніше, в кінці XVIII ст., коли імператор Павло законом 5 квітня 1797 р. про імператорську фамілію виділив «із державних володінь окремі нерухомі маєтки», в кількості понад 460 тисяч душ селян чоловічої статі, які перебували «на державному обліку під найменуванням дворцевих волостей і сіл» і дістали назву *удільних*. Різниця була лише в тому, що опричина з подальшими приєднаннями захопила трохи не половину всієї держави, тоді як в удільне відомство імператора Павла ввійшла лише $\frac{1}{38}$ тодішнього населення імперії. Сам цар Іван дивився на засновану ним опричину, як на своє приватне володіння, на окремих двір або уділ, який він виділив із складу держави: він відказав після себе земщину старшому своєму синові, як цареві, а опричину молодшому, як удільному князеві. Є звітка, що на чолі земщини поставлений був хрещений татарин, полонений казанський цар Едігер - Симеон. Пізніше, в 1574 р., цар Іван вінчав на царство другого татарина, касімовського хана Саїн - Булата, в хрещенні Симеона Бекбулатовича, давши йому титул государя великого князя *всія Русі*. Перекладаючи цей титул на нашу мову, можна сказати, що Іван призначав того й другого Симеона головами думи земських бояр. Симеон Бекбулатович правив царством два роки; потім його зіслали в Твер. Усі урядові укази писались від імени цього Симеона, як справжнього всеросійського царя, а сам Іван задовольнявся скромним титулом государя князя, навіть не великого, а просто князя *московського*, не *всія Русі*, іздив до Симеона на поклін, як простий боярин, і в чолобитних своїх до Симеона величав себе князем московським Іванцом Васільєвим, який б'є чолом «із своїми дітками», в царевичах. Можна думати, що тут не все — політичний маскарад. Цар Іван протиставляв себе, як князя московського удільного, государеві *всія Русі*, що стояв на чолі земщини, виставляючи себе *окремим*, опричним князем московським, Іван ніби визнавав, що вся решта Руської землі становила відомство ради, яка складалась з потомків її колишніх владарів, князів великих і удільних, що з них складалось вище московське боярство, яке засідало в земській думі. Опісля Іван перейменував опричину у *двір*, бояр і служилих людей опричних у бояр і служилих людей *двірських*. У царя в опричині

була своя дума, «свої бояре»; опричною областю управляли окрім прикази, однорідні із старими земськими. Справи загальнодержавні, так би мовити, імперські, вела з докладом цареві земська дума. Але інші питання цар наказував обмірковувати всім боярам, земським і опричникам, і «бояре обои» ставили спільне рішення.

Але постає питання, навіщо потрібна була ця реставрація або ця пародія уділу? Закладові з такою застарілою формою і з такою архаїчною назвою цар указав небувале доти завдання: опричина набула значення політичного притулку, куди хотів схватись цар від свого крамольного боярства. Думка, що він мусить тікати від своїх бояр, поступово оволоділа його розумом, стала його невідчепною думою. У духовній своїй, написаній близько 1572 р., цар пресерйозно змальовує себе вигнанцем, бурлакою. Тут він пише: «що множенству беззаконий моих распостерся на меня гнев божий, изгнан я боярами ради их самовольства из своего достоинства и скитаюсь по странам». Йому приписували серйозний намір тікати до Англії. Отже, опричина стала закладом, який повинен був захищати особисту безпеку царя. Їй указана була політична мета, для якої не було окремого закладу в існуючому тоді московському державному устрої. Мета ця полягала в тому, щоб винищити крामолу, яка гніздилася в Руській землі, переважно в боярському середовищі. Опричина дістала призначення вищої поліції в справах державної зради. Загін в тисячу чоловік, зарахований в опричину і потім збільшений до 6 тисяч, ставав корпусом дозорців внутрішньої криволи. Малюта Скуратов, тобто Григорій Якович Плещев - Бельський, родич св. митрополита Олексія, був ніби шефом цього корпусу, а цар випросив собі в духовенства, бояр і всієї землі поліційну диктатуру для боротьби з цією криволюю. Як спеціальний поліційний загін, опричина дістала особливий мундир; в опричника були прив'язані до сідла собача голова і мітла; це були знаки його посади, яка полягала в тому, щоб висліджувати, винюхувати і вимітати зраду і гязти государевих лиходіїв - криволиників. Опричник їздив весь у чорному з ніг до голови, на вороному коні в чорній же збруї; тому сучасники прозвали опричину «тьмою криволишною», говорили про неї: «яко ноць темна». Це був якийсь орден пустинників, які, подібно до ченців, землі зреклись і з землею боролись, як ченці борються із спокусами світу. Самий прийом в опричну дружину обставлений був не то монастирською, не то конспіративною урочистістю. Князь Курбський у своїй *Історії* царя Івана

пише, що цар з усієї Руської землі зібрав собі «человеков скверных и всякими злостями исполненных» і зобов'язав їх страшними присягами не знатись не тільки з друзими і братами, але й з батьками, а служити тільки йому і на цьому примушував їх цілувати хрест. Пригадаймо при цьому, що я сказав про монастирський порядок життя, який установив Іван в слободі для своєї вибраної опричної братії.

Таке було походження і призначення опричини. Але, пояснивши її походження і призначення, все таки досить важко зрозуміти її політичний сенс. Легко бачити, як і для чого вона виникла, але важко з'ясувати собі, як могла вона виникнути, як могла прийти цареві сама думка про таку інституцію. Адже опричина не відповідала на політичне питання, яке стояло тоді на ч'єрві, не усувала труднощів, якими була викликана. Труднощі створювались сутичками, що виникали між государем і боярством. Джерелом цих сутичок були не суперечливі політичні прагнення обох державних сил, а одна суперечність в самому політичному ладі Московської держави. Государ і боярство не розходились один з одним непримиренно в своїх політичних ідеалах, в планах державного порядку, а тільки наштотхнулись на одну невідповідність в усталеному вже державному порядку, з якою не знали, щд робити. Щд таке була насправді Московська держава в XVI ст.? Це була абсолютна монархія, але з аристократичним управлінням, тобто урядовим персоналом. Не було політичного законодавства, яке визначало б межі верховної влади, але був урядовий клас з аристократичною організацією, яку визнавала сама влада. Ця влада росла разом, одночасно і навіть згідно з другою політичною силою, яка її обмежувала. Отже, характер цієї влади не відповідав властивості урядових знарядь, з допомогою яких вона повинна була діяти. Бояри запишались, вважаючи себе владними радниками государя всея Русі в той самий час, коли цей государ, залишаючись вірний поглядіві удільного вотчинника, згідно із староруським правом надав їм, як двірським слугам своїм, звання холопів гоударевих. Обидві сторони опинились в такому неприродному відношенні один до одного, якого вони, здається, не помічали, поки воно складалось, і з яким не знали, що робити, коли його помітили. Тоді обидві сторони відчули себе в незручному становищі і не знали, як з нього вийти. Ні боярство не вмiло впорядкуватись і впорядкувати державний порядок без государевої влади, до якої воно звикло, ні государ не знав, як без

Супереч-
ність в ладі
держави

боярської допомоги управитись з своїм царством в його нових межах. Обидві сторони не могли ні ужитись одна з одною, ні обійтись одна без одної. Не вмiючи ні поладнати, ні розстатись, вони спробували розділитись, жити поряд, але не разом. Таким виходом із труднощів і була опричина.

Думка про
зміну бояр-
ства дво-
рянством

Але такий вихід не усував самих труднощів. Вони по-
лягали в незручному для государя політичному становищі
боярства, як урядового класу, що його обмежував. Вийти
із труднощів можна було двома шляхами: треба було або
усунути боярство, як урядовий клас, і замінити його іншими,
більш гнучкими і слухняними знаряддями управління, або
роз'єднати його, притягти до престолу найбільш надійних
людей з боярства і з ними правити, як і правив Іван на
початку свого царювання. Першого він не міг зробити скоро,
другого не зумів або не захотів зробити. В бесідах з набли-
женими іноземцями цар необережно признавався в намірі
змінити все управління країною і навіть винищити вель-
мож. Але думка реформувати управління обмежилась по-
ділом держави на земщину і опричину, а поголовне вини-
щення боярства залишилось безглуздою мрією збудженої
уяви: та як було виділити із суспільства і винищити цілий
клас, який переплітався різноманітними побутовими нит-
ками із шарами, що під ним лежали. Так само цар не міг
скоро створити інший урядовий клас замість боярства.
Такі зміни потребують часу, навички; треба, щоб правля-
чий клас звик до влади і щоб суспільство звикло до пра-
влячого класу. Але, без сумніву, цар думав про таку заміну
і в своїй опричині бачив підготовку до неї. Цю думку він
виніс з дитинства, з безладдя боярського правління; вона ж
спонукала його наблизити до себе і А. Адашева, взявши
його, за висловом царя, з паличників, «від гноїща», і по-
ставивши з вельможами, сподіваючись від нього прямої
служби. Так Адашев став первообразом опричника. З на-
прямом думок, який панував потім в опричині, Іван мав
випадок познайомитись на самому початку свого царювання.
В 1537 р. або близько того виїхав з Литви в Москву якийсь
Іван Пересветов, що залічував себе до роду героя - ченця
Пересвета, який бився на Куліковому полі. Цей вихідець
був авантюрист - кондот'єрі, що служив у найманому поль-
ському загоні трьом королям — польському, угорському і
чеському. У Москві він був скривджений великими людьми,
втратив «собінку», нажите службою майно, і в 1548 або
1549 р. подав царю обширну чолобитну. Це — різкий
політичний памфлет, спрямований проти бояр на користь

«воїнів», тобто рядового військово - служилого дворянства, до якого належав сам чолобитчик. Автор перестерігає царя Івана від ловлення з боку ближніх людей, без яких він не може «ни часу бути»; іншого такого царя у всій підсонцевій не буде, аби тільки бог охоронив його від «ловлення вельмож». Вельможі в царя погані, хрест цілують, а зраджують; цар міжусобну війну «на своє царство пускає», призначаючи їх управителями міст і волостей, а вони від крові і сліз християнських багатіють і ледачіють. Хто наближається до царя вельможством, а не воїнською заслугою або іншою якою мудрістю, той чарівник і єретик, у царя щастя і мудрість віднімає, того палити треба. Автор вважає зразковим порядок, заведений царем Махмет - салтаном, який піднесе правителя високо, «да и пхнет его в зашею надол», приказуючи: не вмів у добрій славі жити і вірно государеві служити. Государеві пристойно з усього царства прибутки збирати собі в казну, з казни воїнам серце веселити, до себе їх наближати і у всьому їм врити. Чолобитна ніби була написана переднім числом у виправданні оприччини: так її ідеї були на руку «худородним кромішникам», і сам цар не міг не співчувати напрямові думок Пересвєтова. Він писав одному з опричників, Васюку Грязному: «По грехам нашим учинилось и нам того как утаить, что отца нашего и наши бояре учили нам изменять и мы вас, *страдников*, приближали, ожидая от вас службы и правды». Ці опричні «страдники», худородні люди з рядового дворянства, і повинні були служити тими чадами Авраама із каменю, про які писав цар князеві Курбському. Так на думку царя Івана дворянство повинне було змінити боярство, як правлячий клас, у вигляді опричника. Наприкінці XVII ст. ця зміна, як побачимо, і сталась, тільки в іншій формі, не такій ненависній.

У всякому разі, обираючи той чи інший вихід, доводилось діяти проти політичного становища цілого класу, а не проти окремих осіб. Цар зробив якраз навпаки: за підозрівши все боярство у зраді, він кинувся на за підозре-них, вириваючи їх поодинці, але залишив клас на чолі земського управління; не маючи можливості зламати невручний для нього урядовий лад, він став винищувати окремих підозрілих або ненависних йому осіб. Опричники ставились не на місце бояр, а проти бояр; вони могли бути по самому призначенню своєму не правителями, а тільки катами землі. В цьому полягала політична безцільність оприччини: викликана сутичкою, причиною якої був порядок,

Безціль-
ність
оприччини

а не особи, вона була спрямована проти осіб, а не проти порядку. В цьому розумінні і можна сказати, що опричина не відповідала на питання, яке стояло на черзі. Вона могла бути підказана цареві тільки неправильним розумінням становища боярства, як і свого власного становища. Вона була в значній мірі витвором надто вже лякливої уяви царя. Іван спрямував її проти страшної кривої, яка ніби гніздилась в боярському середовищі і загрожувала винищенням всієї царської сім'ї. Але чи справді так страшна була небезпека? Політична сила боярства і крім опричини була підірвана умовами, прямо і побічно створеними московським збиранням Русі. Можливість дозволеного законного від'їзду, головної опори службової свободи боярина, на час царя Івана вже зникла: крім Литви виїхати було нікуди; єдиний уцілілий удільний князь Володимир старицький договором зобов'язався не приймати ні князів, ні бояр і ніяких людей, які від'їжджали від царя. Служба бояр із вільної стала обов'язковою, невільною. Місництво позбавляло клас здатності до дружної спільної дії. Поземельна перетасовка найважливіших служилих князів, яка відбувалась за Івана III і його онука через обмін старовинних князівських вотчин на нові, переміщала князів Одовських, Воротинських, Мезецьких з небезпечних окраїн, звідки вони могли завести зносини з закордонними недругами Москви, куди-небудь на Клязьму або Верхню Волгу, в чуже їм середовище, з яким у них не було ніяких зв'язків. Найзнатніші бояри правили областями, але так, що своїм управлінням викликали до себе тільки ненависть народу. Так, боярство не мало під собою твердого ґрунту ні в управлінні, ні в народі, ні навіть у своїй сословній організації, і цар повинен був знати це краще самих бояр. Серйозна небезпека загрожувала при повторенні випадку в 1553 р., коли багато бояр не хотіло присягати дитині, синові тяжко хворого царя, маючи на увазі поставити на царство удільного Володимира, дядька царевича. Знемагаючи від хвороби, цар прямо сказав присягнулим боярам, що в разі своєї смерті для нього ясна доля своїй сім'ї при царі - дядькові. Це — доля, яка звичайно спобігала принців - суперників у східних деспотіях. Власні предки царя Івана, князі московські, так само розправлялись з своїми родичами, які ставали їм впоперек дороги; так самісінько розправився і сам цар Іван із своїм двоюрідним братом Володимиром старицьким. Небезпека 1553 р. не повторилась. Але опричина не запобігала цій небезпеці, а скоріше поси-

лювала її. В 1553 р. багато бояр стало на бік царевича, і династична катастрофа могла не відбутись. В 1568 р. в разі смерті царя навряд чи було б досить прибічників у його прямого наступника: опричина згуртувала боярство інстинктивно — почуттям самозбереження.

Без такої небезпеки боярська крамола не йшла далі помислів і спроб тікати в Литву: ні про змови, ні про замаху з боку бояр не говорять сучасники. Але коли б і існувала справді заколотна боярська крамола, цареві слід було діяти інакше: він повинен був спрямовувати свої удари виключно на боярство, а він бив не самих бояр і навіть не бояр переважно. Князь Курбський у своїй *Історії*, перераховуючи жертви Іванової жорстокості, налічує їх понад 400. Сучасники іноземці налічували навіть за 10 тисяч. Страчуючи, цар Іван з побожності заносив імена страчених в граматки (синодики), які розсилав по монастирях для поминів душ покійних з доданням поминальних вкладів. Ці граматки — дуже цікаві пам'ятки; в деяких з них число жертв зростає до 4 тисяч. Але боярських імен в цих мартирологах порівняно небагато; зате сюди заносились перебиті масами і зовсім невинні в боярській крамолі двірські люди, піддяді, псарі, монахи й монахині — «скончавшиися християне мужеского, женского и детского чина, имена коих ты сам, господи, веси», як тужно приказує синодик після кожної групи вигублених масами. Нарешті, черга дійшла і до самої тьми кромішної: загинули найближчі опричні любимці царя, князь Вяземський і Басманови, батько з сином. Глибоко заниженим, стримано-обуреним тоном оповідають сучасники про замішання, яке внесла опричина в уми, незвичні до таких внутрішніх зворушень. Вони зображають опричину, як соціальну усобицю. Здійняв цар, пишуть вони, крамолу міжусобну, в одному й тому ж місці одних людей на других нацькував, одних опричними назвав, своїмивласним зробив, а інших земщиною найменував і заповів своїй частині другу частину людей насилувати, на смерть віддавати і будинки їх грабувати. І була туга і ненависть на царя серед людей, і кровопролиття і страт багато сталось. Один спостережливий сучасник змальовує опричину якоюсь незрозумілою політичною грою царя: всю державу свою, як сокирою, пополам розітнув і цим усіх скаламутив, так божими людьми граючи, став змовником проти самого себе. Цар захотів у земщині бути государем, а в опричині залишитись вочинником, удільним князем. Сучасники не могли з'ясувати собі цієї політичної дводушності; але вони зрозуміли, що

Судження
про неї
сучасників

опричина, виводячи крамолу, вводила анархію, оберігаючи государя, хитала самі основи держави. Спрямована проти уявлюваної крамоли, вона готувала справжню. Спостерігач, слова якого я зараз навів, бачить прямий зв'язок між Смутним часом, коли він писав, і опричиною, яку пам'ятав: «Великий розкол землі всієї зробив цар, і цей поділ, думаю, був прообразом нинішнього всеземського розладу». Такий спосіб дій царя міг бути наслідком не політичного розрахунку, а перекрученого політичного розуміння. Зіткнувшись з боярами, втративши до них всяке довір'я після хвороби 1553 р. і особливо після втечі князя Курбського, цар перебільшив небезпеку, злякався: «за себя есми стал». Тоді питання про державний порядок перетворилось для нього в питання про особисту безпеку, і він, як не в міру перелякана людина, заплющивши очі, почав бити направо й наліво, не розбираючи друзів і ворогів. Значить, в напрямі, який дав цар політичній сутичці, багато винний його особистий характер, який тому і набуває деякого значення в нашій державній історії.

ЛЕКЦІЯ XXX.

Характеристика царя Івана Грозного.

Цар Іван народився в 1530 р. Від природа він мав Дитинство розум живий і гнучкий, вдумливий і трохи глузливий, справжній великоруський, московський розум. Але обставини, серед яких проходило дитинство Івана, рано зіпсували цей розум, дали йому неприродний, хворобливий розвиток. Іван рано осиротів, на четвертому році залишився без батька, а на восьмому втратив і матір. Він а дитинства бачив себе серед чужих людей. В душі його рано і глибоко вривалось і все життя зберігалось почуття сирітства, закинутості, самотності, про що він твердив при всякій нагоді: «родичі мої не піклувались про мене». Звідси його несміливість, що стала основною рисою його характеру. Як усі люди, що зросли серед чужих, без батьківського догляду і материнської ласки, Іван рано засвоїв собі звичку ходити, оглядаючись і прислухаючись. Це розвинуло в ньому підозрілість, яка з роками перетворилась в глибоке недовір'я до людей. В дитинстві йому часто доводилось спізнавати байдужість або нехтування з боку прибутих. Він сам згадував опісля в листі до князя Курбського, як його з молодшим братом Юрієм в дитинстві утискували у всьому, тримали, як убогих людей, погано годували й одягали, ні в чому волі не давали, все примушували робити насильно й не по літах. В урочисті, церемоніальні випадки, при виході або прийомі послів, його оточували царською пишністю, ставали навколо нього з раболіпною покорою, а в будні ті ж люди не церемонились з ним, іноді пестили, іноді дражили. Грають вони, бувало, з братом Юрієм в спальні покійного батька, а первенствующий боярин князь І. В. Шуйський розвалиться перед ними на лаві, обіпреться ліктем об постіль покійного государя, їхнього батька, і ногу на неї покладе, не звертаючи на дітей ніякої уваги, ні батьківської, ні навіть

владарської. Гіркість, з якою Іван згадував про це через 25 років, дає відчуття, як часто і сильно його сердили в дитинстві. Його пестили, як государя, і ображали, як дитину. Але в обстанові, в якій проходило його дитинство, він не завжди міг одразу і прямо виявити почуття досади або алості, зірвати серце. Ця необхідність стримуватись, дутись в руки, ковтати слюзи живила в ньому дразливість і затавне, мовчазне озлоблення проти людей, злість із зціпленими зубами. До того ж він був зляканий в дитинстві. В 1542 р., коли правила партія князів Бельських, прибічники князя І. Шуйського вночі зненацька напали на митрополита Іоасафа, який стояв за їх противників. Владика сховався у палаці великого князя. Заколотники розбили вікна в митрополита, кинулись за ним у палац, на світанку вдерлись з шумом в спальню маленького государя, розбудили і налякали його.

Вплив
боярського
правління

Неподобні сцени боярської сваволі і насильств, серед яких ріс Іван, були першими політичними його вражіннями. Вони перетворили його боязкість у нервову лякливість, з якої з роками розвинулась схильність перебільшувати небезпеку, утворилось те, що зветься страхом з великими очима. Завжди тривожний і підозрілий, Іван рано звик думати, що оточений тільки ворогами, і виховав у собі сумну схильність виглядати, як плететься навколо нього безконечна сітка підступів, якою, ввижалось йому, стараються обплутати його з усіх боків. Це примушувало його завжди бути насторожі; думка, що ось - ось за рогу на нього кинеться недруг, стала звичним, щохвилиним його чеканням. Найсильніше працював у ньому інстинкт самозбереження. Всі зусилля його бистрого розуму були звернені на розробку цього грубого почуття.

Рання роз-
виненість і
збудливість

Як усі люди, які надто рано почали боротьбу за існування, Іван швидко ріс і передчасно виріс. У сімнадцять-двадцять років, при виході з дитинства, він уже вражав прибічних непомірною кількістю пережитих вражінь і передуманих думок, до яких його предки не додумувались і в зрілому віці. В 1546 р., коли йому було шістнадцять років, серед хлоп'ячих ігор, він, за розповіддю літопису, раптом заговорив з боярами про одруження, та заговорив так обдуманно, з такими передбачливими політичними міркуваннями, що бояри розплакались від розчулення, що цар такий молодий, а вже так багато подумав, ні з ким не порадившись, від усіх затаївшись. Ця рання звичка до тривожного роздумування на самоті, нишком, надірвала думку Івана, розвинула в ньому хворобливу вразливість

і збудливість. Іван рано втратив рівновагу своїх духовних сил, уміння спрямовувати їх, коли треба, розділяти їх роботу або стримувати одну протидіянням другої, рано звик вводити в діяльність розуму участь почуття. Про що б він не роздумував, він підганяв, підохочував свою думку пристрастю. З допомогою такого самовпливання він був здатний розгарячити свою голову до відважних і високих помислів, розпалити свою промову до блискучого красномовства, і тоді з його язика або спід його пера, як від гарячого заліза під молотком ковала, сипались іскри дотепів, ущипливі глузування, влучні слівця, несподівані звороти. Іван — один з найкращих московських ораторів і письменників XVI ст., тому що був найбільш роздратований москвич того часу. У творах, написаних під диктовку пристрасті і роздратування, він більше заражає, ніж переконує, вражає запалом мови, гнучкістю розуму, спритністю діалектики, блиском думки; але це — фосфоричний блиск, позбавлений тепла; це не натхнення, а палкість голови, нервічна жвавість, наслідок штучного збудження. Читаючи листи царя до князя Курбського, дивуєшся швидкій зміні в авторі найрізноманітніших почуттів: пориви великодушності і каяття, проблески глибокої задушевності чергуються з грубим жартом, жорстким озлобленням, холодним презирством до людей; хвилини посиленої роботи розуму й почуття змінювались повним занепадом стомлених душевних сил, і тоді від усієї його дотепності не залишалося і простого здорового глузду. В ці хвилини розумової знемоги і морального занепаду він здатний був на затіі, позбавлені всякої кмітливості. Швидко перегораючи, такі люди з часом, коли в них слабшає збудливість, вдаються звичайно до штучного засобу, до вина, і Іван в роки опричини, здається, не цурався цього засобу. Такою моральною нерівністю, чергуванням високих піднесень духу з найбільш ганебними падіннями пояснюється і державна діяльність Івана. Цар зробив або задумував багато гарного, розумного, навіть великого, і поряд з цим наробив ще більше вчинків, які зробили його предметом жаху й огиди для сучасників і наступних поколінь. Розгром Новгороду через одну тільки підозру в зраді, московські страти, убивство сина і митрополита Філіппа, бешкети з опричниками в Москві і в Александровській слободі — читаючи про все це, подумаєш, що це був звір від природи.

Але він не був таким. З природи або виховання він був позбавлений стійкої моральної рівноваги і при найменшому життєвому утрудненні охоче схилився в по-

Моральна
нерівно-
важеність

ганий бік. Від нього похвилини можна було чекати грубої вихватки; він не вмів стримувати себе при найменшому неприємному випадку. В 1577 р. на вулиці в завойованому ливонському місті Кокенгаузені він лагідно розмовляв з пастирем про любимі свої богословські предмети, але ледве не наказав його стратити, коли той необережно порівняв Лютера з апостолом Павлом, ударив пастора батою по голові і поскакав із словами: «іди ти до чорта з своїм Лютером». Іншого часу він велів порубати надісланого йому з Персії слона, який не хотів стати перед ним навколішки. Йому бракувало внутрішнього природного благородства; він був сприйнятливий до поганих, ніж до гарних вражінь; він належав до числа тих недобрих людей, які швидше і охочіше помічають в інших уразливі місця і хиби, ніж обдаровання або гарні якості. В кожному зустрічному він насамперед бачив ворога. Найважче було придбати його довір'я. Для цього таким людям треба похвилини давати відчувати, що їх люблять і поважають, цілком їм віддані, і кому вдавалось упевнити в цьому царя Івана, той користувався його довір'ям через край. Тоді в ньому розкривалась властивість, яка полегшувала таким людям тягар завжди напруженого злого настрою, — це прив'язливість. Першу дружину свою він любив якоюсь особливо чутливою, не домостроївською любов'ю. Так само несвідомо він прив'язувався до Сільвестра і Адашева, а потім і до Малюти Скуратова. Це поєднання прив'язливості і недовірливості виразно позначилось в духовній Івана, де він дає дітям напучення, «як людей любити і жалувати і як їх *стерегтись*». Ця двоїстість характеру і позбавляла його стійкості. Життєві відносини більше тривожили і злили його, ніж примушували розмірковувати. Але в хвилини морального заспокоєння, коли він звільнявся від зовнішніх роздратовуючих вражінь і залишався на самоті, із своїми задушевними думами, ним опановувала журба, до якої здатні тільки люди, які зазнали багато моральних втрат і життєвих розчарувань. Здається, нічого не могло бути формальнішого і бездушнішого духовної грамоти стародавнього московського великого князя з її дріб'язковим розподілом рухомого і нерухомого майна між спадкоємцями. Цар Іван і в цьому стереотипному акті витримав свій ліричний характер. Цю духовну він починає піднесеними богословськими роздумуваннями і продовжує такими задушевними словами: «Тело изнемогло, болезнует дух, раны душевные и телесные умножились и нет врача, который бы исцелил меня, ждал я, кто бы поскор-

бел со мной, и не явилось никого, утешающих я не нашел, заплатили мне злом за добро, ненавистью за любовь». Бідний страждальник, царствений мученик, подумавши, читаючи ці жалібно - скорботні рядки, а цей страждальник років за два до того, нічого не розслідувавши, по одній підозрі, так — надаремно, не по - людському і безбожно розгромив велике стародавнє місто з цілою областю, як ніколи не громили ніякого руського міста татари. В найприкріші хвилини він умів підніматись до цієї штучної задушевності, до крокодилового плачу. В розпал страт входить він у московський Успенський собор. Митрополит Філіпп зустрічає його, готовий, як до того зобов'язує сан, *печалуватись*, клопотати за нещасних, приречених на страту. «Тільки мовчи,— говорив цар, ледве стримуючись від гніву,— одне тобі кажу — мовчи, отець святий, мовчи і благослови нас». — «Наше мовчання,— відповідав Філіпп,— гріх на душу твою накладає і смерть завдає». — «Близькі мої,— скорботно відказав цар,— повстали на мене, шукають мені зла; яке тобі діло до наших царських накреслень!»

Описані властивості царя Івана самі по собі могли б бути тільки цікавим матеріалом для психолога — швидше для психіатра — скажуть інші: адже так легко моральну розбещеність, особливо на історичній віддалі, визнати за душевну хворобу і під цим приводом звільнити пам'ять мнимохворих від історичної відповідальності. На жаль, одна обставина надала описаним властивостям значення далеко важливішого, ніж яке, звичайно, мають психологічні курйози, що виникають в людському житті, особливо в такому багатому на всякі душевні курйози, як руське: Іван був *цар*. Риси його особистого характеру дали особливий напрям його політичному складові думок, а його політичний склад думок справив сильний, до того ж шкідливий вплив на його політичний спосіб дій, зіпсував його.

Іван рано і багато, раніше і більше, ніж слід було б, почав думати своєю тривожною думкою про те, що він — государ московський і всея Русі. Скандали боярського правління завжди підтримували в ньому цю думку, надавали їй тривожного гострого характеру. Його сердили і ображали, виштовхували з палацу і загрозували убити людей, до яких він прив'язувався, нехтуючи його дитячими благаннями і сльозами; у нього на очах виявляли непошану до пам'яті його батька, можливо, погано висловлювалися про покійного в присутності сина. Але цього сина всі визнавали законним государем; ні від кого не чув він

Рання
думка про
владу

і натяку на те, що в його царственому праві можуть сумніватися, про нього сперечатись. Кожний з прибічних, звертаючись до Івана, називав його великим государем; кожний випадок, який його тривожив або роздратовував, примушував згадувати про те саме і з любов'ю повертатись до думки про свою царствену гідність, як до політичного засобу самооборони. Івана вчили грамоти, мабуть, так само, як учили його предків, як взагалі вчили грамоти в стародавній Русі, примушуючи твердити часослов і псалтир з безконечним повторенням *zadiv*, раніше пройденого. Вислови з цих книг зачувались механічно, на все життя вривалися в пам'ять. Здається, дитяча думка Івана рано почала проникати в це механічне зубріння часослова і псалтиря. Тут він зустрічав рядки про царя і царство, про помазаника божого, про нечестивих радників, про блаженного мужа, який не ходить на їх раду, тощо. Відколи став Іван розуміти своє сирітське становище і думати про відносини свої до прибічних, ці рядки повинні були живо привертати його увагу. Він розумів ці біблійні афоризми по-своєму, застосовуючи їх до себе, до свого становища. Вони давали йому прями і бажані відповіді на питання, які збуджувалися в його голові життєвими сутічками, підказували моральне виправдання тому почуттю злості, яке викликали в ньому ці сутічки. Легко зрозуміти, які швидкі успіхи у вивченні св. писання повинен був зробити Іван, застосовуючи до своєї екзегетики такий нервовий, суб'єктивний метод, вивчаючи і тлумачачи слово боже під диктовку роздратованого, примхливого почуття. Відтоді книги повинні були стати любимим предметом його занять. Від псалтиря він перейшов до інших частин писання, перечитав багато, що міг дістати з тодішнього книжкового запасу, який був в обігу в руському читаючому громадянстві. Це був найбільш начитаний москвич XVI ст. Недаром сучасники називали його «словесної мудрості ритором». Про богословські предмети він любив розмовляти, особливо за обіднім столом, і мав, за словами літопису, особливу гострість і пам'ять від божественного писання. Раз в 1570 р. він влаштував у своїх палатах урочисту бесіду про віру з пастором польського посольства, чехом-свангеліком Рокітою, в присутності посольства, бояр і духовенства. В широкій промові він виклав протестантському богословові обличительні пункти проти його вчення і наказав йому оборонятись «вільно і сміливо», без усяких побоювань, уважно і терпляче вислухав оборонну промову пастора і опісля написав на неї докладне спро-

стування, яке дійшло до нас. Ця відповідь царя подекуди жива і образна. Думка не завжди йде прямим логічним шляхом, наштотвхнувшись на важкий предмет, туманиться або збивається в бік, але іноді виявляє велику діалектичну гнучкість. Тексти писання не завжди наводяться до речі; але очевидна широка начитаність автора не тільки в писанні і отецьких твореннях, але й у перекладних грецьких хронографах, тодішніх руських підручниках загальної історії. Головне, що читав він особливо уважно, було духовного змісту; усюди знаходив він і відмічав ті самі думки і образи, які відповідали його настрою, вторили його власним думам. Він читав і перечитував любими місця, і вони незгладно вривались в його пам'ять. Не менше інших теперішніх записних учених Іван любив переписати свої твори цитатами до речі і не до речі. В першому листі до князя Курбського він на кожному кроці вставляє окремі рядки з писання, іноді виписує підряд цілі розділи із старозавітних пророків або апостольських послань і дуже часто без усякої потреби перекручує біблійний текст; це бувало не від неохайності в списуванні, а від того, що Іван, очевидно, виписував цитати напам'ять.

Так рано зародилось в голові Івана політичне роздумування, заняття, якого не знали його московські предки ні серед дитячих ігор, ні в ділових турботах зрілого віку. Здається, це заняття проходило нишком, потай від прибічних, які довго не догадувались, куди спрямована стривожена думка молодого государя, і, певно, не схвалили б його наполегливої уваги до книг, коли б догадались. Ось чому вони так здивувались, коли в 1546 р. шістнадцятилітній Іван раптом заговорив з ними про те, що він задумав одружитись, але перед одруженням він хоче пошукати прабатьківських звичаїв, як прабатьки його, царі і великі князі і родич його Володимир Всеволодович Мономах на царство, на велике княжіння сідали. Вражені несподіваністю дум государя, бояри, додає літописець, здивувались, що государ такий молодий, а вже прабатьківських звичаїв пошукав. Першим помислом Івана при виході із урядової опіки бояр було прийняти титул *царя* і вінчатись на царство урочистим церковним обрядом. Політичні думи царя вироблялись потай від прибічних, як потай формувався його складний характер. А втім, за його творами можна з деякою точністю відновити хід його політичного самовиховання. Його листи до князя Курбського — наполовину політичні трактати про царську владу і наполовину полемічні памфлети проти боярства і його

Ідея влади

домагань. Спробуйте мимохідь перегорнути його перше довге - предовге послання: воно вразить вас видимою строкатістю і безладністю свого змісту, різноманітністю книжного матеріалу, старанно зібраного автором і щедро руко розсіпаного по цих нескінчених сторінках. Чого тут немає, яких імен, текстів і прикладів! Довгі і короткі виписки із св. писання і отців церкви, рядки і цілі розділи із старозавітних пророків Мойсея, Давида, Ісаїї, з новозавітних церковних учителів — Василя Великого, Григорія Назіанзіна, Іоанна Златоуста, образи з класичної міфології і епосу — Зевс, Аполлон, Антенор, Еней, поряд з біблійними іменами Ісуса Навіна, Гедеона, Авімелеха, Ісвфая, безав'язні епізоди з єврейської, римської, візантійської історії і навіть із історії західно-європейських народів із середньовічними іменами «Зінзіріха» вандалського, готів, савроматів, францугів, вичитаними із хронографів, і, нарешті, іноді ненароком кинута риса з руського літопису, і все це, переплутане, переповнене анахронізмами, з калейдоскопічною строкатістю, без видимої логічної послідовності впливає і зникає перед читачем, корячись примхливим поворотам думки і уяви автора, і вся ця, вибачте за вислів, учена каша удобрена богословськими або політичними афоризмами, настійливо підкладуваними, і часом посолена тонкою іронією або жорстким, іноді влучним сарказмом. Яка хаотична пам'ять, набита набором всякої всячини, подумавши, перегорнувши це послання. Недаром князь Курбський назвав лист Івана баб'ячим базіканням, де тексти писання переплетені з мовою про жіночі тілогрійки та про постелі. Але викиньте пильніше в цей цінястий потік текстів, роздумувань, спогадів, ліричних відступів, і ви легко вловите основну думку, яка червоною ниткою проходить по всіх цих, видимо, таких неструнких сторінках. З дитинства затверджені автором любими біблійні тексти і історичні приклади всі відповідають на одну тему, всі говорять про царську владу, про її божественне походження, про державний порядок, про відносини до радників і підданих, про згубні наслідки різновладдя і безвладдя. *Несть власти, аще не от бога. Всяка душа властем предержасицим да повинуется. Горе граду, им же градом мнози обладают,* і т. п. Уперто вчитуючись в любими тексти і без кінця про них думаючи, Іван поступово й непомітно створив собі з них ідеальний світ, в який ішов, як Мойсей на свою гору, відпочивати від життєвих страхів і прикростей. Він з любов'ю споглядав ці величні образи старозавітних

обранців і помазаників божих — Мойсея, Саула, Давида, Соломона. Але в цих образах він, як у дзеркалі, старався розглядіти самого себе, свою власну царствену фігуру, схопити в них відбиття свого блиску або перенести на себе самого відблиск їх світла і величі. Зрозуміло, що він валябувався собою, що його власна особа в подібному відбитті уявилася йому осяяною блиском і величчю, якої і не почували на собі його предки, прості московські князі - хазяї. Іван IV був перший з московських государів, який узрів і живо відчув у собі царя в справжньому біблійному розумінні, помазаника божого. Це було для нього політичним відкриттям, і відтоді його царське я стало для нього предметом побожного поклоніння: він сам для себе став святиною і в помислах своїх створив ціле богослов'є політичного самозакохання у вигляді ученої теорії своєї царської влади. Тоном натхненного згори і разом із звичною тонкою іронією писав він під час переговорів про мир ворогові своєму Стефану Баторію, колючи йому очі його виборчою владою: «Мы, смиренный Иоанн, царь и великий князь всея Руси по божесию изволению, а не по многоматезисному человеческому хотению».

Однак, з усіх цих зусиль розуму і уяви цар виніс тільки просту, голу ідею царської влади без практичних висновків, яких вимагає всяка ідея; теорія залишилась нерозробленою в державний порядок, в політичну програму. Захоплений ворожнечею і уявлюваними страхами, він випустив з уваги практичні завдання і потреби державного життя і не міг пристосувати своєї абстрактної теорії до місцевої історичної дійсності. Без цієї практичної розробки його піднесена теорія верховної влади перетворилась в примху особистого самовладдя, спотворилась в знаряддя особистої злості, нестриманої сваволі. Тому практичні питання державного порядку, які стояли на черзі, залишились нерозв'язаними. Замолоду, як ми бачили, почавши правити державою, цар з вибраними своїми радниками повів сміливу зовнішню і внутрішню політику, метою якої було, з одного боку, добитись берега Балтійського моря і ввійти в безпосередні торговельні і культурні зносини з Західною Європою, а з другого — привести в порядок законодавство і налагодити обласне управління, створити місцеві земські мири і закликати їх до участі не тільки в місцевих судово - адміністративних справах, але й у діяльності центральної влади. Земський собор, вперше скликаний в 1550 р., розвиваючись і входячи звичним органом до складу управління, повинен був зміцнити в умах ідею

Хіба
практичної
її розробки

земського царя замість удільного вотчинника. Але цар не ужився із своїми радниками. При підозрілому і хворобливо збудженому почутті влади він вважав добру пряму раду зазіханням на свої верховні права, незгоду із своїми планами — знаком крамоли, змови і зради. Віддаливши від себе добрих радників, він вдався в односторонній напрям своєї недовірливої політичної думки, яка всюди запідозрювала підступи і крамоли, і необережно порушив старе питання про відношення государя до боярства, — питання, якого він не в змозі був розв'язати і якого через це не слід було порушувати. Справа полягала в суперечності, що історично склалася, в невідповідності урядового становища і політичного настрою боярства до характеру влади і політичної самосвідомості московського государя. Це питання було нерозв'язне для московських людей XVI ст. Через те треба було до слухного часу заминати його, згладжуючи засобами розважливої політики суперечність, що його викликала, а Іван хотів разом розрубати питання, загостривши саму суперечність своєю односторонньою політичною теорією, поставивши його руба, як ставлять тези на вчених диспутах, принципіально, але непрактично. Засвоївши собі надзвичайно виключну і нетерпільчу, суто абстрактну ідею верховної влади, він вирішив, що не може правити державою, як правили його батько і дід, за допомогою бояр; але як інакше він повинен правити, цього він і сам не міг з'ясувати собі. Перетворивши політичне питання про порядок в запеклу ворожнечу з особами, в безцільну і нерозбірливу різанину, він своєю причиною вніс в суспільство страшне замішання, а синовбивством підготував загибель своєї династії. Тим часом успішно розпочаті зовнішні справи і внутрішні реформи розладнались, були кинуті недокінченими з вини необережно загостреної внутрішньої ворожнечі. Звідси зрозуміло, чому цей цар двоївся в уявленні сучасників, які пережили його царювання. Так один з них, описавши славні діяння царя до смерті цариці Анастасії, продовжує: «а потім ніби страшна буря, що налетіла з боку, порушила спокій його доброго серця, і я не знаю, як перевернула його многомудрий розум в норів лютий, і став він заколотником у власній державі». Інший сучасник, характеризуючи грізного царя, пише, що це був «муж чудного рассуждения, в науке книжного почитания доволен и многоречив, zelo ко ополчению дерзостен и за свое отечество стоятелен, на рабы, от бога данные ему, жестостерд, на пролитие крови дерзостен и неумолим, множество народа от мала и до велика

при царстві своєм погубил, многиє города свої попленил и много иного содеял над рабами своїми; но тот же царь Иван и много доброго совершил, воинство свое весьма любил и на нужды его из казны своей неоскудно подавал».

Отже, позитивне значення царя Івана в історії нашої держави далеко не таке велике, як можна було б думати, судячи з його замірів і починів, з шуму, який справляла його діяльність. Грізний цар більше задумував, ніж зробив, сильніше подіяв на уяву і нерви своїх сучасників, ніж на сучасний йому державний порядок. Життя Московської держави і без Івана збудувалося би так само, як воно будувалося до нього і після нього; але без нього це будівництво пішло б легше і рівніше, ніж воно йшло при ньому і після нього, найважливіші політичні питання були б розв'язані без тих струсів, які були ним підготовлені. Важливіше негативне значення цього царювання. Цар Іван був визначний письменник, мабуть, навіть меткий політичний мислитель; але він не був державний ділок. Односторонній, себелюбний і помисливий напрям його політичної думки при його нервовій збудливості позбавив його практичного такту, політичного окоміру, чуття дійсності, і успішно розпочавши завершення державного порядку, закладеного його предками, він непомітно для себе самого закінчив тим, що захитав самі підвалини цього порядку. Карамзін перебільшив дуже небагато, поставивши царювання Івана, — одне з найпрекрасніших напочатку, — щодо кінцевих його результатів поряд з монгольським ігом і злигоднями удільного часу. Ворожнечі і сваволі цар жертвував і собою, і своєю династією, і державним благом. Його можна порівняти з тим старозавітним сліпим багатирем, який, щоб згубити своїх ворогів, на самого себе повалив будинок, на даху якого ці вороги сиділи.

ЛЕКЦІЯ XXXI

Склад удільного суспільства.— Склад московського служилого класу.— Елементи служилі.— Елементи неслужилі: городяни-землевласники, приказні, служилі за добром.— Іноземці.— Кількісне відношення складових елементів за племінним походженням.— Лествиця чинів.— Чисельність військово-служилого класу.— Зовнішнє становище держави.— Війни на північному заході.— Боротьба в Кримом і ногаями.— Оборона північно-східних кордонів.— Берегова служба.— Лінія оборонних укріплень.— Сторожова і стачіа служба.— Важкість боротьби.— Питання про господарський і військовий устрій служилого класу і помісна система.

Ми вивчили становище, яке зайняло московське боярство при своєму новому складі щодо государя і в державному управлінні. Але політичне значення боярства не обмежувалося його урядовою діяльністю. Боярин був не тільки вищий сановник, урядовий радник і співробітник, але й соратник свого государя. За цим військовим значенням боярство було тільки верхнім шаром численного військово-служилого класу, який формувався в Московській державі протягом XV і XVI ст. Як шар урядовий, боярство виділялось із цього класу; але воно входило до його складу, як шар військово-служилий, становлячи його штаб і вищу команду. Тепер вивчимо склад і становище цього військово-служилого класу, розуміючи і боярство, як його складову частину.

Склад
удільного
суспільства

Склад військово-служилого класу в Московській державі тих віків був дуже складний. Щоб зрозуміти його складові елементи, треба пригадати склад суспільства в удільному князівстві. Ідеї підданства, як ми бачили, в удільному князівстві не існувало: панували договірні відносини вільних жителів уділу до його князя, які ґрунтувались на обопільних вигодах. Суспільство поділялось на класи за родом послуг, які робили особи удільному князеві: одні служили йому ратну службу і називались *боярами* і *слугами вільними*; другі служили по дворцевому

господарству князя, були його двірськими людьми і називалися *слугами двірними*; нарешті, треті наймали в князя його землі, міські або сільські, за що платили йому подать, тягло, і мали навву людей *тяглих, земських* або *чорних*. Оце такі три основні класи, з яких складалось вільне цивільне суспільство в удільному князівстві: слуги вільні в боярами на чолі, слуги двірні і люди чорні, міські і сільські. Холопи, як невільні люди, не становили суспільного класу в юридичному розумінні слова. Особливе становище займали різні розряди осіб, які були при церкві, з духовенством на чолі: це був не окремий клас, а ціле суспільство *церковних людей*, паралельне світському, із своїм управлінням і судом, з виключними привілеями; до складу його входили класи однорідні із світськими, церковні бояри і слуги, селяни на церковних землях тощо.

Усі шари удільного суспільства або цілком увійшли, або внесли свої вклади до складу служилого класу в Московській державі. Ядро його утворили бояри і слуги вільні, які служили при московському князівському дворі в удільні віки; тільки договірні відносини тепер змінились обов'язковими державними повинностями по закону. З половини XV ст. склад цього первісного московського двору, тобто військово - служилого класу, ускладнився новими військовими ж елементами, які ввійшли до нього із сторони. То були: 1) потомки князів великих і удільних, які були зведені або зійшли із своїх столів і ввійшли до складу московського двору; 2) бояри і вільні слуги колишніх великих і удільних князів, які разом із своїми хазяями перейшли на московську службу. Обидва ці елементи цілком ввійшли до складу класу, хоч деякий час зберігали своє місце відособлення і навіть в актах XVI ст. писались: *князі ростовські, князі стародубські, двір твгрської* і т. д.

Крім цих військових або вільних слуг, до складу класу ввійшли ще елементи невійськові і невільні щодо походження. То були: 1) колишні дворцеві, здебільшого, навіть, невільні слуги великих і удільних князів, різні приказні і ремісні люди, які служили при князівських дворах для господарських потреб, ключники, скарбники, тіуни, дяки з піддячими, конюхи, псарі, садівники і т. д. Приблизно з половини XV ст. ці дворцеві слуги почали одержувати від московського государя землі нарівні з військово - служилими людьми і ввійшли в один розряд з ними, відбуваючи по землі ратну службу.

2) У колишніх удільних бояр і дворян були свої озброєні

Служили
елементи
служилого
класу

двірські слуги, холопи, з якими вони ходили в походи. Московський уряд іноді добирав цих звичних до зброї боярських слуг, *послужильців* (колишніх служителів), на державну службу, наділяючи їх землею і примушуючи по землі нести ратну повинність нарівні з іншими служилими людьми. Так після підкорення Новгород Великого в Москві з князівських і боярських дворів забрано було 47 сімей таких слуг, які були опомінені у Вотській п'ятині і агодом виступають в складі місцевого дворянства.

Елементи
неслужили

3) І неслужиле тягле суспільство земських або чорних людей разом з духовенством також внесло свій вклад до складу московського військово - служилого класу. Тягли люди разом з поповичами різними шляхами проникали в цей клас. а) З половини XV ст. встановлюється правило, що всі особисті землевласники повинні нести по землі військову повинність. Завоюючи вільні міста, Новгород, Псков, Вятку, московський уряд знаходив там городян, що володіли землею, бояр, житих людей, земців, і як землевласників верстав їх у службу, одних залишаючи на місці, а других переводячи в центральні повіти Московської держави, де їх наділяли вотчинами або помістями замість покинутих земель. Я вже говорив свого часу про масові переселення новгородців у московські межі. В 1488 р. переведено було сюди понад сім тисяч житих людей. З багатьма з них, очевидно, було зроблено так само, як з боярами, житими людьми і купцями новгородськими, переселеними в московські краї наступного року числом понад тисячу «голів» за висловом літопису; усім їм дані були помістя в Московському, Владимирському, Муромському, Ростовському і інших центральних повітах. На їх місце і були послані в Новгородську землю ті боярські послужильці, про яких я зараз говорив. Такі ж переселення робились із Пскова і Вятки після їх підкорення. Так значна кількість землевласників - городян з вільних міст опинились в складі помісного дворянства по середній і нижній Оці, в Алексіні, Боровську, Муромі і т. д. б) З ускладненням приказної адміністрації і письмового канцелярського діловодства розмножувався і клас дяків з піддячими. Вони набирались переважно з грамотних людей, які належали до духовного сословія або до міського престоноароддя. Ще князь Курбський з боярською досадою писав, що більшість московських дяків його часу, найбільш відданих слуг московського государя, вийшла з «поповичів і престоноародства». Ці дяки з піддячими одержували за свою приказну службу або купували самі вотчини і по-

містя і за загальним правилом, як землевласники, повинні були відбувати ратну службу, ставлячи за себе найманих або кріпосних ратників. Діти їхні часто вже не сиділи в канцеляріях, а з своїх вотчин і помість відбували особисту ратну службу нарівні з іншими служилими людьми. е) Крім постійних служилих людей, на яких ратна служба падала *по отечеству*, як спадкова сословна повинність, московський уряд, маючи потребу в ратниках для зовнішньої оборони, набирав їх на час війни і із тяглих класів, міських і сільських. Церковні і світські землевласники, які не несли особистої ратної служби, архієрейські кафедри, монастирі, бояри, зайняті при дворі, удови посиляли із своїх земель в походи відповідне число озброєних слуг, якщо не наймали на час очоких. З міських і сільських жителів, тяглих і нетяглих, іноді набирали ратних людей по чоловіку з певного числа дворів «от отцов детей и от братьи братью и от дядь племянников». По південних містах, суміжних із степом, особливо по річці Дону, жили козаки, яких уряд також притягав до ратної служби. Всі ці розряди людей становили багатий резерв бойових сил, з якого уряд в міру потреби *добирав* ратних людей, поповнюючи цими людьми за *добором* ряди постійних служилих людей по отечеству. Так, в 1585 р. в Єпіфанському повіті 289 донських козаків одразу були поверстані в звання *дітей боярських*, які склали нижчий чин провінціального дворянства, і одержали там помісні наділи. Нарешті, приказний чоловік половини XVII ст. Котошихін у своєму описі Московської держави згадує, що в давні минулі роки, коли бували війни в державі із сусідами, московський уряд набирав ратників з людей всяких чинів, навіть з холопів і селян, з яких багато за свою ратну службу і за «полонное терпение» виходили з холопства і селянства, одержували від уряду дрібні поземельні ділянки в помісне або вотчинне володіння і таким шляхом входили в ряди дітей боярських. Такі були різноманітні тубільні струмені, які вносили до складу московського служилого люду бойові сили з різних класів суспільства.

Але як в удільні віки, так і тепер не припинявся приплив ратних слуг зза кордону, з татарських орд, з Польщі, особливо з Литви. Московський уряд іноді цілими масами приймав цих виїжджих слуг. При Василії, батькові Грозного, з князем Глинським виїхала з Литви юрба західно-русів, які цілим гніздом були опоміснені в Муромському повіті і називались «Глинського людьми» або просто «литвою». Так само в 1535 р., в правління Єлени, виїхало на

службу государя московського 300 сімей литви з дружинами й дітьми. За списками провінціальних дворян, які збереглися від часів Грозного, зустрічаємо серед поміщиків Коломенського і інших повітів «литвяков нововыезжих». Ще більший був приплив з татарської сторони. Услід за Василієм Темним, коли він вийшов з казанського полону, приїхав служити йому з загоном татар казанський царевич Касім. Близько половини XV ст. цим татарам було віддано Мещерський Городець на Оці з повітом, де серед іновірців мещери і мордви верст на 200 навколо міста опоміснена була дружина Касімова; відтоді і саме місто стало зватися іменем царевича. Так само при Грозному опоміснено було багато татарських мурз біля м. Романова на Волзі, прибутки з якого йшли на утримання цих поселенців. Багато татар, стаючи руськими поміщиками, приймали хрещення і зливались з руськими служилими людьми. В тих же провінціальних списках початку XVII ст. зустрічаємо в повітах Московському, Боровському, Калужкому і суміжних сотні новохрещенців татар: Івана Салтанова сина Турчанинова або Федора Девлеткозіна, сина Резанова і т. п., отчества яких показують, що батьки їх, ставши там поміщиками і вотчинниками, ще в XVI ст. залишались магометанами. Збереглась одна чолобитна, яка кидає деяке світло на шляхи цього переливу татарських сил до складу руського служилого люду. В 1589 р. нововийжджий татарин новохрещенець Кірейка бив чолом государеві, що виїхав він із Криму на Дон до козаків і служив там государеві з козаками 15 років, кримських людей громив і на кримських людей воювати з козаками ходив, а з Дону прийшов у Путивль і тут одружився 5 років тому; так государ змілувався б, велів би його двір у Путивлі «обілити», звільнити від податей, і йому служити царську службу разом з путивльськими білодворцями.

Племінний
склад класу

Так різнорідні були складові елементи московського військово-служилого класу. Досить важко визначити кількісне відношення між цими елементами. До нас дійшла офіціальна книга родоводу, складена в правління царівни Софії після скасування місництва, на підставі старого московського родословця і поколінних розписів, поданих в Розрядний приказ служилими людьми різних фамілій. В цій так званій *Бархатній книзі* перелічено до 930 служилих фамілій, які складали, так би мовити, основний корпус московського служилого класу, той шар, що пізніше почали називати *столбовим* дворянством. Книга не дає достатніх вказівок, за якими можна було б визначити

кількісне відношення між фаміліями щодо соціального походження їх родоначальників, але вона передає дані, без сумніву, неповні і не завжди точні, які дозволяють скласти хоча приблизне поняття про склад класу за племінним походженням його фамілій. За таким розрахунком фамілій руських, тобто великоруських, виходить 33%, походження польсько-литовського, тобто в значній мірі західноруського, 24%, походження німецького, західноєвропейського 25%, походження татарського і взагалі східного 17% і 1% залишається невизначеним.

Різноманітність складових елементів, соціальних і етнографічних, повинна була надавати служилому московському класові XV і XVI ст. надзвичайної строкатості. З часом ці такі різноманітні елементи з допомогою однакових прав і обов'язків зіллються в одно сословіє, а сословні права і обов'язки при сприянні однакового виховання, однакових понять, звичаїв і інтересів зімкнуть це сословіє в компактний однорідний шар населення, який під ім'ям дворянства надовго стане на чолі руського суспільства і залишить в ньому глибокі сліди свого впливу. Але в XVI ст. ще не було нічого подібного: кажучи про тодішній військово-служилий люд, не можна говорити про однорідне компактне сословіє. Строкатість складових елементів класу відбивалась і на його службовій організації. Різні шари його на кінець XVI ст. склали службову ієрархію, за ступенями якої служили люди розміщались «по отечеству і по службі», за родовідною знатністю і за бойовою придатністю, утворюючи кілька розрядів або чинів. Ці ступені склали три групи чинів, які горизонтально лежали одна над одною. Ось їх перелік, починаючи згори: 1) чини думні, бояри, окольничі і думні дворяни; 2) чини служили московські, тобто столичні — *стольники, стряпчі, дворяни московські, жильці*; 3) чини городові або повітові, провінціальні — *дворяни виборні, діти боярські двірські і діти боярські городові*. Дворяни виборні були найбільш заможні і справні по службі, добрані з повітових дітей боярських, які бували не в кожному повіті; вони по черзі на певний строк викликалися в Москву для виконання столичних доручень, служили молодшими офіцерами в своїх повітових загонах, разом з московськими чинами входили до складу царевого полку, коли государ сам ішов у похід, взагалі становили перехідний щабель від городових чинів до столичних. Лествиця перелічених служилих чинів XVI ст. дуже схожа на пізніший табель про ранги, проте, відрізняючись від неї тим, що службові чини нашого часу

Лествиця
чинів

набуваються, розуміється, в законному порядку, службовою підготовкою, освітнім цензом і потім особистою службою, а в Московській державі ними жалували не стільки за особисту службу, скільки «по отечеству», по службі батьків і дідів, що становила ценз генеалогічний; отже, тодішні чини в значній мірі були спадковими. Людина знатного боярського роду звичайно починала службу в чині дворянина московського, штаб - офіцера або навіть стольника, полковника, і поступово піднімалася вище. Незнатний городовий син боярський міг дослужитись до чину жильця або дворянина московського, але надзвичайно рідко піднімався вище. Значить, родовита людина починала з того, чим іноді і дуже рідко закінчувала неродовита.

Чисельність
класу

Важко визначити чисельність всього військово - служилого московського класу наприкінці XVI ст., коли завершувалось його вербування. Англійський посол Флетчер, який був у Москві в 1588 — 1589 рр., налічує до 100 000 ратників, які одержували щороку утримання і перебували на постійній службі; але він не вказує кількості численних городових дітей боярських, яких мобілізували тільки для певного походу і потім розпускали по домах. Флетчер не говорить і про служилих інородців, казанських татар, черемісів і мордву, яких Маржерет трохи пізніше Флетчера налічує до 28 000. За розрядною книгою полоцького походу 1563 р. в раті, яку повів з собою цар під це місто, налічувалося понад 30 000 бойових людей. Але книга не рахувала озброєних двірських людей, з якими йшли в похід служили поміщики і вотчинники, і тому розрядну цифру армії, яка здобула Полоцьк, треба подвоїти, якщо не потроїти; сучасники, очевидно, перебільшували, доводячи її силу до 280, навіть до 400 тисяч. В 1581 р., коли Баторій обложив Псков з гарнізоном не меншим як 30 000 чоловік, а в Новгороді стояв князь Голіцин із 40 тисячами, під Старицею у царя було за літописом зібрано 300 000. До цих мас треба додати ще багато тисяч, які захищали здобуті незадовго до того Баторієм Полоцьк, Сокол, Великі Луки і інші міста і більша частина яких загинула при здобутті цих міст. Той же французький капітан Маржерет, перераховуючи різноманітні складові частини московської раті, каже, що вони в сукупності досягають неймовірного числа (un nombre incroyable).

Зовнішнє
становище
держави

Набір такого численного військово - служилого класу супроводився глибокими змінами в суспільному ладі Московської держави. Цей набір з усіма своїми наслідками

був щільно зв'язаний з тим же основним фактом, з якого вийшли вже вивчені нами явища тих віків, тобто територіальним розширенням Московської держави. Нові кордони держави поставили її в безпосереднє сусідство із зовнішніми іноплеменними ворогами Русі — шведами, литовцями, поляками, татарами. Це сусідство ставило державу в становище, яке робило її схожою на озброєний табір, з трьох боків оточений ворогами. Йому доводилось боротись на два розтягнуті і зігнуті фронти: північно-західний, європейський, і південно-східний, звернений до Азії. На північному заході боротьба зрідка переривалась короточасними перемир'ями; на південному сході в ті віки вона не припинялась ні на хвилину. Такий стан безупинної боротьби став уже нормальним для держави в XVI ст. У Герберштейна, який спостерігав Московію при батькові Грозного, склалось таке вражіння, що для неї мир — випадковість, а не війна.

На європейському фронті точилась боротьба із Швецією і Ливонією за східні береги Балтійського моря, з Литвою — Польщею за західну Русь. В 1492 — 1595 рр. було 3 війни з Швецією і 7 воєн з Литвою — Польщею разом з Ливонією. Ці війни поглинули не менше як 50 років; отже, на заході за ці 103 роки ми круглим числом рік воювали і рік відпочивали.

Війни на північному заході

Зате на азіатській стороні точилась виснажувальна безупинна боротьба. Тут не було ні мирів, ні перемир'їв, ні правильних воєн, а йшло вічне обопільне підсилювання. Флетчер, нам уже відомий, пише, що війна з татарами кримськими, ногаями і іншими східними інородцями буває у Москви щороку. Золота Орда в XV ст. вже розпадалась і остаточно зруйнувалась на початку XVI ст. З її руїн утворились нові татарські гнізда, царства Казанське і Астраханське, ханство Кримське й орди Ногайські за Волгою і по берегах морів Азовського і Чорного, між Кубанню і Дніпром. Після завоювання Казані і Астрахані Москву найбільше непокоїв Крим через свій зв'язок з турками, які завоювали його в 1475 р. і покладали тут край пануванню генуезців, які володіли Кафою - Феодосією, Судаком — Сурожем і іншими колоніями по берегах Криму. Прикритий широкими пустинними степами, відрізаний від материка *перекопом*, широким і глибоким шестиверстним ровом, що прорізував вузький перешийок, з високим укріпленням валом, Крим утворив неприступне з сучі розбійницьке лігво. Литвин Міхалон, який писав про татар, литовців і москвитян з половини XVI ст. налічує в Криму не більше

На південному сході

як 30 тисяч кінних ратників; але до них завжди готові були приєднатись численні татарські улуси, які кочували по обширних припонтійських і прикаспійських степах від Урала до Нижнього Дунаю. В 1571 і 1572 рр. хан кримський двічі нападав на Москву з полчищами в 120 000 чоловік. Кримське ханство являло величезну зграю розбійників, добре пристосовану для набігів на Польщу, Литву і Московію. Ці набіги були її головним життєвим промыслом. Той же Флетчер пише, що татари кримські звичайно нападають на межі Московської держави раз або двічі на рік, іноді близько зеленої неділі, найчастіше під час жнив, коли легше було ловити людей, розсіяних по полях. Але нерідкі були й зимові набіги, коли мороз полегшував переправу через ріки і трясовини. На початку XVI ст. південний степ, який лежав між Московською державою і Кримом, починався скоро за старою Рязанню на Оці і за Бльцом на Бистрій Сосні, притоці Дона. Татари, сяк - так озброєні луками, кривими шаблями і ножами, рідко списами, на своїх малорослих, але сильних і витривалих степових конях, без обозу, харчуючись невеликим запасом сушеного пшона або сиру та кобилятиною, легко переносились через цей неосяжний степ, пробігаючи трохи не тисячу верст пустинного шляху. Частими набігами вони прекрасно вивчили цей степ, пристосувались до його особливостей, вигляділи найзручніші дороги, *сакми* або *иляхи*, і виробили прекрасну тактику степових набігів; уникаючи річкових переправ, вони вибирали шляхи по вододілах; головним з їх шляхів до Москви був *Муравський* шлях, який ішов від Перекопа до Тули між верхів'ями рік двох басейнів, Дніпра і Північного Дінця. Приховуючи свій рух від московських степових роз'їздів, татари підкрадались по лощинах і ярах, вночі не розводили вогню і на всі сторони розсилали спритних розвідачів. Так їм удавалось непомітно підкрадатись до руських кордонів і робити страшні спустошення. Заглибившись густою масою в населену країну верст на сто, вони повертали назад і, розгорнувши від головного корпусу широкі крила, змітали все на шляху, супроводжуючи свій рух грабежом і пожежами, захоплюючи людей, худобу, всяке цінне і зручне для перенесень майно. Це були звичні щорічні набіги, коли татари налітали на Русь раптом, окремими зграями на кілька сотень або тисяч чоловік, кружляючи біля кордонів подібно до диких гусей, за висловом Флетчера, кидаючись туди, де сподівались на здобич. Полон—головна здобич, якої вони шукали, особливо хлопчики і

дівчатка. Для цього вони брали з собою ремінні вірьовки, щоб зв'язувати полонених, і навіть великі корзини, в яких садовили забраних дітей. Полонені продавались у Туреччину і інші країни; Кафа була головним невільничим ринком, де завжди можна було знайти десятки тисяч полонених і полонянок з Польщі, Литви і Московії. Тут їх вантажили на кораблі і розвозили в Константинополь, Анатолію і в інші країни Європи, Азії і Африки. В XVI ст. в містах по берегах морів Чорного і Середземного можна було зустріти немало рабинь, які заколихували хазяйських дітей польською або руською колисковою піснюю. У всьому Криму не було іншої прислуги, крім полонених. Московські полонянки за своє вміння ткати цінилися на кримських ринках дешевше польських і литовських; виводячи живий товар на ринок низкою, цілими десятками, скутими за шпо, продавці голосно кричали, що це раби найсвіжіші, прості, нехитрі, тількищо приведені з народу королівського, польського, а не московського. Полонені приливали до Криму у такій кількості, що один єврей-мінйоло, за розповіддю Міхалона, сидючи біля єдиних воріт перекопу, які вели в Крим, і бачачи нескінченні низки полонених, що туди проводилися з Польщі, Литви і Московії, запитував у Міхалона, чи є ще люди в тих країнах, чи вже не залишилось нікого.

Взаємні рахунки і непорозуміння, які розділяли Польщу, Литву й Москву, короткозорість їх урядів і нехтування інтересами своїх народів заважали обом державам організувати дружну боротьбу із степовими хижаками. Московська держава з свого боку напружувала всі сили і винаходила різноманітні способи для оборони своїх південних кордонів. Першим з них була *берегова служба*: щороку навесні мобілізувалися значні сили на берег Оки. Розрядні книги XVI ст. яскраво змальовують тривожне життя на південних кордонах держави і зусилля уряду для їх оборони. Напроресні в Розрядному приказі закипала жвава робота. Дяки з піддячими розсилали повістки в центральні і українні повіти з наказом зібрати ратних людей, городових дворян і дітей боярських, призначаючи їм збірні пункти і збірний термін, звичайно 25 березня, день благовіщення. Посланці, зібравши ратників за списком усіх сповна, їхали з ними на государеву службу; тих, що ховалися, відшукуючи, били батогами. Городові дворяни і діти боярські виступали в похід «конны, людны и оружны», з указним числом коней, озброєних двірських людей і в указному озброєнні. Переглянувши їх

Берегова
служба

на збірних пунктах, прислані з Москви вояводи в разі тривожних звісток із степу з'єднували ратників в п'ять корпусів, *полкі*: великий полк ставав біля Серпухова, права рука біля Калуги, ліва біля Кашири, передовий полк біля Коломни, сторожовий біля Алексіна. Крім того, висувався вперед шостий полк, летючий *ертоул*, для розвідкових роз'їздів. При дальших тривожних звістках ці полки в певному порядку рушали з Оки і витягались до степового кордону. Таким способом щороку піднімалось на ноги до 65 тисяч раті. Якщо не приходило із степу тривожних звісток, полки стояли на своїх місцях іноді до глибокої осені, поки бездоріжжя не приходило їм на зміну посторожувати Московську державу від зовнішніх ворогів.

Оборонні
лінії

Другим засобом оборони було будівництво на небезпечних кордонах укріплених ліній, які не давали б татарам вдиратись в середину країни до збору полків. Такі лінії, *черти*, як вони тоді називались, складались із ланцюга городів, острогів і остріжків, обгороджених рубленими стінами або тином, стоячими заструганими зверху колодами, з ровами, валами, лісовими *засіками*, завалами з підтятих дерев в заповідних лісах — все це з метою утруднити рух степових кінних полчищ. На південно-східній стороні найдавніша з таких ліній і найближча до Москви йшла по Оці від Нижнього Новгорода до Серпухова, звідси повертала на південь до Тули і продовжувалась до Козельська. Попереду цієї лінії тягся верст на 400 від Оки під Рязанню мимо Венева, Тули, Одова, Лихвіна до ріки Жиздри під Козельськом ланцюг засік із ровами і валами в безлісних проміжках, з остріжками і укріпленими ворітьми. Друга лінія, збудована за царювання Грозного, йшла від м. Алатиря на р. Сурі, захоплюючи в свій ланцюг Темніков, Шацьк, Рязьк, Данков, Новосіль, Орел, повертаючи на південь на Новгород Сівєрський і звідси круто повертала на південний схід на Рильськ і Путивль, так само маючи попереду, де було можливо, засіки, рови, остріжки. При царі Федорі наприкінці XVI ст. виникла третя лінія, надзвичайно ламана, яка, точніше, являла три ряди городів, що поступово заглиблювались в степ, — Кроми, Лівни і Блець, Курськ, Оскол і Воронеж, Білгород і Валуйки — два останні в південних частинах теперішніх губерній Курської і Воронежської. Із збудуванням г. Борисова в 1600 р. ланцюг укріплених українських городів підійшов до середньої течії Північного Дінця, за якінебудь 15 років просунувся на південь з верхньої Оки і Тихої Сосни верст на 500—600 до лінії,

за якою недалеко починалися вже татарські кочовища. Первісне, корінне населення цих городів і острогів складалось із військового люду, козаків, стрільців, дітей боярських, різних служб служилих людей; але до них приєднувались і прості жителі з близьких городів. Старовинна повість про чудотворну курську ікону божої матері дає кілька вказівок, як будувались і заселялись ці українні міста. Курськ разом з Лівнами і Вороніжком входив до третьої оборонної лінії, в ланцюг городів, які називались «польськими» або «від поля», із степової сторони. Він виник на місці стародавнього города, який мав ту саму назву і відомий уже в XI ст. Під час Батисевої навали він був зруйнований дощенту, і відтоді весь той край запустів надовго, вкрився великими лісами, в яких розвелосся безліч звіра і диких бджіл, що приваблювали до себе промисловців з Рильська і інших навколишніх городів. Але татарські набіги перешкоджали заснуватися тут тривкому поселенню, не зважаючи на те, що недалеко від Курського городища в XV ст. з'явилась чудотворна ікона, яка збирала до себе багато богомільців. Нарешті, чутка про чудеса від ікони, що стояла в малій хатині серед пустині, дійшла до царя Федора, і він звелів у 1597 р. на городищі, яке пустувало 3½ століття, збудувати город. Чуючи, що той край повний всякого достатку, хліба, і звіра, і меду, багато народу приходило із Мценська, Орла і інших навколишніх городів і селилося в Курську і його повіті.

Одночасно з укріпленими лініями організовувалась *сторожова і станична служба*, яка була третім і дуже важливим оборонним засобом. Опишу її, як вона виконувалася близько 1571 р., коли для її упорядкування утворена була особлива комісія під головуванням боярина князя М. І. Воротинського, що склала статут тієї і другої служби. З передових городів другої і почасти третьої оборонної лінії висувались у різних напрямках на певні спостережні пункти *сторожі* і *станіці* на два, на чотири і більше кінних ратників, дітей боярських і козаків, спостерігати за рухами в степу ногайських і кримських татар, «*чтоб воинские люди на государевы украины безвестно войною не приходили*». Спостережні пункти влаштовувались від городів днів на чотири або днів на п'ять дороги. Перед 1571 р. таких сторож було 73 і вони утворили 12 ланцюгів, які сіткою тяглися від р. Сури до р. Сейма і звідси повертали на ріки Ворсклу і Північний Донець. Сторожові пункти знаходились один від одного на день, частіше на пів дня дороги, щоб можливе було постійне сполучення

між ними. Сторожі були *близькі й далекі* і називалися по городах, в яких вони виходили. Ближче до Оки, в задньому ряду, ставали сторожі деділовські, одна епіфанська, мценські і новосильські, ліворуч від них — мешчерські, шацькі і рязьські, праворуч — орловські і карачевські, південніше, далі в степ — сосенські (по р. Бистрій Сосні), від Ђльця і Лівен, донські, рильські, путивльські, і, нарешті — донецькі, найдалші. Сторожі повинні були стояти на своїх місцях нерухомо, «з коней не злазячи», переважно оберігаючи річкові броди, *перелази*, де татари лазили через ріки у своїх набігах. В той же час станичники, по два чоловіки, об'їжджали свої *урочища*, простори, доручені їм охороні верст по шість, по десять і по п'ятнадцять вправо і вліво від спостережного пункту. Виглядівши рух татар, станичники одразу давали про це знати в близькі города, а самі, пропустивши татар, *роз'їжджали*, рекогносцирували сакми, якими пройшов ворог, щоб прикинути його чисельність по глибині кінських слідів. Була вироблена ціла система передавання степових звісток сторожами і станичниками. Капітан Маржерет каже, що сторожі ставали звичайно біля великих одиноких степових дерев; один з них спостерігав з вершини дерева, інші годували осідланих коней. Помітивши пил на степовій сакмі, сторож сідав на готового коня і скакав до другого сторожового дерева, сторож якого, тільки забачивши вістуну, скакав до третього і так далі. Таким способом вістка про ворога досить швидко досягала українних міст і самої Москви.

Важність
боротьби

Так крок за кроком відвойовували степ у степових розбійників. Протягом XVI ст. рік - у - рік тисячі прикордонного населення пропадали для країни, а десятки тисяч кращого народу країни виступали на південний кордон, щоб прикрити від полону і розорення жителів центральних областей. Якщо уявити собі, скільки часу і сил матеріальних і духовних гинуло в цій одноманітній і грубій, тяжкій погоні за лукавим степовим хижаком, навряд чи хто спитає, що робили люди Східної Європи, коли Європа Західна досягала своїх успіхів у промисловості і торгівлі, в співжитті, в науках і мистецтвах.

Питання
про устрій
служилого
класу

Господарський і військовий устрій служилого класу був узгоджений як з умовами зовнішньої боротьби, так і з наявними економічними засобами держави. Постійні зовнішні небезпеки створили для московського уряду необхідність численної збройної сили. В міру того як ця сила набиралась, виникало і все настійливіше вимагало

розв'язання питання, як утримувати цю озброєну масу. В удільні віки утримання нечисленного служилого люду при князівських дворах забезпечувалося трьома головними джерелами. То були: 1) грошове утримання, 2) *вотчини*, придбанню яких служилими людьми допомагали князі, 3) *кормління*, прибутки з певних урядових посад, на які призначались служилі люди. В XV і XVI ст. ці удільні джерела були вже недостатні для господарського забезпечення дедалі зростаючого служилого класу. Виникала гостра потреба в нових економічних засобах. Але московське об'єднання північної Русі не дало таких засобів, не супроводилось помітним піднесенням народного добробуту; торгівля і промисловість не зробили значних успіхів. Натуральне господарство панувало й далі. Успішним збиранням Русі московський государ-хазяїн придбав один новий капітал: то були обширні простори землі, пустої або жилої, населеної селянами. Тільки цей капітал він і міг пустити в обіг для забезпечення своїх служилих людей. З другого боку, властивості ворогів, з якими доводилось боротись Московській державі, особливо татар, вимагали швидкої мобілізації, постійної готовності зустріти ворога на кордонах. Звідси природно виникала думка розсіпати служилих людей по внутрішніх, особливо по крайніх областях з більшою чи меншою густотою, залежно від їх потреби в обороні, зробити із землевласників живу загороду проти степових набігів. Для цього і придались обширні земельні простори, придбані Московською державою. Отже, земля стала в руках московського уряду засобом господарського забезпечення ратної служби; служиле землеволодіння стало основою системи народної оборони. Із цього поєднання народної оборони з землеволодінням виробилась *помісна система*. Ця система виступає в історії руського суспільного ладу з половини XV ст. другим корінним фактом, який вийшов з територіального розширення Московської держави, вважаючи першим фактом посилений набір численного служилого класу. В нашій історії небагато фактів, які мають таке значення в утворенні державного порядку і суспільного побуту, яке мала ця помісна система. До її вивчення ми й переходимо.

ЛЕКЦІЯ XXXII

Помісне землеволодіння.— Думки про походження помісного права.— Походження помісного землеволодіння.— Помісна система.— Її правила.— Помісні і грошові оклади.— Помісне верстання.— Прожитки.

Помісне
землеволо-
діння

Помісною системою ми називаємо порядок служилого, тобто зобов'язаного ратною службою землеволодіння, який встановився в Московській державі XV і XVI ст. В основі цього порядку лежало *помістя*. Помістям у Московській Русі називалась ділянка казенної або церковної землі, надана государем або церковним закладом в особисте володіння служилій людині з умовою служби, тобто як винагорода за службу і разом як засіб для служби. Подібно до самої служби, це володіння було тимчасовим, звичайно довічним. Умовним, особистим і тимчасовим характером своїм помісне володіння відрізнялось від *отчини*, яка становила повну і спадкову земельну власність свого володільця.

Думки про
походження
помісного
права

Походження і розвиток помісного землеволодіння — одне з найважчих для вивчення і найважливіших значенням питань в історії російського права і державного устрою. Зрозуміло, що історики-юристи наші багато займались цим питанням. З висловлених ними думок наведу дві найбільш авторитетні. Неволін у своїй *Истории российских гражданских законов* допускає існування такого умовного землеволодіння і навіть правил для нього до половини XV ст., до князювання Івана III. Але основи помісного права, на його думку, виступають тільки з часів цього великого князя, коли входить у вжиток і саме слово *помістя*, і в розвитку помісної системи із цих основ Неволін вважає можливим участь грецького впливу, візантійського державного права, провідником якого в московське державне життя був шлюб Івана III з грецькою царівною. «Принаймні,— каже Неволін,— слово *помістя* складене на взірєць грецького *τοπιον*: так називались у Візантійській імперії

поземельні ділянки, які давались особам від уряду з умовою військової служби і переходили під тією ж умовою від батька до дітей». Але прикметник від слова *помістя* з'являється в староруській мові раніше появи царівни Соф'ї на Русі: в окружному посланні митрополита Іони 1454 р. *помісними* називаються удільні князі в протилежність великим. Тому навряд чи термін і поняття руського помістя були наслідують слова і інституту візантійського державного права. Інший історик, Градовський, дає питання більш складне розв'язання. Помісне володіння передбачає верховного власника, якому земля належить як невід'ємна власність. Російське державне життя в перший період нашої історії не могло, мовляв, виробити ідеї такого верховного землевласника: руський князь того часу вважався государем, але не власником землі. Поняття про князя як верховного землевласника виникло тільки в монгольський період. Руські князі, як представники влади хана, користувались в своїх уділах правами, які мав хан на всьому підвладному йому просторі. Потім руські князі успадкували від хана ці державні права в свою цілковиту власність, і ця спадщина захитала основу приватної власності. Але Градовський, як і Неволін, пояснюючи походження помісної системи, говорить власне про походження *помісної права*, ідеї помісного, умовного володіння землею. Але право і заснована на ньому система суспільних відносин — два цілком різні історичні моменти. Не входячи в розгляд спірного питання про походження права, зупиню вашу увагу тільки на фактах, які пояснюють розвиток системи.

Як і все в Московській державі, помісне землеволодіння виникло ще в удільний час: воно мало своє первісне джерело в поземельному господарстві московського князя. Щоб пояснити походження такого землеволодіння, треба пригадати знову склад суспільства в удільному князівстві. Ми бачили, що при дворі удільного князя було два роди слуг: 1) слуги *вільні*, військові, 2) слуги *двірні*, дворцеві, які називалися ще «слугами під двірським». Слуги вільні становили бойову дружину князя і служили йому за договором. Зобов'язання, які вони на себе брали, не поширювались на їхні вотчини: службові відносини слуг вільних були цілком відособлені від відносин поземельних. Слуга вільний міг покинути князя, якому він служив, і перейти на службу до іншого князя, не втрачаючи своїх володільницьких прав на вотчину, яка знаходилася в покинутому князівстві. Цей поділ службових і поземельних

Походження помісного землеволодіння

відносин слуг вільних дуже точно і послідовно проведений в договірних грамотах князів удільного часу. Так, у договорі синів Калита 1341 р. молодші брати кажуть старшому Семенові: «а боярам и слугам вольным воля; кто поедет от нас к тебе или от тебе к нам, нелюбья ны не держати». Це значить, що коли слуга вільний покине службу при дворі одного брата і перейде до другого, залишений брат не повинен мстити за це слугі, що його покинув. Отже, вільна служба не зв'язувалась із землеволодінням. Слуги під двірським, дворецьким, становили господарську службу князя. Ця служба, навпаки, звичайно зумовлювалась землеволодінням. Слуги двірні були ключники, тіуни, різні дворецьві прикажчики, псарі, конюхи, садівники, бортники і інші ремісники і робочі люди. Вони різко відрізнялись від слуг вільних, військових, і князі в договорах зобов'язувалися не приймати їх, як і чорних людей, тобто селян на військову службу. Одні з цих слуг двірних були особисто вільні люди, інші належали до холопів князя. Тим і другим удільний князь за їх службу або для забезпечення справного її відбування давав ділянки землі в користування. Відношення таких слуг до князя по землі зображене в духовній грамоті удільного князя серпуховського Володимира Андрійовича 1410 р. Князь - заповідач говорить тут про своїх двірських людей, яким роздані були землі в користування, що хто з тих бортників, садівників, псарів не захоче жити на тих землях, «ин землци лишен, поди прочь, а сами сыну князю Ивану не надобе, на которого грамоты полные не будет, а земли их сыну князю Ивану». Люди, на яких не було повної грамоти, — це слуги особисто вільні, не холопи *повні*. Грамота князя Володимира хоче сказати, що для тих і других дворецьких слуг, як вільних, так і холопів, користування княжою землею нерозривно зв'язане було із службою по князівському господарству. Навіть особисто вільні слуги щодо своїх дворецьких обов'язків ставали неповноправними, не могли, наприклад, придбати землі в повну власність на вотчинному праві, на якому володіли землею слуги вільні. В тій же духовній князя Володимира серпуховського ми читаємо умову: «а что мои ключники некуйленные, а покупили деревни за моим ключом, сами ключники детям моим не надобе, а деревни их детем моим, во чьем будут уделе». Значить, ці ключники були особисто вільні люди; служачи князеві, вони купували села в його князівстві, тобто набували їх у власність; але ця власність не визнавалась повною; як тільки набувальники покидали службу при князі, вони, не вважаючи на свою особисту

свободу, позбавлялись куплених ними сіл. Староруська юридична норма «по ключу по сільському холоп», не позбавляючи їх особистої свободи, обмежувала їх право землеволодіння. Отже, різні роди служби при дворі удільного князя винагороджувались різними способами. Це була одна з відмінностей, що різнила службу вільну від двірної. Вільні слуги одержували від князя за свою службу *корми* і *доводи*, тобто прибуткові адміністративні і судові посади; за договірними грамотами князів той слуга і визнавався вільним, «кто в кормленьи бывал и в доводе». Навпаки, слуги двірні не призначались на такі прибуткові посади: служба їх винагороджувалась земельними дачами, тільки з умовою служби, або правом набувати землі куплею з тією ж умовою. З половини XV ст., з московським об'єднанням північної Русі, стались важливі зміни в устрої служилого класу. Поперше, служба слуг вільних, залишаючись військовою, перестає бути вільною, стає обов'язковою: вони позбавляються права покидати службу великому князеві московському і переїжджати в уділи, а тим паче за руський кордон. Разом з тим слугам військовим, які перестали бути вільними, московський государ за їх службу дає землі на особливому праві, відмінному від вотчинного. Перший час такі землі не називались ще помістями, але володіння ними мало вже умовний характер. Такий характер особливо виразно виявляється в одному зауваженні духовної грамоти великого князя Василя Темного в 1462 р. Одним з найретельніших бойових слуг цього князя в боротьбі з Шемякою був якийсь Федір Басенок. Мати великого князя Софія Вітовтівна дала цьому Басенку два своїх села в Коломенському повіті, надавши синові своєму після смерті її розпорядитись цими селами. Син у своїй духовній і пише про села Басенка, що після смерті Басенка ці села мають відійти до його великої княгині—дружини. Значить, села, пожалувані слугі вільному, дані були йому тільки в довічне володіння: це — одна з ознак і ознака істотно володіння помісного. Нарешті, по-третє, дворцева служба, яка в удільні віки так різко відрізнялась від вільної, військової, з половини XV ст. стала плутатись з останньою, сполучатись із службою ратною. Слуги двірні, як і колишні слуги вільні, однаково почали зватися служилими людьми московського государя і ходити в походи нарівні з ними. Тим і другим слугам уряд роздавав казенні землі в користування цілком на тому ж праві, на якому одержували їх слуги двірні XIV ст., тільки з умовою ратної служби, якої раніше не відбували

останні. Скоро сталися ці зміни в службових відносинах і служилому землеволодінні, це землеволодіння набуло характеру помісного. Земельні дачі, зумовлені дворцевою і ратною службою колишніх вільних і дворцевих слуг, і дістали в XV і XVI ст. назву *помість*.

Отже, повторю, помісне володіння розвинулось із землеволодіння дворцевих слуг при удільних князях і відрізнялось від цього землеволодіння тим, що зумовлювалось не тільки дворцевою, а й ратною службою. Ця відмінність стає помітною з половини XV ст.: не раніше цього часу помістя набуває значення засобу забезпечення як дворцевої, так і ратної служби; а втім, тоді ж обидва ці роди служби зливаються, втрачають юридичну різницю. З тієї пори виникає юридична ідея помістя, як земельної ділянки, що забезпечує державну службу служилої людини, ратну чи дворцеву — байдуже. З того ж часу, тобто з другої половини XV ст., помісне землеволодіння складається в струнку й складну систему, виробляються точні правила опоміснювання, роздачі земель у помісне володіння. Ці правила стали необхідні, коли уряд, створивши посиленім набором численну озброєну масу, почав упорядковувати її утримування земельними дачами. Сліди посиленої і систематичної роздачі казенних земель у помісне володіння помітні вже в другій половині XV ст. До нас дійшла переписна книга Вотської п'ятини Новгородської землі, складена 1500 р. В двох повітах цієї п'ятини, Ладозькому і Ореховському, зустрічаємо по цій книзі вже 106 московських поміщиків, на землях яких знаходилось близько 3 тисяч дворів з 4 тисячами селян і двірських людей, які жили в них. Ці цифри показують, як похапцем ішло опоміснювання служилих людей, і якого розвитку досягло московське помісне володіння на північно-західній окраїні держави, в Новгородській землі, протягом якихнебудь двадцяти років після завоювання Новгорода. У названих повітах Вотської п'ятини за вказаною книгою навряд чи не більша половина всієї орної землі була вже у володінні поміщиків, переведених із центральної Московської Русі. Сліди такого ж посиленого розвитку помісного володіння зустрічаємо і в центральних повітах держави. Від перших років XVI ст. збереглося кілька межових грамот, які розмежовують московський і найближчі до нього повіти один від одного. По границях цих повітів грамоти вказують поряд з вотчинниками силу дрібних поміщиків; це були дяки з піддядими, псарі, конюхи, — словом, ті ж дворцеві слуги, яким у XVI ст. князі давали землі в користування за службу. В XVI ст.

служилі люди іноді опоміснювались одночасно цілими ма-
сами. Найбільш відомий випадок такого опоміснення від-
носиться до 1550 р. Для різних служб при дворі уряд тоді
набрав з різних повітів 1000 найбільш справних служилих
людей з городових дворян і дітей боярських. Служилим
людям, яких служба прив'язала до столиці, потрібні були
для господарських потреб підмосковні вотчини або помістя.
Цій тисячі набраних по повітах для столичної служби слу-
жилих людей уряд і роздав помістя в Московському і най-
ближчих повітах, приєднавши до цієї маси кілька людей
вищих чинів, бояр і окольничих, в яких не було підмосков-
них. Розміри помісних ділянок були неоднакові і відпо-
відали чинам поміщиків; бояри і окольничі одержували
по 200 четвертей ріллі в полі (300 десятин в 3 полях); дво-
ряни і діти боярські і городові, поділені на кілька статей
або розрядів, одержали по 200, 150 і по 100 четвертей в
кожному полі. Отже, 1078 служилим людям різних чинів
того року роздано було одразу 176 775 десятин ріллі в
3 полях. Незабаром після завоювання Казані уряд привів
у порядок помісне володіння і поземельну службу, склав
списки служилих людей з поділом їх на статті залежно
від розмірів помісного володіння і окладів грошового
утримання, яке відтоді приведене було в правильне спів-
відношення з розміром ратної служби. До нас дійшли
урывки цих списків, складених близько 1556 р. Тут при
імені кожної служилої особи зазначено, скільки в неї
вотчини і помістя, з яким числом двірських людей повинна
вона з'являтися на службу і в якому озброєнні та розмір
призначеного їй окладу грошового утримання. З цього
часу помісне володіння і є стрункою і складною системою,
яка ґрунтується на точно визначених і сталих правилах.
Викладу схематично основи цієї системи, як вони вста-
новились на початок XVII ст.

Поземельним влаштуванням і всіма поземельними від-
носинами служилих людей завідував особливий центральний
заклад—*Помісний* приказ, як приказ *Розрядний* завідував їх
військово - службовими відносинами, наскільки ті й другі
відносини були тоді розмежовані. Служилі люди воло-
діли землею *по місцю* служби, як і служили *по місцю*, де
володіли землею: так можна розуміти слово *помістя*, яке б
не було походження цього терміну і, здається, так само
розуміли його в нас і в старовину. Служба прив'язувала
служилих людей або до столиці, або до певної області.
Тому й служилі люди поділялись на два розряди: до пер-
шого належали вищі чини, які служили «з Москви», а

Правила
системи

також *вибір* з міст, про який в нас вже була мова. Другий розряд становили нижчі чини, які служили «із городів», городові або повітові дворяни і діти боярські. Московські чини, крім помість і вотчин в далеких повітах, повинні були мати по закону підмосковні дачі. Городові дворяни й діти боярські одержували помістя переважно там, де служили, тобто де повинні були захищати державу, утворюючи місцеву землевласницьку міліцію. Службові обов'язки служилої людини падали не тільки на її помістя, а й на вотчину; отже, служба була не помісна, а поземельна. В половині XVI ст. була точно визначена сама міра служби з землі, тобто тягар ратної повинності, який падав на служилу людину по його землі. За законом 20 вересня 1555 р. з кожних 100 четей доброї, ужої ріллі в полі, тобто із 150 десятин доброї орної землі повинен був з'являтися в похід один ратник «на коні і в доспіху повному», а в далекий похід з двома кіньми. Землевласники, в яких було понад 100 четвертей ріллі в помістях і вотчинах, виводили з собою в похід або виставляли, якщо не йшли самі, відповідну ріллі кількість озброєних двірських людей. Помісні оклади або наділи призначались «по отечеству й по службі» за родовитістю служилої особи і за якістю його служби, а тому були дуже різноманітні. До того ж *новикові*, який починав службу, звичайно давали не весь оклад одразу, а тільки частину його, роблячи потім надбавки по службі. Тому *оклади* відрізнялись від *дач*. Розміри тих і других визначались різними умовами. Оклади були прямо пропорціональні чинам: чим вищий чин служилої людини, тим більший її помісний оклад. Розмір дачі зумовлювався розміром вотчини і тривалістю служби; дачі були обернено пропорціональні вотчинам: чим значніша була вотчина в служилої людини, тим менша її помісна дача, бо помістя було власне підмогою або заміною вотчини. Нарешті, і до окладу, і до дачі робились *придачі* залежно від тривалості і сиравності служби. Всі ці умови схематично можна виразити так: *оклад по чину, дача по вотчині і службовому віку, придача і до окладу, і до дачі — за кількістю і якістю служби.*

Помісні
оклади

Такі загальні риси помісної системи. Звертаючись до подробиць, знаходимо вказівки, що люди вищих чинів, бояри, окольничі і думні дворяни, одержували помістя від 800 до 2000 четвертей (1200 — 3000 десятин), стольники і дворяни московські — від 500 до 1000 четвертей (750 — 1500 десятин). В царювання Михаїла був виданий закон, що забороняв призначати стольникам, стряпчим і дворя-

нам московським помісні оклади понад 1000 четвертей. Оклади провінціальних дворян і дітей боярських були ще різноманітніші залежно від чинів, тривалості служби, густоти служилого населення і запасу придатних для опоміснювання земель в тому чи іншому повіті: наприклад, у Коломенському повіті за книгою 1577 р. нижчий оклад — 100 четвертей, вищий — 400; 100 четвертей, як ми бачили, визнавались мірою, ніби одиницею вимірювання службової повинності служилої людини. Якщо ж за тією ж книгою обчислити середній оклад коломенської служилої людини, одержимо 289 десятин ріллі; але в Рязьському повіті, який мав густіше служиле населення, середній оклад знижується до 166 десятин. А втім, розмір помісного окладу мав дуже умовне, навіть фіктивне господарське значення: помісні дачі далеко йому не відповідали. За коломенською книгою 1577 р. першому по списку синові боярському, як найбільш справному, призначено вищий оклад в 400 четвертей ріллі, а на ділі в коломенських помістях, які йому належали, лічилось справжньої ріллі тільки 20 четвертей, та «перелогу і лісом поросло» 229 четвертей. Рілля запускалась під переліг і навіть під чагарник і ліс через брак господарських засобів, реманенту і робочих рук у землероба, але й тоді вона вважалась частиною орного наділу при призначенні помісного окладу і при розрахунку відношення помісного окладу до дачі. Переступимо трохи за межі вичуваного часу, щоб наочніше бачити різницю між окладами і дачами. По книзі Бєлевського повіту 1622 р. лічиться 25 чол. вибору, який становив вищий розряд повітових служилих людей: це були найбільш заможні і справні служилі люди повіту, які одержували вищі помісні оклади і дачі. Оклади бєлевським виборним дворянам за тією книгою визначені були в розмірі від 500 до 850 четей. Окладна кількість землі, призначеної цим дворянам, досягає 17 000 четвертей (25 500 десятин); тим часом в дачах, тобто в дійсному володінні за ними лічилось тільки 4133 четі (6200 десятин). Отже, дачі становили тільки 23% окладного призначення. Візьмемо ще книги двох повітів, які входили в одну господарську смугу з Бєлевським, щоб бачити, як при однакових або схожих географічних і господарських умовах різноманітілись помісні дачі: середнє помістя в дачі для всіх городових дітей боярських Бєлевського повіту — 150 десятин, Бєльчського — 123 десятини, Мценського 68 десятин. Нарешті, з книг тих же повітів можна бачити відношення землеволодіння вотчинного до помісного, принаймні, в тих же верх

нбоокських повітах: вотчини становили в Белевському повіті 24% всього служилого городового землеволодіння, в Мценському 17%, в Єлецькому 0,6%, а в Курському додамо, навіть 0,14%, тоді як у Коломенському повіті, якщо судити тільки по одному Большому стану, за коломничанами і дітьми боярськими інших міст лічилося за писцевою книгою 1577 р. вотчин 39% всього служилого городового землеволодіння, не рахуючи того, чим володіли там церковні заклади і люди вищих столичних чинів. Отже, чим далі на південь, в глиб степу, тим більше вотчинне володіння відступало перед помісним. Запам'ятаємо цей висновок: він пояснить нам багато чого при вивченні суспільного складу і економічних відносин в південних і центральних повітах держави.

Оклади грошові

До окладу помісного звичайно давався грошовий в певній пропорції. Про грошове утримання служилим людям говорить уже Герберштейн, звістки якого стосуються часів батька Грозного; можливо, що ця підмога помісній службі робилась і раніше, ще за діда Грозного. Розміри грошових окладів залежали від тих же умов, якими визначались оклади помісні; тому повинно було існувати певне відношення між тими і другими. По документах XVI ст. важко вловити це відношення, але в XVII ст. воно стає помітне. Принаймні, в списках служилих людей того століття зустрічаємо зауваження, що певній людині «справлен поместный оклад против денежного жалованья». Тоді ж установилося правило збільшувати грошовий оклад в зв'язку з помісним: «денежная придача без поместные не бывает». Приказна людина половини XVII ст. Котошихін говорить, що грошовий оклад призначався по карбованцю на кожні п'ять четей окладу помісного. А втім, з документів видно, що ця пропорція і тоді не додержувалась незмінно. І грошові оклади, подібно до помісних, не завжди відповідали справжнім дачам, були зв'язані з характером і ходом самої служби. Люди вищих чинів, постійно зайняті столичною службою або щороку мобілізовані, одержували визначені їм грошові оклади словна і щороку; навпаки, діти боярські городові одержували його за часів Герберштейна через два роки в третій, за Судебником 1550 р.— або в третій же, або в четвертий рік, а одна московська пам'ятка початку XVII ст. зауважує, що городовим дітям боярським, коли служби немає, дають грошове утримання раз на п'ять років і навіть рідше. Взагалі грошове утримання, як підмога до помісних прибутків, видавалась служилим людям, коли треба було поставити їх на ноги,

приготувати до походу. При ослабленні службового тягара грошовий оклад видавався зменшеним, наприклад, наполовину, «вполю», а то й зовсім не видавався, якщо служила людина займала посаду, що давала їй прибуток або звільняла її від виконання ратної повинності. Про служилих людей вищих чинів, які одержували щорічне утримання, в книгах писалось, що вони «емлют жалованье из чети», а про нижчих городових — «емлют жалованье с городом». Під *четьми* розумілись фінансові прикази, між якими розподілено було грошове утримання служилих людей. То були чети Устюжська, Галицька, Владимирська, Костромська, Новгородська. Одержували утримання «с городом» городові діти боярські, коли треба було підготувати їх до мобілізації.

Уже в XVI ст. дворянська служба ставала сословною і спадковою повинністю. За Судебником 1550 р. від цієї повинності вільні були тільки ті діти боярські і їхні сини, які ще не вступили на службу, яких відставляв від служби сам государ. Тоді ж установився і порядок передачі цієї повинності від батьків дітям. Поміщики, які служили з помість і вотчин, якщо вони були, держали при собі до певного віку і готували до служби своїх синів. Дворянин XVI ст. починав свою службу звичайно з 15 років. До цього він лічився в *недорослях*. Як тільки приходив час служити і він був записаний в служилий список, він ставав *новиком*. Тоді його, залежно від перших службових кроків, *вертали* помістям, а від дальших успіхів і грошовим окладом *новичним*, до якого потім бували придачі за службу, доки новик не ставав справжньою служилою людиною з повним *звершеним* окладом грошового утримання. Верстання новиків було двоєке: у *відвод* і в *припуск*. Старших синів, які дозрівали на службу, коли батько ще зберігав сили служити, вертали у відвод, відокремлювали від батька, наділяючи їх окремими помістями; одного з молодших, якому надходив час служити, коли батько вже старів, припускали до нього в помістя як заступника, до якого після смерті батька разом з землею переходили і його службові обов'язки; звичайно він ще за життя батька ходив за нього в походи, «служив з батьківського помістя». Іноді кілька синів володіли спільно батьковим помістям, маючи в ньому свої виті, частки.

Такі були головні правила помісного верстання. З ча- Пржитки сом виробились заходи для забезпечення сімей, що залишалися після служилих людей. Коли вмирала служила людина, її помістя вже в XVI ст. нерідко залишали за

недорослями - сиротами, якщо не було неверстаного дорослого сина, якому разом з батьковим помістям після смерті батька передавали й піклування про малолітніх братів і сестер. Але із помістя виділялись певні частки на прожиток (пенсію) удові і дочкам померлого, удові до смерті, другого заміжжя або до постригу, дочкам до 15 років, коли вони могли вийти заміж: в 1556 р. було вказано «більше 15 років за дівками помістя не держати». Але якщо на той строк у дівчини знаходився жених із служилих же людей, вона могла записати на нього свій прожиток. Так, у служилій сім'ї всі діти служили: досягши призовного віку, син — на коня захищати батьківщину, дочка — під вінець готувати резерв захисників. Розмір прожитків залежав від роду смерті поміщика, що покидав пенсіонерок. Якщо він умирав вдома своєю смертю, удові його виділялось 10% з його помістя, дочкам по 5%; якщо ж його було вбито на поході, ці оклади прожитків подвоювались.

Такі головні основи помісної системи. Тепер вивчимо її вплив.

ЛЕКЦІЯ XXXIII

Найближчі наслідки помісної системи.—I. Вплив помісного принципу на вотчинне землеволодіння. Мобілізація вотчин у XVI ст.—II. Помісна система як засіб штучного розвитку приватного землеволодіння.—III. Утворення повітових дворянських товариств.—IV. Поява служилого землевласницького пролетаріату.—V. Несприятливий вплив помісного землеволодіння на міста.—VI. Вплив помісної системи на долю селян.

Я виклав основи помісної системи в тому вигляді, якого вона набула на початок XVII ст. Розвиток цієї системи служилого землеволодіння супроводився різноманітними і важливими наслідками, які сильно відчувались в державному і народногосподарському побуті не тільки стародавньої, але й нової Русі, відчуються ще й досі. В нашій історії дуже небагато фактів, які робили б більш глибокий переворот як у політичному складі, так і в господарському побуті суспільства. Я перелічу тепер тільки найближчі з цих наслідків, які встигли виявитись вже наприкінці XVI ст.

I. Помісне землеволодіння змінило юридичний характер землеволодіння вотчинного. Зміна ця була зроблена поширенням на вотчинне землеволодіння принципу, на якому побудоване було землеволодіння помісне. В удільний час, як ми бачили, державна служба, точніше, вільна служба при дворі князя не була зв'язана із землеволодінням. Поземельні відносини боярина і вільного слуги строго відокремлювались від його особистих службових відносин до князя; вільний слуга міг служити в одному уділі і володіти землею в другому. Цим строгим розмежуванням поземельних і службових відносин в удільні віки зумовлювалось тодішнє державне значення землі. Тоді земля платила, несла тягло; служили тільки особи. Це правило застосовувалося так послідовно, що бояри і вільні слуги, які купували землю чорних людей, тобто селян, що жили на казенній князівській землі, повинні були тягти тягло разом

Помістя
і вотчина

з селянами, бо інакше втрачали куплені землі, які повертались чорним людям даром. Так само панська рілля, яку служилий землевласник орав на себе своїми двірськими людьми, підлягала загальним земельним повинностям, і тільки в другій половині XVI ст. частина її, пропорціонально помісному окладові володільця, *обілялась*, звільнялась від тягла. В тому й другому випадку привілейоване становище служилого землевласника по службі не відбивалось на його землеволодінні. Тепер служба зв'язувалась із землею, тобто службові повинності розподілялись на особи по землі. Тому тепер поряд із землею *платящою* з'явилась *земля служасца*, або точніше кажучи, земля платяща в руках служилої людини ставала і землею служасцою. Завдяки цьому сполученню служби з землею сталася двояка зміна у вотчинному землеволодінні: 1) обмежено було право придбання вотчин, тобто обмежено було коло осіб, які мали це право; 2) обмежено було право порядкування вотчинами. Як тільки державна служба, як повинність, стала падати на особи по землі, утвердилась думка, що хто служить, той повинен мати землю. На цій думці і була побудована помісна система. Прямим наслідком цієї думки було друге правило: хто володіє землею, той повинен служити. В удільний час право земельної власності належало на Русі всім вільним класам суспільства; але як тільки запанувало указане правило, внесене принципом помісного володіння, землеволодіння на особистому вотчинному праві повинне було стати привілеєм служилих осіб. Ось чому у Московській державі XVI ст. ми вже не зустрічаємо в цивільному суспільстві землевласників - вотчинників, які б не належали до служилого класу. Вотчини церковні не були особистою власністю, а належали церковним закладам; а втім, і вони відбували ратну повинність через своїх церковних слуг, які подібно до государевих служилих людей одержували помістя від цих закладів. Отже, хто володіє землею в Московській державі на вотчинному праві, той повинен був служити або переставав бути земельним вотчинником. Далі обмежено було право порядкування вотчинами. На вотчинне землеволодіння накладалась службова повинність в однаковій мірі, як і на землеволодіння помісне. Отже, вотчиною могла володіти тільки особа фізична або юридична, здатна відбувати військову службу особисто або через своїх озброєних слуг. Звідси закон почав обмежувати право порядкування вотчинами, щоб перешкодити їх переходові до рук, нездатних до служби, або перешкодити їх виходові з рук здатних, тобто запо-

бігти ослабленню службової придатності служилих фамілій. Це обмеження поширилось і на право відчуження і право заповідання вотчин, саме родових, тобто спадкових, а не придбаних. Держава старалась забезпечити і підтримати службову придатність не тільки окремих осіб, але й цілих служилих фамілій. Звідси й випливали обмеження, яких зазнавало право відчуження і заповідання родових вотчин. Ці обмеження найбільш повно викладені в двох законах 1562 і 1572 рр. Обидва ці укази обмежували право відчуження вотчин князівських і боярських. Князі і бояри за цими законами не могли продавати, міняти, взагалі будьяким способом відчужувати свої старовинні спадкові вотчини. На ділі допускались випадки, коли вотчинники могли продавати свої родові вотчини, а втім, ні в якому разі не більше половини; але це дозволене відчуження обмежувалось правом викупу родових вотчин родичами. Це право визначене вже в Судебнику царя Івана і в додаткових до нього указах. Відчуження родових вотчин зумовлювалось мовчазною згодою родичів. Вотчинник, продаючи родову вотчину, відмовлявся від права викупати її за себе і за своїх низхідних потомків. Бічні родичі, підписуючись свідками на купчій, цим самим відмовлялись від права викупу проданої вотчини, але це право зберігалось за іншими родичами, які не давали своїх підписів на купчій; вони могли викупити продану вотчину протягом 40 років. До того ж родич, який викупив свою родову вотчину, позбавлявся вже права дальшого відчуження її в чужий рід, а був зобов'язаний передавати її шляхом продажу або заповідання тільки членам своєї фамілії. Ще більше обмежено було одержання в спадщину родових вотчин. Вотчинник міг відказати свою вотчину низхідним потомкам або, якщо їх не було, найближчим бічним родичам, розуміючи під останніми ступені спорідненості, які не допускають шлюбу; але право заповідання, як і право одержання в спадщину по закону, обмежено було небагатьма поколіннями, саме могло поширюватись тільки до четвертого коліна, тобто не далі бічних внучат: «а дале внучат вотчин не отдавать роду». Вотчинник міг відказати свою вотчину або тільки частину вотчини, якщо вона була велика, своїй дружині, але тільки на прожиток, в тимчасове володіння, не даючи їй права дальшого порядкування; після припинення цього володіння заповідане відходить до государя, а душу вдови «велит государь из своея казны устроить». Нарешті, законом 1572 р. заборонено було вотчинникам відказувати свої вотчини «по

душі» у великі монастирі, «де вотчин багато». Завдяки цим обмеженням вотчинне землеволодіння значно наблизилось до землеволодіння помісного. Як легко помітити, усі викладені обмеження викликані були двома цілями: підтримати службову придатність служилих фамілій і не допускати переходу служилих земель в руки, нездатні до служби або незвичні до неї. Остання мета прямо висловлювалась в указах XVI ст., які обмежували право заповідання. Ці укази виправдували накладувані ними обмеження тим, щоб «у службі шкоди не було, і земля із служби не виходила б». Такий був перший наслідок помісної системи, який відбився на юридичному значенні вотчинного землеволодіння. Вотчина подібно до помістя переставала бути повною приватною власністю і ставала володінням зобов'язаним, умовним.

Мобілізація вотчин

А втім, треба застерегти, що це обмеження прав вотчинного землеволодіння не було виключно справою землеволодіння помісного: принаймні, чи не більша частина князівських вотчин XVI ст. зазнала впливу ще іншої умови, яка обмежувала також ці права. Останні прискорені кроки державного об'єднання Московської Русі зробили в середовищі служилих людей і значної частини нетитулованих бояр швидко мобілізацію земельної власності. В цьому рухові брали участь не тільки державні розрахунки московського уряду, але й господарські міркування самих служилих землевласників. Тоді у великій кількості зникали вотчини, якими володіли здавна, успадковані від батьків і дідів, у великій кількості почали з'являтися вотчини нові, недавно куплені, виміняні, найчастіше пожагувані. Завдяки цьому рухові юридичне поняття про приватну цивільну вотчину, яке зав'язалося у період удільного дроблення Русі або успадковане від попередніх віків, але яке ще не встигло устоятися, укріпитися при недавньому пануванні родового володіння,— тепер це поняття внову замутилось і захиталось. Причина цього хитання позначилась і в законі 1572 р., в якому від старовинних вотчин боярських відрізані вотчини «государского данья», тобто жалувані государем, і про них постановлено, що в разі бездітної смерті власника з ними слід робити, як зазначено в жалуваній грамоті: якщо грамота затверджує вотчину за боярином з правом передачі дружині, дітям і родові, так і робити; якщо ж у грамоті вотчина написана тільки самому бояринові особисто, то після смерті його вона повертається до государя. А втім, і ця умова мала деякий внутрішній зв'язок з помісним землеволодінням,

випливала з міркувань або інтересів державної служби. Обидві умови вели до того, що вотчина, подібно до помістя, переставала бути цовною приватною власністю і ставала володінням зобов'язаним, умовним.

II. Помісне землеволодіння стало засобом штучного розвитку приватного землеволодіння на Русі. Величезну кількість казенної землі роздано було служилим людям на помісному праві. При справжній обробці історії руського землеволодіння не можна визначити точно кількісне відношення помісних земель до вотчинних ні в XVI, ні в XVII ст. Можна тільки догадуватись, що вже на кінець XVI ст. помісне землеволодіння набагато кількісно переважало вотчинне. Навіть там, де можна припускати давній і посиленний розвиток вотчинного землеволодіння, воно в першій половині XVII ст. поступалось перед помісним: у Московському повіті по книгах 1623 — 24 р. за поміщиками лічилось 55% всієї служилої землі, яка там значилась. Спираючись на це дане, зроблю трохи фантастичний розрахунок, який має значення не історичного висновку, а тільки методологічного прийому, що допомагає уявити хоча приблизні розміри виучуваного факту. Я вже наводив звістку літопису про 300 тисяч ратників, зібраних царем Іваном під Старицею наприкінці війни з королем Баторієм. В цій масі, напевне, було не мало людей даточних, рекрутів із неслужилих класів; тому зменшимо її на одну третину. За кожним служилим ратником в поході вважалось по закону 150 десятин ріллі, не беручи до уваги лугової землі. Знаємо також, що серед провінціального дворянства вотчини зустрічаються дуже рідко; та й не дуже багате на них було і дворянство столичне, навіть більшість боярства. Тому в складі 30 мільйонів десятин орної землі, яку можна припускати за 200 - тисячною раттю, зібраною під Старицею, помісної землі можна вважати далеко більше половини. При тодішній території Московської держави і особливо при тодішніх розмірах лісової площі на ній можна з такого примірного розрахунку уявити собі, яка відносно величезна кількість придатної ріллі через опоміснення перейшла до служилих людей на кінець XVI ст., тобто за 100 з чимсь років. Бажано було б хоч приблизно розрахувати, скільки сільських робочих сил займала вся ця кількість землі, що перейшла до служилих володільців. Звернемося знову до звісток XVII ст. Сам Котошихін відомовляється навіть приблизно прикинути, скільки було селян за всіма служилими людьми його часу; він тільки каже, що за іншими боярами було по 10, по 15 і більше

Штучний розвиток приватного землеволодіння

тисяч селянських дворів. Але він наводить кілька цифр, які допомагають з'ясувати справу. За його словами, казенних і дворцевих земель за царювання Олексія залишалось дуже небагато: казенних або чорних не більше 20 тисяч, дворцевих не більше 30 тисяч селянських дворів. Вся решта населених земель перебувала вже в приватному володінні; з них за церковними властями, патріархом і єпископами лічилось 35 тисяч дворів, за монастирями — близько 90 тисяч. Але за переписними книгами 1678 — 79 р. усіх селянських дворів лічилось 750 тисяч або трохи більше; виключивши 175 тисяч дворів церковних, казенних і дворцевих, за служилими людьми всіх чинів можна вважати близько 575 тисяч, тобто понад $\frac{3}{4}$ усієї кількості селянських дворів. Для нас тепер не важно, скільки було помісних і скільки вотчинних селян за часів Котошихіна і за переписом 1678 — 79 р. У другій половині XVII ст. вже завершався давно розпочатий двобічний процес перетворення помість у вотчини і злиття помість з вотчинами. Поперше, помісне володіння поступово прямо перетворювалось у вотчинне через вислугу. Важливі державні заслуги служилої особи нагороджувались тим, що певна частка його помісного окладу, звичайно 20%, жалувалась йому у вотчину. Крім того, дозволялось поміщикам купувати в казни помісні землі у вотчину. Поряд із цими окремими переходами одного виду землеволодіння в другий йшло поступове загальне злиття обох видів. Якщо основи помісного володіння проникали у вотчинне, то й помістя сприймало особливості вотчини. Землю, нерухоме майно примушували виконувати роль грошей, заміняти грошове утримання за службу. Тому помістя всупереч своїй юридичній природі особистого і тимчасового володіння прагнуло стати фактично спадковим. За порядком верстання і опоміснення, що встановлювався вже в XVI ст., помістя або ділилось між усіма синами поміщика, або закріплялось тільки за молодшими, яким час уже настав служити, або переходило до малолітніх дітей у вигляді прожитку. Ще від 1532 р. збереглась духовна, в якій заповідач просить виконавців духовної клопотатись про передачу його помістя його дружині і синові, а в одній духовній 1547 р. брати - спадковці нарівні з вотчиною батька поділили між собою і його помістя. Закон 1550 р., опоміснюючи під Московю відому тисячу служилих людей, установив, як правило, перехід підмосковного помістя від батька до сина, придатного до служби. Бували випадки і менш прямого одержування в спадщину: одне помістя перейшло від батька

до сина, після якого воно було закріплене за його матір'ю, а після неї дісталось її онукові. На початку XVII ст. помістя іноді прямо заповідаються дружинам і дітям, як вотчини, а при царі Михайлі був узаконений перехід помістя в рід, якщо поміщик умирав бездітним. Звідси вже при Михайлі появляється в указах зовсім непомісний вираз *родові помістя*. Крім заповідання поступово входила в звичай і полегшувалась законом *міна помість*. Потім дозволене було *здавання* помість зятям у вигляді приданого або родичам і навіть стороннім людям із зобов'язанням годувати здавальника або здавальницю, а в 1674 р. відставні поміщики дістали право здавати помістя і за гроші, тобто продавати їх. Так до права користування, яким напочатку обмежувалось помісне володіння, приєдналися і права порядкування і, якщо на кінець XVII ст. закон щільно наблизив помістя до вотчини, то в поняттях і практиці помісних володільців між обома видами землеволодіння зникла всяка різниця. Нарешті, у XVIII ст. за законами Петра Великого і імператриці Анни помістя стали власністю володільців, остаточно злилися з вотчинами, і саме слово *поміщик* набуло значення земельного власника із дворян, замінивши собою слово *вотчинник*; це також показує, що помістя було переважаючим видом земельного володіння в Московській державі. Отже, без помісної системи, шляхом природного народногосподарського обороту в нас не утворилося б стільки приватних земельних власників, скільки їх було у XVIII ст. Щодо цього помісна система мала для руського дворянства те саме значення, якого набуло для селян Положення 19 лютого 1861 року: цим Положенням штучно, при сприянні держави, створено селянське землеволодіння, тобто величезна кількість землі на правах власності передана селянським громадам.

III. Розвиток помісного землеволодіння створив повітові дворянські товариства, місцеві, землевласницькі корпорації. Даремно утворення таких товариств вважають справою законодавства XVIII ст., імператриці Катерини II переважно. Місцеві дворянські товариства були вже готові в XVI ст. Коли треба було «розібрати» дворян і дітей боярських певного міста, тобто зробити їм огляд, поверстати їх помісними окладами або роздати їм грошове утримання, і якщо це відбувалось на місці, а не на стороні, не в Москві і не в іншому збірному пункті, городові служилі люди з'їжджалися в своє повітове місто. Тут вони обирали із свого середовища *окладників*, людей надійних і тямущих, чоловіка по 10, по 20 і більше на повіт, і брали

Повітові
дворянські
товариства

з них присягу, що вони про своїх товаришів всю правду казатимуть командирам або уповноваженим, які провадили розбір або верстання. Ці присяжні окладники показували про повітових служилих людей, хто який отечеством і службою, які за ким помістя і вотчини, до якої хто придатний служби, до *полкової*, похідної, кінної, або до *городової*, *облогової*, пішої, скільки в кого дітей і якого віку, як хто служить, чи з'являється в похід з належним *службовим нарядом*, тобто встановленим числом ратних людей і коней і в узаконеному озброєнні, «хто до служб лінивий за бідністю і хто лінивий без бідності» і т. п. При одержанні грошового утримання служилі люди повіту зв'язувались між собою порукою. Звичайно за кожного ручився «в службі і в грошах» хтонебудь з окладників, так що в кожного окладника підбирався загін, зв'язаний його порукою, немов його взвод. А втім, і рядові дворяни і діти боярські бували поручителями. Іноді порука набувала більш складного вигляду: за Венюкова ручилось троє сослуживців, він в свою чергу ручився за кожного із своїх поручителів і ще за четвертого товариша; так самісінько робив і кожний з цих чотирьох. Так порука складалась в ланцюг поручителів, що охоплював весь служилий повіт. Можна гадати, що в доборі ланок цього ланцюга, як і в поруці окладників, брало участь сусідство по землеволодінню. Це була порука не *кругова*, як у податних селянських громадах, де кожний ручився за всіх і всі за кожного, а порука *сусідська*, так би мовити, *ланцюгова*, рука з рукою або плече з плечем, відповідно до військового і поземельного устрою служилих людей. Нарешті, повітове дворянство через своїх уповноважених брало досить широку участь у місцевому управлінні. Такими уповноваженими були *городові прикащики*, яких обирали по одному або по два на повіт дворяни і діти боярські «всім городом» або «всією землею», тобто усією повітовою сословною громадою. Як представник місцевої військової і землевласницької громади, *городовий прикащик* дивився за міськими укріпленнями і видав податі й повинності, які падали на землеволодіння і мали пряме або побічне відношення до оборони повітового города і до справ місцевого дворянства, зобов'язаного обороняти свій город, як його найближчий гарнізон; прикащик розподіляв ці податки і повинності і наглядав за їх збиранням і відбуванням, стежив за будуванням і ремонтом міських укріплень і заготівлею військових припасів, збирав «пошошних людей» з тяглого населення на військові потреби і т. д. Крім того, *городовий прикащик* був дворянським

асистентом на суді намісника, як улюблені старости і цілувальники були присутні на тому ж суді від тяглих земських громад. Він же тимчасово виконував іноді судові обов'язки намісника і різні поліційні доручення, охороняв спірне майно, оберігав землевласників від намісницької сваволі. Словом, він вів різноманітні поточні справи місцевого управління, які так чи інакше стосувались місцевого дворянського товариства і служилого землеволодіння, був свого роду повітовим предводителем дворянства. З часом повітові дворянські товариства набули й деякого політичного значення: повітові дворяни всім містом звертались до государя з чолобитними про свої потреби; дворянські окладники були депутатами на земських соборах і клопотались перед центральним урядом про потреби своїх товариств. Отже, служба і сполучене з нею служиле землеволодіння були зв'язками, якими скріплялись повітові дворянські товариства.

IV. Посилений розвиток помісного землеволодіння створив у служилому середовищі шар раніше непомітний, який можна назвати служилим землевласницьким пролетаріатом. Чим більше розмножувався служилий клас, тим більше виснажувались земельні засоби московського уряду. Це виснаження походило від різних причин. У помісному роздачу спершу йшли дворцеві землі, які були в безпосередньому розпорядженні государя для потреб його дворця, а також вотчини, які з різних причин втрачали своїх володільців, наприклад, конфісковані. Потім у помісний обіг увійшли і землі *чорні*, казенні, прибутки з яких ішли на загальнодержавні потреби. Такий перехід чорних земель у приватне володіння пояснюється тим, що помістя, як засіб утримування служилих людей, заміняли кормління: у поземельних описах XV — XVI ст. зустрічаємо заборону віддавати певні землі в помістя, бо з них ішов корм намісникові. Розробка всіх цих земель була дуже слаба: за приблизним розрахунком, що ґрунтується на уривчастих даних, тільки п'ята частина цих земель експлуатувалась — землеробська праця знемагала перед лісом і болотом. До того ж географічне розташування земель, зручне для опоміснювання, не відповідало стратегічним цілям, на які була розрахована помісна система. Поміщикові, більше ратникові, ніж сільському господареві, потрібна була земля *придатна*, з вигідною ріллею і вгіддями, і *живуца*, населена, з достатніми робочими селянськими руками, а земель, які поєднували в собі обидві ці зручності, було тоді на середній Оці і на північ

Поява служилого землевласницького пролетаріату

від неї не так багато. Але з завоюванням Казанського царства, в міру пересування передових оборонних ліній в глиб безлюдних, хоч і родючих степів, обидві ці зручності поєднувались дедалі рідше і опоміснювання дедалі більше утруднювалось: на землі, яка потребувала і ратника, і сільського господаря, доводилось садовити масу поміщиків, яким було не до сільського господарства. До цього прибавилась нова незручність, створена тим же розширенням державної території на південь і південний схід. З половини XVI ст. виявляється посилений вплив сільського населення з центрального суглинку на південний донський, верхньо-донецький і середньоволзький чорнозем. Цей вплив обіцяв господарську опору служилим людям, які там опоміснювались; але при першій зустрічі на дикому степовому полі і селянин новоселець, і поміщик - переведенець, відчуваючи однакову потребу один в одному, не могли одразу поладнати один з одним у відносинах землевласника і оброчника - орендатора. Ми зараз побачимо, як вони влаштувались. Цей же вплив розширив площу пустопорожніх земель в центральних, порівняно густо населених повітах. Але такі невпорядковані землі неохоче розбирались під помістя: вони вимагали капіталу, бажання і вміння їх розробити; всього цього бракувало служилим людям того часу. Ось чому помісні дачі рідко дорівнювали окладам, і тому ж у документах другої половини XVI ст. зустрічаємо силу новиків, які справно служили по кілька років, але залишались безпомісними, не могли підшукати або одержати придатних помість. Одне зіставлення наочно вкаже, наскільки потреба в придатній для опоміснення землі перевищувала її наявність. При розборі, верстанні і роздачі грошового утримання складались книги або списки повітових служилих людей, які називались *десятьями*, з поділом служилих людей на чини і *статті*, розряди, і з зазначенням їх помісних і грошових окладів, а також їх *служби* (зброї, похідних слуг і коней). За коломенською десятнею 1577 р. призначено було дворянам і дітям боярським Коломенського повіту окладного помісного наділу 84 тис. десятин. Але в цьому повіті дуже багато землі лічилося за монастирями, боярами і інших чинів людьми, які не належали до дворянського товариства повіту. Простір Коломенського повіту в XVI ст. навряд чи набагато перевищував теперішні його межі, а за статистичними даними 1880 - х років ріллі в цьому повіті було всього 102 тисячі десятин. Навряд чи дачі коломнчан могли бути доведені до окладних розмірів із земель Коломенського

повіту. На кінець XVI ст. вже сильно відчувався брак придатної землі для опоміснювання, і на це скаржились у Москві Флетчерові в царювання Федора. Уряд змушений був дедалі більше скорочувати помісні дачі і навіть оклади. Наприкінці цього століття серед провінціального дворянства зустрічаємо надзвичайно дрібних поміщиків, в яких оклади падали нижче граничної межі, встановленої по закону для поставки одного озброєного кінного ратника (150 десятин), визначали по 120 і по 60 десятин окладу. Ще мізерніші бували дачі, які наближались вже до селянських ділянок: зустрічаються поміщики з 30, 22, навіть з 10 десятинами орної землі. Так утворилась значна маса бідних провінціальних дворян, безпомісних або малопомісних. Десятні повітового дворянства XVI ст. з зазначеними в них відзивами окладників дають багато переконливих вказівок на успіх, з яким розвивався цей дворянський пролетаріат. Багато поміщиків у своїх помістях не мали жодного селянського двору, жили самими своїми дворами «однодвірками»; звідси пізніше пішли клас і звання *однодвірців*. В десятнях зустрічаємо такі заяви окладників: такий от син боярський «худ (малопритатний, погано озброєний), не служить, от служби отбыл, на службу ходит пеш»; другий «худ, не служить, служби отбыл и вперед служить нечем и поместья за ним нет»; третій «худ, не служить и поместья за ним нет и служить нечем, живет в городе у церкви, стоит дьячком на клиросе»; четвертий «не служить, от служби отбыл, служба худа, служить ему вперед нечем и поруки по нем нет, поместья сказал 15 четей»; п'ятий «обнищал, волочится меж двор»; шостий «жил во крестьянех за Протасовим, поместья за собою сказал 40 четей»; сьомий «мужик, жил у Фролова в дворниках, портной мастеришко; бояре осматривали и приговорили из службы выкинуть вон».

V. Помісне землеволодіння справило несприятливий вплив і на інші класи руського суспільства. Насамперед воно підірвало розвиток руських міст і міської промисловості. В XVI ст. зустрічаємо в центральних і північних повітах держави немало міст із значним посадським, торговельно-промисловим населенням. Чим далі на південь, тим рідше ставало це населення; у найближчих до степу містах, в області верхньої Оки і верхнього Дона навіть зовсім не зустрічаємо посадських людей. Міста цього краю — суто військові, укріплені поселення, які наповнювались служилим людом різних чинів. Але й згодом, коли південний кордон відсунувся далеко на південь, в цих

Помістя
і місто

містах туго осідало торговельно - промислове населення. Помісна система, захоплюючи масу служилих людей з міста на село, позбавляла міську промисловість і міську ремісну працю збуту і попиту, головних, найбільш прибуткових споживачів. Служили люди, обживаючись в своїх помістях і вотчинах, старались завести своїх двірських ремісників, все необхідне одержувати на місці, не звертаючись до міста. Отже у міських торгівців, ремісників і робітників зникав цілий клас замовців і споживачів. Ось чим, між іншим, пояснюється надзвичайно повільний, млявий ріст наших міст і міської промисловості в XVI — XVII ст., і не тільки в південній заокській, але й у центральній оксько-волзькій смузі.

Поміщики і селяни

VI. Ще важливіший вплив помісної системи на становище селянського населення: вона підготувала радикальну, навіть фатальну зміну в долі цього класу. Ще раз нагадаю вам, що завоювання царств Казанського і Астраханського відкрило руській землевласницькій праці обширні простори *дикого поля*, необробленого степового чорнозему по верхній Оці, верхньому Дону і по обидві сторони середньої Волги. На окраїнах, які відсувались все далі, будувались нові укріплені *лінії*, куди переводились служилі люди з внутрішніх міст і де вони одержували помістя. Для заселення своїх пустинних степових дач вони шукали селян - наймачів і робітників. Навзустріч цим шуканням із старих центральних областей ішов посилений переселенський рух селян, які шукали чорноземної цілини. Але з половини XVI ст. уряд з фінансових і поліційних міркувань почав обмежувати свободу селянських переселень. «Старим тяглецям», які вже обсадили на своїх місцях і були записані в писцеві книги, як відповідальні дворовласники, а тому називались «людьми письменими», заборонено було переходити на інші землі; тих, хто перейде, велено було вертати в покинуті ними села. Це було не особисте закріпачення селян, а поліційне прикріплення їх до місця проживання, що, як побачимо, зовсім не те саме і навіть виключало одне одного. Але селянський двір мав тоді дуже громіздкий склад: при дворовласниках, які були записані в книги і відповідали за податну справність дворів, жили за їхнім тяглом крім їхніх дітей ще невідокремлені брати, племінники, також захребетники, сусіди і підсусідники, люди «нетяглі і неписьменні». Таких людей землевласникам і дозволялось переманювати на свої пустища і старі селища. Але ці люди, які жили доти за чужими господарствами, сідали на нові місця з порожніми руками, мали

потребу в обзаведенні, в позичці і підмозі. Цими людьми переважно і заселялись численні нові помістя на обширній смузі на південь від середньої Оки, між першою і другою оборонною лінією і навіть південніше, по Бистрій Сосні, верхньому Осколу і верхньому Дінцю. Так маса захребетників, які жили за чужим тяглом, ставала самостійними господарями. Отже, розвиток помісної системи на степових окраїнах вів до *розрідження селянського двору*, до спрощення його особового складу в центральних повітах. Але звідки брались у степових поміщиків засоби для господарського обзаведення бездомних насельників їх пустинних помість? Ми вже знаємо, що ще за батька Грозного служили люди періодично одержували грошове утримання. В 1550 -х роках, коли із скасуванням кормлїнь для них закривалось таке важливе джерело утримування, встановлені були нові грошові оклади, очевидно, підвищені. З десятиень другої половини XVI ст. можна бачити, що грошові оклади встановлювались в оберненому відношенні до прибутковості нерухомого майна служилих людей; тому крайних степових поміщиків окладали вище порівняно із землевласниками населених внутрішніх повітів. До нас дійшли від того часу десятині п'яти поокських і заокських повітів (Муромського, Коломенського, Каширського, Рязького і Єпіфанського) з зазначенням грошових окладів. Книги стосуються до 1590 -х років, крім коломенської (1577 р.). За цими книгами пересічно припадало одноразової грошової дачі по 1830 крб. на повіт. За законом 1555 р. городовим дворянам і дітям боярським грошове утримання роздавалось раз на чотири або три роки; але в другу половину царювання Грозного, коли точилась майже безперервна війна, при учаснені і розширених мобілізаціях роздавали утримання городовим і в коротші строки. Ми приймемо для розрахунку трирічну роздачу. В 15 таких роздач в 1555 р. до кінця століття на кожний з п'яти повітів припало пересічно по 27450 крб., а в переводі на наші гроші (за пропорцією 1 : 60) приблизно по 1 647 000 карбованців. Приймемо ці повіти за прїдмірні. На вказаній смузі між першою і другою укріпленою лінією, тобто між середньою Окою і висотою Алатир — Орел, в теперішніх губерніях Рязанській, Тульській і Орловській із суміжними частинами сусідніх губерній, наприкінці XVI ст. можна налічити до 26 повітів. Отже, в укавані 45 років казна перевела на середню Оку і далі на південь у помісні садиби до 43 мільйонів карбованців на наші гроші, а якщо взяти до уваги повіти за другою лінією, які заселялися тоді ж, в губерніях Курьській, Там-

бовській, Воронзькій, Сибірській, то цю суму можна збільшити, принаймні, ще наполовину. З цього грошового фонду, такого значного для тодішнього московського бюджету, заокські поміщики засновували на дикому полі свої *садиби* з 20, 30, 60, 75, 80 десятинами садибної землі, на якій садили і обзаводили села зайшлих селян з людей «неписьмених і нетяглих». Як справа господарських, колонізаторських зусиль поміщиків, ці садиби рано набували характеру спадкових маєтків, звичайно цілком переходили до вдов з малолітніми синами своїх упорядників, а якщо останні були убиті на службі, то і з чоловіковим грошовим окладом; син-недоросль до досягненні службового віку повинен був з «помєстья отцовы усады служба служить и мать кормить». В цих заокських помістях особливо виразно проявились дві характерні риси помісної системи: рішуче переважання дрібного землеволодіння і прагнення закріпити поземельні зобов'язання селян особистою борговою залежністю. Захребетник великого селянського двору, перетворений в самостійного дворовласника через неоплатну панську позичку, опинявся на степовій цілині в безвихідному стані. Поблизу не було великих маєтків, ні церковних, ні боярських, власникам яких вигідно було підтримувати селянське право виходу, переманюючи до себе чужих селян; переселенця, який заборгував дрібному поміщикові, викупити було нікому, а зійти «на поле», у степ, у «вільні козаки» ні з чим, не маючи зброї і навички до неї. Можна гадати, що в заокських поміщицьких садибах раніше, ніж будьде, зустрілись умови, які зав'язали перший вузол кріпосної неволі селян, становище яких в XV і XVI ст. буде предметом наших дальших занять.

ЛЕКЦІЯ XXXIV

Питання про монастирські вотчини.— Поширення монастирів.— Монастирі в північно-східній Росії.— Пустинні монастирі.— Монастирі-колонії.— Колонізаторська діяльність Троїцького Сергієвого монастиря.— Значення пустинних монастирів. Староруський місяцеслов.— Староруська агіографія.— Склад і характер староруського життя.— Мирські монастирі.— Засновники пустинних монастирів.— Мандрівництво і оселення пустинника в пустині.— Пустинний братський монастир.

Минулої години, викладаючи наслідки помісної системи, я вказав на труднощі, які виявилися в її впорядкуванні вже на кінець XVI ст.: це брак придатної для опоміснювання землі. Брак цей відчувся з двох сторін. На степовому півдні, де державі потрібно було особливо багато військово-служилих людей, уряд мав для їх господарського забезпечення обширні простори землі родючої, але мало заселеної, яка ще потребувала посиленого господарського обзаведення. В центральних повітах землі, менш родючі, були досить заселені і обзаведені, але їх уже мало залишалось в розпорядженні уряду. Тут панувало велике вотчинне землеволодіння, боярське і церковне. У вивчуваний нами період, коли встановлювалась помісна система, особливо успішно розвивалося у Московській Русі землеволодіння монастирське, створюючи державі своїми успіхами великі труднощі в справі забезпечення військово-служилого класу. Це привело московський уряд до сутички з церковною ієрархією: посталі питання про церковні, власне, про монастирські вотчини. Але з цим питанням, за його значенням для держави тільки економічним, аграрним, сплелось стільки різноманітних інтересів політичних, соціальних, церковно-моральних, навіть богословських, що воно розрослося в цілий державний і церковний рух, який вніс багато поживлення в життя Московської Русі, надав особливого характеру цілому вікові нашої історії. Тому цей рух важливий сам по собі, незалежно від свого зв'язку з економічними по-

Питання про монастирські вотчини

потребами держави. Ухилення в бік, на яке я зважуюсь, трохи виправить прогалини нашого вивчення. Досі ми так наполегливо зосереджували нашу увагу на фактах політичних і економічних, що тепер, коли ці самі факти втягують нас в інші глибші течії суспільного життя, нам важко відмовитись іти за ними.

Пристаючи до вивчення питання про монастирські вочини, насамперед мимоволі запитуєш себе, як могло трапитись, що громади людей, які зрікалися світу і всіх його благ, стали в нас володарями обширних земельних багатств, які обмежували державу. Умови такого земельного збагачення староруських монастирів з'ясовуються в історії їх поширення і побудування. Ознайомлю вас з ходом того і другого, перш ніж повернусь до самого питання.

Поширення
монастирів

Чернецтво появилось на Русі разом із християнством. Митрополит Іларіон, перший із руських посвячених в цей сан (в 1051 р.), згадуючи близький до нього час запровадження християнства при Володимирі Святому, писав в одному із своїх творів, що вже тоді «монастирєве на горах стає». Які саме монастирі розумів митрополит, скільки їх було за князя Володимира і як вони були побудовані, — це залишається невідомим. Писемні звістки про окремі монастирі з'являються з князювання Ярослава I. Слідкуючи за поширенням виявлених монастирів, помічаємо, що спершу вони йдуть услід за русько-християнським життям, а не ведуть його за собою, не вносять його в межі, доти йому чужі. Тому в перші два століття християнського життя Русі ми зустрічаємо найбільше монастирів в центральній смузі тодішньої Руської землі по середньому і верхньому Дніпру, по Ловаті і Волхову, де найбільше згущене було руське населення і з найменшими труднощами поширювалось християнство. З 70 монастирів, відомих до кінця XII ст., на цю смугу припадає до 50. Найретельніше сбзаводяться монастирями найстаріші суспільні центри, які панували над кінцями стародавнього річкового «пути из варяг в греки», Київ і Новгород; до кінця XII ст. в першому відомо 15 монастирів, в другому до 20; решта розкидані по другорядних обласних осередках південної і північної Русі, якими були Галич, Чернігів, Переяславль Руський, Смоленськ, Полоцьк, Ростов, Владимир на Клязьмі і ін. Майже всі ці монастирі туляться всередині міст або тиснуться до їх стін, не заходячи від них далеко в степову або лісову глушину.

Але будучи покищо супутниками, а не провідниками християнства, монастирі цим самим з особливою чутливістю

відбивали переживи історичного життя. Щодо цього, слідкуючи за географічним поширенням монастирів, помічаємо велику різницю між першими століттями християнського життя Русі: з 20 монастирів, відомих до XII ст., тільки 4 зустрічаємо в північній Русії, відокремлюючи її від південної рисою по широті м. Калуги; навпаки, з 50 відомих нових монастирів XII ст. південній Русії належить тільки 9. Числом монастирів Новгород, бачили ми, перебив першість у самого Києва; але майже всі монастирі, якими він наповнювався і оточувався, належать вже до XII ст. Разом з русько-християнським життям швидко розширюється коло монастирів і в інших краях північної Русії: вони появляються в Смоленську, Пскові, Старій Руссї, Ладозі, Переяславлі Заліському, Суздалі, Володимирі на Клязьмі.

Указавши, як рухом монастирів позначився вплив руського життя з півдня на північ, що почався в XII ст., я в подальшому огляді обмежує монастирями північно-східної Русії, з якої потім утворилась Московська держава і де виникло питання про монастирське землеволодіння. Тут в XIII ст. продовжує розширятися коло міських і приміських монастирів, указуючи на розмноження центрів суспільного життя. У згаданих вже північних містах до монастирів, які існували раніш, прибавляються нові, і в той же час заснуються перші монастирі в інших містах: Твері, Ярославлі, Костромі, Нижньому Новгороді, Устюзі, Москві. Удільне дроблення північно-східної Русії сприяє цьому поширенню монастирів. У багатьох містах, де раніше не сиділи князі, встановлюються князівські столи. Перший князь нового уділу старався прикрасити свою резиденцію хоча б одним монастирем: місто, особливо столично-князівське, не вважалось впорядженим, якщо не мало монастиря і собору.

Але з XIII ст. помічаємо важливу зміну в способі розповсюдження монастирів і саме на півночі. Досі майже всі монастирі як у південній, так і північній Русії, говорив я, будувались в містах або в їх найближчих околицях. Рідко появлялась *пустинь*, маленький монастир, який виникав далеко від міст, в пустинній, незаселеній місцевості, звичайно серед глухого лісу. В перші століття нашого християнського життя пустинництво розвивалось у нас дуже туго; пустинний монастир промайне рідким, випадковим явищем серед міських і приміських монастирів. Більше ніж із 100 монастирів, відомих до кінця XIII ст., таких пустинок не налічуємо й десятка, та й з тих більшість

Монастирі на північному сході

Пустинні монастирі

припадає саме на XIII ст. Зате в XIV ст. рух в лісову пустиню розвивається серед північного руського чернецтва швидко й сильно: пустинні монастирі, що виникли в цьому столітті, числом порівнялись з новими міськими (42 і 42), в XV ст. перевищили їх більш як удвоє (57 і 27), в XVI ст. в $1\frac{1}{2}$ раза (51 і 35). Отже, за ці три століття було збудовано в межах Московської Русі, наскільки відомо, 150 пустинних і 104 міських і приміських монастирів.

Монастирі -
колонії

Міські і пустинні монастирі розрізнялись між собою не самою тільки зовнішньою обстановкою, але й суспільним значенням, духом побуту, що складався в тих і других, навіть здебільшого самим походженням. Міські і приміські монастирі звичайно створювались побожним усердям вищих церковних ієрархів, також князів, бояр, багатих городян, — людей, які залишались осторонь від заснованих ними монастирів, не входили до складу скликаного ними монастирського братства. Ктитори оббудовували монастир, скликали братію і давали їй засоби для прожиття. Живучи серед миру, в щоденних з ним стосунках і для його релігійних потреб, такі монастирі і називались «мирськими». Другі мали більш самобутне походження, засновувались людьми, які, зрікшись світу, йшли в пустиню; там ставали керівниками братства, що до них збиралося, і самі разом з ним вишукували засоби для збудування і утримування монастиря. Інші засновники таких пустинних монастирів ставали пустинниками прямо з миру, ще до постригу, подібно до преподобного Сергія Радонежського; але більшість проходила чернецький іспит в якомунебудь монастирі, звичайно також пустинному, і звідти потім йшли для лісової самоти і створювали нові пустинні монастирі, що були ніби колоніями старих. Три чверті пустинних монастирів XIV і XV ст. були такими колоніями, утворились через виселення їх засновників з інших монастирів, здебільшого пустинних же. Пустинний монастир виховував у своєму братстві, принаймні, у найбільш сприйнятливих його членах, особливий настрій; складався особливий погляд на завдання чернецтва. Засновник його колись пішов у ліс, щоб спастись у німій самоті, переконаний, що в миру серед людської «молвы» це неможливо. До нього збирались також шукачі німої тиші і організовували пустинку. Суворість життя, слава подвигів притягала сюди здалеку не тільки богомільців і вкладників, але й селян, які оселялись навколо дедалі багатшого монастиря, як релігійної і господарської своєї опори, рубали навколишній ліс, ставили починки і села, розчищали ниви і «искажали

пустынню», за висловом життя преп. Сергія Радонежського. Тут монастирська колонізація зустрічалась з селянською і була їй мимовільним дороговказом. Так на місці одиної хатини пустинника виростав багатолюдний, багатий і шумний монастир. Але серед братії нерідко траплявся учень засновника, який тяжився цим нечернечим шумом і багатством; вірний духові і традиції свого вчителя, він з його ж благословення ішов від нього в незайману пустиню, а там тим же порядком виникав новий лісовий монастир. Іноді це робив навіть не раз і сам засновник, кидаючи свій монастир, щоб у новому лісі повторити свій попередній досвід. Так, з одиначних роз'єднаних місцевих явищ складався широкий колонізаційний рух, який, виходячи з кількох центрів, протягом чотирьох століть проникав в найнепрístupніші ведмежі закутки і вкривав монастирями обширні лісові хащі середньої і північної Росії.

Деякі монастирі стали особливо діяльними метрополіями. Перше місце між ними займав монастир Троїцький Сергіїв, який виник в сорокових роках XIV ст. Преп. Сергій був великий організатор монастирів: своїм смиренням, терплячою увагою до людських потреб і пристрастей і неослабною працьовитістю він умів не тільки встановити в своєму монастирі зразковий порядок чернечого співжиття, але й виховати в своїй братії дух самовідданості і енергії подвижництва. Його закликали будувати монастирі і в Москву, і в Серпухов, і в Коломну. Він користувався всякою нагодою завести монастир, де вважав це за потрібне. В 1365 р. великий князь Димитрій Донской послав його в Нижній Новгород мирити князів - братів Костянтиновичів, які сварилися, і на шляху, мимохідь, він знайшов час в глушині Гороховського повіту, на болоті при р. Клязьмі, організувати пустинку, збудувати в ній храм св. Тройці і оселити «старцев пустинних отшельников, а питались они лыками и сено, по болоту косили». Монастир Сергія і розвинув широку колонізаторську діяльність: у XIV ст. з нього вийшло 13 пустинних монастирів - колоній і 2 в XV ст. Потім його ослабла діяльність щодо цього продовжували його колонії і колонії колоній, переважно монастир преп. Кирила Білозерського, який вийшов із заснованого преп. Сергієм підмосковного Симонового монастиря (наприкінці XIV ст.). Взагалі протягом XIV і XV ст. із Сергієвого монастиря або з його колоній утворилось 27 пустинних монастирів, не кажучи про 8 міських. Цими колоніями і намічені були головні напрями монастирської колонізації в ті два століття і почасти навіть у XVI ст. Якщо ви про-

Троїцький
Сергіїв
монастир

ведете від Троїцького Сергієвого монастиря дві лінії, одну по р. Костромі на р. Вичегду, другу по р. Шекні на Білоозеро, цими лініями буде окреслений простір, куди з кінця XIV ст. посилено спрямовувалась монастирська колонізація з монастирів центрального межиріччя Оки — Волги і їх колоній. Невеличкі лісові річки, притоки Костроми, верхньої Сухони і Кубенського озера, Нурма — Обнора, Монза, Лежа з Комелою, Пельшма, Глушиця, Кушта унизувались десятками монастирів, засновники яких виходили з Троїцького Сергієвого монастиря, з Ростова (св. Стефан Пермський), з монастирів Каменного на Кубенському озері і Кирилового Білозерського. Вододіл Костроми і Сухони, вкритий тоді дрімучим Комельським лісом, став руською заволзькою Фіваїдою. Рух ішов смугами по ріках, не додержуючи географічної послідовності, роблячи широкі стрибки від Троїцького Сергієвого монастиря до Білоозера (монастир Кирила Білозерського), а з Білоозера прямо на Соловецький острів, зливаючись з бічною течією, яка йшла туди ж до Білого моря з Новгорода. У другій половині XV ст. монастирська колонізація перейшла з Білозерського краю в басейн р. Онеги: пострига Кирилового монастиря преп. Олександр Ошевнів поставив Ошевенський монастир на північ від Каргополя на притоці р. Онеги, одержавши допомогу від піклувальників з Новгорода, а тим часом ще в 1429 р. більш ранній пострига того ж монастиря, Савватій, поставив першу келію на Соловецькому острові, де незабаром після його смерті вихідець з Новгорода Зосіма організував знаменитий Біломорський монастир. Колонія більш рання іноді заходила в певному напрямі далі пізніших. В проміжках між метрополіями і цими ранніми колоніями і між смугами колоній залишалось багато закутків таких же пустинних, як і дальші простори, в які ще не проникала ні селянська, ні навіть монастирська колонізація. Вихідці з різних монастирів в своїх пустинних шуканнях звертались часом і до цих обійдених проміжних закутків. Так тривала справа і в XVI ст. У перестававших дрімати, але все ще глухих лісах по Шекні і її притоках, по Костромі з Нурмою — Обнорою, по Сухоні з її притоками Песью Деньгою і Маркушею, появляються нові монастирські точки. Старі метрополії висилають сюди нові колонії; інші колонії в свою чергу стають діяльними метрополіями. Заснований наприкінці XV ст. на р. Нурмі монастир преп. Корнілія Комельського, вихідця з монастиря преп. Кирила Білозерського, в XVI ст. висунув засновників 6 нових монастирів на береги Обнори, Білоозера, притоки

Шексни Андоги і навіть Сойги, притоки Вичегди. Невідомий чернець Пахомій, певно, на самому початку XVI ст., далеко залишив за собою Шексну і по Онезі просунувся за Каргополь, поставивши в 50 верстах від нього на північ монастир на р. Кені, а пострига пахомієвий двінський селянин Антоній пересунувся на Двіну під Холмогори і за 78 верст від них на південь заснував серед озер на притоці Двіни Сії Сійський монастир (близько 1520 р.).

Так при різносторонніх місцевих відхиленнях рух пустинних монастирів зберіг свій загальний напрям на біломорську північ, «к Студеному морю, окіяну», як висловлюються житія заволзьких пустинників. Цей рух мав дуже важливе значення в давньоруській колонізації. Поперше, лісовий пустинний монастир сам по собі, у своїй тісній дерев'яній або кам'яній огорожі, був землеробським виселком, хоча й не схожим на мирські, селянські села: монахи розчищали ліс, розводили городи, орали, косили, як і селяни. Але вплив монастиря поширювався і на населення, що жило за його огорожею. Ми скоро побачимо, як навколо пустинного монастиря утворювались мирські, селянські селища, які разом з чернецою братів становили одну парафію, що тяжіла до монастирської церкви. Згодом монастир зникав, але селянська парафія з монастирською церквою залишалась. Отже, рух пустинних монастирів є рух майбутніх сільських парафій, які до того ж здебільшого були першими в своїй окрузі. Подруге, куди йшли монахи, туди ж рушало і селянське населення; перед тими й другими лежав один шлях — у привільні пустирі півночі і північного сходу, де селянин міг на просторі робити свою *паліну*, розчищати дикий ліс під ріллю, а монах жити серед німої тиші. Не завжди можливо вказати, де який з обох рухів ішов попереду другого, де монахи тягли за собою селян і де було навпаки; але очевидний зв'язок між тим і другим рухом. Значить, напрямом, якими рухались пустинні монастирі, можуть служити показниками тих невідомих шляхів, що по них розходило селянське населення.

Що таке був староруський пустинний монастир, як він виникав і впорядковувався, які були в нього умови земельного збагачення і чому саме в його середовищі виникло питання про секуляризацію монастирських земель? Перш ніж відповісти на всі ці питання, я повинен познайомити вас з головним джерелом з історії староруських монастирів, з староруською агіографією.

Значення
пустинних
монастирів

Старору-
ський
місяцеслов

В різний час руська церква *канонізувала* свято прожи-
лих вітчизняних подвижників, тобто причислювала їх до
святих, встановлюючи церковне святкування їх пам'яті.
За царювання Грозного митрополит Макарій скликав
в 1547 і 1549 р. нарочиті церковні собори, які встановили
церковне святкування 39 руським святым, залічивши їх
до вітчизняних святих, раніш того канонізованих, число
яких руська церковна історіографія вважає до 22. Не буде
зайвим зазначити громадське становище всіх цих подвиж-
ників, імена яких утворили ранню основу місяцеслова
руських святих: тут зустрівасмо 16 князів і княгинь,
1 боярина і 3 литовських мучеників, що перебували на
службі в князя Ольгерда, 14 вищих ієрархів, митрополитів
і єпископів, 4 юродивих і 23 засновники і подвижники мо-
настирів. Імена святих цього останнього класу, каноні-
зованих після макар'ївських соборів до заснування св. Си-
ноду, займають в руському місяцеслові ще видніше місце:
із 146 таких імен більше половини, саме 74.

Староруська
агіографія

Староруська агіографія старалася у життях увічнити
в повчання потомству пам'ять про всіх вітчизняних по-
движників благочестя; про деяких склалось по кілька житій
і окремих оповідей. Далеко не всі ці оповідання дійшли до
нас; багато з них ходить по руках на місцях, залишаючись
невідомими руській церковній історіографії. Я знаю до
250 агіографічних творів більш як про 170 давньору-
ських святих. Наводжу ці цифри, щоб дати вам деяке
уявлення про наявний запас руської агіографії. Старо-
руські житія і оповіді, які дійшли до нас, здебільшого ще
не видані, читаються в багатьох списках — доказ, що вони
входили до складу найбільш любимого читання стародав-
ньої Русі. Ця поширеність пояснюється літературними
особливостями агіографії.

Староруське
житіє

В кожному з нас є більш чи менш напружена потреба
в духовній творчості, яка виявляється в нахилі узагальню-
вати спостережувані явища. Людський дух тяжиться ха-
отичною різноманітністю сприйманих ним вражіннь, ну-
диться від безперервного їх потоку; вони здаються нам
уїдлихими випадковостями, і нам хочеться укласти їх
в якенебудь річище, нами самими окреслене, дати їм на-
прям, нами вказаний. Цього ми досягаємо через узагаль-
нення конкретних явищ. Узагальнення буває двоєке. Хто
ці дріб'язкові, розбиті або розірвані явища об'єднує аб-
страктною думкою, зводячи їх у цільний світогляд, про
того ми говоримо, що він філософує. У кого життєві
вражіння охоплюються уявою або чуттям, складаючись

в струнку споруду образів або в цільний життєвий настрій, того ми називаємо поетом. В духовному запасі, який мала стародавня Русь, не було достатніх засобів, щоб розвинути нахил до філософського мислення. Але в неї знайшлося досить матеріалу, над яким могли попрацювати почуття та уява. Це було життя руських людей, які за прикладом східних християнських подвижників присвятили себе боротьбі із спокусами світу. Староруське суспільство дуже чуйно і співчутливо поставилось до таких подвижників, як і самі подвижники дуже сприйнятливо засвоїли собі східні зразки. Можливо, ті й другі робили так з однакової причини: спокуси свого руського життя були надто елементарні або надто важко доставались, а люди люблять боротись з неподатливим або вимогливим життям. *Життя*, життєписи таких подвижників і стали любимим читанням староруської грамотної людини. Життя змальовують життя святих князів і княгинь, вищих ієрархів руської церкви, потім підлеглих їй служителів, архимандритів, ігуменів, простих ченців, найрідше осіб з білого духовенства, найчастіше засновників і подвижників монастирів, які виходили з різних класів староруського суспільства, в тому числі і із селян: засновник Сійського монастиря на Північній Двіні преп. Антоній був навіть кабальним холопом із селян. Люди, про яких оповідають житія, були всі більш-менш історичні особи, які притягли на себе увагу сучасників або спогад найближчого потомства; інакше ми й не знали б про їх існування. В народній пам'яті вони утворили сонм нових дужих людей, що заслонив собою богатирів, в яких язичницька Русь втілила своє уявлення про дужу людину. Але житіє — не біографія і не богатирська билина. Від останньої воно відрізняється тим, що описує минуле дійсне життя, тільки з певним добором матеріалу в потрібних типових, можна було б сказати, стереотипних його проявах. В агіографі, складача житія, свій стиль, свої літературні прийоми, своє особливе завдання. Житіє — це ціла літературна споруда, яка деякими деталями нагадує архітектурну будівлю. Воно починається звичайно поширеною, урочистою передмовою, в якій висловлюється погляд на значення святого життя для людського співжиття. Світильник не ховається під слудом, а ставиться на вершині гори, щоб світити всім людям; «полезно зело повествовать житие божественных мужей; если мы ленимся вспоминать о них, то о них вопиют их чудеса; праведники и по смерти живут вечно», — такими роздумами підготовляє агіограф свого

читача до повчального розуміння змальовуваного святого життя. Потім розповідається діяльність святого, призначеного з дитинячих років, іноді ще до народження, стати богообраною посудиною високих обдаровань; ця діяльність супроводиться чудесами за життя, закріплюється чудесами і після смерті святого. Життє закінчується похвальним словом святому, що виражає звичайно подяку господу богу за послання світові нового святителя, що освітлив життєвий шлях грішним людям. Всі ці частини сполучаються у щось урочисте, богослужбне: життє і призначалось для прочитання в церкві на всеночній напередодні дня пам'яті святого. Життє звернене власне не до слухача або читача, а до того, хто молиться. Воно більше ніж повчає. Повчаючи, воно настрює, прагне перетворити душокорисний момент у молитовний нахил. Воно описує індивідуальну особистість, особисте життя; але ця випадковість ціниться не сама по собі, не як один із різноманітних проявів людської природи, а лише як втілення вічного ідеалу. Мета життє — наочно на окремому існуванні показати, що все, чого вимагає від нас заповідь, не тільки можна виконати, але не раз і виконувалось, отже, обов'язкове для совісті, бо з усіх вимог добра для совісті необов'язкове тільки неможливе. Художній твір щодо своєї літературної форми, життє обробляє свій предмет дидактично: це — повчання в живих особах, а тому живі люди виступають в ньому повчальними типами: життє — не біографія, а повчальний панегірик в рамках біографії, як і образ святого в житті — не портрет, а ікона. Тому в ряді основних джерел староруської історії життє святих стародавньої Русі займають своє особливе місце. Староруський літопис відмічає поточні явища в житті своєї країни; повісті і оповіді передають окремі події, які особливо сильно вплинули на життя або уяву народу; пам'ятки права, судєбники і грамоти формулюють загальні правові норми або встановлюють окремі юридичні відносини, які з них виникали; тільки староруське життє дає нам можливість спостерігати особисте життя в стародавній Русі, хоча й піднесене до ідеалу, перероблене в тип, з якого коректний агіограф старався струсити всі дріб'язкові конкретні випадковості особистого існування, що надають такої життєвої свіжості простій біографії. Його стереотипні подробиці про провіденціальне виховання святого, про боротьбу з бісами в пустині — вимоги агіографічного стилю, не біографічні дані. Він і не приховував цього. Не знаючи нічого про походження і ранню пору життя свого святого, він іноді

відверто починав свою розповідь: «а из какого града или веси и от каковых родителей произошел такой светильник, того мы не обрели в писании, богу то ведомо, а нам до-вольно знать, что он горнего Иерусалима гражданин, отца имеет бога, а мать — святую церковь, сродники его — всенощные многослезные молитвы и непрестанные возды-хания, ближние его — неусыпные труды пустынные». Але час подвигів святого звичайно добре був відомий агіографові з усного переказу, письмових спогадів очевидців, навіть з особистих спостережень: нерідко він сам стояв близько до святого, навіть «лив воду на його руки», тобто жив з ним в одній келії, був його послухником, а тому при всій його замогильній побожності до пам'яті небожителя крізь суворі умовності житійного викладу проглядають ча-ривні риси живої особистості. Нарешті, дуже цінні для історіографії посмертні чудеса святого, що часто супро-водять життє, особливо того, хто подвизався в пустинному монастирі. Це — нерідко своєрідний місцевий літопис глу-хого закутка, який не залишив по собі сліду ні в загальному літопису, навіть ні в якій грамоті. Такі записи чудес іноді велись з доручення ігумена і братії окремими на те при-значеними особами, з опитом зцілених і свідченнями свід-ків, з зазначенням обставин справи, будучи скоріше діловими документами, книгами формених протоколів, ніж літера-турними творами. Не вважаючи на те, в них іноді яскраво відбивається побут місцевої громадки, яка притікала до могили або до гробу святого з своїми потребами і хворо-бами, сімейними непорядками і громадськими безладдями.

Я не буду говорити про те, в якій мірі староруські монастирі відповідали первісній ідеї християнського чернецтва, і який вплив справили на них грецькі монастирі тієї епохи, коли Русь приймала християнство: це — спе-ціальні питання руської церковної історії. Я торкнусь лише умов, які сприяли розвитку монастирського земле-володіння. Щодо цього не мало значило те, як і де виникали монастирі. Ми вже бачили почасті, як вони виникали. Вищий ієрарх, митрополит або єпископ, будував монастир, щоб відпочивати там від пастирських трудів і упокоїтись після залишення пастви. Володарний князь прикрашував монастирями своє стольне місто, своє князівство, щоб створити «прибежище» для околичних жителів і разом з тим мати постійних богомільців за себе з родиною і за своїх батьків, іноді керуючись при цьому і особливими мотивами виконати обітницю, дану у важкому випадку, або відзначити пам'ять про якунебудь щасливу подію свого

Мирські
монастирі

князювання. Боярин або багатий купець створював собі в монастирі місце, де сподівався з найбільшою користю для душі молитись і благодіяти за життя і лягти після смерті. Збудувавши церкву і келії і зібравши братію, засновник забезпечував утримування свого монастиря нерухомими маєтками або коштами для їх придбання. Новгородський боярин Свояземцев, багатий землевласник, в XV ст. збудував біля свого городка на р. Вазі монастир, в якому і сам постригся під ім'ям Варлаама, приписавши до нього значні землі із своїх важських вотчин і залипивши братії посмертний заповіт щороку в день його кончини вдосталь годувати бідних, скільки б їх не набралось в монастир на свято; після трапези, відпускаючи з монастиря, ще наділяли їх печеним і зерновим хлібом. Іноді монастир будувався за допомогою цілої громади, міської або сільської. Монастир був потрібен місту і сільській окорузі, щоб жителям було де постригтись на старість і при смерті і «устроить душу» посмертним помином. З однієї грамоти 1582 р. дізнаємося, що на Північній Двіні поблизу Холмогор був «убогой» монастир, про який селяни тамтешньої Чухченемської волості показали, що в нього було 14 сілець, що той монастир будували і села до нього «подпущали и прикупали» їх прадіди і діди, і батьки, ладячи його собі і своїм дітям і внучатам «на постригание и на поминок»; монастирем і його селами завідували вони ж, волосні селяни, і монастирську казну держали в себе у волості. Казна такого монастиря складалась переважно із вкладів за постриг і помин душі і також поверталась на придбання нерухомого майна з різними прибутковими угіддями і заведеннями. В XVI ст. був збудований монастир, який можна назвати не тільки мирським, а й «земським». Преп. Трифон, який подвизався в Пермській країні, дізнавшись, що в сусідній Вятській землі, багатолюдній і багатій, немає монастиря, запалав бажанням дати їй цей засіб душевного спасіння. Він запропонував вятським земським старостам і суддям покласти цю справу на нього, як старця, який уже попрацював в монастирському будівництві. Вятчани з радістю прийняли пропозицію, і Трифон їздив до Москви бити чолом про збудування монастиря від усієї Вятської землі «від усіх вятських міст». Але скоро вятчани охололи до справи і перестали допомагати Трифонові. Його виручив вятський воевода Овчин. На перший день великодня він покликав до себе усіх знатних і багатих вятчан. Був тут і Трифон. Коли всі «быша в весельи», воевода запросив гостей допомогти Трифонові, хто скільки може. Гости

привітно погодились. Одразу з'явився якийсь «скоропи-сець» з підписною книгою. Воввода перший підписав значну суму; гості від нього не відстали. Христосування з воеводою і воеводське частування з підписною тривало ще два дні, і зібрано було понад 600 крб. (близько 30 000 карбованців на наші гроші). У Москві Трифон виклопотав своєму монастиреві «села і деревні з людьми», озера, рибні ловлі і сіножаті. Братія, яку будівники набирали в такі мирські монастирі для церковної служби, мала значення найманих богомільців і одержувала «служене», утримання з монастирської казни, а для вкладників монастир був богадільнею, в якій вони своїми вкладами купували право на довічне «прекормление и покой». Люди, які шукали під старість у мирському монастирі спокою від мирських турбот, не могли виконувати суворих, дійових правил чернечого статуту. Коли в одному такому монастирі спробували запровадити подібні правила, ченці з плачем заявили будівникові, що нові вимоги їм не під силу: ця братія, як пояснив справу сам будівник, поселени і старики, незвичні до порядку життя справжніх ченців, що зістарілися в простих звичаях. У вятському земському монастирі справа йшла ще гірше. Трифон запровадив в ньому суворий статут, заборонив монахам держати стіл з вином по келіях, наказавши харчуватися однаковою їжею в загальній трапезі. Братія, що набилася в багатий монастир, була така, що суворі вимоги настоятеля підняли її на відвертий заколот: Трифона лаяли у вічі, замикали і навіть били і, нарешті, вигнали з монастиря.

Здійснення ідеї справжнього чернецтва треба шукати в пустинних монастирях. Засновники їх виходили на свій подвиг за внутрішнім покликанням і звичайно ще замолоду. Староруські житія змальовують різноманітні і часто характерні умови проходження пустинного подвижництва в стародавній Русі; але самий шлях, яким ішли подвижники, був досить одноманітний. Майбутній засновник пустинного монастиря готувався до своєї справи тривалим іспитом звичайно в пустинному ж монастирі під керівництвом досвідченого старця, часто самого засновника цього монастиря. Він проходив різні монастирські служби, починаючи з найчорніших робіт, при суворому пості, «изнуряя плоть свою по вся дни, бодрствуя и молясь по вся нощи». Так вироблялась перша й основна якість ченця, зречення від своєї волі, послух без розмірковування. Проходячи цю школу фізичної праці і морального самовіддання, подвижник, часто ще юний, викликав серед братії

Засновники
пустинних
монастирів

здивовані пересуди, небезпечний для смирення «поголос», а пустинний поголос, за зауваженням одного життя, нічим не відрізняється від бентежної міської слави. Спокушуваному сподвижникові доводилося тікати з монастиря, що його виховав, шукати безгоміння в справжній глухій пустині, і настоятель охоче благословляв його на це. Засновники пустинних монастирів навіть заохочували своїх учнів, в яких помічали духовну силу, по закінченні іспиту іти в пустиню, щоб засновувати там нові монастирі. Пустинний монастир визнавався найдосконалішою формою співжиття, заснування такого монастиря — вищим подвигом ченця. Староруське *житіє* недостатньо з'ясовує, з яких практичних спонук склався такий погляд, чи було то шукання пустинної німотної тиші заради спасіння душі, чи прагнення ченця, який відчув свою силу, мати *саїй* монастир, з послушника перетворитись в хазяїна, або, нарешті, бажання піти назустріч громадській потребі. Ми вже бачили, що з XIV ст. монастирський рух посилено спрямовувався з центральних областей на північ, за Волгу. Причина зрозуміла: північне Заволжя — це був тоді край, найбільш привілейний для пустинножителів, де вони, оселюючись, найменш могли побоюватись сутичок з землевласниками і сільськими громадами. Але в той же бік, звідти ж і з того ж часу йшла і селянська колонізація; монахи і селянин були попутники, які йшли поряд або один поперед одного. Указані зараз мотиви пустинножителів не виключали один одного, а переходили одне в друге або зливались одне з одним, залежно від місцевих обставин. Принаймні в життях є натяки на те, що пустинники, будуючи церкви і при них монастирі, нерідко мали на увазі дати переселенцям, які розходились по заволзьких лісах, можливість помолитись, постригтись і бути похованому в недалекому храмі з монастирем. Зв'язок пустинницького руху з селянською колонізацією виступає в агіографії досить виразно. Пострига Каменного монастиря на Кубенському озері преп. Діонісій, подвизаючись наприкінці XIV і на початку XV ст. в глухих нетрях по р. Глушиці, лівій притоці верхньої Сухони, будує в різних місцях один храм за одним «на прихождение православному христианству», тому що «не быше тогда церкви на том месте», а села навколо все множились. Близько того ж часу інший чернець, Феодор, обходячи пустині біля Білоозера, знайшов там на гирлі р. Ковжі «новопашенные места починки», свіжі розчисті під ріллю, випросив собі в удільного князя ці дочинки з покосами і рибними ловлями і заснував

монастир, який став для околичних новосельців збірним місцем молитви і постригу.

Але пустинник не завжди переходив із монастиря, що його виховав, прямо в пустиню, де судилось йому заснувати свій монастир. Багато з них довго мандрували по інших монастирях і пустинях: учень Сергія Радонежського Павел, постригшись 22 років від роду, 50 років мандрував по різних пустинях, перш ніж заснував свій монастир на р. Обнорі. Мандрівництво було поширене серед північного руського чернецтва тих століть і змальовується в житіях яскравими рисами. Мандрівець ішов іноді потай, щоб бачити звичай різних монастирів і поклонитись святым місцям Руської землі, Кирило Новоозерський, блукаючи по пустинях, ходив босий, живився травою, корінням і сосною корою і «со зверями живяше 20 лет», нарешті почав помишляти про спокій і заснував свій монастир в Білозерському краї (1517 р.). Знайти місце, де б «уединитися от человек», було важливою турботою для пустинника, манили нетрі, де були б «ліси чорні, болота, мохи і хащі непрохідні». На вибраному місці ставилась келійка мала або просто влаштувалась землянка. Парло Обнорський три роки прожив у дуплі великої старої липи, а Корнілій, прийшовши в Комельський ліс, оселився в одинокій хатині, покинутій розбійниками. Але пустинникові рідко доводилось довго залишатися серед німотної тиші: його відкривали навколишні селяни і інші пустинники, яких багато ховалось по заволзьких лісах. Біля келії пустинника будувались інші, для тих, хто бажав з ним разом жити, і складалось пустинницьке братство.

В стародавній Русі розрізняли три види чернечого життя: *спієжиття*, життє *осібне* і *відхідне*. Братський монастир — це чернецька община з неподільним майном і спільним господарством, з однаковою для всіх їжею і одежею, з розподілом монастирських робіт між усією братією; нічого не вважати своїм, але все мати спільне — головне правило співжиття. Відхідному життю присвячували себе люди, які прагнули жити в цілковитій пустинній самоті, пощенні і мовчанні, воно вважалось вищим ступенем чернецтва, доступним лише тим, хто досягав чернечої досконалості в школі спільного життя. Осібне життє взагалі передувало монастирському співжиттю і було підготовним до нього ступенем. Воно було дуже поширене в стародавній Русі, як найпростіший вид чернецтва, і набиравало різних форм. Іноді люди, які зрікалися або помишляли зректися світу, будували собі келії біля пара-

Оселення
в пустині

Пустинний
братський
монастир

фіяльного храму, заводили навіть ігумена, як духовного керівника, але жили окремими господарствами і без певного статуту. Такий монастир - «особняк» складав не братство, а товариство, яке об'єднувалося сусідством, спільним храмом, іноді і спільним духівником. Інші селились в пустині чоловіка по два, по три і більше в окремих келіях по сусідству, утворюючи невеличкі пустинницькі виселки. Але коли серед них з'являвся сильний, що набував популярності, подвижник, навколо нього зосереджувались ці розкидані пустинки, утворювалось скупчене селище, заводились спільні роботи, приходці допомагали хазяїнові в працях над навколишнім лісом, «древие посекаяя и землю очищая к насеянию плодов земных», пустинники починали «общее ясти во единой храмине», за висловом одного життя, з'являлась потреба будувати для вже зрослої братії просторий храм із спільною трапезою. Так особнє життє само собою переходило в співжиття. Нарешті, братія посилає в Москву чолобиття про монастирське будівництво, як читаємо в житті Антонія Сійського, «пожаловал бы государь, велел богомолье свое монастырь строити на пустом месте, на диком лесу, братию собирать и пашню пахати». Дозвіл ниву орати означав, що дикий казенний ліс, який оточував монастир, віддавався йому у володіння для розчищення під ниву. З хвилини цього пожалування товариство безформеного особняка перетворювалось в заклад, ставало юридичною особою. На перших порах, коли монастир будовався і обзаводився, братія вела посилено трудове життя, зносила «монастырскую страду». За завданнями чернецтва монахи повинні були жити від своїх праць, «свои труды ясти и пити», а не жити милостинею мирян. Серед засновників і рядової братії пустинних монастирів, яка збиралась до них, зустрічались люди з різних класів суспільства — дворяни, купці, промисловці і ремісники, іноді люди духовного походження, дуже часто селяни. Братський монастир під керівництвом діяльного засновника становив робочу общину, в якій заняття точно розподілялись між усіма, кожний знав своє діло, і роботи кожного йшли «на братскую нужу». Статут білозерських монастирів Кирила і Ферапонта, як його викладено в житті останнього, живо змальовує цей розпорядок монастирських занять, «чин всякого рукоделия»: хто книги пише, хто книгам учиться, хто рибальські сітки плете, хто келії будує; одні дрова і воду носили в хлібню і куховарню, де інші готували хліб і вариво; хоча й багато було служб у монастирі, вся братія сама їх виконувала, ні в якому разі

не допускаючи до того мирян, монастирських служок. Але першою господарською турботою засновника пустинного монастиря було придбання навколишньої землі, обробіток її — головною господарською справою братії, що збиралася в ньому. Поки на монастирську землю не сідали селяни, монастир сам обробляв її, усім своїм складом, з будівником на чолі виходячи на лісові й польові роботи. Землеробське господарство доводилось заводити на дикому незайманому лісі, розчищаючи його під ниви й гори. В одній монастирській оповіді XVI ст. такими рисами змальовується зразкова діяльність засновника пустинного монастиря: досить років подвизався він у своєму монастирі, збудував церкви і келії поставив, «и многая по чину монастырскому взградив, и нивы и пашни к монастырю приобрете, и человеки многие (слуги - миряни) и скоты на службу в обитель сию устрои, и не преста от труда своего, аще и в многолетней седине, и не даде телу своему ни мало покоя, еще второе о бозе умышляет, дабы ему дал бог обрести место потребно к рыбной ловле». Так помисли про пустинну німотність завершались утворенням чернецької землеробської общини. Причиною такого, так би мовити, ухилу чернецтва був його зв'язок з селянською колонізацією. Пустинники йшли услід за селянами або прокладали їм шляхи в заволзьких лісах; пустинний братський монастир служив потребам переселенців, релігійним і господарським, широко користувався їх працею, з їх середовища поповнював свою братію. Та ж причина в ряді інших умов сприяла і дальшому відхиленню більшості руських монастирів від ідеї чернецтва, про що буду говорити наступної години.

ЛЕКЦІЯ XXXV

Способи земельного збагачення монастирів.— Землі жалувані. Вклади по душі і для постригу — Куплі і інші угоди — Шкідливі наслідки монастирського землеволодіння для самого чернецтва.— Монастирські корми.— Занепад монастирської дисципліни.— Невручності монастирського землеволодіння для служилих людей і держави.— Питання про монастирські вотчини.— Ніл Сорський і Іосиф Волоцький.— Собор 1503 р.— Літературна полеміка з питання — Законодавчі спроби стримати земельне збагачення монастирів.

Землі жалувані

Ми бачили, як староруський братський монастир ставав землеробською общиною. Тепер перед нами стоїть завдання розглянути, як багато з цих монастирів перетворювалось на великих землевласників.

Життя змальовує староруського пустинного жителя у хвилини його життя, коли він наближався до свого чернечого ідеалу. Але збереглися документи, в яких той же пустинножитель виступає в щоденному побуті, серед своїх буденних клопотів. Тут він дбайливий хазяїн, який піклується, щоб прохарчувати зібрану братію. Близько половини XVI ст. на південному березі оз. Ільменя поблизу пустища Леохнова почав подвизатися пустинник Антоній із тверських дворян. Потім до нього зібралось кілька сподвижників, і на кінець століття виник монастир. Життя Антонія описане в житті звичайними рисами суворого пустинництва. Але з актів монастиря, які збереглися, видно, як дбайливо і з якими зусиллями організовував Антоній поземельне господарство своєї пустинки. Стиснений поміщицькими землями, він скаржився, що йому нікуди випустити монастирську худобину, випрохував собі сіножаті, які були кинуті селянами і заростали лісом, також дворцеві пустища, покинуті поміщиками, брав їх «міз оброку для папани и животинного випуску», зобов'язавшись їх розорати і оббудувати — «хорони поставити». Випрохані луги і пустища називаються в документах «государевою

жалуваною землею». Між служилим землевласником і тяглим хліборобом пустинний монастир оперує з землею, як суперник того й другого, з тією лише немаловажною різницею, що монастир надійніше їх обох умів закріпляти за собою придбані землі. Способи цього закріплення особливо виразно виступають в другому випадку. В 1618 р. Троїцького Сергієвого монастиря старець Трифілій та селянин Іванка випросили собі в Москві в дворцовому відомстві «для пустинного строєня» лісне урочище Пелегово з р. Унжею на дикому місці, «от людей поотдалело». Підприємці брали урочище на 6 - річну пільгу з зобов'язанням у ці пільгові роки «пустиню будувати, храм спорудити, братію і селян на ниву закликати, ліс розчищати і ниву орати до тієї пустині і всякими угіддями володіти», а по закінченні пільгового строку платити в казну щороку близько 10 крб. на наші гроші. Через 9 років будівник віддав свою пустинь в Сергіїв монастир, який із селян сусідньої волості взяв підпис — ніяких суперечок про землю з пустинню не затівати і своєю будовою її не називати. Тим часом пустинь вже наставила починків і насадила селян на своїй землі і навіть скористувалась «проміжною землею», нейтральною смугою, яка пролягала між нею і волостою, і почала там «двори будувати і нетяг закликати», утискуючи своїх сусідів. При такій колонізаторській домовитості казна охоче відступала будівникам пустинних монастирів обширні дико - лісні простори, щоб ввести їх в народногосподарський обіг. Наприкінці XV ст. монастиреві Павла Обнорського пожалувано було «чорного неораного» незайманого Комельського лісу у Вологодському краї на 8 верст завдовжки і на 3 — 4 версти завширшки. На початку XVI ст. якийсь старець Єфрем заснував монастир в глухому краї на Верхній Вазі; наступникові засновника цар в 1559 р. дав грамоту з правом «от той пустини лес сечи, и людей на том на диком лесу садити и пашню пахати на все стороны от монастиря по пяти верст». А ігуменові Феодору, який збудував пустинку на дикому лісі десь між Вологдою, Каргополом і Вагою, в 1546 р. дозволено було ліс розчищати і заселяти на 12 верст від монастиря на всі сторони. Такі огульні земельні пожалування сполучались із щедрими судними і податковими цільгами для селян, які селились на пожалуваних землях, і тому заселення їх шло дуже успішно. Коли преп. Павел наприкінці XIV ст. почав подвизатись на пустинній Обнорі, далеко навколо його келії не було мирського житла. В 1489 р., коли монастиреві було пожалувано до 30 квадратних верст

Комельського лісу, з селян 4 монастирських сіл велено було «податей никаких не имати», і через 56 років на відведеному монастиреві лісі стояло вже до 45 старих і нових сіл і починків, самим монастирем поставлених. Землевласницькі успіхи монастиря при такій щедрості побожного уряду і при тодішній невизначеності поземельних відносин нерідко приводили до сумних сутичок. Околичні землевласники і селяни говорили про будівника: «сей старец близ нас поселился, по мале времени завладеет нами и селитвами нашими; на нашей земле монастырь поставил и пашню строит и хочет завладеть нашими землями и селами, которые близ монастыря». На початку XVII ст. вотчинний селянин Іосифового Волоколамського монастиря Сімон, який в Смутний час був кинутий батьком і пішов кормитись в Устюг, оселився в глухому лісі на річці Кічмензі, притоці р. Юга, в урочищі Волмах, звідки до найближчих селянських селищ було не менше 20 верст. Жив він, як усі лісові пустинники, «во многих трудех и подвизах, лес посекаяя и землю очищая», і коли до нього почали збиратися співмешканці, пішов у Москву клопотати про дозвіл, «в непрохідному чорному лісі монастир заснувати і братію зібрати». Цар дав йому жалувану грамоту з правом володіти тим лісом на 10 верст в усі сторони від його аршинної («яко локтя единого») келійки на р. Кічмензі. Тоді околичні селяни злякались, що привільний ліс, де вони промишляли на просторі, вислизав з їхніх рук. Сімон збудував церкву в своїй пустині; вони спалили її. Сімон збудував другу; селяни захоплювали його в пустині наодинці, просьбами, загрозами і навіть катуваннями старались виманити в нього царську жалувану грамоту і, нарешті, по - звирячому його вбили. Розповіді про озлоблене ставлення околичних жителів до будівників монастирів з побоювання втратити землі і вгіддя не рідкі в староруських житіях. Ретельні не по розуму правителі іноді виправдували таке побоювання, проти волі самих будівників нав'язуючи їм навіть населені землі. Преп. Корнілій Комельський, який заснував монастир на р. Нурмі, був суворий і некористолюбний пустинник. Батько Грозного дуже шанував старця, який замолоду служив при дворі його бабусі. Житіє Корнілія передає коротку розмову його з великим князем Василієм. «Чув я, отче, що в твого монастиря немає сіл; але проси, і я дам, що тобі потрібно». Корнілій відповідав, що йому нічого не треба, а тільки просить він дати йому небагато землі з лісом поблизу монастиря, щоб він із своєю братією міг «від поту лица свого

їсти хліб свій». Великий князь виконав просьбу старця та від себе прибавив села і починки, які прилягали до монастиря «з усяким угіддям», звільнивши їх жителів від усяких податей і поборів. Збереглась пожалувана тоді Корнілію грамота, що закріплює за монастирем 29 сіл і починків, жителів яких «відає і судить старець Корнілій з братівю самі у всьому». Пустинник, якому власний монастир здавався надто шумливим і який шукав абсолютної тиші, хоч - не - хоч став управителем трохи не цілої сільської волості з усіма її сварками.

Вотчини *жсалувані*, випрохані в мирській владі, були Вклади
по душі основним фондом земельного багатства в монастирі. Села й починки, пожалувані преп. Корнілію без його прохання, мали вже характер вкладки. *Вклади* були другим, ще більшим джерелом земельного збагачення монастирського чернецтва. Вони входили до складу досить складної системи *строєння душі*, виробленої староруською побожністю, точніше, староруським духовенством. У духовному житті стародавньої Русі я не знаю іншої риси, яка так опукло виявляла б ступінь розуміння християнства староруською людиною. *Строить душу* означало забезпечити людині замогильну молитву церкви про її гріхи, про спасіння її душі. Ви пам'ятаєте, що зауважує православний катехізіс у викладі XI члена символу віри про душі померлих з вірою, але які не встигли принести плоди, достойні покаяння: для досягнення блаженного воскресіння їм можуть допомогти приношені за них молитви, особливо сполучені з приношенням безкровної жертви, і добродіяння, з вірою виконувані в пам'ять їх. Православне вчення про молитву за померлих староруська рядова совість засвоїла недосить вдумливо і обережно: можливість молитви про душі померлих, які не встигли принести плоди покаяння, підбадьорила до думки, що й немає потреб поспішати з цією справою, що на все є свій час. В одній білині староруський богатир, збираючись на старість в Іерусалім, щоб пристойно завершити свої негожі подвиги, каже:

Замолоду було багато бито, грабовано,
А тепер пора душу спасти.

Співчутливе піклування церкви про тих, хто не встиг подбати про себе, послужило для податливої на спокусу і боягузливої совісті приводом до думки, що можна відмолитись чужою молитвою, аби були засоби найняти її, і аби тільки вона була не яканебудь, а справжня, технічно вдосконала молитва. За привілейовані майстерні такої

найманої молитви були визнані монастирі: світло ченцям ангели, світло мирянам ченці,— говорили в стародавній Русі. Такий погляд на монастирі, який зміцнів в староруському суспільстві, був великим нещастям для монастирського чернецтва, бо розладнював його побут і заважав йому зрозуміти своє справжнє призначення. Засобом для наймів монастирської молитви і були вклади заради спасіння душі, «в наследие вечных благ». Вони набирали різноманітних форм і робились всякими речами, церковними предметами, дзвонами, свічками, посудинами, іконами, богослужбовими книгами, також господарським приладдям, хлібом, свійською худобою, платтям, найчастіше грішми і нерухомим майном. Різні були й блага, які сподівались придбати вкладами. Найближче до церковного вчення про молитву за померлих були вклади *по душі*, для заупокійного помину. Такий вклад входив, як норма, до складу староруського права одержування спадщини: з майна заможного покійника обов'язково виділялась частка на помин його душі, хоча б він не залишав після себе ніяких передсмертних розпоряджень; його мовчазна воля з цього предмета передбачалась, як необхідна юридична презумпція. Староруській людині уявити себе на тому світі без замовленого помину на землі було так само страшно, як дитині залишитись без матері в незнайомому пустинному місці. Вироблена була докладна такса поминальних відправ, панахид «більших і менших», літій, обідень. Помин за *сенаником* (синодиком) відрізнявся від «годового поминовення впрок», яке коштувало дорожче; залежно від вкладу, померлого записували у вічні сенаники — *налойний, літійний, олтарний, постенний, щоденний і сельний з сельники*, тобто з покійниками, по яких були вклади селами. В Троїцькому Сергіївському монастирі в 1630 - х рр. за запис у літійний синодик брали по 50 крб. (не менше 500 крб. на наші гроші) з кожного імени. Преп. Іосиф Волоцький в посланні до княгині - вдови Голеніної виклав свого роду догму поминальних вкладів. Княгиня протягом 15 років переказала в монастир Іосифа по своєму батькові, чоловікові і двох синах грішми і іншими вкладами понад 70 карбованців (не менше 4 тисяч на наші гроші). Їй хотілось, щоб її покійників поминали окремо, а не на загальних панахидах підряд з іншими померлими вкладниками, і імена їх були б внесені у вічний синодик. З монастиря їй відповідали, що для цього потрібен окремих значний вклад. Княгиня, розсердившись, назвала цю вимогу «грабежем». Іосиф у своєму листі і заперечує цей запальний вислів.

Він точно обчислює, що й на загальних «панафідах», поминальних літіях і щоденних обіднях покійники княгині загалом поминаються не менше як 6 раз на день, а іншого дня і по 10 раз, що співати за всякого по окремії панахиді і обідні — річ неможлива; даром священник жодної обідні, панахиди не служить, а треба кожному заплатити за обідню в свято понад 1 карбованець (на наші гроші), а в будні половину того. В кінці листа Іосиф говорить, що в річний помин не записують «без ряди», особливого договору з умовою або щорічного визначеного внеску грішми або хлібом, або одноразового вкладу селом.

Крім вкладів по душі, монастирі збагачувались ще **Вклади для постригу** вне ками для постригу. Таким внеском ніби забезпечувалось довічне утримування постриги в монастирі. Це джерело розширялось в міру того, як у староруському суспільстві зміцнювався звичай постригатись на старість або перед смертю. Думали, що в щонебудь зарахується, коли зречтися світу хоча б за кілька хвилин раніше, ніж сама природа закрие людині очі на цей світ. Рідкий государ у стародавній Русі вмирав, не постригшись хоча б перед самою смертю; те саме робили по можливості і приватні особи, особливо знатні і заможні. Вступ у чернецтво звичайно сполучався із вкладом в монастир при самому постригу або із вкладом, визначеним заздалегідь на випадок постригу; в останньому випадку вкладник застерігав свій вклад умовою: «а похочу яз постричься, и игумену меня постричь за тем же вкладом». Іосиф Волоцький признавався, що його монастир почав оббудовуватись відтоді, як стали в ньому постригатися в ченці добрі люди з князів, бояр, дворян і купців, які давали багато, від 10 до 200 крб. (до 12 тисяч на наші гроші). На Трїфона, який заснував наприкінці XVI ст. монастир на Вятці, скаржились, що він за постриг вкладу просить дорого і з убогої людини менше 10 крб. (понад 100 крб.) не візьме. Вклад при постригу вважався тим обов'язковий, що після смерті вкладника він перетворювався в поминальний. У листі до княгині-вдови Іосиф Волоцький висловлює, як загальне правило, що коли багата людина при постригу не дасть вкладу по силі, її не велено поминати в тому монастирі. Іноді вкладний договір обставлявся різнорідними умовами, набував досить складної юридичної форми. Один вкладник, наприклад, з дружиною і 4 синами в 1568 р. віддав у Троїцький Сергіїв монастир свою невелику підмосковну вотчину, і за це його біля Троїці «постричи и келейкою пожаловати упо-

коити и семью (дружину) его тоже постричь в приписном к Сергиеву женском монастыре и келейку ей пожаловать, а двух сыновей их принять в слуги монастыря и деревеньку им пожаловать, на чем им можна прожити», а хто з них захоче постригтись, того постригти і теж келійкою наділити за тим же вкладом. Так вкладом влаштувалася до монастиря ціла дворянська родина, даючи йому готових і майбутніх постриг і навіть військових слуг - поміщиків. Іноді вклад у монастир робився з умовою не тільки поминати, але й поховати вкладника в тому монастирі; деякі монастирі ставали фамільними кладовищами знатних родів, члени яких з покоління в покоління приносили в монастирі «вічного спокою» за свої душі і могили свої вотчинні села, деревні і сіножаті.

Кувлі

Не всі в стародавній Русі дивились на церковний помин і на вклади за нього, як дивився на це преп. Іосиф. В одному рукопису XVII ст. в передмові до синодика Сійського монастиря я зустрів таке повчання ігуменам: «якщо помре монах вашої пастви або мирянин, що в злиднях жив, не кажіть: не дав вкладу, так не писати його на помин; тоді ви вже не пастирі, а найманці і мздоїмці; якщо заможна людина, умираючи, нічого не дасть церкві божій, ні отцеві своєму духовному, а все залишить плотському своєму родові, — це не ваш гріх, ти же, пастуше словесних овець, май сторожке піклування про душі їх». Проте, погляд Іосифа залишався пануючим і підтримував безперервний приплив у монастирі грошових і земельних вкладів. А втім, і грошові вклади йшли насамперед на придбання вотчин, і самі вкладчики підшукували землі для монастиря, щоб купити їх на вкладувані ними гроші. Із вкладом зв'язаний був їх помин, а грошовий капітал легко міг бути витрачений, тоді як монастирська земля була невідчужувана і повинна була нагадувати про помин вкладника - селяника, «чтобы душа его во веки беспамятна не была», як писалось у вкладних. Від різних монастирів стародавньої Русі збереглося багато купчих на землі; в архіві Троїцького Сергієвого монастиря ряд їх іде від наступника Сергієвого ігумена Нікона. Але нерідко купля - продаж замінювалась угодами іншого роду або з ними сполучалась. Так іноді вотчина відчужувалась монастиреві за гроші під виглядом застави: вотчинник позичав гроші під заставу вотчини; при несплаті в термін або при відмовленні від сплати застава за умовою перетворювалася в купчу. Подібного характеру прихованого продажу набула і міна вотчинами: монастир купував малоцінну землю і міняв

її на більш цінну, доплачуючи різницю вартості грошми. На таку міну з додачею або приплатою схожі були і вклади по душі із здачею. Вотчинні вклади звичайно робились заздалегідь з умовою жити вкладникові на вкладній вотчині до смерті або до постригу. Це був свого роду прожиток або *пожить*, як називалось подібне тимчасове володіння в помісному праві. Але нерідко вотчинник одержував з монастиря ще здачу при самому вкладі вотчини, у вартості якої, отже, розрізнялись дві складові частки: одна власне вкладна на помин душі, друга продажна, оплачувана здачею. Усі такі угоди ґрунтувались на загальних нормах староруського цивільного права; але під впливом релігійних мотивів у монастирській практиці вони складались в такі складні комбінації, які навряд чи можливі були в позацерковній юридичній практиці. Наведу приклад з архіву Троїцького Сергієвого монастиря, найбільшого і найспритнішого землевласника між монастирями стародавньої Русі. В 1624 р. удова знатного походження дала до Троїці добру старовинну вотчину чоловіка з умовою поминати його, їхніх дітей і батьків, а її після смерті покласти біля Троїці з записом в сенаник тощо. При цьому вкладниця взяла в монастиря значну суму, щоб розплатитись з боргами, і поставила умову: хто з її роду захоче викупити вкладну вотчину, повинен сплатити взяту вдовою в монастиря суму і, крім того, внести великий грошовий вклад замість тієї частки вартості викуплюваної вотчини, яка визначалась на помин. Вкладниця живе у вкладній вотчині до смерті, а після неї монастир дасть її чоловікові у вкладному селі або в будьякій вотчині монастиря, де сам той чоловік захоче, білу, нетяглу землю, чим йому з сім'єю ситому бути до його смерті. Тут сполучені різні рідні юридичні і церковно-моральні норми: вклад по душі з його звичними умовами і душевними благами, які на нього набувались, і здачі, і викуп родової вотчини, з зобов'язаннями, що на ній лежать, і довічний прожиток не тільки для самої вкладниці, а й для її кріпосного слуги з сім'єю.

Я перерахував далеко не всі землевласницькі операції монастирів: це — справа спеціального дослідження. В нашій історичній літературі є таке дослідження, видане понад 40 років тому і яке досі зберігає велику наукову цінність: це — твір Вл. Мілютіна *О недвижимых имуществвах духовенства в России*: він говорить про монастирі в ряді інших церковних закладів. Я веду мову тільки про монастирські вотчини. Сказаного мною, думаю, досить, щоб помітити,

Шкідливі
наслідки

якого напряму набувало життя старих пустянних братських монастирів на кінець першої половини XVI ст. Із трудових землевласницьких общин, які жили з своєї праці, де кожний брат працював на всіх, і всі духовно підтримували кожного із своєї братії, багато з цих монастирів, якщо не більшість, розрослись у великі землевласницькі громади із складним господарством і привілейованим господарським управлінням, з різноманітними життєвими суєтами, поземельними позовами і заплутаними мирськими відносинами. Оточене монастирськими слободами, слобідками і селами, братство такого монастиря являло собою чорноризчеське панство, на яке працювали сотні й тисячі селянських рук, а воно владно правило своїми численними слугами, служками і селянами і потім молилось про весь мир і особливо про мирян - вкладників свого монастиря. У великих монастирях, як Троїцький Сергіїв, Іосифів Волоколамський, було багато родовитих постриг з князів, бояр і дворян, які і під чернечою рясою зберігали виховані в миру почуття і звички людей правлячого класу. Неправильно зрозуміла ідея церковної молитви за померлих повела до непомірного земельного збагачення монастирів і поставила їх у безвихідне коло суперечностей. Уже на початку XVI ст., за часів Іосифа Волоцького, як писав він сам, у всіх монастирях було землі багато від того, що князі і бояри давали їм села на вічний помин. Громади пустинників, які тікали від миру, мир перетворив у привілейовані наймані божниці про мирські гріхи і вдирався в мирні монастирі із своїми замовленнями. Це була гонна суперечність, яка загострила всі інші. Чернець, який клав в основу свого подвигу покору і послух, «еже не имети никоея же своея воля», бачив себе членом корпорації, яка владувала над численним населенням монастирських земель. Великі монастирі були дуже багаті громади, кожний член яких, проте, давав обітницю убогства, зрікаючись усякої власності. Єдине виправдання монастирського землеволодіння було вказане церковним правом: «церковне багатство — убогих багатство». Мир, тобто суспільство і держава, щедро наділяючи монастирі вотчинами, цим покладав на них обов'язок налагодити громадську благодійність. Будівники монастирів, найбільш шановані в стародавній Русі, глибоко пройняті були свідомістю святості цього чернечого обов'язку перед миром, який приносив чернецтву такі жертви: вони ішли назустріч народним потребам, не відмовляли просящим, у неврожайні роки харчували голодуючих. Так робив Кирилів

Білозерський монастир при своєму засновнику і його найближчих наступниках: під час одного голоду в монастирі харчувалось щоденно до нового врожаю понад 600 чоловік. Преп. Іосиф, підраховуючи княгині Голеніній витрати свого монастиря, писав, що на жебраків і мандрівців у нього щороку розходиться грішми по 150 крб. (близько 9 000), іноді й більше, та хлібом по 3000 четвертей, що в нього в трапезі щодня харчується 600 — 700 душ. Життє його розповідає, що під час голоду до воріт монастиря підступило з околичних сіл до 7000 народу, просячи хліба. Інші покидали перед монастирем своїх голодних дітей, а самі розійшлися. Іосиф наказав келареві дітей підібрати і утримувати в монастирській кімнаті для мандрівців, а дорослим роздавати хліб. Через кілька днів келар доповів: жита немає і братію харчувати нічим. Іосиф велів скарбникові купити жита. Той відповів: грошей немає. Ігумен наказав позичати гроші і купувати жито, а братську трапезу скоротити до крайньої скудості. Братія заремствувала: «Як це можна прогудувати стільки народу! Тільки нас переморить, а людей не прохарчує». Але про подвиг Іосифа дізнались околичні землевласники, також удільні московські князі і сам великий князь Василій і щедрими допомагали виручили ігумена. Багато монастирів скоро забували заповіт своїх засновників про любов до вбогих, і їх благодійна діяльність не розвинулась у стійкі заклади, а випадкові, непорядковані милостині монастирських богомільців створили при великих монастирях особливий клас професійних жебраків. Богадільні були при небагатих монастирях, і коли цар на Стоглавому соборі порушив питання про безпритульних жебраків, вбогих і калік, отці собору порадили зібрати таких у богадільні і утримувати за рахунок царської казни і на пожертви християнців, але про участь церковних закладів в їх утримуванні замовчали. Куди ж дівали багаті монастирі свої гроші, що у великій кількості припливали до них від вкладників і із обширних вотчин? Обличителі XVI ст. наполегливо повторюють, що монастирі всупереч церковним правилам дисконтували, віддавали гроші в рист, особливо в позичку своїм селянам. Вассіан Косий змальовує їх суворими позикодавцями, які наклали «лихву на лихву», проценти на проценти, у неспроможного боржника - селянина віднімали корову або коня, а самого з дружиною і дітьми аганяли із своєї землі або судовим порядком доводили до остаточного розорення. Це обвинувачення в «заимоданиях многолихвенных убогим челове-

ком» було почасти підтримане і на Стоглавому соборі. Цар зачитував: «церковну і монастирську казну в рік дають — чи вгодно це богові?» Отці собору відповідали постановою: архієреям і монастирям гроші і хліб давати селянам своїх сіл без росту, щоб селяни за ними жили, від них не тікали і села їхні не пустували б. Так, почасти з вини земельного багатства монастирі починали перетворюватись із притулків убогої братії на позичково-лихварські контори.

Монастирські норми

Ні в чому так наочно і різко не виявлялась суперечність вотчинно-монастирського побуту чернечій обітниці, як у монастирських *кормах*. Це був цілий заклад, що ґрунтувався на віковому звичаї і навіть на договірній основі. Значний земельний вклад по душі звичайно сполучався з умовою, щоб монастир, тобто його правління, щороку давав братії корм в пам'ять того, по чій душі робився вклад, іноді два корми, в день ангела і в день *пам'яті*, кончини вкладника. Значить, корм входив до складу церковного помину. Іноді вотчину відказували в монастир з тим, щоб оброку вона не платила, а тільки приставляла в монастир столові припаси і гроші на поминки по вкладнику. Розрізняли корми великі, середні і малі; всі вони були розцінені подібно до запису в різні синодики. З однієї грамоти 1637 р. бачимо, що великий щорічний корм в Троїцькому Сергієвому монастирі коштував 50 крб. (не менше 500 крб.). Крім поминальних щорічних були ще випадкові корми молебні, коли знатні богомільці приїжджали в монастир відслужити молебен за здрав'я по обітниці, даній з будь-якої нагоди або просто з усердя до угодника, і при цьому *учредить* братію, тобто добре нагодувати її і подати їй грошову *милостиню*. Багаті люди для таких кормів привозили в монастир свої харчі. Та людина незможна і не була в змозі влаштувати такого *учреждения*. Один молодий придворний великого князя Василя Темного по обітниці думав учредити численну братію Троїцького Сергієвого монастиря. Але потім він роздумав: якщо він виконає свою обітницю, то вкрай розориться, не залишиться в нього і половини його майна. До кормових монастирських днів треба ще додати свята господські, богородичні і «великих святих», яких лічилося на рік до 40, коли братія також одержувала посилений стіл. Корм тим і відрізнявся від щоденного буденного харчування братії, що поліпшувалась якість їжі і збільшувалась кількість «еств», страв: замість чорного хліба подавали білий пшеничний, їств було за обідом не 2 або 3, а 4, «іли двічі

вдень з рибою», пили квас медовий або сичений, а не «простий братський» і т. п. В монастирях велись особливі *кормові книги*, де перелічувались дні кормів поминальних і святкових, іноді з описом складу посиленого столу і з зазначенням, по якому вкладнику належить поминальний корм в певне число. По одній кормовій книзі Іосифового Волоколамського монастиря першої половини XVI ст. лічиться 51 день на рік з поминальними кормами. В рукописній кормовій книзі Соловецького монастиря, яка належить до часів царя Олексія, кормових поминальних і святкових днів лічиться 191, більше половини року. Взагалі столовий розпорядок в землевласницьких монастирях був розроблений особливо старанно. В статутах про трапези Троїцького Сергієвого і Тіхвінського монастирів кінця XVI ст. ми маємо докладний поденний розклад на весь рік, щоб їсти і пити ченцям за обідом і вечерею; тут зазначено до 36 різних їств гарячих і холодних, мучних, рибних і інших, з напоїв кваси, меду, пиво сичене, вино.

Наводжу ці подробиці, щоб пояснити сумніви, що їх викликають згадані документи про монастирські трапези. Чернець, який прирікав себе на суворий піст і всяке здержування, сідав за трапезу, яка задовольняла вишукані вимоги тодішньої гастрономії і була завершенням братської молитви про упокоєння душі щедрого вкладника. Це була одна з тих суперечностей, в які поставлені були монастирі своїми вотчинами. Занепад дисципліни в старих монастирях — загальне явище XVI ст., різко відмічене в літературних пам'ятках і в урядових актах того часу. Цей занепад був наслідком зміни в доборі монастирського братства, а зміна викликана була монастирським землеволодінням. До лісових пустинників, що заснували ці монастирі, приходили люди, які бажали ділити з ними труди пустинництва і «душа своя спасти». Пустинник зустрічав прихідців суворим запитанням: «чи хочете ви й чи можете терпіти труди місяця цього, голод і срагу і всякі нестачі». Коли преп. Сергієві відповідали, що хочуть і можуть, він говорив прихідцям: «знайте, що вас чекає тут, будьте готові терпіти скорботи, біди, печалі, всяку тугу і нужду, приготуйтеся не до спокою і безпечалля, але до трудів, посту, всяких спокус і подвигів духовних». Ці люди прийшли до Сергія з порожніми руками, без вкладів, як і він прийшов на своє місце. Зовсім інша розмова йшла у преп. Іосифа з його братів, яка склалася з заможних вкладників, коли він задумав покинути свій уже розбагатілий монастир: «і ми розійдемося по дворах, а ми ж

Занепад монастирської дисципліни

віддали все своє майно цьому монастиреві і тобі і сподівались, що ти будеш покоїти нас до смерті, а після смерті поминати, і скільки було в нас сили, ми її виснажили, працюючи на монастир, і коли тепер у нас не стало ні добра, ні сили, ти нас хочеш покинути, а нам геть піти ні з чим». Чим більше шанували подвижника, тим більше пливло з миру вкладів в його монастир, а в міру нагромадження земельних вкладів в ньому все більше тіснилось людей, які шукали не пустинної праці і безгоміння, а монастирського спокою і достатку. Вони й розклали в XVI ст. сувору монастирську дисципліну часів Сергія Радонежського і Кирила Білозерського. Цар Іван прямо вказав на цей занепад Стоглавому соборові: «В монастирі постригаються не заради спасіння душі, а спокою ради тілесного, щоб завжди бражничати». І отці собору підтвердили заяву царя, визнавши, що до Сергієвого монастиря статут незастосовний, бо «то место чудотворное и гости беспрестанные день и ночь»; собор вирішив і в інших великих монастирях для князів і бояр, які постригаються із вкладами великими, законів не заводити, покоїти їх їством і питтям, держати для них «квасы сладкие и черствые и въкислые, кто какова требует». Так гарна ідея, неправильно зрозуміла і застосована, в своєму послідовному розвитку приводить до розладу порядку, що за своїм її з таким неправильним розумінням і застосуванням.

Монастирські вотчини і державна

Не так очевидно, але не менш сильно зачіпало монастирське землеволодіння інтереси держави і служилого класу, схожі по відношенню до цього землеволодіння. Достаток грошей давав монастирям можливість, підвищуючи покупні ціни, перебивати продажні землі в інших покупців, особливо в слабосилих служилих лю ей, і панувати на земельному ринку: діти боярські скаржились урядові, що, «ми» монастир їй вотчин нікому ні у кого купити не можна». Ми вже бачили, які земельні операції робили монастирі через вклади із задачею і міни з додачею. При непомірній турботі про забезпечення помину душі земельні вклади часто сполучались із шкодою для законних спадкоємців, родичів і навіть власної сім'ї вкладника, і набували одіозного характеру. Інші відказували в монастирі свої вотчини по душі, щоб ці вотчини «близькому їхньому родові не дістались», а щоб родичі не могли скористуватись своїм правом викупу, заповідачі або вкладники призначали такі високі викупні ціни вкладним вотчинам, що викуп їх ставав неможливим. Інший відказував у монастир весь свій маєток, залишаючи дружину без усякого забезпе-

чення, і тільки просив братію «жену его наделити, как им, государям, бог известит». Особливо важко читається вкладна (1580 р.) однієї вдови: свою вотчину, батька свого благословення, вона відкаувала в монастир по душі батька і по своїй; у неї було два сини, один 4 років, другий півроку, і вона просить архімандрита з братією «пожалувати, тих моїх дитинят по дворах не пустити». Такими різноманітними шляхами служили вотчини, що були підмогою помість, відходили із служилих рук монастирям, змушуючи уряд для підтримання військовослужбової спроможності своїх слуг покривати їх вотчинне зuboжіння посиленими помісними і грошовими окладами. Щоб зупинити або хоча б тільки впорядкувати цей відхід землі із служилого середовища в неслужиле, в XVI ст. почали забороняти монастирям без доповіді государеві купувати, брати в заставу і по душі вотчини в служилих людей. Монастирське землеволодіння створювало державі і служилому класові ще друге утруднення. Ми вже бачили, як боялись за свої землі казенні селяни, в сусідстві з якими виникав монастир. Це побоювання поділяли і сусідні землевласники, і воно нерідко виправдувалось для тих і других: землі їхні так чи інакше відходили до монастиря. Випрохуючи собі широкі привілеї щодо податей і повинностей, монастирі могли заселяти свої пустища на пільгових умовах, переманюючи селян із сусідніх казенних і володільницьких земель, віднімаючи тяглих і оброчних платників у селянських громад і в служилих землевласників. Уже на кінець першої половини XVI ст. монастирське землеволодіння досягло обтяжливих для держави розмірів. Один із англійців, що був у Москві в цей час, писав, що у Московії будувється безліч монастирів, які дістають великі прибутки із своїх земель, бо ченці володіють третиною всієї земельної власності в державі (*tertiam fundorum partem totius imperii tenent monachi*). Це — пропорція, схоплена на око, а не добыта точним обчисленням; але неповні поземельні описи, які збереглися від того століття, показують, що вона взагалі не дуже далека від дійсності, а подекуди близько до неї підходила. Деякі монастирі виділялись з ряду інших своїм земельним багатством. За Кириловим Білозерським монастирем в 1582 р. лічилось до 20 000 десятин рілля, не рахуючи пустирів і лісу. Англійський посол Флетчер, який приїхав до Москви у 1588 р., пише, що руські монастирі зуміли зайняти найкращі і найприємніші місця в державі, що деякі з них одержують поземельного прибутку від 4000 до 2000 карбованців (не менше 40 — 80 тисяч на

наші гроші). Але першим багатцем з усіх перковних земле-власників Флетчер визнає Троїцький Сергіїв монастир, який ніби одержував поземельних і інших прибутків до 100 000 карбованців щороку (до 4 мільйонів карбованців). Така маса земельного багатства вислизала від безпосереднього розпорядження державної влади в той час, коли посиленій розвиток помісного володіння дедалі болючіше давав їй відчувати нестачу землі, придатної для господарського забезпечення збройних сил країни.

Питання
про мона-
стирські
вотчини

Монастирське землеволодіння було подвійно необережною жертвою, принесеною побожним суспільством недосить ясно зрозумілій ідеї чернецтва: воно заважало моральному благоустроєві самих монастирів і в той же час порушувало рівновагу економічних сил держави. Раніше відчувалась внутрішня моральна його небезпека. Уже в XIV ст. стригольники повставали проти вкладів по душі і всяких пожертв в церкви і монастирі за померлих. Але то були еретики. Скоро сам глава руської ієрархії висловив сумнів, чи годиться монастирям володіти селами. Один ігумен захищував митрополита Кіпріяна, що йому робити з селом, яке князь дав в його монастир. Святі отці, відповідав митрополит, не заповідали ченцям володіти людьми і селами; коли ченці будуть володіти селами і обтяжать себе мирськими турботами, чим вони будуть відрізнятися від мирян? Але Кіпріян зупиняється перед прямим висновком із своїх положень і йде на компроміс: він пропонує село прийняти, але завідувати ним не ченцеві, а мирянинові, який привозив би звідти в монастир все готове, жито і інші припаси. І преподобний Кирил Білозерський був проти володіння селами і відхилив пропонувані земельні вклади, але змушений був поступитися перед наполяганням вкладників і ремствуванням братії, і монастир уже при ньому почав діставати вотчини. Але сумнів, раз виникнувши, повів до того, що вагання відособились в два різко різні погляди, які, зустрівшись, порушили шумне питання, яке хвилювало руське суспільство майже до кінця XVI ст. і залишило яскраві сліди в літературі і законодавстві того часу. У цьому сперечанні визначились два напрями чернецтва, що виходили з одного джерела, з думки про необхідність реформувати існуючі монастирі. Співжиття прищеплювалось в них дуже туго; навіть у тих із них, які вважались братськими, спільне життє в руйнувалось домашньою особною. Одні хотіли докорінно реформувати всі монастирі на основі некористоловності, звільнивши їх від вотчин; другі сподівались виправити монастирське життя відновленням суворого спів-

життя, яке примирило б монастирське землеволодіння з чернечим зреченням усної власності. Перший напрям провадив преп. Ніл Сорський, другий преп. Іосиф Волоцький.

Пострига Кирилового монастиря, Ніл довго жив на Афоні, спостерігав тамтешні і царградські скити і, повернувшись на батьківщину, на ріці Сорі в Білозерському краї заснував перший скит в Росії. *Скитське* пробування — середня форма подвижництва між співжиттям і самотнім пустинництвом. Скит схожий і на особняк своїм тісним складом з двох - трьох келій, рідко більше, і на співжиття тим, що в братії їжа, одяг, роботи — все спільне. Але особняк особливість скитського життя — в його душі і напрямі. Ніл був суворий пустинник, але він розумів пустинне життя глибше, ніж розуміли його в староруських монастирях. Правила скитського життя, взяті із добре вивчених ним творів стародавніх східних подвижників і із спостережень над сучасними грецькими скитами, він виклав у своєму скитському статуті. За цим статутом подвижництво — не дисциплінарне видержування ченця приписами про зовнішню поведінку, не фізична боротьба з плоттю, не зморення її всякими нестатками, постом до голоду, надмірною тілесною працею і численними молитовними поклонами. «Хто молиться тільки вустами, а розумом нехтує, той молиться повітрю: бог розум слухає». Скитський подвиг — це *розумове* або *мислене* роблення, зосереджена внутрішня робота духу над самим собою, яка полягає в тому, щоб «умом блюсти серце» від помислів і пристрастей, які навіваються зовні або виникають із неупорядкованої природи людської. Найкраща зброя в боротьбі з ними — мислена, духовна молитва і безгоміння, постійне спостереження за своїм розумом. Цією боротьбою досягається таке виховання розуму і серця, силою якого випадкові, скороминущі поривання віруючої душі складаються в стійкий настрій, що робить її неприступною для життєвих тривог і спокус. Справжнє додержання заповідей, за статутом Ніла, не в тому тільки, щоб ділом не порушувати їх, але в тому, щоб і в гадці не помисляти про можливість їх порушення. Так досягається вищий духовний стан та, за висловом статуту, «невимовна радість», коли змовкає язик, навіть молитва відлітає від вуст, і розум, керманяч почуттів, втрачає владу над собою, керований «силою іншою», як полонений; тоді «не молитвою молиться розум, але вище молитви буває»; цей стан — передчуття вічного блаженства, і коли розум удостоїться відчутти це, він забуває і себе, і всіх, тут на землі сущих. Таке

Ніл
Сорський

скитське «розумове роблення» за статутом Ніла. Перед смертю (1508 р.) Ніл заповідав учням кинути труп його в рів і поховати «з усяким безчестям», додавши, що він з усієї сили старався не удостоїтись ніякої честі і слави ні за життя, ні після смерті. Староруська агіографія виконувала його заповіт, не склала ні житія його, ні церковної йому служби, хоча церква залічила його до преподобних. Ви зрозумієте, що в тодішньому руському суспільстві, особливо в чернецтві, напрям преп. Ніла не міг стати сильним і широким рухом. Він міг зібрати навколо пустинника тісний гурток однодумних учнів - друзів, влити живлющий струмінь в літературні течії віку, не зміняючи їх руслу, кинути кілька світлих ідей, здатних освітити всю убогість руського духовного життя, але надто для нього незвичних. Ніл Сорський і в білозерській пустині залишився афонським споглядальним скитником, який подвизався на «розумовому, мисленому», але чужому ґрунті.

Іосиф Волоцький Зате цілком тубільний, рідний ґрунт був під ногами його противника преп. Іосифа. Сучасники залишили нам досить рис для визначення цієї цілком реальної, цілком позитивної особистості. Учень і племінник його Досіфей в св.єму надгробному слові Іосифові змальовує його з мортретною точністю і детальністю, хоча трохи піднесеним тоном і вишуканою мовою. Проходячи сувору школу чернецтва в монастирі Пафнутія Боровського, Іосиф піднявся над усіма його учнями, поєднуючи в собі, як ніхто в монастирі, різноманітні якості духовні і тілесні, гострість і гнучкість розуму, сполучаючи з ґрунтовністю, мав шлавну і чисту вимову, приємний голос, співав і читав у церкві, як голосистий соловей, так що слухачі розчулювались: ніхто ніде не читав і не співав, як він. Св. письмо знав він напам'ять, в бесідах воно було в нього все на язичі, і в монастирських роботах він був найвправніший від усіх у монастирі. Середній на зріст, красивий з обличчя, з округлою і не надто великою бородою, з темнорусим, потім посивілим волоссям, був веселий і привітний в поводженні, жалісливий до убогих. Церковне і келійне правило, молитви і земні поклони відбував він в покладений час, віддаючи решту годин монастирським службам і ручним роботам. В їжі і питті додержував міри, їв раз на день, іноді через день, і всюди лунала слава про його добротесне життє та гарні якості, якими він був обдарований. Видно, що це була людина порядку й дисципліни, з сильним чуттям дійсності і людських відносин, з невисокою

думкою про людей і з великою вірою в силу статуту і навички, яка краще розуміла нужди і пристрасті людей, ніж піднесені якості і прагнення душі людської. Він міг підкоряти собі людей, виправляти і напоумлювати їх, звертаючись до їх здорового розуму. В одному із житій його, написаних сучасниками, читаємо, що силою його слова пом'якшувались здичавілі звички в багатьох сановників, які часто з ним розмовляли, і вони починали жити краще: «вся же тогда Волоцкая страна в доброй жизни предлагашеся». Там же розказано, як Іосиф перекопував панів у вигоді поблажливого ставлення їх до своїх селян. Обтяжлива панщина розорить хлібороба, а зубожілий хлібороб — поганий працівник і платник. Для селяни оброку він продасть свою худобу: чим же він буде арати? Його ділянка запустіє, стане безприбутковою, і розорення селянина ударить по сам-му пану. Всі розумні сільсько-господарські міркування — і ні слова про моральні сно-нуки, про людинолюбність. При такому поведженні з людьми і справами Іосиф, який, за його визнанням, не мав нічого свого при оселенні у волоколамському лісі, міг залишити після себе один із найбагатших монастирів у тодішній Росії. Якщо до всього цього додамо незламку волю і фізичну невтомність, матимемо досить повний образ ігумена - господаря і адміністратора, — тип, під який під-ходила в більшій чи меншій мірі більшість засновників староруських братських монастирів. При заснуванні, коли в нього ще не було млина, хліб мололи ручними жорнами. Цією справою після заутрені ретельно займався сам Іосиф. Один зайшлий монах, раз заставши ігумена за такою непристойною його санові роботою, вигукнув: «що ти робиш, отче! пусти мене» — і став на його місце. Другого дня він знову знайшов Іосифа за жорнами і знову заступив його. Так повторювалось багато днів. Нарешті, чернець покинув монастир із словами: «не перемолоти мені цього ігумена».

На церковному соборі 1503 р. обидва борці зустрілись і зіткнулись. Смитський світогляд Ніла весь сповна був проти монастирського землеволодіння. Його обурювали, як він писав, ці ченці, які кружляють заради набування; з їх вини життя чернече, колись таке жадне, стало «мер-зотним». Проходу немає від цих лжеченців у містах і весях; домовласники бентежаться і обурюються, бачачи, як безсоромно ці «прошаки» товчуться біля їхніх дверей. Ніл і почав благати великого князя, щоб у монастирів сіл не було, а жили б ченці по пустинях і харчувалися б із

Собор
1503 р.

свого рукоділля. Великий князь поставив це питання на соборі. Ніл і білозерські пустинники, які стояли за нього, говорили про справжню суть і призначення чернецтва; Іосиф посилався на приклади з історії східної і руської церкви і при цьому висловив такий ряд практичних міркувань: «Якщо в монастирів сіл не буде, то як чесні і благородній людині постригтись, а якщо не буде родовитих старців, звідки взяти людей на митрополю, в архієпископи, єпископи і на інші церковні владні місця? Отже, якщо не буде чесних і благородних старців, то й віра захитасться». Цей силогізм вперше висловлювався при обмірковуванні церковно - практичного питання. Церковні авторитети не ставили монастирям завдання бути розсадниками вищих церковних ієрархів і не визнавали неодмінною твердинею віри ієрархію родовитого походження, як це було в Польщі. Перше положення Іосиф запозичив з практики руської церкви, в якій вищі ієрархи звичайно виходили з монастирів; друге положення було особистою мрією або особистим забобоном Іосифа, предок якого, виходець з Литви, зробився волоколамським дворянином — вотчинником. Собор погодився з Іосифом, і свій висновок подав Іванові III в кількох доповідях, дуже вчено складених, з канонічними і історичними довідками. Але ось що в цих доповідях викликає здивування: на соборі сперечались тільки про монастирське землеволодіння, а великому князеві отці собору заявили, що вони не хочуть віддавати і архієрейські землі, проти яких на соборі ніхто не говорив. Справа пояснюється мовчазною тактикою сторони, яка взяла гору на соборі. Іосиф знав, що за Нілом і його некористолюбцями стоїть сам Іван III, якому були потрібні монастирські землі. Ці землі важко було відстояти: собор і зв'язав з ними вотчини архієрейські, за які не сперечались, узагальнив питання, поширивши його на всі церковні землі, щоб утруднити його розв'язання і щодо монастирських вотчин. Іван III мовчки відступив перед собором. Отже, справа про секуляризацію монастирських вотчин, порушена гуртком заволзьких пустинників з релігійно - моральних мотивів, зустріла мовчазне виправдання в економічних потребах держави і розбилась об протидіяння вищої церковної ієрархії, яка перетворила її в одіозне питання про відняття в церкви всього її нерухомого майна.

Літературна полеміка Після собору питання про монастирські вотчини перенесене було з практичного ґрунту на більш безпечний літературний. Зав'язалась жвава полеміка, яка тривала майже

до кінця XVI ст. Вона дуже цікава: в ній зіткнулись різноманітні і важливі інтереси, які притягали увагу тодішнього руського суспільства, висловились найбільш мислящі уми віку; з нею прямо або побічно зв'язались найяскравіші явища руського духовного життя того часу. Але її виклад не входить в план мого курсу. З її ходом можна добре познайомитись по прекрасній праці покійного професора А. С. Павлова *Исторический очерк секуляризации церковных земель в России*. Обмежусь небагатьма рисами. Найзначнішими противниками «осифлян», як звали послідовників Іосифа, виступили в полеміці князь - чернець Вассіан Косой і прихідець з Афона Максим Грек. Твори Вассіана — обличительні памфлети: захищаючи свого вчителя Ніла Сорського, яскравими, нерідко правдиво - різкими рисами змальовує він нечернече життя вотчинних монастирів, господарську метушливість ченців, їх довідливість перед сильними і багатими, користоловність, хабарництво і круте поводження із своїми селянами. В ньому говорить не тільки обурення пустинника - некористолобця, але часто і роздратовання колишнього боярина з роду князів Патрікеєвих проти людей і закладів, які спустошували боярські землеволодіння. Вассіан веде свою мову до тих же обвинувачень, які потім прямо висловив однодумець його князь Курбський: користоловні ченці своїм сільським хазайнуванням розорили селянські землі, а умовляннями про спасенність вкладів по душі зробили військовий чин, служилих землевласників гірше калік убогих. Твори Максима Грека проти монастирського землеволодіння вільні від полемічних надмірностей. Він спокійно розглядає предмет по суті, хоча подекуди і не обходиться без ущипливих зауважень. Запроваджуючи суворе співжиття в своєму монастирі, Іосиф сподівався виправити монастирський побут і усунути суперечність між чернечим зреченням власності і земельними багатствами монастирів більше діалектичною, ніж практичною комбінацією: у співжитті, мовляв, все належить монастиреві і нічого окремим ченцям. Це однаково, заперечує Максим, як коли б хто, вступивши в зграю розбійників і награвувавши з ними багатство, потім спійманий почав виправдуватись під час катування: я не винний, бо все залишилось у товаришів, а я в них нічого не взяв. Якості справжнього ченця ніколи не сумістяться з відносинами і звичками користоловного чернецтва: така основна думка полеміки Максима Грека.

Література тоді значила ще менше для урядової діяль-

ності, ніж стала значити пізніше. При всіх полемічних зусиллях і успіхах некористолюбців московський уряд після собору 1503 р. залишив наступальні плани проти монастирських вотчин і обмежився обороною, особливо після того, як спроба царя Івана близько 1550 р. скористуватись найближчими до Москви землями митрополичої кафедри для господарського влаштування служилих людей зустріла рішучу відсіч з боку митрополита. Довгий ряд укавів і докладні висловлювання на Стоглавому соборі про монастирські непорядки, не розв'язуючи питання по суті, пробували різні заходи з метою припинити дальше земельне збагачення монастирів за рахунок служилого класу, «щоб у службі збитку не було, і земля б із служби не виходила»; посилювався і урядовий нагляд за монастирськими прибутками і витратами. Всі окремі заходи завершилися приговором церковного собору з участю бояр 1580 р. Було постановлено: архієреям і монастирям вотчини у служилих людей не купувати, в заставу і по душі не брати і ніякими способами своїх володінь не збільшувати; вотчини, куплені або взяті в заставу у служилих людей архієреями і монастирями до цього приговору, віддати на государя, який за них заплатить або ні — його воля. Ось усе, чого міг або вмів добитись від духовенства московський уряд XVI ст. в справі про церковні вотчини.

Наступної години ми побачимо зв'язок такого кінця справи з долею селян, до яких звертаємось у своєму вивченні.

ЛЕКЦІЯ XXXVI

Зв'язок монастирського землеволодіння з кріпосним правом. — Селяни в XV — XVI ст. — Види сільських селищ. — Відношення жилюї рільні до пустоти. — Розряди землевласників. — Відносини селян 1) до землевласників, 2) до держави. — Суспільний устрій селян — Питання про сільську общину. — Селянин у своєму землеробському господарстві. — Підмога, позичка, пільги. — Селянські ділянки. — Повинності. — Висновок.

Останнє читання я закінчив обіцяною вказати зв'язок між питанням про монастирські вотчини і долею селян. Який же зв'язок, певно запитували ви себе, міг бути між такими різнорідними порядками явищ? Зв'язок був, і до того ж двоякий. Поперше, монастирські вотчини склались із земель служилих людей і із земель казенних і дворцевих, які становили запасний фонд для забезпечення служилих людей. При невдачі спроб повернути в казну або на службу землі, які відходили до монастирів, все, що державне господарство втрачало на монастирському землеволодінні, йому доводилось надолужувати на селянській праці, посилюючи її податне напруження. А потім, пільгові землі монастирів були постійною загрозою для прибутковості земель казенних і служилих, приваблюючи до себе селян в тих і других своїми пільгами. Уряд змушений був для ослаблення цієї небезпеки поліційними заходами обмежувати селянське право переходу. Це обмеження — ще не кріпосна неволя селян; але воно, як побачимо, підготувало поліційний ґрунт для цієї неволі. Отже, монастирське землеволодіння одночасно сприяло і збільшенню тягара селянської праці, і зменшенню її свободи. Цим внутрішнім зв'язком обох фактів можна пояснити і схожість їх зовнішньої історії. Всі ці пусті літературні суперечки про монастирські вотчини і боязкі законодавчі заусалля обмежити їх розширення, — як живе нагадують вони такі ж даремні пусті міркування в пресі про шкідливість кріпосного права і метушливі турботи

Монастирське землеволодіння і кріпосне право

уряду про його пом'якшення за царювання Катерини II, Олександра I і Миколи I. Звертаємось до селян XV — XVI ст.

Сільські
селища

Якщо ви почнете вивчати сільське селянське населення за поземельними описами XVI ст., це населення з зовнішнього боку стане перед вами в такому вигляді: навколо села із церквою, яке складається з 4 — 10 селянських дворів, рідко більше, а іноді тільки з панської садиби з дворами причту і кількома келіями старців і стариць, жебраків, що харчуються від церкви, розкидані і тут і там деревні, починок і пустища, які тяжили до цього села, як до свого церковного і господарського адміністративного центра. Селище з церквою, при якій були тільки двори причту та келії жебраків, в центральних областях, як і на новгородській півночі, мали назву *погосту*. Село без церкви, але з двором землевласника або з якиминьбудь його господарськими будівлями, хоча б без селянських дворів, називалось *сільцем*. Виселки, які виникали на цілині, на зораній вперше земельній ділянці, мали назву *починків*; починок звичайно складався з одного селянського двору. З бігом часу починок обживався і розростався, поряд з первісним двором виникали один або два інших; тоді він ставав *деревнею*. Деревня перетворювалась в *пустище*, якщо в ній не залишалось жилих дворів, і рілля закидалась, або підтримувалась тільки частина її наїздом з найближчої деревні. У волості Вохні, Московського повіту, яка належала удільному князеві Володимирі Андрійовичу, а потім перейшла до Троїцького Сергієвого монастиря, наприкінці XVI ст. було 3 погости жилих і 2 пустих, де церкви «стояли без співу» і без причту, 1 жиле сільце, де монастирський прикажчик орав на себе 24 десятини поганої землі, 111 деревень і 36 пустищ.

Жила рілля
і пустота

Суміжні орні ділянки сусідніх селищ по закону треба було, щоб уникнути спашу, обгороджувати обом сторонам «по половинах». У кожного селянського двору була своя окрема земельна ділянка з відповідним їй простором лугової землі, сінокоосу, який вимірювався копицями сіна (20 копиць на десятину). Тоді данувало трипільно-переліжне землеробство. Орна земля поділялась на три поля — озиме, яре і парове. Але рідко де вся орна земля справді розорювалась: в наслідок виснаження ґрунту і переливів населення більші чи менші простори рілля закидалися, запускалися у *переліг* на невизначений час. В центральних областях і на новгородсько-московському північному заході переліг рішуче переростав «рілля орну»:

там у вотчинах припадала десятина ріллі на 2 — 6 десятин перелогу, у помістях на $\frac{1}{2}$ — 29 десятин, на монастирських землях на 1 — 14 десятин, а на землях архієрейських навіть на 4 — 56 десятин. Але «пустота» складалась не з самого свіжозапущеного перелогу: до складу її входили обширні площі лісу «пашеного» і «непашеного», тобто виростлого на давньому перелозі або на неораному місці. Щоб ясніше подати вам відношення ріллі до переліжно-лісової пустоти, наведу кілька цифр з писцевої книги 1577 р., яка описує землі Коломенського повіту. Тут на землях монастирських і служилих, помісних і вотчинних ріллі ораної з лугами лічилось 46 тисяч десятин в трьох полях, а під перелогом і лісом 275 тисяч десятин, тобто земля «жила», оброблювана, становила шосту частину пустоти, інакше кажучи, із 7 десятин оброблялась тільки одна (близько 14%). Розраховуючи це відношення за родом землевласників, знаходимо, що в служилих вотчинників припадало ріллі з лугом 1 десятина на 3 — 4 десятини перелогу і лісу (20 — 25%), у поміщиків одна на 6 — 7 (12 — 14%), у монастирів одна на 10 десятин (9%). Так було в одному з центральних старозаселених повітів. Майже таке ж переважання пустоти зустрічаємо в повіті ще більш центральному; за книгою 1584 р. в Сурожському стану Московського повіту служили вотчинники орали і косили по 1 десятині на 3 десятини перелогу й лісу (25%), поміщики по 1 десятині на 7 (12%), монастирі по 1 десятині на 6 (14%). В розробці землі монастирі тут, як бачите, відстають загалом від світських землевласників. Але в інших місцях зустрічаємо на їх землях більш сприятливе відношення: так, у згаданій волості Вохні Троїцького Сергієвого монастиря за книгою кінця XVI ст. оброблялось по 1 десятині на $\frac{1}{2}$ десятини пустоти (67%), а з 31 тисячі десятин того ж монастиря в повіті Переяславля Заліського орали й косили 10 тисяч десятин (32%). Якщо так було в центральних областях, то далі від Москви на північ і схід можна чекати ще більш разючих розмірів пустоти, яка в інших місцях досягала 94%. А втім, і тут зустрічаємо різкі винятки. Волость Нерехта, Костромського повіту, була старовинним володінням Троїцького Сергієвого монастиря. У цій волості за селом Федоровським з деревнями за книгою 1592 р. лічилось перелогу й лісу 30% — відношення обернене тому, що ми бачили в місцевостях ближче до Москви. Це показує, що ступінь розробки землі залежав не стільки від якості ґрунту, скільки від інших місцевих і історичних умов. Не вважаючи на

виключні господарства, орні ділянки в багатьох місцях уявлялись незначними і розсіяними острівцями серед обширних незайманих або занедбаних пустирів. З наведених даних видно, що, вивчаючи московські поземельні описи XVI ст., ми маємо справу з бродячим і дрібно розкиданим сільським населенням, яке, не маючи засобів або стимулів широко і наполегливо розробляти обширні лісові простори, що лежали перед ним, перебивалось скудними орними ділянками і, зірвавши з них кілька врожаїв, кидало їх на безстроковий відпочинок, щоб на іншій цілині повторити попередні операції.

Земле-
власники

Землі, на яких жили селяни, за родом землевласників поділялись на 3 розряди: на землі *церковні*, що належали церковним закладам, *служилі* або *боярські*, що перебували у володінні служилих людей, і *государеві*. Останні поділялись на 2 розряди: на *государеві дворцеві*, які були придані до дворця і ніби становили його приватну власність, і *государеві чорні*, тобто державні, які не перебували ні в чийому приватному володінні. Різниця між землями дворцевими і чорними була більше господарська, ніж юридична: крѣпущі з них спеціально призначались на утримання *государевого дворця* і надходили більше натурою, ніж грошми. Тому землі одного розряду часто переходили в інший і в XVII ст. ті й другі змішались, з'єднавшись під одним *дворцевим управлінням*. Таким чином у Московській державі XVI ст. існувало 3 розряди землевласників: *государ*, *церковні заклади* і *служилі люди*. На всьому просторі Московської держави ми не зустрічаємо інших приватних землевласників, тобто не існувало селян - власників. Селяни всюди жили на чужих землях, церковних, служилих або державних; навіть сидючи на чорних землях, які не були нічиєю приватною власністю, селяни не вважали цих земель своїми. Про такі землі селянини XVI ст. говорили: «та земля великого князя, а мого володіння»; «та земля божя та государева, а рілля й посіви наші». Отже, чорні селяни дуже ясно відрізняли право власності на землю від права користування нею. Значить, за своїм поземельним становищем, тобто за юридичним і господарським відношенням до землі, селянини XVI ст. був безземельним хліборобом, який працював на чужій землі. З такого становища розвинулись своєрідні відносини юридичні, господарські і державні.

Селяни і
землевласники

Розглянемо насамперед юридичні відносини селян по землі, тобто їх відносини до землевласників. Селянин був вільний хлібороб, який сидів на чужій землі за договором

з землевласником: його свобода виявлялась у селянському виході або відмовленні, тобто в праві покинути одну ділянку і перейти на другу, від одного землевласника до другого. Спершу право це не було обмежене законом; але сама властивість поземельних відносин накладала обов'язкове обмеження як на це право селянина, так і на сваволю землевласника щодо селянина; землевласник, наприклад, не міг зігнати селянина з землі перед жнивими, як і селянин не міг покинути свою ділянку, не розрахувавшись з хазяїном по закінченні жнив. З цих природних відносин сільського господарства випливала необхідність єдиного законом встановленого терміну для селянського виходу, коли обидві сторони могли розрахуватись одна з одною. Судебник Івана III установив для цього один обов'язковий строк — тиждень до Юр'євого дня осіннього (26 листопада) і тиждень після нього. А втім, у Псковській землі в XVI ст. існував інший законний термін для селянського виходу, саме Пилипові заговіни (14 листопада). Значить, селянин міг покинути ділянку, коли кінчались усі польові роботи, і обидві сторони могли звести взаємні рахунки. Свобода селянина виявлялась також у тому, що, сідаючи на чужу землю, він укладав з землевласником поземельний договір. Умови цього орендного договору викладались в *порядних грамотах* або *записах*. Селянин домовлявся з землевласником, як вільна, юридично рівноправна з ним особа. Він брав у хазяїна більшу чи меншу ділянку землі, зважаючи на свої робочі засоби. Тому ділянки ці були надзвичайно різноманітні. Селянин наймав певну частину *обжі* або *вितі*. Обжа і вить — податні одиниці земельної міри, з яких першою визначався простір орної землі на новгородській півночі, а другою — в центральних областях. Обжею називалась взагалі ділянка від 10 до 15 десятин в трьох полях, залежно від якості ґрунту. Вить була одиницею трохи значнішою, хоч також дуже мінливою з тієї ж причини або залежно від місцевих звичаїв. Нормальний або казенний розмір виті гарної землі — 18 десятин, середньої — 21, поганої — 24 десятини в трьох полях. А втім, в господарській практиці бували виті й більших, і менших розмірів. Селянин, сказав я, брав у землевласника певну частину обжі або виті, рідко цілу вить або обжу, і в порядній грамоті викладав умови, на яких наймав землю. Нового «прихідця» приймали обережно, з розбором: нерідко він мусів поставити кілька поручителів, які «ручали» б його в тому, що він буде за їх порукою жити в такому от селі або деревні «во крестья-

нех» землю орати і двір будувати, нові хорони ставити і старі лагодити, а не втече. Поручителі були або селяни того ж володільця, до якого рядився прихідець, або навіть сторонні люди. Якщо наймач сідав на пустиці, а не вхопив у готовий двір з жилою, розробленою ділянкою, він зобов'язувався хорони поставити і ниву орати, поля обгородити, пожні і луги розчищати, жити тихо і смирно, шинку не держати і ніякими крадіжками не займатись; в разі невиконання зобов'язань селянин або його поручителі платили *заставу*, невстойку. Потім порядною визначали платежі і повинності, які повинен був нести селянин за користування найманою землею. Новий поселенець або підкорявся загальному положенню нарівні з іншими селянами, серед яких він оселявся, або укладав окремі особисті умови. В одних матках всі повинності селянина сполучались в певному грошовому або хлібному оброці; в других замість грошових і натуральних платежів селянин зобов'язувався виконувати умовлені роботи на землевласника. Але частіше зустрічаємо мішані умови: крім оброку грінми або хлібом селянин зобов'язувався ще відбувати на користь землевласника панщину, яка називалась *изделем* або *боярским делом*. Суміщення оброку і панщини пояснюється тим, що вони виходили з різних господарських джерел. Грошовий і хлібний оброк в стародавній Русі був власне орендною платою за користування чужою землею. «Изделье» мало зовсім інше походження. Селянин, сідаючи на чужу землю, часто брав у хазяїна *позику* або *підмогу*; за це замість платежу процентів селянин зобов'язувався додатково працювати на хазяїна, частіше обробляти певну кількість панської землі. Отже, панщина в стародавній Русі вийшла із сполучення поземельних наймів з грошовою або іншою позикою. Але таке було тільки первісне значення «изделья», з часом воно ввійшло до складу звичайних повинностей селянина, як і позичка стала звичайною умовою поземельних селянських договорів. Ми розглянемо розміри і види селянського оброку, коли будемо говорити про господарське становище селян. Отже, селяни XVI ст. щодо відносин своїх до землевласників були вільними і перехожими орендаторами чужої землі, государеві, церковної або служилої.

Селяни
і держава

Тепер розглянемо відношення селян до держави. В XVI ст. селянство ще не було сословієм в політичному розумінні слова. Воно було тоді тимчасовим вільним станом, точніше, становищем, а не постійним обов'язковим званням з особливими, йому одному присвоєними правами і обов'язками.

Посутню його особливість становило *заняття*; вільна людина ставала селянином з тієї хвилини, як «наставляла соху» на тяглій ділянці, і переставала бути селянином, як скоро кидала хліборобство і бралась за інше заняття. Отже, обов'язки в той час спадали з особи разом з відмовленням від прав, з ними зв'язаних. Зовсім інше бачимо в сослов'ях, які пізніше утворилися: відмовленням від сословних прав або втратою їх особа не звільнялась від сословних обов'язків; селянин тягнув своє тягло, хоча б не обробляв своєї ділянки; дворянин служив, хоча б залишався безземельним. В XVI ст. поземельне тягло, яке падало на селянина, не можна назвати його сословним обов'язком. Тут додержувались досить тонкі відмінності, які з утворенням сословій поступово стирались. Селянське поземельне тягло падало власне не на селянина по тяглій землі, ним оброблюваній, а на саму тяглу землю, хто б нею не володів і хто б її не обробляв. Боярин, який у XV ст. купив у селянської громади тяглу землю, мусів з неї тягти тягло нарівні з селянами, не стаючи селянином, бо в нього інше заняття, яким визначалось його суспільне становище, — державна військово-урядова служба. Так само і холоп, який орав тяглу землю свого паца, не ставав селянином, бо не був вільною людиною. Зв'язок повинностей і звання з заняттям указаний і в Судебнику 1550 р.: він відрізняє поземельні обов'язки селянина від особистих, якими звичайно супроводився, *але не зумовлювався* поземельний договір. Селянин, який відмовився від своєї ділянки в законний осінній термін, але залишив на ній озиме жито, платив за нього поземельну подать і мито і після відмовлення, поки не збирав урожаю; але за цей час, з листопадового відмовлення до закінчення жнив у липні наступного року, він на землевласника не був зобов'язаний працювати, бо це — його особисте зобов'язання, яке не становило неодмінної умови селянської порядної: можливі були й бували поземельні контракти і без цієї умови, а нетяга міг прийняти на себе таке зобов'язання, оселюючись в маєтку власника, але не наймаючи в нього орної ділянки. Так само селянин міг продатись з ріллі в цілковите холопство навіть не в термін і залишити на своїй ділянці озимий або ярий хліб; з цього хліба він платив селянську подать, хоча вже, як холоп, перестав бути селянином, тяглю людиною; але при переході в холопство він не платив землевласникові *пожилого* або *подвірного* за покинутий ним селянський двір; це його особисте зобов'язання, покрите холопством. Такий зміст постанови Судебника

пояснюється і зворотним випадком, не нормованим у цьому кодексі, але який наводиться в одному невиданому акті Махрищеського монастиря за 1532 р., коли не селянин ішов від землевласника, а землевласник покидав своїх селян. Вотчинник на початку цього року продав монастиреві своє сільце, де в нього була вже посіяна озимина, з правом посіяти і ярину і залишитись в сільці до кінця року (до різдва христового), платячи поземельні податки за ярину й озимину. Селяни сільця повинні були орати його панську ниву за попередньою особистою з ним угодою, але нікого з них він не міг вислати із сільця без відома монастиря на догоду своєму землевласницькому норову, а хто з них ішов по своїй волі, пожиле і інші податки платив у монастир, а не продавцеві, який вже втратив на те право. Продавець міг в серпні посіяти жито і на 1533 рік і платити казенний податок тільки за озимину, «доки жито із землі не вийде». Отже, держава починала знати селянина, як державного тяглиця, платника поземельної податі, як тільки він, сівши на тяглу землю, брався за її обробіток, кидав насіння у зорану ним тяглу ділянку. Якщо він не сидів на тяглій ділянці, не обробляв тяглої землі, він не платив і податі, як і тягла земля не тягла, якщо не працювала, запереложувалась. Значить, селянська подать в стародавній Русі падала не на селянську працю і не на землю взагалі, а на прикладання селянської праці до тяглої землі.

Суспільний устрій

Ця державна подать була основою і суспільного устрою селян. Для сплати податей і відбування повинностей селяни з'єднувались в адміністративні округи, які називались *станами* і *волостями*. Ми потім побачимо різницю між тими й другими. Стани й волості спершу і складали сільські громади, селянські мири, зв'язані круговою поручкою у сплаті податей. Цими округами управляли намісники і волостелі, органи центрального уряду; але в них було і своє мирське управління, свої мирські розпорядні сходи, які обирали виконавчі управи. Волосна управа складалась із старости або соцького з окладниками, які «сидели на размете», на розкладці податей і повинностей між членами громади. Відомство мирського управління складалось із справ поземельного господарства волості, у складі якого найважливішою статтею і були податі та повинності. Виборні вели поточні справи, в разі потреби поговоривши з волостю, «со всеми крестьяны». Крім розкладки податей і повинностей, староста «перед усією братією» окладниками роздавав за приговором сходу пусті ділянки у волості новим поселенцям, випрохував і давав

ім пільги, абирав і клав перед цією братією «на сталець» наймані гроші з орендних ділянок, відстоював у суді волосну землю від сторонніх захоплень і домагань, клопотався про потреби своєї волості перед центральним урядом або скаржився на неправду його місцевих органів, якщо волость була чорна, не мала заступника в особі свого вотчинника. Найтяжчою справою волосного миру, що викликала до дії кругову поруку, була сплата податей миром за неспроможних або вибулих членів громади. Встановлювалась звичайно певна сума податей на всю громаду за числом окладних одиниць жилої землі, «рілля ораної», яка лічилася за нею за переписом. Громада розкладала цю суму по окремих тяглих дворах, відповідно до земельних ділянок кожного двору. Але інші селяни кидали свої ділянки і виходили з громади; інші були неспроможні платити частки громадських платежів, що припадали на них за їх нивою, і переходили на менші ділянки або в безземельні нетяги. За тих і других до нового перепису повинна була платити податі вся громада. Такий волосний устрій існував в удільні віки і зберігався приблизно до XVI ст. З об'єднанням Московської держави і з розвитком служилого й церковного землеволодіння волость, як цільна сільська громада, поступово руйнувалась. Приватні землевласники, служилі поміщики і вотчинники, церковні заклади, які набували землі в чорних і дворцевих волостях і раніше тягли однакове тягло з околичними волосними селянами, тепер запасались для своїх земель різноманітними пільгами; місцеві власті, намісники і волостелі, не судили ні їх самих ні в чому, ні їхніх селян, крім найбільш тяжких кримінальних справ, і приставів своїх «не засилали до них ні по що»; вони самі одержували право суду і поліцейного нагляду над своїми селянами, які при цьому також звільнялись іноді від обов'язку тягти нарівні з іншими селянами своєї волості в їх мирські розкладки. Село такого привілейованого землевласника з приписаними до нього деревнями і починками виділялось із складу волості, як окрема судово-адміністративна округа, з своїм вотчинним управлінням, з панським прикажчиком або монастирським селищним старцем; але поряд з ними діють сільський староста і інші мирські виборні, які ведуть поземельні справи свого миру з участю вотчинних управителів, розкладають податки, наймають землю в сторонніх землевласників і навіть скріпляють такі угоди запорукою не свого вотчинника, а сусідніх дворян. Такі села і утворили нові сільські громади,

на які розпадались старі стани і волості. Судебник 1497 р. приймає за сільську громаду, не розрізняючи, і цілу волость, і окреме село, і цим відмічає епоху, коли волость, як громада, почала розпадатись на села. А втім, розпад далеко не був повсюдним: тільки великі або особливо протеговані землевласники діставали привілеї, які виділяли їхні землі з волосного ладу; в решти селяни і наприкінці XVI ст. «тягло державне всяке тягли з волостю разом». Але й сільська вотчинна громада держалась на тій же основі, яка об'єднувала колишню волость: це було те саме державне поземельне тягло. Значить, і для сіл, і для волостей зв'язком, що з'єднував їх у громади, було поземельне тягло, а не прямо сама земля: це були сільські спілки фінансові, податні, а не власне поземельні.

Питання
про
сільську
общину

Слухаючи мої слова про сільські громади XV — XVI ст., ви, певно, думали, що я не все сказав, і готові запитати мене: що таке були ці громади за характером свого землеволодіння, чи схожі вони на теперішні сільські общини із спільним володінням землею? Питання про походження руської сільської общини колись викликало в нашій літературі жваві суперечки, і на цей предмет встановились два погляди, які держаться досі. Одні, слідом за Чичеріним, який зняв це питання в п'ятдесятих роках XIX ст., вважають, що наша великоруська сільська община — установлення досить пізнього часу і остаточно оформилась тільки в останній чверті XVIII ст. під впливом поземельного закріплення селян і подушного. Другі ідуть за іншим професором нашого університету, Белявним, який, заперечуючи Чичеріну, твердив, що сільська община — споконвічне явище руського життя, що основи, на яких ґрунтуються общинні заклади нашого часу, діяли вже з найраніших часів історичного життя Русі, задовго до прибуття Рюрика. Щоб знайтись серед цих поглядів, треба розібратись у спірному предметі. У стародавній Русі сільську громаду називали *миром* і не знали слова *община*, як почали звати її в літературі минулого століття, розуміючи під цим словом сільську громаду, як вона склалась на час епохи селянської реформи, з усіма особливостями поземельного ладу общини. Посутніми особливостями, в яких виявлялось її основне начало, общинне володіння землею, можна визнати: 1) обов'язкову зрівняльність наділів, 2) строго - сословне значення общини і 3) кругову поруку. Земля розподілялась відповідно до робочої і податної спроможності селян: поряд з формальним, душевим наділом за ревізькими душами існував ще наділ дійс-

ний за тяглами, тобто земля поділялась між дворами за наявною робочою силою кожного двору і поділялась примусово, нав'язувалась. Це тому, що розміром наділу визначався для кожного селянина відповідний тягар сословних обов'язків, які надали на селянство: як тільки ця відповідність ходом народження і вимирання порушувалась, земля переділялась для відновлення рівноваги. Таким чином земля була не джерелом повинностей, а допоміжним засобом для їх виконання. Ні цієї примусової зрівняльності ділянок з їх переділами, ні сословного характеру поземельних селянських обов'язків не знаходимо в сільських громадах XV — XVI ст. Селянин брав собі ділянку «по силі», тобто на свій розсуд, домовляючись про те у володільницькому або дворцевому маєтку з самим власником або з його прикажчиком без участі сільської громади. Податний тягар вільного наймача визначався розміром найнятої ділянки, отже, земля була джерелом селянських обов'язків, а не допоміжним тільки засобом для їх виконання. Самі ділянки мали сталий, незмінний склад. То були здебільшого окремі деревні на 1 — 2 двори з угіддями, що належали до кожної з них, межі яких вік - у - вік визначались звичайним виразом поземельних актів: «куди соха, коса і сокира ходили». Сам селянин не був прикріплений ні до ділянки, ні до сільської громади, ні навіть до стану, вільно міняв свою ниву на іншу, виходив з громади і навіть із селянства. З акту XV ст. дізнаємось, що одна деревня протягом 35 років перемінила шістьох володільців із селян. Отже, у сільських громадах XV — XVI ст. не знаходимо двох присутніх ознак общинного володіння землею. Можливо, зародок такого володіння треба бачити в дуже рідкому явищі, яке зустрічаємо в опису земель Троїцького Сергієвого монастиря 1592 р. по Дмитровському повіту. Але який це слабкий зародок! На цих землях, бідних на ґрунт і ріллю, селяни, які орали по 5 або навіть тільки по $3\frac{3}{4}$ десятини поганої землі на двір, крім подвірної ріллі всім сільцем або всією деревнею, двома - чотирма дворами, орали ще «по мере все сопча» по 5 — $7\frac{1}{2}$ десятин, а в одному сільці 16 дворів орали спільно 22 десятини, по $1\frac{3}{8}$ на двір. Це ніби спробне громадське заорювання. Самий порядок відбування поземельних повинностей привчав селян бачити в землі зв'язок, що з'єднував їх одного з одним: повинності розкладались повитно і відбувались спільно селянами, які сиділи на одній виті; розкладку робили виборні села або волості. В тому ж напрямі діяла і кругова порука. Вона була засобом забез-

печення податної справності сільських громад, але не була виключно особливістю сільського общинного побуту: на ній, як побачимо, будувалось все місцеве земське управління в XVI ст. Однак, ця порука вела вже тоді якщо не до періодичних загальних переділів, то до часткових поділів землі. В інших деревнях за описами зустрічаємо пусті двори, і ниви «впусте» у них немає: це значить, що спустілу ділянку або ділили між жилими дворами, або віддавали одному дворові разом з тяглом, що лежало на пустоті. Всім цим я хочу сказати, що в сільських громадах XVI ст. не можна знайти общинного володіння землею з обов'язковим порядком її розподілу, а їм було надано лише порядкування селянською землею, оскільки це вимагалося для полегшення їм справного платежу податей. Але це порядкування виховувало поняття і звички, які потім при інших умовах лягли в основу общинного володіння землею. Такими умовами і були, згідно з думкою Чичеріна, обов'язкова праця і примусова розкладка землі за наявною робочою силою. Чинність цих умов стає помітна вже в XVI ст., і не важко догадатись, що вона повинна була виявитись спершу не в селянському середовищі, тоді ще не закріпаченому, а в холопському. Здавна землевласники примушували частину своєї двірної обробляти панську ниву, обзаводили дворами і хазяйством і наділяли землею. В документах XVI ст. знаходимо вказівки на те, що цей наділ був не подвірний, а «з одного» на всі двори спільно, огульно, при чому, мабуть, самим цим «страдникам», як називались орні холопи, дозволялось або розкладати, ділити і переділяти дану їм землю між собою, або ділитись урожаєм відповідно до участі у спільному її обробітку.

Землеробське господарство селян

Тепер познайомимось з економічним становищем селян, розглянемо, як вони жили в тісному колі свого господарства. Селянин був вільний і перехожий наймач чужої землі, свобода якого забезпечувалась правом виходу і правом ряду, договору з землевласником. Таке було становище селянина по закону; але вже в XVI ст. воно було далеко не таке на ділі. Вільний і перехожий орендар, селянин здебільшого приходив на чужу землю з порожніми руками, без капіталу, без землеробського інвентаря. Поширення помісного землеволодіння на заокські і середньовольські поля значно збільшило масу безреманентного селянства; на тамтешні пусті помістя притягувались, як ми бачили (лекція XXXIII), з центральних повітів, переважно, неписьменні люди, які не мали свого господарства.

Оселючись на чужій землі, такий селянин потребував підмоги з боку землевласника, особливо коли сідав на пустиці, на незайманій або навіть занедбаній ділянці. Рідко який поселенець обходився без цієї підмоги. Вона була майже загальною умовою селянських поземельних договорів і прибирала різні форми. Сідаючи восени в Бгор'ів день на «живу», вже обсижену і розорану ділянку, селянин входив у готовий двір з будівлями і одержував від землевласника *підмогу* або *позичку* грішми, худобою, частіше хлібом «на семены и на емены», на сівбу і на прохарчування до жнив. Підмога і позичка іноді плутаються в селянських порядних; але між ними була різниця. Підмога давалась власне на перше дворове обзаведення, на жилі і господарські будівлі, на обгородження полів і була безповоротною позичкою, якщо селянин обзаводився, як того вимагав договір. Позичка худобою і іншим інвентарем або грішми для його придбання призначалась на провадження господарства і лічилась за селянином, як борг, що належав до сплати, якщо він покидав власника. Грошова позичка в XV і на початку XVI ст. називалась *серебром издельным*, бо сполучалась з *издельем* — працею селянина (*издельного серебряника*, як звався той, хто одержав срібло) на власника; чим воно відрізнялось від срібла *ростового*, позики із сплатою росту, процентів. Тому землевласники і розрізняли «гроші в селах в рості і в ріллі». Якщо селянин сідав на пусту ділянку, яку треба було розорати і оббудувати, то одержував крім підмоги і позички ще пільгу повну або часткову і більш-менш тривалу, залежно «від пустоти», від міри занедбаності ділянки, яка потребувала більш-менш складних підготовчих робіт. Пільга давалась на рік, на два і більше і звільняла наймача як від «государевого тягла», казенних податей, так і від панського оброку грошового і хлібного і всякого «изделия» або тільки від деяких із цих повинностей. Про ступінь потреби в позичці можна судити з окремих випадків: в Алексєєвих, невеликих вотчинників Московського і Боровського повітів, в 1511 р. лічилося за їх селянами в роздачі до 2000 крб. на наші гроші. Селянське господарство особливо виразно характеризується силою вказівок в актах XVI ст. на селян, які засівали свої поля панським насінням. У вотчинній книзі Кирилового Білозерського монастиря, складеній у другій половині XVI ст., яка перелічує монастирські села і деревні з зазначенням витей орендованої монастирськими селянами землі, показано близько 1½ тисячі витей; 70% цих селянських витей

засівались монастирським насінням, тобто перебували в користуванні людей, які без допомоги вотчинника не мали чим засіяти свої поля. Перевішивши на нинішні хлібні ціни все насіння, яке по книзі лічилося за селянами, жито, пшеницю, ячмінь і овес, знайдемо, що їх було видано не менше, як на 52 тисячі карбованців. Ця насінна позичка залишалась за селянином, доки він жив на монастирській землі, навіть переходила від батька до сина, лічилась за селянським двором, як його постійний борг, проценти з якого вносились до складу щорічного поземельного оброку монастиреві: значить, для насінного позичальника тягарем було повернення хлібної позички.

Селянські
ділянки

Основою господарства для селянина була земельна ділянка, ним оброблювана. Викладаючи юридичні відносини селян XVI ст. до землевласників, я говорив, що селянин, домовляючись з землевласником, брав у нього якунебудь частку вити або обжі, рідко повну вить або обжу, ще рідше — більше того. Для вивчення селянського господарства треба точніше визначити розміри селянських земельних ділянок. Вони були дуже різноманітні, змінюючись залежно від місця і часу, від якості ґрунту, від робочої сили селянських дворів і інших умов, які важко помітити для далекого спостерігача. Простежити цю різноманітність на всьому просторі Московської держави XVI ст. в цю хвилину справа неможлива через стан наукової розробки пам'яток, що стосуються до цього предмета. Ряд учених дослідників вніс і вносить в науковий обіг масу архівних документів, які дають багатий матеріал для вивчення розподілу орної землі по селянських руках, інакше кажучи, для повного огляду подвірних селянських наділів в різних областях Московської держави XVI і XVII ст. Але все це поки ще важко об'єднати, звести до цільних висновків, і у всьому цьому обширному матеріалі ще багато чого бракує для такого повного огляду. Залишається обмежитись окремими вказівками пам'яток, найбільшими і найменшими величинами і згодом виведеними середніми. Зустрічаємо подвірні наділи і на 24, навіть на 47 десятин і на 3 десятини; навіть в одного й того ж власника, Троїцького Сергієвого монастиря, в одній вотчині селяни користувались тількищо указаним величезним наділом в 47 десятин, в другому задовольнялись всього 4½ десятинами в трьох полях. На кінець XVI ст. помітна тенденція до зменшення наділів. У Тверському повіті за описами першої половини століття панували досить великі наділи, десятин в 12 або близько того, і, між іншим, у водості Кушаліні

середній розмір подвірної ділянки доходив до $8\frac{1}{2}$ десятин, а за писцевою книгою 1580 р. там не припадало і 4 десятин на двір. Взагалі середньою величиною орної землі для селянського двору в XVI ст. визнається 5 — 10 десятин, а на кінець століття навіть 3 — $4\frac{1}{2}$ десятини і трохи більше для південних степових повітів. Але при тодішній рухомості і вкрай нерівномірному розподілі селянської праці середні величини не дають точного уявлення про дійсність. За докладними описами деяких маєтків в селі з десятками деревень і потинків не знаходимо двох виселків з однаковими подвірними ділянками: в одній деревні на двір відведено 7 десятин, а поруч в другій — 36 або навіть $52\frac{1}{2}$ десятини. Взагалі від вивчення поземельних документів XVI ст. залишається враження, що звичайні селянські ділянки були менші, ніж можна було б чекати. Якщо б можна було ці подвірні ділянки розрахувати на ревізькі душі, пам'ятаючи, що душовий склад тодішнього селянського двору був значно складніший від сучасного, можливо, виявилось б, що під руками тодішнього руського селянина було не більше, якщо не менше, орної землі, ніж скільки відведено його далекому потомкові за положенням 19 лютого 1861 року.

Ще важче врахувати тягар повинностей, які лежали на Повинності тяглій селянській ділянці. Головне утруднення полягає в їх складності: ділянка несла на собі гусудареве тягло грішми, натурою і працею, потім платила власникові оброк грошовий і хлібний і різні дрібні додаткові побори яйцями, курми, сирами, смухами і т. п. і, нарешті, робила панську роботу. Статутна грамота Соловецького монастиря селянам одного з його сіл пояснює, з яких робіт складалось це «изделье»: селяни орали і засівали монастирські ниви, лагодили монастирський двір і тік, ставили нові хороми замість старих, возили дрова і лучину на монастирський двір, давали підводи, щоб везти монастирський хліб у Вологду, а звідти привозити сіль. Якщо хлібний оброк ще можна так-сяк, з деякою точністю, перекласти на наші гроші, то ці «издельные» повинності і додаткові побори натурою не можна обчислити навіть приблизно. Утруднення збільшують ще старовинні окладні одиниці, обжі і виті, мінливі і не всюди однакові розмірами, до того ж зовсім для нас незвичні, які заважають нам живо зрозуміти тягар навіть точно обчисленого за ними поземельного оподаткування, і тому доводиться переводити їх на двори і десятини, що не завжди вдається. Обмежусь небагатьма даними, які роблять такий перевод можливим. Але тут я знову зроблю

невелику методологічну зупинку. Я наведу вам кілька цифр про поземельні повинності селян, укажу, скільки вони платили своїм землевласникам. Але ви запитаете, що це — багато чи мало? Найбільш зрозуміла нам мірка давно минулих життєвих становищ — порівняння з теперішнім. З чим же ми будемо порівнювати поземельні платежі XVI ст? Із сучасними орендними цінами насамперед, подумаєте ви. Навряд. Сучасна оренда — акт суто цивільного права. Але селянин XVI ст., наймаючи тяглу ділянку в землевласника або в сільської громади, шляхом цієї приватної цивільної угоди вступав у певні зобов'язання перед державою, приймав на себе весь тягар государственого тягла, казенних повинностей, які падали на тяглу землю. Пізніше, коли вільні хлібороби на чужій землі стали кріпачами, государствене тягло перетворилось у подушне, а орендні умови селян з землевласниками замінились обов'язковим поміщицьким оброком і панщиною. Ще пізніше, із скасуванням кріпосного права, кріпосні оброк і панщина були замінені викупними і додатковими до них платежами. Така наступність історичних фактів. Вона вказує, що сумірні величини в нашому вивченні — це повинності селян XVI ст. на користь землевласників і викупні платежі селян, які вийшли з кріпосної залежності. Така історична перспектива допоможе нам ясніше розглядити небагато явищ, які розкривають господарське становище селян в XVI ст. Наше завдання дає таку постановку: в якій мірі напередодні закріпачення селянська праця була обтяжена на користь приватного землеволодіння порівняно з тягарами, що залишало воно при звільненні на селянах, які приступали до викупу своїх наділів. Почну з найпростіших відносин. В 1580 - х роках деякі села Нижегородського повіту платили власникові всього оброку по 9 четвертей жита і вівса з виті: по переводі цього оброку на хлібні ціни початку 1880 - х років, коли ще не були полегшені викупні платежі, припаде близько 2½ карбованця на десятину — трохи більше середнього викупного платежу з десятини по тій губернії (1 карбованець 88 копійок). Потім одне сільце в Дмитровському повіті платило (1592 р.) Троїцькому Сергієвому монастиреві з виті середньої землі по 1 карбованцю, тобто по 3 карбованці з десятини на нані гроші, а в інших селах того ж монастиря і там же одні виті платили грошовий оброк по 27 карбованців з виті поганої землі і дрібного збору по 4 карбованці 50 копійок, всього по 2 карбованці 10 копійок з десятини, інші замість грошового оброку орали монастирської ниви по дві десятини

в кожному полі з виті, тобто цілком відробляли по дві кругові десятини, орали, боронували, угноювали, збирали озиму, яру і парову десятину. Звідси бачимо, що грошовий платіж з дмитровської десятини був навіть трохи нижчий від викупного платежу по Московській губернії (2 карбованці 50 копійок), і що відрізок кругової десятини, який заміняв оброк (13 крб. 50 коп.), наприкінці XVI ст. був удвоє або втриє дешевший, ніж в 1880-х роках, коли в центральних губерніях він обходився від 25 до 40 карбованців. Значить, землеробська праця цінилась далеко дешевше, ніж три століття пізніше. Наведу ще приклад з північного Заволжя. В 1567 р. одна служила людина відказала Кириловому монастиреві своє село Воскресеньке в Білозерському повіті з 47 деревнями і починками і із 144 селянськими дворами в них. Із докладного опису, що зберігся, бачимо, які різноманітні були тут подвірні ділянки; були двори і з 22, і з 2, навіть з $1\frac{1}{2}$ десятинами, тобто з ділянками втриє - вчетверо меншими середнього душевого наділу по Новгородській губернії. В середньому припадало на двір по 7 десятин в трьох полях. Вотчинні повинності складались із оброку грошового і хлібного, із святкових грошей і із білок, по п'яти штук з виті. Перевівши все це на сучасні гроші, крім білок, оцінити яких не можемо, знайдемо, що на десятину припадало платежів 1 карбованець 69 копійок, трохи більше викупного платежу по Новгородській губернії (1 карбованець 26 копійок). Наведені випадки не викликають непорозуміння. Але зустрічаємо дані, які можуть спантеличити вивчаючого. В селі Кушаліні, що належало до тверських дворцевих земель великого князя Симеона Бекбулатовича, короткочасного правителя земщини за часів опричини, за книгою 1580 р. припадало всього грошового і хлібного збору по 5 карб. 34 коп. на десятину — сума, яка більше ніж втриє перевищує викупний платіж з десятини колишніх поміщицьких селян по Тверській губернії. При цьому ріллі припадало трохи не по 4 десятини на двір; якщо цю середню-подвірну ділянку розкласти на душі за середнім душевим окладом двору, виведеним по Тверській губернії з даних X ревізії 1858 р. (2,6 душі), то на душу припаде не більше $1\frac{1}{2}$ десятини, майже втриє менше середнього душевого наділу в тій губернії за Положенням 19 лютого, алеж склад селянського двору в XVI ст., напевне, був більший, ніж у XIX ст. В тих же дворцевих землях були села, де на двір припадало менше 3 десятин, тобто не більше однієї десятини на душу. Нарешті, зустрічаємо поряді,

в яких селяни поряжались платити грошовий оброк, що в 4 — 12 раз перевищує викупні платежі. Таку висоту оброку можна пояснити тільки якиминибудь особливо прибутковими угіддями або іншими вигодами ділянок, не вказаними в контрактах. При уривчатості даних, які дійшли до нас, важко розрізнити випадки нормальні і виняткові. А втім, є вказівки, які схиляють швидше до думки про панування високих норм оброку. Француз капітан Маржерет, який служив царям Борисові і Лжедмитрієві I, у своєму творі про Росію змальовує стан справ у Московській державі кінця XVI і початку XVII ст. Він мав на увазі, здається, дворцеві і чорні землі, коли писав, що з селян далеких від столиці місцевостей замість збору натурою збирають гроші за дуже високими окладами: якщо вірити йому, вить в 7 — 8 десятин платила стільки, що з розрахунку на наші гроші припадало платежів по 11 — 22 карбованці на десятину. Тут розумілись і оброки, і казенні податі, яких на кінець XVI ст. налічують до 1½ карбованця з десятини і навіть більше. В епоху звільнення селян викупні платежі з подушним, державним громадським збором і з мирськими повинностями навряд чи де досягали і мінімального розміру платежів за Маржеретом. В XVI ст. нерідко селянин зобов'язувався давати за землю замість оброку частину врожаю, п'ятий, четвертий або третій сніп. З решти він мусів виділити насіння для сівби, оновляти свій живий і мертвий інвентар, платити казенні податі і харчуватись з сім'єю. Важко з'ясувати собі, як він викручувався з своїми нуждами, особливо при переважанні незначних наділів. Тягар повинностей і нестача коштів знеохочували селянина і віднімали в нього можливість розширяти свою скудну окладну ділянку; але він шукав підмоги в угіддях і промислах, які уникали тяглового оподаткування і які давав достаток вод, безліч лісу і перелогу. Цим можна пояснити ознаки деякої заможності, тоді помітні навіть у малоземельних господарствах. Не позбавлений інтересу великий невиданий документ, який лежить, правда, за межами вивчаного періоду, але кидає ретроспективне світло на кінець XVI ст.: це — складений в 1630 р. опис «селянських животів», худоби, вуликів, бджіл, хліба в хижих і висіяного жита в одному селі Троїцького Сергієвого монастиря в Муромському повіті. В селі 14 селянських дворів, в яких жило 37 осіб чоловічої статі. Вони засіяли житом до 21 десятини; отже, усієї ріллі в них було близько 62 десятин в трьох полях по 4,4 десятини на

двір і по 1,7 десятини на душу — просто злидений наділ; 38 років назад село обробляло майже втричі більше. Проте, навіть в малоземельному дворі, який засівав $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ десятини озимого поля, знаходимо 3 — 4 вулики бджіл, 2 — 3 коней з лощатами, 1 — 3 корови з бузівками, 3 — 6 овець, 3 — 4 свині, в хижках 6 — 10 четвертей всякого хліба. Тільки два двори вели велику оранку в 12 і 15 десятин в трьох полях; у них було 2 і 5 вуликів, 4 і 10 коней, по 3 корови з бузівками, 5 і 9 овець, 5 і 6 свиней і в хижках 30 і 4 четверті всякого хліба.

Зводячи викладені риси, можна так уявити господарське становище селянина XVI ст.: це був здебільшого малоземельний і малопосидючий хлібороб, що дуже заборгувався, в господарстві якого все, і двір, і реманент, і ділянка, було наймане або позичкове, який оббудовувався і працював з допомогою чужого капіталу, платячи за нього особистою працею, і який під гнітом повинностей схильний був скорочувати, а не розширяти свою дорого оплачувану оранку.

Наступної години ми побачимо, яке становище створилось на початку XVII ст. для селянства з усіх умов його побуту.

Висновок
про госпо-
дарське
становище
селянина
XVI ст.

ЛЕКЦІЯ XXXVII

Думка про прикріплення селян наприкінці XVI ст. — Закон 1597 р. про втеклих селян і гаданий указ про загальне прикріплення селян. Порядні кінця XVI і початку XVII ст. — Господарські умови, які підготовляли кріпосну неволю селян. — Поземельне прикріплення чорних і дворцевих селян. — Ріст позички і посилення особистої залежності селян володільницьких. — Селянські звози і втечі і законодавчі заходи проти них. — Становище володільницького селянства на початку XVII ст. — Висновки.

Думка про прикріплення селян Звертаємось до вивчення одного з найважливіших і найважчих питань в нашій історіографії, — до питання про те, коли і як виникла кріпосна неволю селян.

Викладаючи наслідки помісної системи, я сказав, що вона готувала корінну зміну в долі селянства. Цю зміну звичайно змальовують такими рисами. До кінця XVI ст. селяни були вільними хліборобами, які користувалися правом вільного переходу з однієї ділянки на другу, від одного землевласника до другого. Але від цих переходів ставались великі незручності як для суспільного порядку, так і для державного господарства і особливо для господарства дрібних служилих землевласників, в яких багаті вотчинники і поміщики переманювали селян, залишаючи їх без робочих рук, отже, без засобів справно відбувати державну службу. В наслідок цих утруднень уряд царя Федора видав указ, який скасував права селянського виходу, позбавив селян можливості кидати раз зайняті ними землі. Всі сумні наслідки кріпосного права, які виявилися пізніше, вийшли з цього прикріплення селян до землі. Через те що перший указ, який скасував селянське право виходу, був виданий, коли державою правив іменем царя Федора шурин його Борис Годунов, на цього правителя падає вся відповідальність за ці наслідки: він — перший винуватець кріпосного права, кріпосник - засновник. В такому погляді на походження кріпосного права можна розрізнити два головні положення:

1) наприкінці XVI століття уряд одним загальним законодавчим заходом змінив юридичне становище селян, віднявши в них право виходу, прикріпивши їх до землі, і 2) в наслідок цього прикріплення селяни попали в неволю до землевласників.

У викладеному зображенні справи не все ясно і точно. Виходить насамперед, ніби одночасно одним і тим же актом встановлено було і поземельне прикріплення селян, і кріпосне право. Але це — два стани різного характеру й походження, які в багатьох відношеннях навіть виключають одне одного. В історії невольних станів під поземельним прикріпленням селян розуміють державний захід, який прив'язує селян до землі, незалежно від їх особистого відношення до землевласника, або, точніше, підпорядковує це відношення поземельному прикріпленню; під кріпосним правом розуміють право людини на особистість другої, засноване спершу, при самому його зародженні, на приватному юридичному акті, на *кріпості*, незалежно від відношення кріпака до землі, — право, яке віддавало кріпосну людину, за висловом нашого Збірника законів, «у приватну владу і володіння» пана. Значить, викладена нами думка сполучає в один момент акти такі несхожі, як поземельне прикріплення і особиста «кріпость». Це, поперше. Далі, не тільки не збереглось загального указу, який скасовував селянський вихід, але в усіх актах немає й натяку на те, що такий указ був колинебудь виданий. Першим актом, в якому бачать вказівки на прикріплення селян до землі, як на загальний захід, вважають указ 24 листопада 1597 р. Але цей указ змістом своїм не виправдує оповіді про загальне прикріплення селян наприкінці XVI ст. З цього акту дізнаємось тільки, що коли селянин утік від землевласника не раніше 5 років до 1 вересня (тодішнього нового року) 1597 р., і землевласник вчинить позов на нього, то по суду і по розшуку такого селянина слід повернути назад до старого землевласника, «де хто жив» з сім'єю і майном, «с женою и с детьми и со всеми животы». Якщо ж селянин утік раніше п'яти років, а землевласник тоді ж, до 1 вересня 1592 р., не вчинив на нього позову, такого селянина не повертати і позовів та чолобить про його розшук не приймати. Більше нічого не сказано в царському указі і боярському приговорі 24 листопада. Указ, очевидно, говорить тільки про втекших селян, які покидали своїх землевласників «не в строк і без відмовлення», тобто не на Юр'ів день і без законної заяви з боку селянина про відхід,

Закош
1597 р.

сполученої з обопільним розрахунком селянина і землевласника. Цим указом установлювалась для позову і повернення втікачів часова давність, так би мовити, зворотна, що чинила тільки назад, але не ставила сталого строку на майбутній час. Такий захід, як вияснив суть указу Сперанський, вжитий був, щоб припинити утруднення і безладдя, що виникали в судочинстві в наслідок безлічі і запізнілості позовів про втеклих селян. Указ не вносив нічого нового в право, а тільки регулював судочинство про втеклих селян. І раніше, навіть в XV ст., удільні князівські уряди вживали заходів проти селян, які покидали землевласників без розплати з ними. Однак, з указу 24 листопада зробили висновок, що за п'ять років до його видання, в 1592 р., повинно було вийти загальне законоположення, яке позбавляло селян права виходу і прикріпляло їх до землі. Вже Погодін, а слідом за ним і Беляєв ґрунтовно заперечували, що указ 24 листопада не дав права припускати існування такого загального розпорядження за п'ять років до 1597 р.; тільки Погодін не зовсім точно бачив в цьому указі 24 листопада встановлення п'ятирічної давності для позовів про втеклих селян і на майбутній час. А втім, і Беляєв вважав, що коли не в 1592 р., то не раніше 1590 р. повинно було вийти загальне розпорядження, яке скасовувало селянський вихід, бо від 1590 р., зберігся акт, в якому за селянами ще визнавалось право виходу, і можна сподіватись, що з часом такий указ буде знайдено в архівах. Можна з певністю сказати, що ніколи не знайдеться ні того, ні другого указу, ні 1590, ні 1592 р., бо ні той, ні другий указ не були видані. Дехто висловлював навіть думку, що указ 24 листопада 1597 р. і є той самий закон, яким селяни вперше були прикріплені до землі, але не прямо, а побічно: без попередньої заборони уряд визнав незаконними всі селянські переходи, які відбулись за останні п'ять років до видання цього указу, і дозволив селян, що покинули свої ділянки, повертати на них, як утікачів. Погодін, не визнаючи прикріплення селян при царі Федорі за особливим загальним законом, вважає, що кріпосне право встановилось трохи пізніше, поступово, якимсь само собою, не юридично, поза правом, ходом самого життя. Розберемося в явищах, які зустрічаємо в земельних актах в XVI і початку XVII ст., щоб бачити, що власне трапилось з селянами в той час.

Порядні
XVI—XVII ст. селяни умовляються з землевласниками, сідаючи на їх землі. Ці порядні йдуть з половини XVI ст. до половини

XVII ст. і навіть далі. Якщо ви, читаючи ці записи, забудете оповідь про прикріплення селян при царі Федорі, то записи і не нагадають вам про це. Селяни на початку XVII ст. договороються з землевласниками точнісінько так, як вони договорювались у другій половині XVI ст. Селянин зобов'язувався в разі відходу заплатити землевласникові пожитле за користування двором, повернути позичку і винагородити землевласника за пільгу, якою користувався. Можливість для селянина піти від землевласника передбачається в порядних сама собою, як право селянина. Здогад, що наприкінці XVI ст. селяни були позбавлені цього права і прикріплені до землі, робить незрозумілим цілий ряд порядних, складених за узаконеною формою. Так один монастир, переводячи в 1599 р. своїх селян з одного маєтку в другий, укладає з ними новий договір, рядиться з ними, як з вільними наймачами. В другому акті того ж року розповідається, що монастир довго шукав одного свого селянина, який утік без розплати, нарешті, відшукавши його у вотчині однієї служилої людини, зажадав повернення назад. Удова землевласника видала втікача. За часів «Руської Правди» селянин за таку втечу був би повернений на повного холопа. Тепер, після гаданого прикріплення, монастир не тільки не карає втікача, але укладає з ним новий договір і навіть дає йому на влаштування нову позичку і пільгу. Такі ж явища помічаємо і в царювання Михайла. За договором, укладеним в 1630 р., один селянин сів на землю Тихвінського монастиря з пільгою і підмогою, звільнений був на рік від казенних податей і вотчинного оброку, взяв у монастиря на влаштування 10 карбованців (понад сто карбованців на наші гроші) і 10 четвертей різного хліба. В порядній зустрічаємо умову: «якщо, говорить селянин, я не буду жити за монастирем на своїй ділянці по своїй волі або якщо стану де на стороні рядитись у селяни, монастиреві взяти з мене за грошову і за хлібну підмогу і за пільгу 30 карбованців по цьому порядному запису» — і тільки. Порядна і не передбачає думки про незаконність залишення селянином ділянки, найнятої ним у монастиря; селянин зобов'язується тільки заплатити невстойку, щоб покрити землевласникові зроблені ним витрати. Отже, з порядних грамот не помітно загального прикріплення селян до землі і в першій половині XVII ст., принаймні, за царювання Михайла. З другого боку, деякі селяни прикріплені до землі, позбавлені права виходу вже задовго до гаданого указу про загальне поземельне прикріплення

селян. В 1552 р. дана була чорним селянам Вазького повіту царська грамота, яка надавала сільським громадам того повіту право повертати своїх «старих», тобто давніх тягледів, які вийшли на монастирські землі безстроково і без мита, і саджати їх на покинуті ділянки, хоча тут же дається їм право закликати на свої пустини сторонніх селян. Це розпорядження стосувалося чорних, державних селян. Але й усі тягли селяни в тоді ж ніби прикріплені до землі або тягла. В 1560-х роках багатим солеварам Строгановим віддані були обширні пусті землі по Камі і Чусовій з правом населяти їх новоприхідцями, закликаючи останніх звідусіль. Строганови не могли тільки приймати до себе селян «тяглих і пісьмених», тобто посаджених на тягло і записаних в податні поземельні книги; таких поселенців Строганови повинні були видавати назад на вимогу місцевих начальств з сім'ями і з усім майном. Отже, згодом про указ, який скасував селянський вихід і прикріпив селян до землі наприкінці XVI ст., не виправдується ні з того, ні з другого боку, ні попередніми, ні наступними явищами.

Умови, які підготовляли неволю селян

Щоб зрозуміти, в чому справа, треба насамперед спинитись на питанні: чи було що скасовувати законодавцями XVI ст? Уважно вивчаючи поземельні договори того часу, зустрічаємо вказівки на селянське «відмовлення», на вільний і законно зроблений перехід селянина від одного землевласника до другого; але легко помітити й те, що такі випадки були надзвичайно рідкі. Порядні записи, в яких такий перехід указується прямо або розуміється, — виняткові явища: такі договори укладались тими небагатьма селянами, які могли розплатитись із землевласниками або які вперше сідали на селянське тягло з вільних людей. Більша частина порядних записів, нам відомих, написана була такими вільними людьми, які переходили в розряд тяглих. Величезна маса тяглих селян вже не користувалась правом переходу не тому, що це право було скасоване загальним законом, а тому, що самі селяни втратили або окремими заходами були позбавлені *можливості* ним користуватись. Це позбавлення було справою тривалого і складного процесу, в якому і зав'язались основні, первинні умови кріпосного права. Викладу цей процес в найзагальніших рисах. Приблизно в кінці XIV до початку XVII ст. серед селянства центральної окської - волзької Русі йде безперервний переселенський рух, спочатку односторонній — на північ за верхню Волгу, потім, з половини XVI ст., з завоюванням Казані і Астрахані, двосто-

ронній — ще на південний схід по Дону, по середній і нижній Волзі. Серед цього руху в складі селянства визначились два шари, сидячий, осілий — це *старожильці*, і перехожий, бродячий — *прихідці*. Ті й другі мали різну долю на землях чорних і дворцевих, які дуже мало різнилися між собою, і на землях володільницьких, служилих і церковних: Старожильство означало давність місця проживання або належності до громади, міської чи сільської. Але спершу воно не визначалось точним числом років: старожильцями вважались і селяни, які сиділи на своїх ділянках 5 років, і селяни, які говорили про землі, ними займані, що їхні батьки сідали на тих землях. Само по собі старожильство не мало юридичного значення в розумінні обмеження особистої свободи старожильців; але воно набувало такого значення в зв'язку з якимнебудь іншим зобов'язанням. В громадах чорних і дворцевих селян такою була кругова порука щодо сплати податей. Старожильці утворили в таких громадах основний склад, на якому трималась їх податна справність: розбір старожильців вів до обтяження тих, що залишались, і до недоїмок. Насущною потребою цих громад було утруднити своїм старожильцям перехід на більш пільгові землі, особливо церковні. Вихід утруднювався і сплатою досить значного пожитого, що розраховувалось за числом років, прожитих відходящим старожильцем на ділянці; розрахунок ставав навіть неможливим, якщо у дворі десятки років наступно жили батько й син. Назустріч тягловим потребам чорних і дворцевих громад ішов і уряд, який уже в XVI ст. починав прикріпляти людей до станів, до тягла або до служби, щоб забезпечити собі тривкий контингент тяглих і служилих людей. Двосторонні умови привели до того, що окремі і тимчасові заходи, узагальнюючись, завершилися на початок XVII ст. загальним прикріпленням старожильців не тільки до стану, але й до місця проживання. З одного акту 1568 р. бачимо, що загальним правилом було повертати в дворцеві села відійшлих селян, якщо то були старожильці тих сіл. Разом з таким значенням старожильства наприкінці XVI ст., очевидно, встановлений був для нього і точний строк давності. Статутна грамота, дана місту Торопцю в 1591 р., говорить про «заповідні літа», протягом яких торопчани могли повертати в посад старовинних своїх тяглиців, які вийшли з нього, на старі їх місця. Якщо під цими заповідними літами розуміється строк давності, який давав тяглій людині звання старожильця, то можна вважати,

що саме цей строк розкривається в одному акті, складеному трохи пізніше. В 1626 р. дана була Спаському монастиреві в Ярославлі правна грамота в справі про запис у посадське тягло людей і селян, які жили на монастирській землі в Ярославлі. В 1624 р. при опису м. Ярославля вказано було розшукати, які люди жили на монастирській землі в посаді, і коли виявиться, що вони були люди вільні або старовинні монастирські, а не государеві тягли, або хоча й бували в тягли за государем, а «вийшли зза государя більше десяти років або за себе залишили на своїх місцях жильців тяглих людей», тих людей писати за монастирем як і раніше і до посаду не приписувати, так само як і про ярославців, які пішли з посаду, розшукати, куди й коли вони пішли, і якщо пішли «не більше десяти років» повернути їх у Ярославль і посадити на покинуті ними місця. Заступництво, прирівняне тут до старожильства, прямо вказує на кругову поруку, як на джерело прикріплення старожильців. Нарешті, і всі тягли і письмені люди чорних волостей, записані в тягло по книгах, визнані були, як старожильці, прикріпленими до своїх земель або громад. В наказі 1610 р. Левшину, управителеві посаду Чухломи і чорних волостей Чухломського повіту, це прикріплення висловлене рішуче і вказано його джерело — прагнення підтримати податну справність платників і припинити скорочення податної ріллі. Левшину наказувалось селян з государевих волостей нікуди не випускати і до государевих селян ні від кого не вивозити до указу. Через те що «прожиточные крестьяне горланы с себя убавливали пашни, с выти стали жить на полвыти или на трети, не хотя государевых податей платити, а те свои доли наметывали на молодых людей, а вместо той своей пашни пащут на пустоцах и сено косят на пустых долях», то Левшину це розслідувати і розпорядитись, щоб селяни убавочні ниви орали, тяглої ріллі з себе не убавляли, платили б із своїх витей, залежно від пожитків і промислів. Таким чином державні і дворцеві селяни були прикріплені до землі і утворили замкнений клас: ні їх не випускали на володільницькі землі, ні в їх середовище не пускали володільницьких селян, і це відособлення виступав в підмогу круговій поруці для забезпечення податної справності сільських громад. Таке прикріплення, розуміється, не мало нічого спільного з кріпосним правом. Це — суто поліційний захід.

Як на казенних землях кругова порука привела до поземельного прикріплення селян, так на землях володільницьких позичка підготувала кріпосне право. Близько половини XV ст. застасмо володільницьких селян з ознаками досить пільгового становища, не зважаючи на широке розповсюдження позички, або «издельного сребра». Перехід селян не був обмежений ні строком, ні зобов'язанням негайної сплати позиченого срібла: селянин-срібляник міг сплачувати свій борг землевласникові протягом двох років по переході без процентів. Старожильці навіть користувались особливими пільгами за те, що постійно сиділи на своїх місцях або добровільно на них повертались. Але з кінця XV ст. становище цих селян змалюується зовсім в іншому світлі. Преподобний Іосиф Волоколамський переконує околичних землевласників у шкоді непосильних робіт і оброків, якими вони звикли обтяжувати своїх селян. Вассіан Косой в полеміці з землевласницьким чернецтвом жорстоко нападає на нього за те, що воно розоряє своїх селян пожадливым лихварством і не по-людському вибиває розорених із своїх сіл. Герберштейн, який двічі приїжджав до Москви при батькові Грозного і добре ознайомився з порядками в його державі, пише, що селяни тут працюють на своїх панів шість днів на тиждень, що становище їх найжалюгідніше і майно їх не захищене від сваволі родовитих і навіть рядових служилих людей. В першій половині XVI ст. селяни ще вільно переходили з місця на місце. В житті Герасима Болдинського читаємо, що коли до заснованого ним під Вязьмою монастиря почали сходитись із околичних волостей селяни, чуючи про господарський благоустрій монастиря, і заснували біля нього слободу, сановник із Москви, який проїжджав через Вязьму, дізнавшись про це, розсердився, чому ці монастирські слобожани не тягнуть тягла разом з мирськими селянами, велів закликати їх до себе і бити нещадно, а коли Герасим заступився за своїх, боярин вилаяв преподобного, послав йому «нелепые глаголы», а затриманих поселенців наказав бити ще дужче. Різні умови сприяли погіршанню становища володільницьких селян: і посилення податних тягарів з розширенням держави, і розвиток служилого помісного землеволодіння з обтяженням служби поміщиків від дедалі частіших воєн, і поширення позичкового селянського господарства, особливо на помісних і церковних землях, і недбання законодавства про регулювання поземельних відносин селян, яким тільки наказувалось у всьому свого власника слу-

хати, ріллю на нього орати і оброк йому платити, чим він їх зоброчить. Але до половини XVI ст. в поземельних описах і актах центральних повітів держави селянство є населенням, яке досить густо сиділо по багатодвірних селах і деревнях на гарних наділах, з обмеженою кількістю перелогу і пустищ. Іноземці, які проїжджали в половині XVI ст. з Ярославля в Москву, свідчать, що край цей вкритий сільцями, густо переповненими народом. У другій половині століття, особливо в його останні десятиліття, картина різко змінюється. Сільське населення центра сильно рідшає: старі деревні перетворюються в пустища; починки попадаються рідко або їх зовсім нема; по містах, селах і деревнях відмічається в актах небувала доти безліч пустих дворів і дворових місць, де й будівлі вже зникли; у Муромі на посаді за 8 років (1566 — 1574) з 587 тяглих дворів залишилось тільки 111; англієць Флетчер по дорозі між Вологдою і Московою зустрічав села, які тяглись на версту, з хатами по боках дороги, але без єдиного жителя; площа ріллі переліжною і лісом зарослої розширяється; селяни, що лишилися на старих місцях, сидять на менших орних ділянках; одночасно із скороченням селянської орної землі збільшується панська рілля, оброблювана холопами за браком селянських рук. За рахунок центра заселялись південно-східні окраїни, верхня Ока, верхнє Подоння, середнє і нижнє Поволжжя. При такій зміні в розподілі населення становище центрального володільницького селянства утруднювалось і в господарському і в юридичному відношенні. Державні і володільницькі повинності ставали тяжчими в міру убутку робочої сили. Позичкове господарство розширялось, а з ним посилювалась і боргова залежність селян. І старі землевласники центральних областей, треба думати, підтримували справу нових степових поміщиків, — розрідження старовинного селянського двору, утворюючи посиленою позичкою нових домохазяїв з невідокремлених членів старих родин, із синів, молодших братів і племінників. На володільницьких землях, так само як і на чорних і дворцевих, існував шар старожильців, але з іншим характером. Там старожильці — основні кадри, які підтримували тяглову здатність сільських громад, несли на своїх плечах весь тягар кругової поруки; тут це — найбільш заборговані, невикладні боржники. Я вже говорив, як розкладались стягнуті круговою порукою старі волосні громади з появою серед них привілейованих приватних маєтків, вотчин і помість, що утворили в їх складі окремі

громади, нові юридичні особи. В 1592 р. всі селяни помістя Астаф'я Орловського в Вологодському повіті позичили в іншого дворянина «в мирський видаток на все помістя» 4 карбованці (понад 200 карбованців на наші гроші) і зробили це без усякої участі свого поміщика. Але в круговій селянській поруці по уплаті податей землевласник повинен був взяти участь: обкладаючи своїх селян роботою і оброком на свій розсуд, нерідко маючи право суду і поліційного нагляду над ними, навіть правом пільгувати їх від господарського тягла, він неминуче ставав відповідальним посередником в їх справах про казенні платежі і повинності, навіть коли волость зберігала свою тяглову цільність, і всі волосні селяни без розрізнення землевласників «тягло государственное всякое тянули с волостью вместе, по волостной ровности», тобто за зрівняльною розкладкою. В цьому відособленні вотчин і помість — початок і причина відповідальності землевласників за казенні платежі своїх селян, яка потім стала однією із складових норм кріпосного права. Уже в XVI ст. землевласникові доводилось іноді самому платити податі за своїх селян. В 1560 р. власті Махалицького монастиря скаржились цареві, що їх селяни терплять багато кривд від сусідніх поміщиків і вотчинників і вони, власті, змушені постійно давати своїм розорюваним селянам пільги в монастирських повинностях, «да и тягли многие (казенні податки) во много лет, измогаясь и займаю, за тех своих крестьян платили сами собою». Особистий інтерес спонукав розважливого землевласника ставати господарським піклувальником своїх селян раніше, ніж закон дав йому право бути їх володарем. Цим і пояснюється становище старожильців на володільницьких землях. Землевласник не став би надто щедро пільгувати селянина і навіть платити за нього податі, коли б бачив у ньому короткочасного сидільця, якого найближчий Юр'ів день осінній може забрати з його ділянки. Його турботою було посадити селянина по можливості міцніше, зробити старожильцем. Природні мотиви схилили до того і самого селянина. Оббудувавшись і обжившись на своєму місці, домовитий хлібороб не міг мати охоти без потреби кидати свою ділянку, в яку вклав багато своєї праці, в садбі якої нерідко народився. Деякі ознаки вказують на присутність значного класу старожильців і на володільницьких землях до половини XVI ст. Потім, із завоювання Поволжя, селянство було збудоражене переселенським рухом з центрального суглинку на південний чорнозем. Відхід молод-

ших членів родини, людей неписьмених, на нові місця знесилював старий селянський двір і змушував його скорочувати посіви. На володільницьких землях безліч селянських дворів, які значились жилими за описами першої половини століття, наприкінці його пустіють: хлібороба, якому надокучила праця над неподатливим лісовим, хоча й батьківським суглинком, манила степова чорноземна діляна з новими позичками і пільгами. Назустріч небезпеці залишитись без «живущого», з самими «пустошами, что были деревни» центральні землевласники йшли з посиленими позичками, пільгами і невстойками; і позичка, і невстойка за відхід і за невиконання зобов'язань на кінець XVI ст. поступово збільшуються: перша з півкарбованця піднімається до 5 карбованців (225 карбованців), друга з 1 карбованця до 5 і 10 карбованців. На окремих прикладах можна бачити, як важко було розраховатись селянинові, який засидівся в землевласника до старожильства, тобто просидів понад 10 років. Візьмемо найбільш легкі умови розрахунку. Селянин порядився на ділянку і взяв 3 карбованці позички без пільги, що бувало не часто. Проживши 11 років і ставши старожильцем, він при відході повинен був повернути позичку і заплатити за свій двір пожиле, в лісових місцях по 14 копійок за рік (у польових місцях, де було далеко до «хоромного» будівельного лісу, — вдвоє) і мит 6 коп. Всі ці платежі у другій половині XVI ст. склали б на наші гроші суму понад 200 крб. Менше цього довелось би платити рідко якому старожильцеві. Наведу приклад короткотермінового сидіння. В 1585 р. двоє казенних або дворцевих селян сіли на пусту монастирську деревню, зобов'язавшись за три пільгові роки поставити двір і хороми, оббудуватись, розорати і угноїти заведбану ниву, і за це одержали 5 карбованців позички. Коли б вони відсиділи пільгові роки, не виконавши зобов'язань, і захотіли б піти, вони повинні були б заплатити пожиле за три роки, позичку і 10 карбованців невстойки, як умовились з монастирем, все це на наші гроші склало б суму близько 700 карбованців. Навряд чи вони були б спроможні заплатити такий борг. Як вільні люди, вони могли піти і без розплати; але тоді монастир вчинив би проти них позов про стягнення; суд присудив би їх до сплати і через їх неспроможність видав би їх монастиреві «до искупа», тобто перетворив би їх на багато років у строкових холопів кредитора, які відробляють свій борг. Так позичка створювала відносини, в яких володільницькому селянинові доводилось вибирати між безстро-

ково - зобов'язаним селянством і строковим холопством. Це було не поліційне прикріплення до землі, яке встановило для кругова порука для государевих чорних селян, а господарська боргова залежність від особи, від землевласника - кредитора за загальним цивільним правом. Цю різницю треба особливо взяти до уваги, щоб уникнути непорозумінь.

Отже, селянське право виходу на кінець XVI ст. звмирало само собою, без усякого законодавчого його скасування. Ним продовжували користуватись лише небагато селян, оселення яких не сполучалось ні з якими затратами для землевласників і яким тому легко було розрахуватись з ними, заплативши тільки пожиле. Для решти селян вільний перехід виродинся в три форми: *втечу*, *звіз* і *здачу*, заміщення того, хто відходив, іншим пожилцем. В поземельних описах XVI ст. перші дві з цих форм зазначаються виразами: «выбежал», «спел» або «сбег безвестно», «скитається», «вывезен» тим-то або туди-то. Між цими формами була різниця якісна і кількісна. Втеча повертала селянинові, який заборгував, свободу, але була незаконна; звіз допускався законом, але не повертав селянинові свободи; здача повертала свободу і допускалась законом, але була трудна сама по собі і можлива лише в рідких випадках. На дворцевих землях великого князя Симеона Бекбулатовича в Тверському повіті за книгою 1580 р. з 306 випадків селянського переходу не зазначено жодного заступництва. Випадки нормального переходу без сторонньої допомоги і порушення закону досить рідкі: їх 17%. Частіше траплялись втечі не в строк і без відмовлення, без установленної заяви, без сплати пожитого, взагалі без розплати із землевласником: їх 21%. Пануючою формою переходу був звіз: на землях Бекбулатовича таких випадків відзначено понад 61%. Це зрозуміло. Селянин рідко міг розплатитись із землевласником; звичайно його виручав інший землевласник, який вносив за нього пожиле і позичку і вивозив його на свою землю. Такий селянин, міняючи ділянку, не міняв свого юридичного становища, а лише переходив від одного кредитора до другого. Звози селян надзвичайно посилились протягом XVI ст. В цій операції брали участь землевласники усіх розрядів, і монастирі, і бояри, і бідні вотчинники, і поміщики; навіть чорні і дворцеві волості звозили селян у світських землевласників, до того ж «насильством», проти волі панів, маючи потребу в тяглецях на пусті ділянки. Завдяки цій гонитві за селянами в XVI ст. виникла запекла

Звози
і втечі

боротьба землевласників за селянські руки. Час близько 26 листопада, Юр'євого дня осіннього, був порою, коли на селах розігрувались сцени насильства і безладдя. Прикажчик багатого світського землевласника, слуга або по-сільський багатого монастиря їхав у села чорних селян або дрібних поміщиків і «відмовляв» селян, підмовивши їх до переселення, платив за них позичку і пожиле, і авозив на землю свого пана. Селянські громади і дрібні землевласники, залишаючись без тяглиців і робочих рук, старалися силою удержати їх, кували звозжуваних селян у заліза, нараховували на них зайві платежі і грабували їхні пожитки, а не то збирали своїх людей і зустрічали самих відмовників в якою могли зброєю в руках. Скарги дрібних поміщиків і державних селян яскраво змальовують ці юр'ївські сутички.

**Заходи
проти них**

Обидві форми, в які виродилось селянське право переходу, а не саме це право, московський уряд з кінця XVI ст. старався обмежити або навіть знищити. І втечі і авози, не поліпшуючи становища селян, супроводились важливими невручностями для держави і державного господарства, а особливо для сільських громад з круговою порукою і для зобов'язаних службою дрібних землевласників. Селянський вихід перетворився в однобічний привілей або в гру великих землевласників, яка не підтримувала свободу селян, але дуже шкодила інтересам держави. Сільські громади казенних селян, втрачаючи своїх тяглиців, ставали несправними податними платниками; дрібні служилі землевласники, залишаючись без робочих рук, переставали бути справними ратниками. Нарешті, селянські звози і втечі побічно сприяли переходові тяглих селян у клас холопів. Судебник 1497 р., визначаючи умови селянського виходу, призначає тільки строк для нього із сплатою пожитлого за двір. У Судебнику 1550 р. зустрічаємо важливий додаток: «а которий крестьянин с пашни продастся кому в полную в холопи, и он выйдет бессрочно и пожитлого с него нет». Селянин, заплутаний звозами в своїх боргових зобов'язаннях, зруйнувавши своє господарство втечами, мимоволі міг шукати виходу із своїх утруднень у цьому додатку Судебника. Але стаючи цілковитим холопом, тяглий селянин переставав бути податним платником, пропадав для казни. Проти цих невігідних наслідків селянського виходу і було спрямоване московське законодавство кінця XVI і початку XVII ст. За царювання Бориса Годунова 28 листопада 1601 р. виданий був указ, за яким дозволялось вивозити селян один в одного

тільки дрібним землевласникам, служилим людям друго-степенних і нижчих чинів, і то не більше двох селян одразу; землевласники Московського повіту, здебільшого люди вищих чинів і великі вотчинники, так само церковні заклади, а також чорні і дворцеві волості зовсім позбавлені були права вивозити будучих селян на свої землі. Цей указ є заходом, спрямованим проти землевласників на користь селян; в ньому сказано, що цар дозволив давати селянам вихід в зв'язку з податками і стягненнями, якими землевласники їх обтяжували. Указ починається об'явою про дозвіл виходу селянам, а далі веде мову зовсім не про вихід, а про вивіз селян землевласниками; під виходом розуміли вже тільки вивіз, яким замінився вихід. Указ 24 листопада 1602 р. повторив тогорічне обмеження вивозу, але мотивував його не якимнебудь загальним законом, раніше виданим, а бажанням припинити бійки і грабежі, якими звичайно супроводився звіз селян одним землевласником у другого. Через те що ці безлади ставались від небажання землевласників відпускати переманюваних селян, то обидва укази, і 1601 р. і 1602 р., треба розуміти так, що вони визначають, кому в кого дається право вивозити селян, тобто вивозити без згоди їх володільців, тільки порозумівшись із селянами, які вивозились. Отже, вивіз селян з дозволу їх володільців був визнаний сталим правилом, виняток з якого допускався цими указами, як тимчасовий захід, тільки на ті два роки, коли вони були видані. До того ж другий указ дозволяв вивозити селян «во крестьяне ж», тобто навіть в дозволених межах вивіз не міг виводити селян із їх тяглого стану; селянин і в нового володільця повинен був залишатись селянином, не переходячи в нетягли двірські люди. При першому самозванці указом 1 лютого 1606 р. прямо заборонений був перехід селян у холопство. Протягом 1601 — 1603 рр. на Русі були неврожаї. Це примусило багатьох селян тікати від своїх землевласників, що відмовилися підтримувати їхнє господарство в голодні роки. Багато втікачів, прийнятих іншими землевласниками, вступило до них у холопство. Указ 1 лютого наказував усіх селян, які втекли до голодних років і віддалися в холопство, повертати до старих володільців, як і раніше, в селянство. Цим касувалась стаття Судебника 1550 р., яка дозволяла селянам продаватись з ріллі в холопство. Селяни, які втекли від своїх землевласників, що відмовились годувати їх у голодні роки, не повертались на старі місця, залишаючись в тому стані, в який вступили після втечі. Всі ці укази не визнають

селян прикріпленими ні до землі, ні до землевласників, не торкаються і права виходу, а говорять тільки про селян звозних і втікачів. Не скасовуючи права виходу, законодавство спрямовувалося тільки проти невігідних для державного порядку наслідків цього права: 1) воно старалось припинити перехід селян в нетяглий стан, в холопство; 2) воно намагалось знищити гру в селян, яку вели великі землевласники, змаюючи їх із земель казенних селянських громад або дрібних землевласників; нарешті, 3) по позовах землевласників воно переслідувало незаконні втечі селян, які порушували право власності землевласників. Таке ставлення законодавства, яке не втручалось в юридичну суть угод землевласників із селянами, а тільки прагнуло запобігти зловживанням, підтримувало суто цивільний характер цих угод. На те саме вказув і п'ятирічна позовна давність, установлена законом 1 лютого 1606 р. для справ про селянські втечі: «а на беглых крестьян... дале пяти лет суда не давати». Законодавчі заходи проти селян - утікачів завершилися указом 9 березня 1607 р., який вперше поспробував вивести селянські втечі з галузі цивільних правопорушень, переслідуваних з приватного початку потерпілого, перетворивши їх у кримінальний злочин, в питанні державного порядку: розшукування і повернення втеклих селян незалежно від позову землевласників він поклав на обласну адміністрацію під страхом тяжкої відповідальності за невиконання цього нового для неї обов'язку, а за приймання утікачів, раніше безкарне, призначив крім винагороди потерпілому землевласникові великий штраф на користь казни по 10 карбованців (близько 100 карбованців на наші гроші) за кожний двір або за селянина - одинака, а той, хто підмовив до втечі, крім грошової пені, ще підпадав під торгіву кару (батіг). Проте і цей указ допустив давність для позовів про втеклих селян, тільки збільшену до 15 років. Зате він прямо визнав особисте, а не поземельне прикріплення володільницьких селян: тим із них, які за 15 років до указу записані в поземельних описах, в писцевих книгах 1592 — 1593 рр., вказано: «быть за теми, за кем писаны». Проте указ або не вдався, або його зрозуміли тільки як заборону селянських втеч і вивозів, а не як скасування законного виходу селян. Селянські порядні і після того укладались на попередніх умовах; саме допущення 15 - річної позовної давності для втікачів підтримувало за селянськими поземельними договорами характер суто цивільних відносин. Указ був вида- ний, коли розгоралась смута, яка, безперечно, перешко-

дила його чинності. Він зтягав вузол обов'язкових відносин селян до панів, коли хиталися всі основи державного порядку, коли тяглі і невільні класи скидали з плеч свої старі зобов'язання і ще менше обмежувались новими.

Отже, питання про володільницьких селян до кінця смуту залишалося нерозв'язаним. Господарська залежність їх від землевласників усе посилювалась, фактично позбавляючи їх права виходу. Але законодавство не скасувало цього права прямо і рішуче, а тільки обмежувало невігідні для держави форми, в які воно вироджувалося; не встановлюючи кріпосної неволі селян, воно старалось викорінювати порушення законних відносин між обома сторонами. Такий стан справи допоміг на початку XVII ст. укоренитися серед землевласників поглядів на селян, як на своїх кріпаків. Виявлення цього погляду зустрічаємо вже в царювання Бориса Годунова у звістці сучасного спостерігача, іноземця Шиля, який писав, що ще при попередніх государях московських землевласники звикли вважати своїх селян за кріпаків (Die Bauern... von ihren Herren für Leibeigene gehalten worden). Згідно з цим поглядом, у другій половині віку землевласники в своїх духовних наказують своїм селянам нарівні з двірськими людьми працювати на їх удов до смерті останніх. На кінець смуту вияснилися в питанні дві ідеї: 1) про необхідність припинити вихід, тобто вивіз селян без згоди їх володільців, як головне джерело безладів і зловживань у сільському житті, і 2) про те, що володільницький селянин, якщо і кріпок, то не землі, а землевласникові. Заборони селянського виходу вимагають і договір Салтикова з Сігізмундом 4 лютого 1610 р., і договір московських бояр з ним же 17 серпня того ж року, і земський приговор ополчення Ляпунова (30 червня 1611 р.), яке зібралось під Москвою виручати її з рук поляків. Думка про особисте прикріплення настійливо виступав в ряді вкладних монастирських грамот початку XVII ст., в яких вкладники на випадок викупу вкладної вотчини родичами ставлять їм умову: що монастирські власті селян посажать, дворів наставлять, поля розорють, лісу розчистять і сінних покосів розкосять, взяти за те, як вони скажуть, у що те вотчинне будовання стало, «а посаженных крестьян вывести вон в трицкие вотчины». Але це була не норма, а тільки терпима законом практика, яка завжди могла бути скасована судом. В 1622 р. Ларіонов продав Маматову свою вотчину з умовою, що в разі викупу її родичами Ларіонов оплачує позички, видані Маматовим, посаженим ним селянам,

Володільницькі селяни на початку XVII ст.

«а крестьян (Маматову) вывести вои, а буде тех крестьян с вотчиною *отсудят* вотчичу», то з Ларіонова взяти за селян, за чоловіка і за пожитки, зважаючи на селянські пожитки. Це застереження показує, що на початку третього десятиріччя XVII ст. питання про особисту селянську кріпість не було розв'язане навіть у принципі.

Висновки

Отже, законодавство до кінця виучуваного періоду не встановлювало кріпосного права. Селян казенних і дворцевих воно прикріпляло до землі або до сільських громад з поліційно - фіскальних міркувань, забезпечуючи податну їх справність і тим полегшуючи чинність кругової поруки. Селян володільницьких воно не прикріпляло до землі, не позбавляло права виходу, тобто не прикріпляло прямо і безумовно до самих володільців. Але право виходу і без того вже дуже рідко чинило в своєму первісному чистому вигляді: вже в XVI ст., під впливом позички, воно почало набирати форм, які більш або менш його перекручували. Законодавство мало на увазі тільки ці форми вироблення селянського права, стежило за їх розвитком і проти кожної ставило поправку, щоб попередити шкоду, якою вона загрожувала кавні або суспільному порядку. В наслідок не виплатної заборгованості селян при посиленні переселенського руху частішали селянські втечі і заплутувалися позови про втікачів: посилюючи заходи проти втікачів і їх приймання, уряд законами про позовну давність старався послабити і впорядкувати позови і суперечки за втікачів. Право вивозу викликало безлади і заплутані тяжби між землевласниками: вивіз був обмежений чиновною класифікацією відмовників і згодою володільця, в якого відмовляли селян. Судебник 1550 р. дозволяв селянинові продаватися з ріллі в холопство, позбавляючи казну податного платника; укази 1602 і 1606 рр. установили *вічність селянську*, безвихідність тяглового селянського стану. Так селянин, лічачись до закону вільним із своїм застарілим правом виходу, на ділі був оточений звідусіль, не міг піти ні з відмовленням, ні без відмовлення, не міг із своєї волі ні змінити володільця через вивіз, ні навіть змінити звання через відмовлення від своєї волі. В такому становищі, йому залишалось тільки здатись. Але таке розв'язання селянське питання дістало трохи пізніше, за межами виучуваного нами періоду. У перші два десятиріччя XVII ст., коли вже діяли всі економічні умови неволі володільницьких селян, не була ще знайдена юридична норма, яка закріпила б цю фактичну неволю, перетворивши її в кріпосну залежність. Я наперед

вказує цю шукану норму, пояснення якої і буде нам вихідною точкою при дальшому вивченні історії кріпосного права: вона полягала в тому, що *селянин, рідячись із землевласником на його землю з позичкою від нього, сам відмовлявся в порядному запису назавжди від права якимнебудь способом припинити зобов'язання, яке брав на себе*. Внесення такої умови в порядну і надало їй значення особистої кріпості.

ЛЕКЦІЯ XXXVIII

Огляд пройденого. — Управління в Московській державі XV — XVI ст. — Несприятливі умови його побудування. — Загальний погляд на його побудування і характер. — Управління удільного князівства. — Бояри введені і Боярська дума. — Намісники і волостелі. — Значення кормлень. — Зміни в центральному управлінні Московської держави в половині XV в. — Прикази і Боярська дума. — Характер їх діяльності.

Огляд Ми вивчили зовнішнє становище Московської держави і внутрішню соціальну її будову за шістьох століть, бачили, як розширялась її територія і як встановлювались в ній становище і взаємні відносини суспільних класів. Не важко помітити внутрішній зв'язок між обома процесами. Зовнішні війни дедалі частішали і ставали важчими, вимагаючи дедалі більш посиленних жертв з боку народу; суспільні відносини складались під гнітом дедалі зростаючих державних повинностей; розкладка тягла службового і податного була головним засобом початого сословного розшарування суспільства. Такий хід справ міг давати мало сприятливих умов для успіхів народної праці і суспільного добробуту. Найважливіше те, що напруження матеріальних сил народу для зовнішньої боротьби залишало надто мало простору для розвитку духовних інтересів, душило громадську думку, заважаючи їй усвідомити собі нові завдання, що ставали перед національною державою, яка формувалася. І ми бачили, як через зовнішні утруднення і внутрішню моральну косність випадково, боязко, нерідко суперечливо розв'язувались виникаючі питання суспільного благоустрою, з яким скудним запасом ідей і з якими непорозуміннями впорядковувалось державне і господарське становище боярства і всього служилого класу, монастирського духовенства і селянства.

Несприятливі умови

Всі ці утруднення не могли не відбитись на побудуванні державного управління, до якого ми тепер звертаємось. І для цієї справи було так само мало сприятливих умов:

не могли приготувати їх багато удільні порядки і поняття, з якими московські государі і великоруське суспільство приступали до державного впорядкування об'єднаної Великої Росії. Умам, вихованим у поняттях князівської вотчини, у звичаях удільної садиби, важко було засвоїти собі загальні інтереси народу, відати які заликано державне управління. Саме поняття про народ, як політичний і моральний союз, в удільні віки розколось на уявлення про територіальні земляцтва тверичів, москвичів, новгородців і про професійні суспільні цехи бояр і вільних слуг, «селенских богомольцев», невільних і напіввільних «слуг, что под дворским», тяглих чорних платників, посадських і сільських. Побічних джерел, з яких можна було б черпати придатні політичні міркування, брати підхожі зразки і приклади, не було. Католицький і протестантський Захід був надто чужий і підозрілий для православної Великої Росії щодо своїх вірувань, звичаїв і порядків. Стара вчителька Росії в справах релігії, риторики і придворної інтриги — Візантія, але її вже не існувало в той момент, коли почалось упорядкування великоруської держави. Та й раніше Царград в політичному розумінні був для Русі старим кривим інвалідом, що навчав правильно ходити дитину, яка ледве ставала на ноги.

Найменш сприятливою умовою для побудування управління в Московській державі було відношення, в яке став московський государ до головного свого урядового звання, до боярства. Цей клас був найбільш ревним і упертим охоронцем удільних переказів і забобонів, принесених ним у Москву і так тут непримних з багатьох ще свіжих спогадів. Ці перекази і спогади не обіцяли дружної спільної роботи в побудуванні московського управління. Відносини, які встановилися між обома сторонами, як ми бачили, якщо не були прямою і відвертою боротьбою, то можуть бути названі глухим антагонізмом або «нелюб'ям», як говорили в старовину. Московська держава будувалась, коли це нелюб'я укорінювалося все глибше, перетворювалося з обох сторін в погану політичну звичку, а в царювання Грозного з боку поганого царя загрожувало перейти в анархію. Чи відбилось таке неприродне ставлення хазяїна, головного державного будівника, до його найближчих співробітників на самій будові держави, на її ході і характері? Цього не помітно. Державне управління утворювалось, діяло і реформувалось; керували цією справою государ і його бояри; але ні в утворенні, ні в діяльності урядових закладів не уціліло виразних слідів розладу,

Загальний
погляд

який розділяв будівників. Від діяльності московського управління в XVI ст. залишилась значна кількість документів; вивчаючи їх, і не подумавши, що політичні сили, які спрямовували цю діяльність, не завжди були у згоді одна з одною. Розбрат ішов десь за кулісами управління. В кремлівських дворцевих палатах, на московських боярських подвір'ях, в літературі чулись обопільні скарги або обвинувачення противників, проповідувались різні політичні теорії, складались плани втечі за кордон, вивчались родовідні, щоб тінями дійсних або вигаданих предків на зразок Августа Кесаря виправдати свої політичні помисли або домагання,— словом, сперечались, сердились, розмірковували і доводили. При царі Івані і московська площа стала свідком цієї політичної незлагоди: багато боярських голів, нерідко цілими сім'ями, покладено було тут на плаху. Але на діловій урядовій сцені все залишалось тихо; в канцеляріях, в *приказах* не сперечались і не розмірковували, а розпоряджались і писали, найбільше писали. Тут ішла рівна, безшумна робота, яка спрямовувалась звичаєм, а не ідеями. Люди, які складали канцелярські документи, що дійшли до нас, очевидно, мали велику практичну навичку, знали справи, уміли встановлювати порядок і форми діловодства і дорожили раз установленною формою, були люди рутини, а не теоретики, і їхні політичні ідеї і співчуття, певно, не брали ніякої участі у виробленні цієї рутини, цих урядових форм і порядків. Все робилось іменем і по указу государя великого князя всея Русі; воля цього государя була вищим і безперечним рушієм урядового механізму, народний інтерес *всея Русі* розумівся, не виявляючись, як найвища мета його руху, яка всіма однаково визнавалась і однаково розумілась.

Удільне
управління

Таке загальне вражіння справляють ділові документи урядових закладів, які встановлювали і підтримували московський державний порядок в XVI ст. Тепер ввійдемо в деякі подробиці, зробимо нарис урядових форм, в які вилився суспільний склад у тодішній Московській державі. Московське управління того часу все розвинулось з удільного. Щоб уявити собі це останнє, треба пригадати лад удільного князівства і характер удільного князя. Як ми вже бачили (лекція XX), удільне князівство було власне не держава, а господарство князя: інакше кажучи, держава в той час була не що інше, як князівське господарство. Тому удільне управління було власне експлуатацією різних статей цього господарства. Населення уділу для князя — не суспільство, не союз підданих для досягнення певних

цілей загального блага і суспільного порядку: воно було лише знаряддям або предметом господарської експлуатації князівства. Урядові дії, які мають на меті охорону права і суспільного добробуту, підтримання законного порядку, як от суд, поліція, навіть почасти саме законодавство, розглядалися як прибуткові статті князівського господарства, були зв'язані з певним збором на користь уряду і його агентів: так виникли всі ті мита судові, торгові, весільні і інші, які надходили в князівську казну або на утримання окремих управителів удільного часу. На такому ладі удільного князівства побудувалась і держалась удільна адміністрація. Різні заклади в її системі мали на меті здобування прибутків з різних земель і угідь у князівстві, а люди, які працювали на цих землях, ніби залічувались до угідь, становлячи живу механічну силу, що вводила в господарський обіг ці мертві землі і угіддя. Ми вже бачили також (та сама лекція), що всі землі в уділі щодо своїх господарських відношень до князя поділялись на три розряди: одні з них були приписані до князівського дворця, оброблялись безпосередньо на князя, який одержував з них необхідні для дворця запаси; другі землі віддавались на певних умовах в приватне володіння особам або закладам (церковним), становили їх привілейовану власність; нарешті, треті здавались в користування городянам і селянам за певні повинності. Перші землі називались *дворцевими*, другі *боярськими* і *церковними*, треті *тяглими* або *чорними*. За родом цих земель розрізнялось управління центральне і місцеве.

Князівський дворець був осередком удільного управління. Різні частини дворцевого господарства доручались окремим боярам і вільним слугам, навіть холопам князя. Дворцеві слуги і дворцеві землі з угіддями становили відомство боярина *дворецького*, дворцеві коні, конюхи і дворцеві луки — відомство боярина *конюшого*. Різні угіддя на князівських землях, бортні ліси (лісове бджільництво), рибні ловлі, звірині гони, відались спеціальними дворцевими сановниками, *чашником*, *стольником*, *ловчим*. Так при удільному дворці складалась ціла система адміністративних відомств, які всі мали господарське походження і призначення. Головні управителі, яким доручались ці відомства, називаються в актах удільного часу *боярами введеними*, а сукупність їх відомств становила дворцеве або центральне управління князівства в удільному розумінні цього слова. Особливо важливі урядові справи, які не могли бути розв'язані окремими боярами введеними, стосувались

Бояри
введені
і дума

не одного, а кількох дворцевих відомств або виходили з компетенції їх усіх, надходили до самого князя і розв'язувались ним разом з тими боярами, відомства яких вони стосувались, або з радою всіх наявних бояр. Справи останнього роду, надзвичайні, які збирали всіх на раду, навіть з участю вищого духовенства, були питання про війну і мир, про духовну князя, про влаштування долі окремих членів князівської сім'ї тощо. Це і є князівська дума удільного часу, рада бояр при князі, мінлива складом, яка складалась окремо для кожної поточної або екстреної справи, що надходила до князя. Ця дума не мала звичних нам форм державного закладу із статутом і сталим складом учасників, з точно визначеною компетенцією і незмінним порядком діловодства, з канцелярією і протоколами. Це була не державна рада, а скоріше князівський звичай радитись з боярами про всяку незвичайну справу. Але із цих нарад, що викликались окремими випадками урядової практики, виходили окремі ж, сепаратні розпорядження, які, проте, були прецедентами для подальших однорідних випадків і, повторюючись, перетворювались в загальну норму, в закон. Так складалось удільне законодавство, органом якого була Боярська дума, з князем на чолі. Така була будова центрального удільного управління, що складалось з окремих дворцевих відомств бояр введених і з боярської ради, яка збиралась в більш-менш тісному або широкому складі, з двох-трьох або з усіх наявних бояр.

Кормлі-
ники

Землі, не приписані до князівського дворця, приватно-володільницькі і чорні, входили в коло місцевого управління, якому віддане було в князівстві все, чого князівський дворець не експлуатував сам. Це управління перебувало в руках *намісників* і *волостей*. Значні князівства поділялись на адміністративні округи, які називались *повітами*. А втім, повіт не був адміністративною округою в нашому розумінні слова, підпорядкованою одній місцевій владі з її знаряддями. Повіт складався з міста і сільських громад, які називались *волостями* і *станами*. Стан — та сама сільська волость, тільки приміська, найближча до повітового міста, що знаходилась в *окологородьї*, як говорить в документах. А втім, і обширні волості поділялись на стани, як і обширні стани — на волості. В Коломенському повіті по книгах XVI ст. зустрічаємо 11 станів і 9 волостей. Намісник правив містом і приміськими станами; волості управлялись волостелями, які звичайно ні в чому не залежали від *намісника* свого повітового міста:

тільки в деяких повітах намісникові належав суд у найважливіших кримінальних справах, які траплялися у волостях його повіту. Намісники і волостелі правили з допомогою підлеглих їм агентів, *тіунів*, які творили суд їх ім'ям, *доводчики*, які викликались на суд, і *праветчики*, які чинили виконання за судовими вирокami; доводчики деякими своїми функціями нагадують наших судових слідчих, а праветчики — судових приставів. Тіуни, доводчики і праветчики — не державні чиновники: звичайно це були двірські люди, холопи намісників і волостелів. Головною метою удільного обласного управління було здобування прибутків з керованої округи. Кожний урядовий акт намісника і волостеля, як і їх підлеглих агентів, зв'язаний був з певним збором, так що урядові функції мали значення не стільки дій, спрямованих до підтримання порядку і охоронення права, скільки значення джерел прибутку або прибуткових статей для управителів. В цьому розумінні посада обласного управителя називалась *кормлінням*: управитель кормився за рахунок керованих в буквальному розумінні цього слова. Утримання його складалось з *кормів* і із *мит*. Корми вносились цілими громадами в певні строки, митами окремі особи оплачували урядові акти, в яких вони мали потребу. Корми були: *в'їжджий*, одноразовий, і щорічні постійні, саме *різдвяний*, *петрівський* і в деяких місцях *великоденський* — «на великдень». В'їжджий корм вносили при в'їзді управителя на кормління, при самому вступі його в посаду: кормлінняк одержував на в'їзд від городян і сільських людей, «що хто принесе». Корми різдвяний і інші святкові точно визначались грамотами *статутними*, які давались цілим округам, або *жалуваними* — окремим кормліннякам на жалувані їм у кормління округи. Ці корми розкладались по *сохах*. Соха — податна одиниця, що містила в собі певне число тяглих міських дворів, яке визначалося їх заможністю, або певний простір тяглої селянської ріллі, що змінювався залежно від якості землі і роду землевласників. У московський час помісна і вотчинна соха містила в собі 1200 десятин доброї землі в трьох полях, 1500 десятин середньої і 1800 десятин поганої; сохи земель дворянських, монастирських і чорних були трохи менші, на 25 — 37%. Так доброї землі на монастирську і дворянську соху припадало 900 десятин в трьох полях, в чорній 750; кількість десятин середньої і поганої землі в кожній з цих сох пропорціонально збільшувалась. В удільний час корми взагалі стягались натурою: так різдвяного корму намісникові білозерському за статутною

грамотою 1488 р. з кожної сохи (без різниці розрядів) ішло по полті м'яса (полоть — десята частина яловичого стягнення), по 10 печених хлібів, по бочці вівса. Подібні ж корми, тільки у зменшених розмірах, ішли волостелям, тиунам, і іншим підлеглим агентам управління. Корми — окладний збір, який стягався в певному сталому розмірі, залежно від окладу. Іншим, не меншим джерелом прибутку для кормлінняників був збір неокладний, мита, до яких зараховувались і пені за злочини. Урядова діяльність обласних управителів обмежувалась власне справами поліційними і судовими, розкриттям злочинів, переслідуванням злочинців і судом у справах кримінальних і цивільних. Тому і мита були: 1) судові, які становили або певний процент (наприклад, 10% з суми позову), або *противень против исцова*, тобто пеню з винного, що дорівнювала сумі самого позову, 2) митні — з продаваних товарів, 3) весільні, які стягались при видаванні заміж жительки в межах округи або за її межі; в першому випадку кормлінняник одержував *весільний убрус* (хустку), у другому *свидну кунцию* (хутро). Обмежимося одним прикладом, хоча й досить винятковим, щоб скласти собі хоч приблизне уявлення про прибутковість кормління. У московський час натуральні корми були перекладені на гроші, як це і зроблено у згаданій білозерській статутній грамоті. В 1528 р. служилій людині Кобякову дана була в кормління волость Сольда Малая, яка займалася солеварінням. У жалуваній грамоті волостелю перераховано до 14 прибуткових статей, кормів і мит, не рахуючи в'їжджого корму. Майже всі прибутки тут перекладені на гроші. За мінімальним розрахунком на наші гроші, де такий розрахунок можливий, волостель одержував на рік тільки з кормових статей близько 1350 карбованців; це навряд чи становило і половину прибутку. А втім, кормлінняник, принаймні у дворцевих волостях, стягав усі побори не виключно на себе: частина їх ішла в казну на користь князя і центральних управителів, бояр введених, які також користувались прибутками від своїх посад. На це вказує духовна грамота великого князя московського Семена Гордого: відказуючи увесь свій уділ своїй княгині, заповідач робить розпорядження, щоб його бояри, які залишаться на службі в його княгині і будуть правити волостями, віддавали їй половину прибутків з керованих ними округ.

**Значення
кормління**

Намісництва давались звичайно більш знатним служилим людям, боярам, волостельства — людям менш родовитим із слуг вільних. Кормління — не винагорода за

урядову працю, а нагорода за *службу* придворну і військову, яка лежала на служилій людині і виконувалась безплатно: управління містом або волостю не вважалось службою. Така нагорода була одним із засобів утримування служилої людини і відрізнялась від посадового утримання в нашому розумінні тим, що одержувалась прямо з населення, яким правив кормлінняк, а не видавалась із загальних прибутків державної казни. Колись кормлінняки, певно, самі і збирали свої корми, для чого в урочний час, в призначені свята, об'їжджали свої округи, як у перші віки нашої історії робили князі і їх обласні намісники, відправляючись на полюддя. Нам з нашими громадськими поняттями не легко вже вникнути в суть і характер кормових урядових посад удільного часу, які мали назву, що так ріже наш слух. А втім, наочним зразком цих старовинних адміністративних об'їздів можуть бути знайомі нам святкові ходіння духовенства по парафіях, які також ідуть з глибокої старовини і припадають майже на ті самі свята. Кормління відповідали натуральному господарству, що панувало тоді, і службовому становищу служилих людей, як і їх громадським поняттям. При зосередженні збору, призначеного на утримання місцевого управління, повітові скарбниці перетворилися б у склади м'яса, печеного хліба і сіна; все це зсувалося б перш, ніж встигало попасти до рук споживача. З цієї ж причини і при недостатці грошових знаків періодична винагорода — від часу до часу — була зручніша постійної короткострочної. Витратившись на службі, покормиться намісник або волостель у повіті рік або два, поповнить свої «животи» і з відновленням достатку повернеться в столицю *служити*, виконувати безпробуткові військові і інші доручення государя в чеканні нової кормової черги. Удільне кормління, як і теперішнє утримання, було засобом для служби; але була присутня різниця в тодішньому і теперішньому погляді на відношення цього засобу до самої діяльності, з якою воно зв'язувалось. Для кормлінняка його урядові дії були тільки приводом до одержання прибутку, що становив справжню мету кормління. І теперішній службовець звичайно схильний дивитися на свій оклад, як на справжню мету своєї служби, а на службові труди свої тільки, як на привід до одержання окладу. Але над цим низьким ремісницьким поглядом на оклад височить офіціальна ідея самої служби, як служіння загальному благу, народним потребам і інтересам, а посадовий оклад — тільки службово-цензова винагорода за працю, знання, час і витрати, які в потріб-

ній по штату мірі службовець приносить в жертву государю і батьківщині, як і всякий громадянин побічно в міру сил жертвує тим же у вигляді податків.

Прикази Удільне управління по відношенню, яке існувало в ньому між центром і областю, не підходить ні під один з основних адміністративних порядків: це не була ні централізація, ні місцеве самоуправління. Діяльність місцевих земських властей залишається мало помітною і ще менш впливовою при намісниках і волостелях, яким князь передавав трохи не всю свою владу над двома розрядами земель у князівстві без звіту, контролю і статуту, так що центр, завідуючи власне тільки одним із трьох розрядів земель, сам був теж ніби областю, яка знаходила свій зв'язок з іншими областями тільки в особі князя. Але в міру того як Московське князівство перетворювалося у великоруську державу, у ньому ускладнювались і адміністративні завдання, а разом з тим все живіше відчувались незручності удільного порядку; те й друге повинно було змінити управління як у центрі, так і в області. Перебудова центрального управління почалась з дворцевих відомств. Ці відомства були власне одноособові і тимчасові урядові доручення: кожне з них управлялось тією чи іншою особою, боярином введеним, якому князь доручав, «приказував» певну частину свого дворцевого господарства. Ці одноособові доручення головних прикажчиків тепер і перетворилися в складні і постійні урядові місця, які дістали назву *ізб* або *приказів*. Це було щось на зразок сучасних міністерств або департаментів, на які поділяються міністерства. Судебник 1497 р. змальовує прикази в самий момент їх перетворення із особистих доручень в установи, постійні відомства. Він наказує судити боярам і окольничим, а на суді в них бути дякам, а «посулів» не брати від суду, ні від «печалования», тобто від приватного клопотання або послуги пова судом, наказує давати управу всякому «скалобнику», що шукає управи, а кого управити «непригоже», тобто кого розсудити суддя не в праві, про того сказати великому князеві або надіслати його до того судді, «которому которые люди приказаны ведати». Судді — начальники приказів, як вони і пізніше називались. У кожного судді свій дяк, секретар, розуміється, з піддячими, тобто своя канцелярія, свої люди, тобто справи, які йому наказано відати, *свое відомство*. Відмічено і відношення приказів до верхньої влади: справа, яка перевищувала компетенцію судді, вимагала законодавчого розв'язання, доповідалась великому князеві, як законодавчій владі. Але й у Судебнику ще не

зглядалися сліди попереднього порядку тимчасових особистих доручень. Він забороняє судді приказу залишатися тим, чим він був ще недавно, владним ходатаєм у приватних справах за умовлену винагороду: *посул — послушити*, обіцяти. Справи, які підлягали суду великого князя, за статтею Судебника могли розв'язуватися особами, «кому князь великий велить»: це, очевидно, удільні прикажчики *ad hoc*, на даний випадок. Так Судебник 1497 р. досить певно вказує епоху виникнення перших приказів, час, коли відбувся перехід від управління через особи до управління через установи. А втім, цей перехід не був різкою заміною одного порядку адміністрації іншим, заснованим на інших засадах. Зміна мала більш технічний, точніше, бюрократичний характер, ніж політичний: прикази були поступовим розвитком, ускладненням дворцевих відомств. У XIV ст. при нескладному князівському господарстві для управління тією чи іншою його галуззю досить було однієї особи, яка діяла більше через усні розпорядження, або звертаючись для письмових актів по допомогу до нечисленного загального штату дворцевих дяків. В міру того як державне господарство ставало складнішим, адміністративні завдання ставали різноманітніші, розвивалось і письмове діловодство. Тоді бояринові введеному стала потрібною окрема канцелярія з дяком і піддячими, секретарем і підсекретарями, іноді ще й товариш для спільного ведення справ. Як тільки у відомстві складався такий штат, з тієї хвилини і виникав приказ як постійна установа. Так відомство удільного дворецького перетворилось у приказ *Большого дворця*, відомство боярина конюшого — в *Конюшенний приказ* і т. д. Але поряд з приказами, які розвивались із старих дворцевих відомств, виникали прикази нові, для яких не було відповідних частин при удільному дворці. Ці прикази викликалися новими потребами державного життя. Тепер, з одного боку, виникали такі урядові завдання, які не вкладались в тісні рамки дворцевого господарства, з другого — все сильніше відчувалась потреба стягти до центра такі урядові справи, які раніше знаходились у безвітному розпорядженні обласних правителів. Так у центрі нагромаджувалось багато нових урядових справ і завдань. В міру їх нагромадження і виникали один по одному нові прикази протягом XV і XVI ст. В удільний час князь в нескладних зовнішніх своїх зносинах обходився без спеціальної особи, для них призначеної: кожне питання зовнішньої політики розв'язувалося самим князем з боярами введеними. Коли зовнішні відносини

Московської держави ускладнилися, у Москві утворився приказ, який їх видав, *Посольська* і аба, міністерство іноземних справ. В удільний час військовослужбові справи служилих людей через свою простоту також не потребували спеціального відомства. В XV і XVI ст., коли служилий клас розростався дедалі більше, а війни частішали, військовою справою і класом почало завідувати особливе місце, яке дістало назву *Розряду* або *Розрядного* приказу. З розвитком служилого землеволодіння, помісного і вотчинного, виник *Помісний* приказ. Такий один ряд нових приказів, викликаних ускладненням центрального управління. Другий ряд виникав у наслідок урядової централізації. В удільний час багато урядових справ віддано було в безконтрольне розпорядження обласних правителів; тепер інтереси державного порядку стали вимагати встановлення певного нагляду за діями кормлінняків. Удільні намісники і волостелі відали всі кримінальні справи; тепер найважливіші злочини вилучені були в їх компетенції і для розв'язування таких справ створений був спеціальний приказ — *Розбійний*. Удільні обласні правителі відали всі справи про холопів; тепер ці справи підпорядковані були спеціальній центральній установі *Холоп'ячому* приказові. Так мозаїчно прибудовувались нові прикази до старих, і на кінець XVI ст. вони утворили складну будівлю московської приказної адміністрації, в якій було не менше, як 30 окремих установ. Московське управління складалось, як будувались государеві московські дворці: разом із ростом царської сім'ї і господарства до основного корпусу прибавлялись прибудови і надбудови, тереми, світлиці, нові ганки і переходи. Із сказаного видно, що московські прикази мали потрібне походження: одні розвивались із дворцевих відомств удільного часу, другі були викликані новими урядовими завданнями, що виникли з утворенням Московської держави, нарешті, треті були створені прагненням стягти найважливіші урядові справи із областей до центра. Далеко важче зробити точне групування приказів за властивістю підвідомчих їм справ. Через те що прикази виникли не одразу за одним планом, а з'являлись поступово в міру потреби з ускладненням адміністративних завдань, розподіл урядових справ між ними був надзвичайно неправильним і заплутаним на наш погляд, що звик до строгої регламентації і точного розподілу справ по суті. Тому надзвичайно важко привести прикази в систему, указати основи розподілу справ між ними. В цьому розподілі московські державні люди керувались не політичними

принципами, а практичними зручностями. Так, непомітно думки про розмежування суду і адміністрації; хоча було чотири спеціальних судних прикази в цивільних справах, *Московський, Владимирський, Дмитровський і Рязанський*, проте, судові справи і між ними цивільні відалися і в інших приказах, певно, чисто адміністративного характеру. По суті справ прикази можна розподілити на два основні розряди, як і розподіляв їх ще в 40-х роках минулого століття Неволін. До першого відділу належали прикази загальнодержавні, які відали загальні державні справи на всьому просторі держави або в значній її частині: такі були прикази Посольський, Розрядний, Розбійний, Холуп'ячий, приказ *Большого приходу*, який відав державні прибутки, переважно неокладні тощо. Другу групу становили прикази, які можна назвати територіальними: вони відали всякі або, краще сказати, різні справи, але тільки в певних частинах держави. Сюди можна залічити найбільшу кількість приказів. Такі були *Казанський дворець*, який виник після завоювання Казані і управляв колишніми царствами Казанським, Астраханським і Сибірським, приказ *Сибірський*, що потім виділився з нього, а також місцеві дворці, які відали під керівництвом приказу Большого дворця дворцеві справи в областях держави, що були раніше незалежними князівствами або областями, *Новгородський, Тверський* і інші. Цьому групуванню не можна приписати ні достатньої точності і повноти, ні особливого значення. Систематична класифікація приказів взагалі не вдавалась їх дослідникам, як не вдавалась вона і їх творцям, московським государям. Для нас важливіше бачити, по яких галузях управління розмножувались прикази більш посилено і по яких менш. Порівняльна увага уряду в цьому напрямі — показник і рівня політичної свідомості, і найбільш назрілих державних потреб. Ми поширимо свій розрахунок і на прикази XVII ст.: характер державного будівництва і при новій династії змінився дуже мало; та й багато приказів, які вперше з'являються в документах XVII ст., напевне або певно існували раніше. Налічуємо до 15 приказів по військовому управлінню, не менше 10 по державному господарству і до 13 по дворцевому відомству. При такій організації став ясним напрям московської урядової діяльності. Бачимо, що особливі зусилля були спрямовані на впорядкування галузей управління, які становлять неподільну галузь держави, а також на розширення удільної кремлівської обстановки, що нею оточений був московський государ із своїм неосяжним

дворцевим господарством. Тим часом, в обширній сфері внутрішнього благоустрою і пристойності, яка безпосередньо стикається з народними потребами і інтересами, знаходимо всього 12 приказів, та й із тих одні, як *Аптекарський* і *Книгопечатний*, були незначні контори з дуже обмеженим колом дії, інші служили тільки потребам столиці або адміністрації: такі були два *Земські двори*, поліцейні управління м. Москви, і відомий з початку XVI ст. *Ямской приказ*, міністерство пошт, призначений переважно для розсилання приказних паперів і для розвезення чиновників по казенній потребі. Піклування про загальний добробут, шляхи сполучення, народне здоров'я і харчування, громадська опіка, сприяння промисловості і торгівлі, нарешті, народна освіта, — усі ці елементарні умови суспільного добробуту не знаходили собі прямих органів у системі приказного управління, а з боку церкви, точніше церковних властей, наскільки торкався їх загальний добробут, держава не зустрічала не тільки заохочення, а навіть і підтримки в справах цього роду. Ми вже бачили, як холодно поставився Стоглавий собор до порушеного царем питання про громадську опіку. Приказ *Строения богаделен* виник тільки у другій половині XVII ст. і то з почину і на кошти царя, а виконання приговору того ж Стоглавого собору про заснування міських церковних училищ, здається, найменше турбувало отців собору, які постановили заснувати ці училища і мали надто достатні для того матеріальні кошти. Уряд державний і церковний всього вимагав від народу і нічого або майже нічого не давав йому. Можливо, чекати від того й другого чогось більшого в XVI ст. означало б попереджати час; але встановити відсутність того, чого б бажано було чекати від них, безперечно значить визначити їх політичний вік, як і міру їх внутрішньої морально - громадської сили.

Боярська дума

Діяльність приказів об'єднувалась найвищою урядовою установою, яка керувала окремими відомствами, государевою *Боярською думою*. В удільний час, як ми бачили, ця дума складалась з тих або других, взагалі небагатих бояр, які закликались князем окремо в кожній важливій справі. Тепер ця дума з вузької і мінливої щодо складу ради з хистким відомством перетворилася в постійну складну установу з більш стійким складом і певним колом справ. Вищі сановники і найзнатніші слуги, які засідали в удільній думі, всі мали звання *бояр*. Коли в Московській державі боярство розпалося на кілька шарів, неоднакових щодо свого походження і політичного значення, тоді і

в особовому складі думи відбувся поділ на ієрархічні чини, що відповідали генеалогічній знатності думних радників. Представники найзнатніших боярських фамілій сідали в думу із старим званням бояр; люди другостепенної знаті, яка складалась переважно з потімків старовинного нетитулованого московського боярства, вводились у раду в званні *окольнічих*, іноді дослужуючись і до боярського чину; нарешті, при великому князі Василіі Івановичу, а може, і раніше, в складі думи з'являється ще новий чин, який дістав назву «дітей боярських, що в думі живуть»; потім він називається коротше — *думними дворянами*; звичайно це були ділки, які дослужувались до місця в думі із здібнілих боярських фамілій або із дворянської маси, що не належала до боярства. Значить, думні чини являли собою різні генеалогічні шари служилого класу, що склався в XV — XVI ст. В думі були присутні ще думні дяки, статс-секретарі і докладчики думи. При такій новій організації Боярська дума складалась уже не із 3 — 4 бояр введених, як в удільний час, а в кількох десятків членів, які мали різні звання. Всі вони призначались у думу государем. Можна розрізнити два елементи в її складі, аристократичний і бюрократичний. У звання бояр і окольнічих призначались звичайно старші представники найважливіших боярських фамілій; як тільки вони досягали певного віку, їм «сказували думу», вводили в раду, зважаючи на місницькі звичаї і відносини. Навпаки, думні дворяни і думні дяки, здебільшого люди незнатні, діставали призначення безпосередньо від государя за особисті якості або державні заслуги. Цей другий елемент покищо мало помітний і мало впливовий; протягом усього XVI ст. дума зберігала строго боярський, аристократичний склад. Але урядове значення думних людей не обмежувалось їх сидінням у думі. Усі служилі люди, які мали звання бояр, окольнічих і думних дворян, в силу своїх звань були членами державної ради і називались *думними людьми*; але ті ж думні люди управляли московськими приказами, командували полками в походах і правили областями як намісники і воеводи. Полковий воевода або повітовий намісник, звичайно, не могли постійно засідати в московській думі; тому на щоденні її засідання здебільшого тільки начальники московських приказів, *судді*, як вони називались, яких посада прив'язувала до столиці. Самі думні дяки не були виключно секретарями і докладчиками думи: кожен із них управляв певним приказом. То були звичайно головні дяки або начальники найважли-

віших приказів: Посольського, Розрядного, Помісного і іноді або Новгородського розряду, або Казанського дворця, так що думних дяків звичайно бувало трое або четверо. Справи посольські, розрядні і помісні безпосередньо вела сама дума; тому прикази, в яких зосереджувалися ці справи, були ніби відділками думської канцелярії; тому ж на чолі їх і стояли дяки, а не бояри або окольничі. Головне місце між цими приказами належало Большому Московському розряду: завідуючи службовими призначеннями служилих людей, він передавав іншим приказам розпорядження государя і його ради, які їх стосувались, як і вносив у думу справи, що йшли до государя поза приказами, так що думний розрядний дяк мав значення державного секретаря. Постійна присутність у думі начальників найважливіших приказів надавала їй вигляду ради міністрів. Дума відала дуже обширне коло справ судових і адміністративних, але власне це була законодавча установа. Кожен новий закон виходив з думи із звичною поміткою: «государь указал і бояре приговорили». Законодавче значення думи тепер уже не трималось тільки на давньому звичаї, а прямо утверджене було в Судебнику 1550 р., в одній статті якого сказано: «А которые будут дела новые, а в сем Судебнике не написаны, и как те дела с государева доклада и со всех бояр приговору вершатся, и те дела в сем Судебнике приписывати». Всі додаткові до Судебника укази і були приговорами думи. Далі, дума керувала діями приказів і мала контроль над обласним управлінням. Вона ж розв'язувала силу судових справ як найвища або єдина інстанція. Члени думи збирались на засідання у дворці, в Кремлі або де знаходився государ, звичайно в ранішній час, влітку при сході сонця, взимку ще до світанку; засідання тривали годин по п'ять-шість, між заутренею і обіднею, і нерідко відновлювались ввечері, коли думні люди, поспавши після обіду, з першим ударом дзвону до вечірні, знову з'їжджались в дворець. На засіданні радники сідали за чинами, окольничі нижче бояр і т. д., а люди одного чину за породю, в місницькому порядку; дяки були присутні стоячи; іноді цар саджав і їх. Засідання думи позначалося виразами «сидеть за делы» або, якщо на засіданні був присутній сам цар, «слушать дел с бояры». Ходити з докладами в думу означало «всходит с делами в верх перед бояр». Приймальні і жилі покої дворця взагалі називались *верхом*. Дума сама дуже рідко порушувала питання, які їй належало обмірковувати. Законодавчий почин звичайно йшов знизу або зверху,

а не з середовища самої ради. Поточні справи вносились у думу начальниками приказів, кожним по своєму відомству; що не могло бути докладено ні з якого приказу, що не входило в поточне приказне діловодство, те вносив у думу сам государ; йому належав почин у найважливіших справах зовнішньої політики і внутрішнього державного будівництва. Государ часто сам головував у думі, «сидел с бояры о делах»; нерідко він наказував боярам «без себе сидіти» в певній справі. Іноді бояри не відважувались без государя виректи остаточний приговор про те, що їм «без государева указу вершить было немочно», і тоді справа докладалась відсутньому государеві. Але якщо бояри, засідаючи без государя, за даним їм повноваженням вважали можливим розв'язати законодавче питання, то їх приговор набував сили закону, не піднімаючись до государя на затвердження. Такий був звичайний порядок думського законодавства. Начальник приказу вносив у думу запит про новий закон на ім'я государя у звичній формулі: «и о том великий государь что укажет?» Государ, якщо не розв'язував справи сам або з боярами, *указував* з приводу того сидіти боярам, приговор яких і ставав законом. Попередній указ государя, що ставив питання на чергу, і боярський приговор— такі два необхідні моменти законодавчого процесу; вони зазначені в формулі *государь указал и бояре приговорили*; третій момент, затвердження приговору всіх бояр відсутнім государем,— випадковість або виняток. Було, здається, тільки два роди боярських приговорів, які завжди подавались на затвердження государя, якщо його не було на засіданні: це приговори про місницькі справи і про кару за тяжкі злочини; перегляд справ другого роду звичайно супроводився скасуванням або пом'якшенням покарання. Іноді, в особливо важливих випадках, звичайний склад думи розширявся, і в неї входив сторонній урядовий фактор, голова руської церковної ієрархії, один або з вищим духовенством, єпископами. Цей найвищий ієрарх, до кінця XVI ст. митрополит, а потім патріарх, із своїми єпископами становив особливу урядову раду, яка відала справи руської церкви і називалась *Освященним собором*. Цей собор діяв або незалежно від государевої думи, або разом з нею, або за її вказівкою. Спільне або підлегле діяння Освященного собору викликалось церковними справами, які близько стосувались інтересів держави, або справами державними, які стикались з відомством церкви. Для розв'язування таких справ скликались з'єднані збори Боярської думи і Освященного собору. Такі збори мали

спеціальну назву *соборів*, які треба відрізнати від земських.

Характер
її
діяльності

Обміркування справ у думі викладалось думними дяками в протоколах або «списках государеву сиденью о всяком земском указе»; але це, здається, не було постійним правилом, і від XVI ст. до нас не дійшло таких записів. Тільки місницькі позови, які розв'язувала дума, записувались докладно для подальших довідок. Дяки завжди помічали тільки приговори думи, які потім одягались у форму указу або закону. Наведу для прикладу випадок із XVII ст., який досить вияснює не тільки відношення помітки до указу, але й адміністративний темперамент часу. На невміле донесення нерозпорядливого повітового вовводи покладена була помітка. «отписать с опалой». Помітка була розроблена в указ, який починався промовистими словами: «И ты, дурак безумный, худой воеводишка! Пишешь» і т. д. Через відсутність протоколів ми мало знаємо про те, як відбувались наради в думі і як складались приговори. Але відомо, що там бували дискусії, навіть заперечення самому государю, «встречи». Про великого князя Івана III розповідали, що він любив «встречу» і жалував за неї. Син його Василій не був такий стриманий і шанобливий до чужої думки: із бесід Берсея Беклемішева дізнаємося про бурхливу сцену, влаштовану великим князем непокірливому опонентові, якого він з лайкою вигнав із ради, поклавши на нього опалу. Іноді, в тривожні часи, при боротьбі придворних партій, дискусії розгорались, за словами літопису, в «брань велию и крик и шум велик и слова многие бранные». Це були рідкі, виключні випадки. Звичайний перебіг справ у думі визначався строгою чинністю, твердістю форм і відносин. Принаймні, таке вражіння створюється на підставі уцілілих решток діяльності думи. Її устрій, авторитет і звичайний порядок діловодства ніби розраховані були на непохитне взаємне довір'я її голови і радників, свідчали про те, що між государем і його боярством не може бути незгоди в інтересах, що ці політичні сили зрослись між собою, звикли діяти дружно, іти пліч-о-пліч і що йти інакше вони не можуть і не вміють. Бували сутички, але вони йшли поза думою і дуже мало відбувались на її непорушності і діяльності. Бували суперечки, але не про владу, а про діло; стикались ділові думки, не політичні домагання. За своїм історичним складом Боярська дума не стала ареною політичної боротьби. Государ щоденно робив багато урядових справ без участі боярської ради,

як і боярська рада розв'язувала багато справ без участі государя. Це викликалось міркуваннями державної зручності, а не питанням про політичні права і прерогативи, було простим поділом праці, а не розмежуванням влади. Випадок з Берсенем — один з небагатьох спалахів нервової дразливості, яка вирвалася назовні з цієї безшумної і замкненої лабораторії московського державного права і порядку. Тут, очевидно, кожний знав своє місце за чином і породю і кожному знали ціну за зрілістю розуму, за головою. На перший погляд здавалось, що в цій затвердій обстановці не було місця політичним пристрастям і захопленням, ні в яку голову не могла запасти думка про боротьбу за владу і значення; особи і партії із своїми себелюбними або корисливими помислами повинні були зникати під тиском державного інтересу і політичної пристойності або звичаю. Таким же характером відзначалась і діяльність московських приказів. В цій куші установ, які виникали в різний час, без загального плану, за вказівками й потребами поточної хвилини, було багато плутанини і метушні, переводилось багато паперу і часу, робилось немало адміністративних гріхів, але не чути відгомонів політичної боротьби. На чолі приказів здебільшого ставились люди, які засідали і в Боярській думі, і там вони були такими ж слухняними рутинними ділками, як тут стриманими лойяльними радниками.

ЛЕКЦІЯ XXXIX

Зміни в обласному управлінні. — Нормування кормліль. — Доклад і судні мужі. — Губне управління. — Його склад. — Відомство і процес. — Характер і значення. — Два питання. — Відношення губного управління до кормлільників. — Земська реформа. — Її причини. — Введення земських установ. — Відомство і відповідальність земських властей. — Вірне управління. — Характер і значення реформи.

Зміни в
обласному
управлінні

Я виклав зміни, які сталися у центральному управлінні Московської держави з половини XV ст. Не важко помітити загальний напрям, в якому йшла урядова перебудова. В удільний час центральне управління було власне дворцевим, захишало і проводило особисті і господарські інтереси удільного князя. З половини XV ст. у Московській державі воно поступово виходить із тісної сфери князівського дворцевого господарства і пристосовується до потреб загальнодержавних, засвоює завдання загальнонародного блага. Розуміється, ця зміна не була наслідком якогонебудь перелому в політичних поняттях московського государя або московського урядового класу. Навпаки, самі ці поняття змінювались під впливом перебудови управління, яка вимагалась ходом справ, як говориться, силою речей. Цей процес, так би мовити, історичного вимагання нових понять особливо наочно відбився на змінах, що сталися в обласному управлінні Московської держави з половини XV ст. Тут кризь нові державні потреби в дедалі складніших урядових установах і відносинах пробиваються незвичні для тодішніх умов ідеї про відмінність загальних і місцевих інтересів, центра і областей, про необхідність нагляду за місцевими властями і про способи регулювання їх діяльності. Ці ідеї мають ще первинний, елементарний характер, уявляються частковими спробами; проте, вони поступово складаються в цілий план, спрямований до обмеження, а потім і до скасування кормліль. Так посади по обласному управлінню, які були удільними засобами

утримування служилих людей, перетворились у місцеві органи центрального управління.

Можна розрізнити три головні моменти в ході цієї перебудови обласного управління. Перший момент позначився тим, що центральний уряд став точніше визначати законодавчим шляхом права і відповідальність обласних управлінь, які встановилися в силу звичаю або практики, і, регулюючи порядок кормління, обмежував сваволю кормлінняників. Таку регламентацію обласного управління зустрічаємо як в загальних узаконеннях обох Судебників, так і в місцевих статутних грамотах, які жалувала центральна влада цілим областям або окремим міським і сільським громадам. Сама поява таких узаконень і грамот, які регулювали діяльність місцевих упрывителів, показувала, що центральна влада починала турбуватися про захист інтересів місцевих жителів від своїх власних агентів, тобто починала усвідомлювати своє призначення охороняти благо суспільства. Кормлінняк, намісник або волостель, одержував при призначенні на кормління *наказний* або *прибутковий список*, свого роду таксу, яка докладно визначала його прибутки, корми і мита. До того ж натуральні корми перекладені були на гроші; так, за білозерською статутною грамотою 1488 р. намісник за різдвяний корм одержував з сохи замість 10 печених хлібів або буханців 10 денег (близько 5 карбованців), замість воза сіна 2 алтини (близько 6 карбованців) і т. д. Потім заборонено було кормліннякам самим збирати свої корми з населення: це доручено було виборним від громад, соцьким — в містах і приміських станах, старостам — в інших сільських волостях. З часом ставали певніші і самі строки кормління. В XVI ст. московський уряд, очевидно, прагнув скорочувати їх: в епоху другого Судебника загальним правилом був, здається, річний строк, хоча бували випадки кормління дворічних і трирічних. Викладені заходи обмежували намісників і волостелів як кормлінняників, упорядковуючи їх відносини до платників, попереджаючи або пом'якшуючи обопільні незадоволення і сутички сторін.

До другого моменту в реформуванні місцевого управління можна віднести заходи, в яких позначалася спроба надати кормліннякам характеру місцевих правителів в державному розумінні слова і в цьому напрямі змінити їх судово-адміністративну діяльність. Ці заходи обмежували не тільки сваволю, але й самий обсяг влади кормлінняка, вилучаючи найбільш важливі справи з їх компетенції. Засобом цього обмеження був подвійний нагляд за їх

Нормування кормління

Доклад і судні мужі

діями, який ішов зверху і знизу. Нагляд зверху виявлявся в докладі. Так називалось в староруських документах перенесення судової або адміністративної справи в нижчої інстанції у вищу, з підлеглої установи в керівну для остаточного вирішення, *вершення*, кажучи мовою цих документів. Так через доклад переносились справи з приказів «вверх» у Боярську думу або до государя; так само і обласні управителі повинні були докладати певні справи центральним приказам. Обласний управитель тільки розбирав справу, але ухвала в справі давалась Центральною установою, відповідним приказом або самою Боярською думою, при чому, розуміється, переглядалось і все діловодство з точки зору його сумлінності і правильності. Протягом XV і XVI ст. дедалі більша кількість справ, які раніше вершилися на місці, в області, іде від обласних кормлінняників на доклад у центральні установи. Так доклад обмежував владу обласних управлінь. У другій половині XV ст. за першим Судебником лише деякі з намісників і волостелів повинні були посилати в столицю на доклад певні справи про холопство і найважливіші кримінальні — про розбій, душогубство і злодійство з речовим доказом. За другим Судебником це обмеження поширене на всіх намісників і волостелів. Так самісінько з кінця XV ст. чи не більша частина судних поземельних справ розв'язується в центрі, а не в області. З другого боку, судові дії намісників і волостелів підпорядковані були наглядові представників місцевих громад. Збережені акти удільного часу змальовують діяльність лише органів князівської влади, якими були в місцевому управлінні намісники і волостелі. Але ледве помітно промайне в тодішніх грамотах інший ряд властей, в яких виявлялась самодіяльність місцевих громад. Міста і приміські стани здавна обирали своїх соцьких, сільські волості — своїх старост. На підставі актів удільного часу важко сказати, яке було значення цих земських властей; мабуть, вони вели господарські справи своїх громад, а також охороняли громадську безпеку «від лихих людей», від злодіїв і розбійників. З об'єднанням Московської Русі цих земських виборних почали залучати і до справ державного господарства: на соцьких, старост і виборних окладників, як ми бачили, покладали розкладку казенних податей і повинностей, як і збирання кормів, що йшли обласним управителям. Можливо, в силу давнього звичаю ці власті мали і судове значення, відали якінебудь судні справи своїх громад, що не входили в юрисдикцію кормлінняників. Але до другої

половини XV ст. пам'ятки законодавства, що збереглися, не вказують такого значення мирських виборних, ні особливої їх юрисдикції, ні участі в суді обласних управителів. Зате в цього часу земські установи стають дедалі більш діяльними учасниками місцевого управління і суду. Насамперед земські виборні вводяться в суд намісників і волостелів. Перший Судебник і статутні грамоти його часу зобов'язують, щоб на суді в обласних кормліннях були присутні соцькі, старости і *добрі або мутчі люди*; Судебник додає ще двірського, виборного управителя, що завідував в деяких містах тюрмами і іншими казенними будинками, а також утверджував деякі цивільні угоди, наприклад перехід нерухомого майна з одних рук у другі. Закликаючи цих земських «судних мужів» на суд обласних кормліннях, закон відновлював або узагальнював давній народний звичай, який вимагав при складанні юридичного акту присутності свідків для засвідчення його справжності або дійсності. Таке ж було первісне значення і судних мужів: вони були присутні на суді, як його свідки—асистенти. Якщо справа, розглянута намісником або волостелем, ішла на доклад у вищу інстанцію, і одна сторона заперечувала, «*оживила*» *судний список*, судовий протокол, то староста з іншими судними мужами закликався засвідчити, чи так ішов суд, як він записаний в судному списку, який при цьому порівнювали з противнем, копією протоколу, яка видавалась судним мужам при першому провадженні справи в кормління за його печаткою. Якщо судні мужі показували, що суд ішов так, як його викладено в судовому списку, і цей список сходився з копією «слово в слово», сторона, яка заперечувала протокол, програвала справу; в противному разі відповідальність за неправильне судочинство падало на суддю. Добрі люди обирались окремо для кожної справи як поняті. В XVI ст. вони перетворюються в постійну установу, спершу в деяких місцевостях, особливо на новгородській Півночі, а потім і всюди; за другим Судебником у суді обласних управителів повинні були бути присутні особливі виборні земські старости з присяжними засідателями, *цілувальниками*, яких треба відрізнати від старих соцьких, старост і десятських, які віддали збирання і розкладку податей і взагалі господарські справи своїх мирів. Тепер і компетенція присяжних судних мужів розширилась: вони почали брати більш діяльну участь у здійснюванні правосуддя. Їм ставилось в обов'язок на суді кормліннях «правды стеречи» або «всякого дела беречи вправду, по крестному целованию,

без всяких хитрости». Отже, вони повинні були наглядати за правильністю судочинства, охороняючи правовий порядок, місцевий юридичний звичай від сваволі або недосвідченості кормлінняків, які не знали або не хотіли знати місцевої правди,— словом, бути носіями мирської совісті. Крім того, Судебник 1550 р. давав їм право пильнувати справедливі інтереси позовних сторін. Це значення виражене в двох його постановах: одна вимагала, щоб на суді кормлінняків були присутні старости і цілувальники тих же волостей, з яких були позивач і відповідач; за другою постановою, коли пристав намісника або волостеля віддавав обвинуваченого або засудженого на поруки і при цьому не знаходив поручителів, то він не мав права кувати цієї людини в заліза, не заявивши старості і цілувальникам; інакше останні на вимогу родичів могли звільнити заарештованого і навіть стягти для нього з пристава безчестя за неправильний арешт. Так земські виборні, ставши постійними присяжними засідателями на суді намісників і волостелів, в посередниках між кормлінняками і своїми земськими мирами. Нарешті, обидва контролю, зверху і знизу, яких зазнавали дії кормлінняків, сполучались в порядку принесення на них скарг жителями, установленому Судебниками і статутними грамотами. Жителі самі призначали строк, коли намісник або волостель повинен був стати або послати свою людину на суд перед великим князем, щоб відповідати на обвинувачення в московському приказі або перед государевою думою.

Губне управління

Отже, повторно, другий момент у перебудові управління виявився встановленням двостороннього нагляду за діями обласних кормлінняків. Участь земських виборних у виконанні правосуддя була тільки допоміжним корективом суду кормлінняків. Уже в першій половині XVI ст. накреслився і третій момент виучуваного процесу, який полягав у дорученні місцевим мирам самостійного провадження справи, яку незадовільно вели кормлінняки, саме справи охорони громадської безпеки. Цим і почалась заміна кормлінняків виборними земськими властями. До царя Івана IV намісники і волостелі відали і кримінальні справи, спочатку без докладу, а потім переносячи найважливіші з них на перегляд, розв'язування або затвердження в столицю. Найбільш тяжкі кримінальні злочини — розбій, душоубство, злодійство, піднал тощо — всі такі *лихі справи*, як вони тоді називались, були для намісників і волостелів найприбутковішими судовими статтями, давали їм найзначніші мита; за такі злочини засуджений

підлягав «продажу», конфіскації всього майна на користь кормління за вирахуванням винагороди позивачеві, тоді як інші правопорушення давали йому тільки «противень против исцова» або «вполю исцова», тобто пеню, яка дорівнює позову або його половині. Значить, особистий інтерес обласного правителя спонукав його переслідувати лихі справи і *карати* за них; але в нього не було спонук, ні навіть засобів *запобігати* їм. Коли траплялося вбивство, волостель, а частіше намісник, якому звичайно підлягав суд у кримінальних справах, вимагав від громади, на землі якої вчинено злочин, видачі злочинця, в противному разі громада платила йому віру в 4 карбованці (наприкінці XV і на початку XVI ст. не менше 400 карбованців на наші гроші). Переслідувались окремі лихі справи, але не було установи, яка вела б постійну організовану боротьбу з лихими людьми, рецидивістами, професійними розбійниками і злодіями. Кормлінняки, очевидно, не годились для такої боротьби. Тим часом страшний розвиток розбійництва і про який говорять пам'ятки тих віків, вимагав спеціальних органів управління для охорони громадської безпеки і запобігання злочинам. Уряд пробував спочатку посилати в області особливих розшукачів для переслідування лихих людей; але вони, вимагаючи собі сприяння від місцевих громад, самі лягали на них тягарем, чинили жителям великі збитки і тяганину велику. Тому в Москві вирішили доручити карну поліцію самим місцевим громадам. За малолітства Грозного, під час боярського правління, уряд почав давати міським і сільським громадам так звані *губні грамоти*, якими надавалось їм право переслідувати і страчувати лихих людей. Так старовинний обов'язок земських громад видавати намісникові душогубців тепер перетворився в їх відповідальне право ловити і страчувати розбійників. І ця справа налагоджувалась дуже поволі, з великими хитаннями. В інших місцях уряд доручав «разбойничьи дела делать» виборним присяжним засідателям на суді кормлінняків або наявним соцьким і старостам під керівництвом відомих уже нам городових прикажчиків; в інших місцях він наказував вибирати для цієї справи особливі спеціальні власті. Кримінально-поліційна округа, в якій переслідування лихих людей надавалось самій громаді, називалась *зубою*. Спершу губний округовий поділ збігався з дрібним адміністративним. Так, за губними грамотами 1539 р., білозерською і каргопольською, найранішими актами цього роду, які до нас дійшли, жителі всіх класів «свестясь меж себя все за один»

для спіймання і страти розбійників обирали в кожній волості тих повітів *голів* з дітей боярських, чоловіка по 3 або 4 на волость, а їм у допомогу старост, десятських і кращих людей, які обирались з тяглого населення. Так у губній справі встановлювалась спільна діяльність служилого і тяглого суспільства з підляганням останнього першому. Але при цьому із сіл великих привілейованих землевласників складались окремі губи, незалежні від волосних, із своїми губними головами і цілувальниками. Так в 5 сіл Кирилового монастиря в його ж Білозерському повіті утворена була в 1549 р. окрема губа з 2 губними старостами, «виборними головами» із служилих людей і з цілувальниками із селян тих же сіл. Але ці монастирські губні голови у важливих губних справах повинні були з'їжджатися з волосними і становими губними головами в м. Білозерську, де й вершили такі діла всі разом. Ці з'їзди, природно, вели до об'єднання дрібних губних одиниць, до встановлення всеповітової губної влади. У другій половині XVI ст. така влада і з'явилась у вигляді всеповітових губних старост, по одному або по два на весь повіт, який тепер утворив одну цілну губу. Над білозерськими волосними і становими губними головами, установленими в 1539 р., грамота 1571 р. поставила двох всеповітових губних старост. Подібне об'єднання губних установ відбувалось і в вотчинах великих приватних землевласників. У численних селах Троїцького Сергієвого монастиря, розкиданих по 22 центральних повітах, було кілька своїх монастирських губ з виборними губними прикажчиками і цілувальниками, з губними ізбами, тобто правліннями, із тюрмами при них для злодіїв і розбійників, — всі на монастирському утриманні. В 1586 р. над всіма цими монастирськими губами поставлений був загальний губний староста з монастирських служилих людей.

Його склад

Ставши всеповітовим, губне управління утворило складну сітку керівних і підлеглих поліційних органів, що розкинулася по всьому повіту. На чолі їх стояли губні старости, які обирались на всесословному повітовому з'їзді, але тільки із служилих людей, по одному або по два на повіт. Вони вели справи разом з губними цілувальниками, яких обирали із свого середовища самі тяглі люди, посадькі і сільські, в колишніх дрібних губних округах, посадах, волостях, станах і селах. Старостам підлягали соцькі, п'ятидесятські і десятські, які обирались по сотнях, півсотнях і десятках, поліційних дільницях, на які поділялись по числу дворів губні округи.

У губних установах позначився ріст свідомості держав- Відомство
них завдань: вони були витвором думки, що злочин не в і процес
приватна справа, а стосується всього суспільства, зачі-
пає загальне благо, а тому й переслідування його є обов'я-
зок держави і вимагає спеціальних органів і способів управ-
ління. Розвиток цієї думки вів до поступового розширення
губного відомства, яке захоплювало дедалі більше коло
кримінальних діянь. За другим Судебником і за першими
губними грамотами цьому відомству в усіх лихих справ
наданий був тільки розбій, до якого потім були прибавлені
злодійство, а в XVII ст. душоубство, підпал, образа
батьків і інші. Для губних справ установлений був особливий
порядок діловодства. Кормлітники вели судові справи
обвинувальним або змагальним процесом, який власне і
називався *судом*. Справа порушувалась приватним позовом
або обвинуваченням і розв'язувалась зізнанням відповідача,
показами свідків, полем, присягою, письмовими докумен-
тами. Губний староста вів справи розшукувальним або слід-
чим порядком. Справа порушувалась і без приватного по-
зову, пійманням злодія з речовим доказом, *повальним*
обшуком, опитом місцевих жителів про попередню пове-
дінку обвинуваченого, про його громадську благонадій-
ність, і *оговором*, виказуванням злочинцем при катуванні
співучасників злочину. Ці докази мали силу судових дока-
зів самі по собі, без порівняльної судової оцінки кожного
з них. Приватне обвинувачення в розбої, не підтримане
ні виказуванням, ні прямими доказами, вело до поваль-
ного обшуку, а облихований в обшуку, хоча б бездоказно,
все таки піддавався катуванню, і якщо не зізнавався в
злочині, «по обшуку» засуджувався на довічне тюремне
ув'язнення, а з майна його відшкодовувався позивач. Мета
губного процесу строго поліційна — запобігання і ви-
коренення «лиха», викоренення лихих людей. Губна гра-
мота загрожувала губним властям: «а сыщутся лихие
люди мимо их, и на них исцовы иски велеть имати без
суда, да им же от нас (государя) быти кажненым». Тому губ-
ного старосту турбувало не поновлення права в кожному
випадку його порушення, а забезпечення громадської без-
пеки. Вступаючи в посаду, він повинен був скликати в
повітове місто на з'їзд повітових жителів з усіх класів
суспільства, з духовенства білого і чорного, з дворянства,
міського і сільського населення, і спитати їх під присягою,
кто в них у губі лихі люди, злодії і розбійники або їх
передержувачі, і кого в цьому загальному попередньому
обшуку називали лихими людьми, тих брали і ставили

перед губним старостою, а їхнє майно, переписавши, берегли до закінчення справи. Так починалась складна і шумна губна процедура по всьому повіту з арештами, катувальними оговорами, очними ставками, «исцовыми исками», повторними повальними обшуками і катуваннями, конфіскаціями, шибеницями.

Характер
і значення

У цій громізкій організації і її клопітливій діяльності настійливо проводилась двояка тенденція. Поперше, всі класи суспільства закликались сприяти виборним губним властям, ловити і викривати лихих людей; це була загальна мобілізація місцевих громад для охорони громадської безпеки, яка становила загальний інтерес всіх сословій. По-друге, переслідування лихих людей, яке спочатку надавалося окремим міським і волосним громадам, як право, на їх чолобиття, потім, з перетворенням губної справи в повсюдну і всеповітову установу, стало для них відповідальною повинністю. Такий характер установи виявлявся, з одного боку, в тому, що весословним вибором губного старости повітова громада ручилась за свого обранця і це була обов'язкова порука, що вимагалась і для старости, якого іноді призначав сам уряд, зобов'язуючи виборців відповідати і за його діяльність, розплачуватись за несправність призначеного, як і обраного; з другого боку, загальним попереднім обшуком жителі губної округи ручились перед урядом і один за одного в тому, що вони не допустять лихих людей у своєму середовищі, під загрозою в противному випадку платити пені і позови потерпілих від не відвернутої ними лихої справи «без суду вдвоє». Так в основу губного управління покладено було начало державної відповідальності, яка виявлялася в подвійній обов'язковій поруці місцевих громад — за своїх виборних і за самих себе, за кожного із своїх членів.

Два
питання

Це було нове начало в московському державному ладі, який ще ґрунтувався на удільному змішуванні приватного права з державним. Але тут виникають два питання. Охорона громадської безпеки — справа не місцева, а загальнодержавна; чому ж цю справу знайшли потрібним доручити виборним представникам місцевих громад, а не прямим органам центральної влади? Далі, суспільство в Московській державі XVI ст. розбите було на безліч економічних станів, які розрізнялись родом занять, родом, розмірами і частки приналежністю капіталу. Це були нестійкі, рухомі стани: особи могли переходити з одного розряду в другий і змінювати або сполучати заняття. Держава тільки починала накладати на ці класи сословний відбиток, роз-

поділяючи свої служби і повинності між ними за їх економічними відмінностями. У цій соціально - політичній диференціації стали вирізнятися три основні стани, в яких за родом повинностей змикалися подрібнені суспільні класи: то були *служилі* землевласники, зобов'язані ратною службою, тягли *посадські* жителі, торгово - промислові люди, які тягли тягло «по животам (майну) и промыслам», і тягли *повітови*, сільські орні люди, які тягли поземельне тягло залежно від ріллі. Не кажемо про духовенство, яке здавна було відособлене своєю церковною відправою. Чи був всесословний характер губного управління ознакою, що в державі або народі відчувалась потреба підтримати або зміцнити спільну діяльність сословій в управлінні, які почали зароджуватись? Відповідь на ці питання знаходимо в походженні і будові земських установ царя Івана IV.

При введенні губного управління, мабуть, ще не передбачалось ні скасовувати кормління, ні навіть обмежувати права кормлінняків. Законодавство старалось точно розмежувати обидва відомства, губне і кормове, і невразливо визначити їх взаємні відносини. Судебник 1550 р. дбайливо захищає компетенцію кормлінняків від втручання губних старост, яким надає відати тільки справи про розбій, справи ж про злодійство зобов'язує судити за губними грамотами, які то віддають злодійські справи разом з розбійними у відання губних старост, то зобов'язують останніх судити ці справи разом з кормлінняками, при чому участь тих і других в такому суді строго розмежується: кормлінняки правили на засудженому свої «продажі», стягнення, а губні задовольняли позивачів з його майна і піддавали його кримінальній карі, батогу і т. д. Але в суспільстві зрозуміли нововведення, як захід, спрямований безпосередньо проти кормлінняків. З почуття глибокого внутрішнього задоволення розповідає про це псковський літописець під 1541 р. Він пише, що государ показав милість своїй отчині, почав давати містам і волостям грамоти — лихих людей обшукувати між себе самим селянам по хресному цілуванню і карати їх смертю, не водячи до намісників і їх тіунів, і «была наместникам нелюбка велика на христиан». Псковичі також взяли таку грамоту (яка до нас не дійшла), і почали псковські цілувальники і соцькі судити і карати лихих людей. Намісник псковський лютував на псковичів за те, що «у них, как зерцало, государева грамота», як більшою на намісницькому оці, певно, хотів сказати літописець. «И бысть крестьянам

Губне управління і кормлінняки

радість и льгота от лихих людей», додав оповідач і в переліку цих лихих людей ставить і самих намісників з їх слугами.

Земська
реформа

Земська реформа була четвертим і останнім моментом у перебудові місцевого управління. Вона полягала в спробі зовсім скасувати кормління, замінивши намісників і волостелів виборними громадськими властями, доручивши самим земським мирам не тільки карну поліцію, але й усе місцеве земське управління разом з цивільним судом.

И причини

Різні спонуки привели до цієї зміни. Система кормлінь зв'язана була з великими незручностями як для ратної служби, тобто для оборони країни, так і для місцевого управління. Ми вже знаємо, що військово-служилий клас у Московській державі мав подвійне значення, становив головну бойову її силу і разом був органом управління. Кормові місця харчували безліч ратних людей. Але в XVI ст. держава змушена була трохи не щорічно піднімати значні сили на ту чи іншу свою окраїну. Мобілізація вкрай утруднювалась тим, що безліч ратних людей було розкидано по кормліннях, а порядок управління терпів від того, що його органи повинні були кидати справи для походу. Так обидві вітки управління заважали одна одній: військові люди ставали несправними управителями, а стаючи управителями, переставали бути справними військовими людьми. До того ж нові потреби суспільного порядку, ускладнюючи завдання управління, вимагали від управителів дедалі більшої уважності до інтересів держави і потреб населення, до чого в кормліннях не було ні звички, ні охоти. Звіде розвинулись різноманітні зловживання управителів і велике незадоволення керованих. Серед заходів, які придумував московський уряд для приборкання апетиту кормління, який надто вже розпускався, особливо важливий був своєрідний порядок службової відповідальності, що виробився із старовинного права керованих скаржитись вищому урядові на незаконні дії підлеглих управителів. По закінченні кормління жителі, які потерпіли від сваволі управителів, могли звичайним цивільним порядком скаржитися на дії кормління, які знаходили неправильними. Обвинувачуваний правитель в такому позові був простим цивільним відповідачем, зобов'язаним винагородити своїх колишніх підвладних за завдані їм кривди, якщо позивачі змігли довести свої претензії; при цьому кормління платив і судові пені і протори. За тодішнім порядком судочинства позивачі могли навіть викликати свого колишнього управителя на поєдинок, поле. Литвин Міхалон, обізна-

ний із сучасними йому московськими порядками половини XVI ст., обурюючись на безкарну сваволу панів у своїй батьківщині, захопленим пише в своєму творі про такий московський спосіб тримати обласну адміністрацію в межах законної пристойності. Але це була пристойність, охоронювана скандалом: з точки зору громадської дисципліни, що могло бути недоволенніше і спокусливіше видовища судової бійки колишнього губернатора або його заступника, двірської його людини, з найманим бійцем, виставленим людьми, якими він недавно правив від імени верховної влади. Спосіб захисту керованих громад від сваволі управителів, що установився, був джерелом безкінечного сутяжництва. З'ясування з посади кормління, який не вмів ладнати з керованими, було сигналом до вчинення заплутаних позовів про перебори і інші кривди. Московські приказні судді не потурали своїй урядовій братії. Змальовуючи стан справ перед реформою місцевого управління, літописець говорить, що намісники і волостелі своїми підступними справами спустошили багато міст і волостей, були для них не пастирями, не вчителями, а гнобителями і розорителями, що з свого боку і «мужва» тих міст і волостей натворила кормлінням багато лукавств і навіть убивств їх людям: як з'їде кормління з кормління, мужики шукають на ньому багатьма позовами, і при цьому стається багато «кровопролития и осквернения душам», розуміється, від подинків і хрестоцілувань, так що багато намісників і волостелів, програючи такі позови, втрачали не тільки нажиті на кормлінні пожитки, але й старе своє спадкове майно, вотчини, платячи збитки позивачів і судові пені.

Щоб припинити це спокусливе сутяжництво, цар на земському соборі 1550 р. «заповідав» своїм боярам, приказним людям і кормлінням помириться «со всеми хрестьяны» свого царства на строк, тобто запропонував служилим людям покінчити свої адміністративні позови з земськими людьми не звичайним позовним, бойовим, а безгрішним *мировим* порядком. Заповідь царя виконана була з такою точністю, що наступного, 1551, року він міг уже повідомити отцям церковного, так званого Стоглавого собору, що бояри, приказні люди і кормління «з усіма землями помирились у всяких справах». Ця мирова ліквідація адміністративних позовів і була підготовним заходом до скасування кормлінь. За звичайним реформним способом московського уряду зроблені були попередні спробні досвіди. В лютому 1551 р., коли тількищо зібрався Стогла-

Введення
земських
установ

вий собор, дана була селянам Плеської волості Владимирського повіту статутна грамота, з якої бачимо, що селяни цієї волості «пооброчились», вирішили замість намісницьких кормів і мит платити в казну оброк, за що їм надане було право судитись «меж собою» у старост і цілувальників, «кого себе изберут всею волостью». Цю пільгу плеські селяни виклопотали собі тільки на рік, але потім продовжили її і на другий рік, подвоївши оброк. В 1552 р., місяців за три до казанського походу, посадським людям і селянам Вазького повіту на поморській Півночі дана була така ж грамота, яка скасовувала в них управління намісника і передавала управу у всяких справах улюбленим ними головам. Незабаром по завоюванні Казані уряд з розв'язаними для внутрішніх справ руками і з надзвичайно піднесеним духом взявся за дальшу розробку питання про кормління. Думка Боярської думи, якій цар доручив цю справу, схилилась на користь скасування кормління, так що цар у листопаді 1552 р. міг уже офіційно оголосити про прийняте урядом рішення побудувати місцеве управління без кормління. Тоді і вироблений був загальний план земського самоуправління. Серед торжеств і щедрих нагород героям подвигу, служилим людям, в зв'язку з падінням Казанського царства, не було забуто і неслужиле земство, яке понесло на собі фінансові тяготи походу: «а кормлениями,— зазначають літописи,— государь пожаловал всю землю». Це значить, що земське самоуправління вирішено було зробити повсюдним установленням, надавши земським мирам клопотатись про звільнення їх, якщо вони того побажають, від кормління. Земські громади одна по одній стали переходити до нового порядку управління. Переконавшись з попередніх спроб реформи, що земство в ній має потребу, уряд вирішив зробити її загальним заходом і в 1555 р. видав закон, який не дійшов до нас у справжньому вигляді, а тільки у викладі літописця. Таким загальним заходом реформа виступав вже в грамоті, даній слободі переяславських рибалок 15 серпня 1555 р., в якій цар говорить, що він велів «во всех городех и волостех учинити старост излюбленных, которых себе крестьяне меж себя излюбят и выберут всею землею» і які вміли б їх розсудити по правді «безпосульно и безволокитно», а також зуміли б зібрати і приставити в государеву казну оброк, установлений замість намісницьких поборів. Звідси видні основи або умови реформи. Перехід до самоуправління надавався земським громадам як *право* і тому не був для них обов'язковий, віддавався на волю кожного миру.

Але кормління служилих управителів було *земською повинністю*, яку земські мири, що бажали замінити кормлінняків своїми виборними, повинні були викупати, як потім викупались дворянські землі, відведені в наділ селянам, що вийшли з кріпосної залежності. Всі прибутки кормлінняків, корми і мита, перекладались у постійний державний оброк, який земство платило прямо в казну. Ця перекладка дістала назву *відкупу*, а жалувані грамоти на звільнення від кормлінняків називались *відкупними*. Земська повинність була тісно зв'язана і вводилась одночасно з загальною реорганізацією обов'язкової служби служилих людей; тоді встановлені були нормальні розміри цієї повинності і винагороди за неї — помісні і грошові оклади. Помісне землеволодіння, яке посилено розвивалось з часу скасування кормління, ставало головним засобом утримування служилого класу; нове джерело прибутку, яке створилося відкупними платежами, було мобілізаційною підмогою. З нового державного оброку служили люди одержували «справедные уроки», постійні грошові оклади «по отечеству и по дородству», тобто за родовитістю і службовою придатністю.

Земська реформа була крутим політичним переломом; але практично її спрощував другий Судебник, установивши обов'язкову і повсюдну присутність земських старост і цілувальників у суді кормлінняків. Залишалось тільки вивести з місцевого суду самих кормлінняків, передавши їх функції цим земським засідателям і перетворивши їх у самостійну судову колегію. У цьому власне і полягала реформа, яка не потребувала ні нових органів, ні нового судово - округового поділу. Земські виборні діяли в посадах, станах, волостях і слободах, — в старих подрібнених округах намісників і волостелів; тільки на Півночі зустрічавмо великі земські округи, які містили в собі по кілька волостей, навіть цілі повіти, як Вазький або Холмогорський у Двінській землі. Кожна округа обирала одного, двох або більше улюблених старост з кількома цілувальниками. Відомство різноманітилось залежно від місцевих умов. У нього входили власне судні справи позовні, тобто цивільні, і ті з кримінальних, які, як бійки (побої), і грабіж, велись змагальним, позовним порядком, а не губним, слідчим. Але в інших місцях і губні справи, підпал, душогубство, розбій і злочинство, відались земськими суддями разом з губними старостами, а на Півночі, в Двінській землі, де за недостатчею служилих людей, ні з кого було обрати губних старост, губні справи доручались самим земським старо-

Відомство
і відпові-
дальність

стам. На земських виборних суддях лежало і збирання відкупного оброку, яким окупалось земське самоуправління, але іноді на них же покладали збирання і доставляння в казну і інших окладних податків. Улюблені старости або виборні судді в цілувальниками вели доручені їм судні і казенні справи під особистою відповідальністю і мирською порукою; несумлінне або невміле виконання судово-адміністративних обов'язків каралося стратою «без отпросу» і конфіскацією майна винних, яке йшло потерпілим від їх несправності позивачам і тим «хто на них доведе»; розумілось, що вся громада, яка обирала старосту і цілувальників, відповідала за їх несправну діяльність в разі їх неспроможності. При такій строгій відповідальності земські виборні судді вели доручені їм справи не тільки безпосередньо і без тяганини, але й безплатно: грамоти тільки обіцяють ім'ям царя, що коли земські судді будуть робити своє діло справно, судити прямо і казенний оброк збирати і привозити в строк і сповна, «и нам и земле управа их будет люба, государь с их земель никаких пошлин и податей брать не велит да и сверх того пожалует».

Вірне
управління

Я виклав найважливіші зміни в будові місцевого московського управління за вкучуваний час. Вони відбувались в одному строго визначеному напрямі: визначення прав кормління або таксація кормлінь, доклад, введення земських засідателів у суд кормління, нарешті, заміна останніх виборними старостами, губними і потім улюбленими,— все це були, очевидно, послідовні моменти одного процесу, розвитку місцевого самоуправління. Але чи були ці моменти успіхами місцевої громадської самодіяльності? Характер земського самоуправління, введеного при царі Івані, найвиразніше виявлявся в тій часті, яку той же цар примусив місцеві земські громади взяти у фінансовому управлінні. Земські старости збирали прямі податки. Збирання податків побічних, мит, також експлуатація прибуткових казенних статей (питна справа, соляні і рибні промисли тощо) віддавались *на віру*. Для цього земські тяглі громади повинні були із свого середовища обирати або ставити за призначенням уряду *вірних*, тобто присяжних голів і цілувальників, яким доручалося збирання таких прибутків. Справність збирання забезпечувалася крім віри, присяги, ще майновою відповідальністю збірщиків і порукою земської громади, що їх ставила. В значних торговельних пунктах такі доручення покладались на надійних людей в московського купецтва і із місцевого торгового класу. Уряд почав пробувати цей но-

вий спосіб експлуатації казенних статей в той самий час, коли думав про розвиток земських установ. Так в 1551 р. митний збір в м. Білозерську відданий був на віру двом москвичам і двадцяти білозерцям на рік. Якщо вірний голова з цілувальниками не добирав наперед призначеної або передбачуваної за кошторисом суми казенного збору, вони повинні були доплачувати недобір із власних коштів вдвоє; при їх неспроможності за них платили виборці. З часом це *вірне* управління розрослося в цілу сітку установ, яка тяжко обплутала земські громади. Щороку безліч осіб відривалась від своїх приватних справ, щоб по вибору, по черзі або по призначенню виконувати ці тяжкі казенні доручення з небезпекою розоритись.

Тепер нам ясний характер земської реформи царя Івана. Місцеве самоуправління звичайно протиставляється централізації; але обидві системи управління можуть бути поставлені в таке відношення одна до одної, яке перекручує суть тієї і другої. Місцеве самоуправління в справжньому розумінні слова є більш-менш самостійне ведення місцевих справ представниками місцевих громад з правом оподатковувати населення, розпоряджатись громадським майном, місцевими прибутками тощо. Як немає справжньої централізації там, де місцеві органи центральної влади, нею призначувані, діють самостійно і беззвітно, так немає і справжнього самоуправління там, де виборні місцеві власті ведуть не місцеві, а загальнодержавні справи за вказівками і під наглядом центрального уряду. В першому випадку маємо справу з децентралізацією, якою було управління намісників і волостелів; у другому місцеве самоуправління є знаряддям централізації. Справа не стільки у виборі або в призначенні місцевих властей, скільки у властивості самих функцій, ними виконуваних, і в мірі їх залежності від центральної влади. Розглядаючи коло справ губних і улюблених земських старост, збирання державних податей, суд і поліцію, бачимо, що це були все справи не місцеві, земські у власному розумінні, а загальнодержавні, які раніше відались місцевими органами центрального уряду, намісниками і волостелями. Отже, суть земського самоуправління XVI ст. полягала не стільки в праві громад відати свої місцеві земські справи, скільки в обов'язку виконувати певні загальнодержавні, *приказні* доручення, обирати із свого середовища відповідальних виконавців «к государеву делу». Це була нова земська повинність, особливий рід державної служби, покладеної на тягле населення. Природно, така служба

Характер
і
значення
реформи

була сполучена із строгим наглядом і звітністю місцевих органів перед центральним урядом. Головною пружиною земських установ і був початок мирської відповідальності, кругової поруки, проведеної строго і послідовно, і тому основною спонукую до їх введення слід вважати потребу у встановленні *державної відповідальності* місцевих управителів, якій не підлягали кормлінняки, що несли тільки відповідальність *громадянську* перед керованими місцевими громадами. Таке поєднання централізації і самоуправління було вимушене політичною необхідністю. Успішне об'єднання Великої Росії ставило об'єднувачів у трудне становище. Землю, яка збиралася, треба було не тільки захищати, але й упорядкувати, а готових засобів і придатних знарядь впорядкування бракувало. Московські збирачі були захоплені зненацька власними успіхами, не були підготовлені до наслідків своєї справи, відставали від завдань, які вона їм ставила. Тоді московський уряд і звернувся до звичного способу своєї впорядкувальної політики — вимагати матеріалів упорядкування, яких не доставало, від самого населення: потрібна була нова витрата — він вводив новий податок; потрібні стали нові відповідальні і дарові органи місцевого управління — обов'язкова поставка їх була покладена на місцеву громаду. Для забезпечення відповідальності цих громадських судово-адміністративних рекрутів їх зробили виборними: обирати тоді означало відповідати за виборних. Отже, земське самоуправління XVI ст. було викликане недостатністю або непридатністю попередніх місцевих урядових установ, яка виявилася при нових державних завданнях і потребах. Для розв'язання цих нових завдань на допомогу центральному урядові і було покликане земство з його круговою порукою.

Так ми відповіли на одне з поставлених питань — про місцеві органи управління з немісцевими відомствами. Другого питання — про сословний характер місцевих установ — торкнемося в наступному читанні.

ЛЕКЦІЯ XL

Управління і суспільство. — Подрібненість і сословний характер місцевого самоуправління. — Невдача всесословного начала. — Необхідність об'єднання місцевих установ. — Земські собори. — Оповідь про собор 1550 р. — Розбір оповіді. — Склад собору 1566 і 1598 рр. Служили і торгово-промислові люди в їх складі. — Земський собор і земля. — Значення соборного представника. — Порядок соборних нарад. — Значення соборного хрестоцїлування. — Зв'язок соборів з місцевими мирами. — Походження і значення земських соборів. — Думка про всеземський собор. — Московська держава наприкінці XVI ст.

Вивчивши управління губне, земське і вірне, спробуємо тепер уявити собі, як сформувалося суспільство в рамках цих нових установ.

Ці установи, як ми бачили, мали подвійний характер: вони були місцеві за джерелом, з якого органи місцевого самоуправління, виборні люди, одержували свої повноваження; але вони не були місцевими щодо властивості справ, які відали ці виборні місцевих земських мирів, — справ загальнодержавних, приказних, а не місцевих земських. Як місцеві установи походженням свого особового складу, вони ще більше попереднього подрібнили місцеве управління і до того ж як у територіальному, так і у відомчому відношенні. Повіт у Московській державі і раніше не був цілком цільною адміністративною одиницею; управління сільських волостей було слабо зв'язане з управлінням міських намісників, влада яких, і то не всюди, поширювалась на весь повіт тільки у найважливіших кримінальних справах. Тепер місцеві земські мири, сільські і міські, із своїми улюбленими старостами і вірними головами зовсім відособились один від одного, розбившись на дрібні земські одиниці, посади, волості, стани, слободи і окремі села з деревнями, не маючи об'єднуючого органу в повіті. Тільки два управління, губне і дворянське, на чолі яких стояли представники місцевих служилих мирів, губні старости і городові прикажчики, були з'єднані в крупні округи, мали осередок в повітовому місті. А втім,

Подрібненість місцевого управління

і це було не всюди: в Рязанському повіті служили люди були розбиті на чотири громади за станами, а в Новгородському було 10 губних округ з особливими губними старостами в половинах кожної п'ятини. Ця територіальна подібність місцевого управління сполучалась ще з його відомчою складністю. В ньому діяли поряд чотири відомства: губне, церковне, що поширювалось і на мирян, які були на службі при церковних закладах або жили на церковних землях, служиле дворянське і земське у власному розумінні, до якого належало все тягле населення, що жило у містах і селах на землях казенних, дворцевих і приватноволодіельницьких, не церковних. До того ж і земське відомство розгалужувалось на три окремі управління: судове, господарське і вірне. Господарські справи тяглих міських і волосних громад в справі розкладки і збирання казенних податей та відбування повинностей, в справі порядкування громадськими землями вели старовинні земські старости, соцькі і десятські. Вони продовжували діяти і при нових судових установах царя Івана: Судебник 1550 р. виразно відрізняє їх від старост і цілувальників, «які у намісників і волостелів і в їх тіунів у суді сидять».

Його
сословний
характер

Всі ці відомства, крім губного, мали сословний характер. Земським старостам і цілувальникам підвідомчі були власне земські тягли люди і тягли землі; церковні і служили землевласники залежали від них або, точніше, стикалися з ними тільки по своїх землях, населених тяглими людьми, або по дворах на тяглій міській землі, якщо пільгові грамоти не звільняли їх від участі в земському поземельному тяглі: це була залежність поземельна, а не особиста або сословна. Тим часом, в законодавстві царя Івана щодо впорядкування місцевого управління і поза всесословними губними установами виявлялось прагнення встановити зв'язок між різними відомствами і тим підтримати спільну громадську діяльність класів, що відособились. За постановою Стоглавого собору в суді архієрейських бояр в справах цивільних і деяких кримінальних — про побі і грабежі — повинні були засідати поруч з поповськими старостами, благочинними, і земські старости з цілувальниками і з земським дяком. Подібно до того в 1556 р. наказано було в Новгородській землі всім сословіям, духовенству, служилим людям і селянам для збирання казенних податей обрати з кожної п'ятини по одній служилій людині і по три — по чотири чоловіка з кращих людей інших класів, та з сільських погостів по людині, і цим «виборним

старостам» під присягою і під страхом майнового стягнення збирати всякі казенні податі. Така організація казенного збору була дуже схожа на будову губної поліції. Але напрям державного будівництва не сприяв проведенню всесословного начала в місцеве управління. Відбувалася розкладка державних повинностей між суспільними класами; вона змінювала рухливі, мінливі громадянські стани в компактні державні союзи, зобов'язані служити потребам і інтересам держави, а не нуждам місцевих громад. Держава шукала в землі не тільки матеріальних засобів для діяльності, але й самих діячів, відповідальних органів місцевого управління. Постанова таких органів теж лягла на місцеві громади, як особлива повинність, для виконання якої приведений був у дію виборний механізм. Із класів, розділених своїми окремими інтересами й обов'язками, важко було утворити цільне земство з дружньою спільною діяльністю. Управління звичайно будується в більшій чи меншій відповідності із складом суспільства і його відношенням до держави. У Московській державі суспільство поділялось на сословні групи за родом тягот, покладених на нього державою: і місцеве самоуправління, ставши знаряддям централізації, розпадалось на сословні відомства. Така подрібненість—головна хіба місцевих установ XVI ст. Вона встановлювала дуже незручне відношення місцевого управління до центрального. Нічим не об'єднувані на місці, роз'єднані сословні мири не знаходили зосередження і в урядовому центрі. Виборні місцеві власті, всі ці губні старости, городові прикажчики, улюблені судді, земські старости і вірні голови, безпосередньо звертались у своїх справах до московських приказів і до того ж у різні, залежно від роду справ або територіального розпорядку приказних відомств. Ця недостача єдності почасти поповнювалась політичним органом, який виник в тісному зв'язку з місцевими установами XVI ст. і в якому центральний уряд зустрічається з представниками місцевих громад. Цьому органі в нашій літературі присвоєно назву *земського собору*, а в пам'ятках XVII ст. він називається іноді «радою всея землі». До кінця XVI ст. земський собор скликали чотири рази: в 1550, 1566, 1584 і 1598 рр. Треба розказати, при яких обставинах і в якому складі скликалися ці збори, щоб зрозуміти їх характер і значення.

Перший собор був скликаний Іваном IV в пору крайнього урядового збудження царя. Вінчання на царство з прийняттям царського титулу, одруження і вслід за тим страшні московські пожежі, народний заколот, казанські

Земські
собори

Оповідь
про собор
1550 р.

і кримські набіги, — увесь цей неспокій з самого початку 1547 р. по черзі то підносив, то кидав у смуток його нестійкий дух. Він довго не міг справитись від вражіння московських пожеж і більше як через три роки на Стоглавому соборі описував свій тодішній переляк із живістю тільки що пережитої хвилини: тоді «вниде страх в душу мою и трепет в кости моя, и смирися дух мой, и умилыхся и познах своя согрешения». Тоді він вирішив собі покінчити і з боярським правлінням, і з своєю легковажною юністю і старанно взявся до державних справ. Він почав шукати навколо себе людей і засобів, які допомогли б йому поправити стан справ. При такому настрої царя скликано було собор 1550 р. До нас не дійшло діяння або протоколу цього собору і ми не знаємо ні його складу, ні подробиць його діяльності. Але про нього збереглося таке оповідання. На двадцятому році свого життя цар Іван, бачачи державу у великій тузі і печалі від насильства сильних, надумав усіх привести в любов. Порадившись з митрополитом, як би знищити крамоли і угамувати ворожнечу, цар «повелел собрать свое государство из городов всякого чину». У неділю цар вийшов з хрестами на московську Красну площу і після молебня з лобного місця сказав митрополитові: «Молю тебя, святой владыко, будь мне помощник и любви поборник. Знаю, что ты добрых дел и любви желатель. Сам ты знаешь, что я после отца своего остался четырех лет, а после матери осьми лет». Змалювавши потім яскравими рисами безлади боярського правління протягом свого неповноліття, цар раптом кинув в очі присутнім на майдані боярам запальні слова: «О неправедные лихоимцы и хищники, неправедный суд по себе творящие! Какой теперь ответ дадите нам — вы, многие слезы на себя воздвигшие? Я чист от этой крови; ждите своего воздаяния». Потім цар вклонився на всі сторони і продовжував: «Люди божии и нам дарованные богом! Молю вашу веру к богу и к нам любовь; ныне нам ваших обид и разорений и налогов исправит невозможно... молю вас, оставьте друг другу вражды и тяготы свои... я сам буду вам судия и оборона, буду неправды разорять и хищения возвращать».

Розбір
оповіді

Це оповідання викликає багато непорозумінь. Насамперед, як зрозуміти вислів *повеле собрати свое государство из городов всякого чину*? Тут більше натяків, ніж слів. Розкриваючи ці натяки, можна так перекласти цю лапідарну фразу: цар повелів викликати з областей своєї держави представників усіх чинів. Але не видно, чи були

це виборні люди і які саме чини, звання або класи вони представляли. Важко також зрозуміти, чому тронна промова, якою цар відкрив собор, була виголошена не в палаті кремлівського палацу, а на Красній площі, чи було це тільки перше публічне засідання собору в обстановці староруського народного мітингу з хресним ходом і молебнем, чи вся діяльність собору обмежилась промовою царя. Оповідь, що збереглася, нічого більше не говорить про собор, а тільки наводить другу промову, яку сказав цар в той же день Олексію Адашеву, доручаючи йому приймати і розглядати чолобитні від бідних і покритвджених. Певно, тоді заснований був Чолобитний приказ, тобто Комісія прохань, які адресувались на найвище ім'я, і Адашев був призначений начальником цього нового приказу. І сама промова царя справляє дивне враження. В ній багато темпераменту, але вона могла бути більш послідовною. Читаючи її, насамперед подумавш, що це був царський заклик усього народу, всіх його класів, до взаємного всепрощення і дружної діяльності на загальну користь; приймаючи кермо влади до своїх рук, государ ставав прямо перед своїм народом і закликав найвищого пастиря церкви і всю свою землю в особі її представників допомогти йому в установленні державного порядку і правосуддя; верховна влада хотіла прямо і відверто порозумітися з народом, указати йому напрям, в якому вона буде діяти, примирити ворожі прагнення різних елементів. Але закликавши митрополита бути «любви поборником», цар продовжував різким, лайливим обличанням всього боярства в самовладді і злодійстві, і собор, скликаний з метою всіх помирити, відкрив відозвою трохи не до міжусобної війни. Та ще питання, чи є ця промова історичний факт, а не просто чийнебудь ораторський твір, подібний, до промов, які антична історіографія любила вкладати в уста своїм Фем-стоклам і Катонам. Річ у тому, що в першу половину царювання Івана, при митрополиті Макарії і в його участю, був продовжений і доповнений великий русько-історичний збірник, *Степенна книга*, названа так тому, що розповідь у ній розташована за великокняжіннями, а великокняжіння — за *степенями*, тобто поколіннями, в генеалогічному порядку. В списку Степенної, писаному ще при Макарії, немає ні царської промови і ніякої звістки про собор 1550 р.; але і те і друге виявилось в пізньому списку Степенної XVII ст. і до того ж, як з'ясував проф. Платонов, на окремому аркуші, вклеєному в текст рукопису і писаному іншим почерком. А втім, яке б не було

походження соборної царської промови, важко зацікарити саму подію. Наступного, 1551, року для впорядкування церковного управління і релігійно-морального життя народу скликаний був великий церковний собор, який звичайно називається *Стоглавим*, за числом глав, в які зведені його діяння в особливій книзі, в *Стоглаві*. На цьому соборі, між іншим, було читане власноручне «писання» царя і також сказана ним промова. Це багатослівне писання, складене в душі візантійсько-московського вітійства, має тісний внутрішній зв'язок з промовою на Красній площі; в ньому вчуваються ті самі безладні ноти покаяння, прощення і роздратування, миру, покори і ворожнечі. І в промові, зверненій до церковного собору, цар говорив, що в попереднє літо він з боярами бив чолом отцям собору про своє согрішення, і святителі благословили і простили його і бояр в їх провинах. Цар, очевидно, розумів собор попереднього, 1550, року, на якому були присутні і руські ієрархи. За всіма цими рисами перший земський собор у Москві уявляється якимсь небувалим в європейській історії актом всенародного покаяння царя і боярського уряду в їх політичних гріхах. Умиротворення народу і самого царя, стривожених зовнішніми і внутрішніми бідами, було, очевидно, найважливішим моральним моментом, що пояснює мету і значення першого земського собору. Але з подальших слів царя на Стоглавому соборі бачимо, що в 1550 р. було порушено немало і інших суто практичних справ, обмірковувались і розв'язувались важливі законодавчі питання. Цар доповідав святителям, що тогорічна його заповідь боярам помиритися на строк з усіма християнами царства в усяких колишніх справах виконана. Ми вже знаємо, що це був наказ кормлінням покінчити спільно мировим порядком усі позови із земськими громадами про кормління, і що цей самий наказ треба розуміти у зверненій до народу мольбі царя на Красній площі «оставить друг другу вражды и тяготы свои». Потім цар поклав на Стоглавому соборі новий Судебник, що становить виправлену і поширену редакцію старого дідівського Судебника 1497 р., на перегляд якого він дістав від святителів благословення на тому ж тогорічному соборі. До цього цар додав, що він завів по всіх землях своєї держави старост і цілувальників, соцьких і п'ятидесятьських і «статутні грамоти пописав», і просив отців собору розглянути ці акти і, обміркувавши їх, підписати Судебник і статутну грамоту, «которой в казие быти». Значить, з земським собором 1550 р. прямо або

побічно зв'язаний був цілий ряд законодавчих заходів, нами вже вивчених, цілий план перебудови місцевого управління. Цей план починався терміновою ліквідацією позовів земства з кормліннями, продовжувався переглядом Судебника з обов'язковим повсюдним введенням у суд кормлінняків виборних старост і цілувальників і завершувався статутними грамотами, що скасовували кормління. Ряд цих грамот, як ми знаємо, появляється саме з лютого 1551 р., коли цар доповідав про них Стоглавому собору. Із слів царя можна зробити висновок, що при складанні місцевих статутних грамот була вироблена ще загальна, так би мовити, нормальна статутна грамота, яка, як зразкова, повинна була зберігатись в державному архіві і яку цар запропонував отцям Стоглавого собору на розгляд разом з нововиправленим Судебником; вона містила, певно, загальні основні положення, які застосовувались в окремих грамотах до місцевих умов. На неї вказують і місцеві грамоти, наказуючи улюбленим суддям «судити и управа чинити по Судебнику и по уставной грамоте, как есмя уложили о суде во всей земле». З усього сказаного можна зробити висновок, що головним предметом занять першого земського собору були питання про поліпшення місцевого управління і суду.

Так розкривається зв'язок першого земського собору із впорядкуванням місцевого управління. Але треба ще бачити відношення земського собору до самих місцевих громад: тільки тоді можна буде досить вияснити, як зародилась у московських умах ідея соборного представництва. Для цього доведеться розглянути склад земських соборів XVI ст. Матеріали для такого вивчення дають собори 1566 і 1598 рр. Перший був скликаний під час війни з Польщею, за Ливонію, коли уряд хотів знати думку чинів з питання, чи миритися на запропонованих польським королем умовах. Другому соборові належало обрати царя, коли дереривалась династія Калити, яка доти царювала. Збереглись акти або протоколи обох соборів, *приговорний список 1566 р. і утверджена грамота 1598 р.* про обрання Бориса Годунова на царство. В обох актах вміщені поіменні переліки членів цих соборів. На першому соборі брало участь 374 члени, на другому 512. На чолі обох соборів ставали дві найвищі урядові установи, церквова і державна, Освящений собор і Боярська дума; закликались начальники і підлеглих центральних установ, московських прикдаїв з їх дяками, а також місцеві органи центрального управління, городові воеводи. Все це були урядові особи,

Соборы
1556—
1598 рр.

Служили
люди на
соборах

а не представники суспільства, не земські люди. З усіх класів суспільства на обох соборах найсильніше було представлено служиле сословіє: на соборі 1566 р. військово-служилих людей, не рахуючи тих, які входили до складу урядових установ, було майже 55% всього особового складу зборів, на соборі 1598 р. 52%. Представництво цього класу за джерелом представницьких повноважень було двоєке: посадове і виборне. Ця подвійність пояснюється організацією служилого класу, тодішнього дворянства. Ми вже знаємо, що в складі його треба розрізняти два шари: вище військово-служили чини утворили дворянство московське, столичне, нижче — дворянство городове, провінціальне. Столичні чини утворили особливий корпус, який виконував різноманітні військові і адміністративні доручення центрального уряду. Поповнюючись шляхом вислуги з рядів городского дворянства, цей корпус в XVI ст. не втрачав службового зв'язку з останнім. Столичні дворяни в походах звичайно призначались командирами, *головами* повітових *сотень*, рот, які складалися кожна із служилих людей одного якогонебудь повіту. В XVI ст. головами повітових *сотень* призначались звичайно ті із столичних дворян, в яких були помістя і вотчини в тих же повітах. Їх можна назвати похідними предводителями повітового дворянства, як городових прикажчиків ми назвали дворянськими предводителями в адміністративному розумінні (вище, стор. 312). На соборі 1566 р. повітові дворянські товариства були представлені тільки своїми головами-земляками, столичними дворянами, які зберігали поземельний зв'язок з ними. Ці голови командували загонами, рушеними проти Польщі, і з'явилися у Москву прямо в театру війни, з приводу якої був скликаний собор. Деякі з них і вказали на це у своїй соборній думці, заявивши, що вони не хочуть померти замкнутими в Полоцьку: «мы, холопы государевы, ныне на конях сидим и за его государское с коня помрем», додали вони. Їх тому і закликали на собор, що вони краще за інших знали стан справи, якою займався собор. Але ні з чого не видно, щоб повітові загони обирали їх своїми представниками на собор. Кожного з них полковий воевода призначив на поході головою повітової сотні, як кращого служилого землевласника в повіті, а як голову його закликали або послали на собор представником його сотні, тобто повітового дворянського товариства. Призначення на посаду за службовою придатністю і заклик або посилення на собор по посаді — така конструкція тодішнього соборного представництва, така да-

лека від наших політичних понять і звичаїв. Ми побачимо, що цією особливістю найвиразніше виясняється характер і значення земського собору XVI ст. З цього погляду виборчий собор зробив, правда, деякий крок уперед в сторону наших понять про представництво. І на ньому було багато столичних дворян, які представляли повітові дворянські товариства за своїм посадовим становищем. Але поряд в них зустрічаємо досить незначне число дворян (близько 40 на 267 членів собору) з військово-служилих людей, яких з деякою певністю можна вважати виборними соборними депутатами повітових дворянських товариств з їх же середовища. Це — новий елемент в складі собору 1598 р., непомітний на попередньому, але він такий мало-значний, що в ніби місцевою випадковістю або винятком, який не порушував основного принципу соборного представництва.

Соборне представництво міського торгово-промислового класу побудоване було на однакових основах з представництвом служилих землевласників, і в ньому ці основи виявлені були навіть більш виразно. На собор 1566 р. було закликане тільки столичне купецтво, до того ж лише вищих розрядів, в числі 75 чоловік. Не видно і неймовірно, щоб це були виборні представники своїх розрядів або взагалі якихнебудь корпорацій: скоріше, це — вся наявність вищого московського купецтва, яку в дану хвилину можна було закликати на собор. Але за цим купецтвом стояв увесь торгово-промисловий мир, як за столичним дворянством стояли повітові дворянські товариства. Подібно до того ж дворянства московська купецька знать набиралась з кращих людей, які виділялись з рядового торгового люду, столичного і провінціального. І ця торгова знать теж несла службу, тільки в іншій сфері управління. Нам уже відомо, що таке була вірна служба: це — ціла система фінансових доручень, виконання яких казна покладала на земські класи, не маючи придатних для того приказних органів. Вище столичне купецтво в цій казенній службі мало також керівне значення, яке в службі ратній належало столичному дворянству: на нього покладались найбільш важливі і владні, але й найвідповідальніші казенні доручення. Ця служба і підтримувала його зв'язок з місцевими міськими товариствами, в яких воно вербувалось. Ярославський або коломенський капіталіст, піднесений до чину московського гостя, комерції радника, продовжував жити і торгувати в своєму місті, і уряд покладав на нього ведення важливих казенних операцій

Люди
торгово-
промислові

звичайно в його ж рідному краї, з господарським побутом якого він був добре обізнаний із власних справ. Так ту-зи місцевих ринків ставали відповідальними агентами центрального фінансового управління і були в обласних містах спрямовувачами найбільш цінних казенних операцій — питвих, митних і інших, верстали місцевих посадських людей податними окладами, закупали на господаря місцеві товари і взагалі вели різноманітні торгово-промислові справи казни. Це був свого роду фінансовий штаб московського уряду, який керував обласними торгово-промисловими мирами. Якщо таким чином у соборному акті 1566 р. відбулось фіскально-службове значення столичного купецтва, то в списку його представників на соборі 1598 р. виявився з деякою зміною основний принцип соборного представництва. На той час і столиці купецтво подібно до дворянства дістало остаточну словну організацію, поділилось на чини за своєю капіталістичною міццю і казенно-службовою придатністю. Вище купецтво склалось із *гостей* і торгових людей двох *сотень*, *гостинної* і *суконної*, гільдій свого роду; рядова торгово-промислова маса столиці утворила кілька *чорних сотень* і *слобід*, яких можна прирівняти до промислових цехів. На соборі 1598 р. викликано було 21 чоловік гостей, старости вищих сотень і 13 соцьких чорносотенних громад. Гості, очевидно, були закликані поголовно, по своєму званню, скільки можна було їх тоді закликати: їх і в XVII ст. було небагато, звичайно десятків два-три. Але сотенні старости і соцькі були закликані або послані на собор за посадовим становищем; тільки посади свої вони одержували по громадському вибору, а не по призначенню начальства, як голови дворянських сотень. Так сумарний заклик 1566 р. тепер змінився для купецьких сотень закликом їх посадових представників.

Земський
собор і
земля

В описаному складному складі обох соборів можна розрізнити чотири групи членів: одна представляла собою вище церковне управління, друга — вище управління держави, третя складалася із військово-служилих людей, четверта — із людей торгово-промислових. Ті самі групи виразно розрізняє в складі собору 1566 р. і сучасний літописець. Він пише, що государ на соборі говорив із своїми богомільцями, архієпископами і з усім Освященним собором «и со всеми бояры и с приказными людьми, да и со князи и с детьми боярскими и с служилыми люди, да и с гостыми и с купцы и со всеми торговыми людьми». Перші дві групи були урядові установи, дві останні складались з осіб двох

суспільних класів. Тільки особам цих останніх груп і можна надавати представницьке значення. Але ці особи не були представниками своїх класів в нашому розумінні слова, виборними депутатами, спеціально уювноваженими представляти їх тільки на соборі. Це були все посадові або служили люди, що були поставлені на чолі місцевих громад за призначенням або вибором і виконували військово-адміністративні або фінансові доручення уряду. Значить, основою соборного представництва було не громадське обрання за довір'ям, а урядове закликання за посадою або званням. Я вже зробив застереження, що виняток, помічений на соборі 1598 р., не підривав цієї основи. Якщо хоча приблизно такий же був склад собору 1550 р., то виясняється загальна фізіономія земських соборів XVI ст. На них уряд зустрічався з суспільством, закликав на нараду людей двох його класів, столичного дворянства і столичного ж купецтва. Але люди цих класів з'являлись на собор не представниками суспільства або землі, а носіями служби, громадськими знаряддями центрального управління. Інакше кажучи, обидва ці класи мали тоді значення представників землі тільки за своїм урядовим становищем, а не за земським повноваженням: це були верхівки місцевих громад, зняті урядом, пересажені в столицю, щоб служити додатковими знаряддями управління тими ж громадами. Значить, земський собор XVI ст. був у точному розумінні *нарадою уряду із власними агентами*. Такий первинний тип земського представництва на Русі. Тоді інакше і не розуміли народного представництва, як в розумінні зібрання різностепенних носіїв влади, органів управління, а не уповноважених суспільства або народу. Але за поняттями того часу такі збори були все таки народні представницькі збори, які мають владу вирішати долю народу. Такий погляд на народне представництво склався тому, що тоді і народ розуміли далеко не по-теперішньому. Тепер розуміють так, що народне представництво є вияв волі народу через обируваних ним представників і що народ, як політичне ціле, і є держава, а уряд це тільки організація, яка зв'язує народ в таке ціле і створювана самим же народом. У Москві XVI ст. думали, що не народові годиться призначати виразників своєї волі, що для того є готові, волею божею встановлені споконвічні власті — уряд з його підлеглими слугами, який і є справжня держава; кажучи простіше, народ не може мати своєї волі, а повинен хотіти волею влади, що його представляє. На соборі, який обрав Бориса Годунова на царство, з непривілейованих класів

були присутні тільки 13 соцьких і до того ж тільки від столичних чорносотінних громад; тим часом акти про обрання говорять про участь у цій справі «всенародного мно́жества», «всех православных христиан *всех городов Российского государства*» і навіть «всего многобесчисленного *народного христианства* от ко́нц до ко́нц государств Российского царствия». Тут говорить не лише приказно-книжна красномовність, хвороба вищих московських канцелярій: вважалось, що всенародне мно́жество духовно присутнє на соборі і говорить устами своїх невиборних, природжених столичних представників. Юридичні фікції займали далеко більше місце в громадській свідомості тодішньої руської людини, ніж тепер. Фікція представництва рядової народної маси вищими столичними чинами складалась не без участі руських церковних законотворців, як і самий земський собор будувався почасти на зразок Освященного собору, в якого запозичив і свою назву *собору*. В староруській церковній громаді переважала думка, що справжня діяльна церква — це ієрархія. Тому церковний собор за своїм складом був зібранням тільки пастирів і вчителів церкви. І земський собор XVI ст. вийшов зібранням керівників всіх частин державного управління, представників всіх відомств, які діяли поза собором роздільно, в колі своїх особливих завдань. В земському соборі бачили, так би мовити, представництво державної організації. Той живий, конкретний зміст, який жив і працював у рамках цієї організації, кероване суспільство або народ, розглядався не як політична сила, здатна говорити на соборі устами своїх уповноважених, не як *громадянство*, а як *паства*, про благо якої можуть думати спільно тільки її настоятелі. Земський собор був виразником її інтересів, але не її волі; члени собору становили собою суспільство, оскільки керували ним. Треба було пережити страшний струс, що його зазнала держава на початку XVII ст., щоб переламати цей погляд на народне представництво і надати наступним земським соборам справжній, не фіктивний представницький склад.

**Соборний
представник**

При викладеному складі соборів не може бути питання про систему соборного представництва, про те, чи було це представництво сословій, чинів або ще яке інше. Якщо собор представляв щонебудь, то тільки столицю; але в цій столиці зосереджувались владні, керівні елементи всієї землі. Тому і можна сказати, що собор представляв землю через столицю і саму столицю представляв лише настільки, наскільки вона представляла землю. Тим же складом со-

бору визначалось і значення соборного представника. Він ішов на собор за посадою, за службовим званням або становищем. Чи уряд в силу цього закликав його на собор, чи його посилала туди громада, на чолі якої він стояв, — це по суті було однаково, як тільки особа, яка ставала на чолі певної громади з її ж середовища, за призначенням або за обранням, в силу свого становища визнавалася природним, неодмінним представником своєї громади у всіх випадках, коли вона мала потребу в представнику. Обидва джерела представницьких повноважень, громадське обрання і урядовий заклик за посадою, тоді не протиставлялись одне одному, як ворожі начала, а були допоміжними засобами один для одного; коли уряд не знав кого призначити на певну справу, він вимагав обрання, і навпаки, коли в громаді не було кого обрати, вона просила про призначення. Справа була не в джерелі соборних повноважень, а у відшуканні надійного виконавця соборної постанови. На соборі потрібен був не мирський чолобитчик, уповноважений клопотатися перед владою про потреби і бажання своїх виборців, а урядовий або громадський ділок, здатний відповідати на запити влади, дати пораду, в яких справах вона в ній має потребу. Тому на збір закликали з суспільства не людей, які користувалися довір'ям місцевих мирів і суспільних класів за своїми особистими якостями і відносинами, а людей, які стояли на чолі цих мирів або класів, в силу свого становища знайомих з їх справами і думками і здатних виконувати постанову, прийняту на соборі. Таке становище серед місцевих громад займали столичне дворянство і вище столичне купецтво. Висловлюючи свою думку на соборі, або приймаючи його постанову в присутності центрального уряду, люди цих класів, як його виконавчі органи, тим самим зобов'язувались проводити його думку або постанову на тих службових постах, які вкаже їм уряд. Такий тип представника складався практикою собору XVI ст. Представника - чолобитчика «обо всяких нуждах своей братии», яким переважно була виборна людина на земських соборах XVII ст., зовсім ще не помітно на соборах XVI ст. Значить, метою собору XVI ст. було об'єднати думку і дії вищого уряду і його підлеглих органів, давати першому довідки про те, що думають про стан справ і як ставляться до соборного питання люди, які будуть відповідальними провідниками постанови, прийнятої владою на підставі наведених довідок і вислуханих думок.

Ця мета найвирівніше виступає в приговорній грамоті собору 1566 р. З неї бачимо, що собор був відкритий про-

Соборні
наради

мовою царя, який поставив на обговорення собору питання, як йому стояти проти свого недруга, чи миритися, відступитись від ливонських міст, взятих королем під свій захист, чи продовжувати за них війну. Соборний акт склався з письмових думок, поданих у відповідь на це питання групами, на які поділився собор. Ці групи утворили: 1) духовенство монашествуюче, архієпископи, єпископи, архимандрити, ігумени і старці в числі 32 осіб, тобто Освящений собор, 2) бояри, окольничі і інші сановники з 7 дяками вищого рангу в числі 30 осіб, тобто Боярська дума, 3) дворяни першої статті або степені в числі 97 чоловік і 4) дворяни і діти боярські другої статті в числі 99 чоловік — ті й другі належали до столичного дворянства, 5) три торопецькі поміщики і 6) шість великолуцьких — ті й другі теж столичні дворяни, які виділилися в дві окремі місцеві групи, 7) дяки московських приказів, 33 чоловіка і 8) гості і купці, *москвичі* і *смолянці*, ті й другі — столичні купці двох вищих розрядів, які відповідали сотням гостинній і суконній в соборній грамоті 1598 р. — усіх з гостями 75 чоловік. Член думи друкар Вісковатий не погодився з рештою думних людей і «мысль свою сказаал» окремо, подав окрему думку, а смоленська гільдія, поділяючи думку своєї братії, решти столичного купецтва, внесла від себе додаткове зауваження. Бачимо, що члени собору групувалися досить різноманітно, за установами, за чинами, суспільними класами і навіть почасти за місцевостями. Бачимо далі, що собор був добре обізнаний в питанні, яке йому запропоновано було обговорити: вищі групи, навіть духовенство, входять в такі подробиці міжнародні, політичні, географічні і стратегічні, що, очевидно, уряд повідомив собору достатні дані для різностороннього обміркування справи. Члени кожної групи обмірковували питання окремо, «межи себя говорили о литовском деле». Але й у резолюціях, і в їх мотивуванні, навіть в окремих висловах стільки схожості, що виникає думка, чи не передували груповому обміркуванню питання спільні наради, на яких вироблені були найбільш ґрунтовні міркування, засвоєні всіма групами або їх більшістю. Але при цьому думки груп не втрачали своєї професійної своєрідності: кожна група дивилась на питання з своєї точки зору, узказаної її громадським становищем. Думка духовенства дуже рішуча; воно розглядає справу переважно з морально-релігійної сторони і не без діалектики. Велика покора государя: у всьому він поступається. Стільки міст відступив там то й там то; полонених полочан відпускає даром,

своїх викупів. Велика його правда перед королем, більше відступити нічого не можна. Відступити королеві ливонські міста — розорення церквам, які государ в Ливонії поставив. Пскову тіснота буде велика і всім купцям торгівля закритється. Неправда короля та, що, взявшись захищати ливонські міста від Москви, він побрав їх московськими ж руками. Ливонські німці віддалися йому, знеслившись від московського наступу; а без того чи міг він хоча одне місто ливонське здобути? А Ливонська земля від прабатьків, від великого государя Ярослава Володимировича — добро нашого государя. Тому духовенство приходить до войовничого висновку — не миритись, за ливонські міста стояти, «а как стоять, в том его государева воля, как его бог вразумит; наш долг за государя бога молить, а советовать о том нам не пригоже». Бояр і інших думних сановників більше займають види політичні і дипломатичні. Вони передбачають небезпеки перемир'я, протягом якого король збереться з силами і укріпиться в Ливонії. Краще продовжувати війну, особливо з огляду на зовнішні утруднення Польщі, «а нам всем за государя головы свои класть». А втім, у всьому воля божа та государева, «а нам как показалось, так мы государю и изъявляем свою мысль». Дворяни різних груп комбінують по - своєму міркування старших, духовенства і думних людей. Вони ніби навіть ніяково почують себе від того, що їх запитують про таку важливу державну справу. Воля государя, як зробити свою государеву справу, а вони, холопи государеві, адже тільки служили люди, на конях сидять і з коня за государя помруть; велить государ, і вони на його справу готові, за одну десятину відвойованої в недруга землі голови свої покладуть. Одне міркування найбільше переконує їх у правді государевій: поки государ Ливонської землі не воював, король за неї вступатися не вмів, а тепер вступається. Думка приказних дяків також дуже войовнича. Полоцьк і ливонські міста государ узав своєю шаблею, а інші міста знеслились від нашої ж війни; тому їх король і засів: так з якої ж речі государю від них відступатись? Не маючи бойових голів, дяки пишуть на закінчення: «а мы, холопы, к которым его государским делам пригодимся, головами своими готовы». Гости і купці глянули на справу з економічної сторони. Государ і всі люди «животы свои положили», достатки свої потратили, добиваючись ливонських міст: як же від них відступитись? Ми люди неслужили, закінчує записка, служби не знаємо, але не стоїмо не тільки за свої пожитки, а й голови свої за государя

кладаємо всюди, щоб государева рука всюди була висока. Треба ще відмітити різницю в термінах, якими позначені в приговорній грамоті думки соборних груп: духовні особи дають государю свою *пораду*, всі інші члени собору тільки виявляють свою *думку*. Це, очевидно, порівняльна оцінка думки духовенства і всіх мирських членів собору. Підбадьорений одноставно виявленою готовістю всього собору служити государевій справі, цар заломив королеві непомірні вимоги, які всі були відкинуті польським урядом, і війна продовжувалась. Але в 1570 р., не скликаючи нового собору, цар уклав перемир'я на умовах *status quo*, хоча бояри наполягали на попередньому соборному приговорі.

Соборне
хрестоці-
лування

Так ішла справа на соборі. Але найбільш істотним моментом в соборній грамоті є загальна резолюція, якою вона закінчується. Тут духовенство заявляє, що воно «к сей грамоте, к своим речам» руки приклало, а інші члени собору, «на сей грамоте, на своих речах» государю своєму хрест цілували. Цілувати хрест на своїх промовах означало зобов'язатися під присягою виконувати соборний приговор. Рукоприкладання духовенства заміняло присягу, яка була йому заборонена. Обидві форми скріплення соборного приговору показують, що цей приговор мав не тільки моральне, але й юридичне значення, був не просто результатом наради, а формальним зобов'язанням і до того ж загальним, круговим, яке зв'язувало всіх членів собору у щось ціле, в корпорацію свого роду, принаймні, щодо соборного приговору: всі вони в кінці резолюції зобов'язувалися государю своєму служити правдою і добра хотіти йому і його дітям «и их землям» і проти його недругів стояти, «кто во что пригодится, до своего живота по сему крестному целованию». Це зобов'язання ставить нас прямо перед питанням про походження і значення земських соборів XVI ст.

Собор і
місцеві
мири

Не будучи представницькими зборами в нашому розумінні слова, собор, проте, не втрачав права вважатись *земським*. В складі його легко розрізнити два елементи, розпорядний і виконавчий. Перший виражався у вищих центральних установах, другий — в особах столичного дворянства і вищого столичного купецтва. Місцеві мири, служили і земські, на соборі 1566 р. не мали прямого представництва, не були представлені ні спеціальними соборними уповноваженими, ні навіть виборними своїми властями. Але обидва столичні класи підтримували їх зв'язок з собором, не тільки соціальний, але й адміністративний. Місцеве самоуправління створювалось мирським *обранням*,

столичне дворянство і купецтво — урядовим *набором*, це були видавчини, здобуті з місцевих громад на поповнення службового столичного персоналу. Але стаючи знаряддями центрального управління, вони не поривали зв'язку з місцевими мирами, продовжували там свої господарські справи, а столиця нав'язувала їм нові місцеві турботи і відносини, розсилаючи їх по повітах з різноманітними відповідальними дорученнями. І сама ця відповідальність, скріплена соборним хрестоцілуванням, зближала центральний уряд з місцевим самоуправлінням спільністю основного начала: це була відповідальність перед *державою* — принцип новий, введений в місцеве управління при Грозному замість старої відповідальності *громадянської*, якій підлягали кормлітники по скаргах скривджених. Тільки ця відповідальність на соборі була поставлена трохи інакше, ніж у місцевому управлінні. Там унизу місцевий мир ручився перед урядом за свого виборного управителя, а тут угорі урядові агенти корпоративно ручились за проведення соборного приговору в тих місцевих мирах, куди їх надішле уряд. Але при цій різниці мета уряду була і тут і там та сама — заручитись відповідальними виконавцями. Таке поєднання влади із службою через соборне хрестоцілування було найвищою формою державної відповідальності або корпоративної поруки, покладеної в основу місцевого самоуправління.

Земський собор XVI ст. був не народним представництвом, а розширенням центрального уряду. Це розширення досягалося тим, що до складу Боярської думи, тобто державної ради, в особливо важливих випадках вводився елемент з походження не урядовий, а громадський, але з урядовим призначенням: це були верхи місцевих громад, служилих і промислових, стягнуті в столицю. На соборі вони не становили окремого зібрання або наради, яка ставала або діяла окремо від центрального уряду, а входили прямо до його складу і лише при подаванні думок утворили кілька груп, паралельних урядовим, які подавали голоси поряд з Освященим собором, боярами і приказними людьми. Земський собор XVI ст. — це Боярська дума, тобто уряд, з участю людей з вищих класів землі або суспільства. Таке поповнення уряду було потребою часу. Цар Іван виніс з боярської опіки до болю пригнічене почуття непридатності системи урядових кормлінь: у ній він бачив джерело всіх зовнішніх і внутрішніх злигоднів народу, і йому вже марилася загибель держави. Тоді він почав думати не про заміну родовитих кормліників новим урядовим класом, а тільки про постановку всього управління на

Походження
на соборів

нові основи і про освіження уряду новими силами, взятими знизу, з керованого суспільства. В 1550 р. він говорив А. Адашеву, призначаючи його начальником Чолобитного приказу: «Взял я тебя из самых малых людей, слыша о твоих добрых делах, и приблизил к себе и не тебя одного, но и других таких же, кто бы печаль мою утолил и на людей, врученных мне богом, призрел; приноси к нам истину, избери судей правдивых из бояр и вельмож». У посланні до Стоглавого собору він також благав духовенство і «любимих своїх князів і вельмож», воїнів і все православне християнство: «помогайте мне и пособствуйте все единодушно». Ми вже знаємо, як ця відозва була здійснена в реформі місцевого управління: справи, віднесені у відомство місцевих закладів, повинні були вести урядові органи із середовища місцевих же громад за їх обранням і під подвійною відповідальністю, особистою — самих виборних і круговою — всіх виборців. В центрі справа будувалась трохи складніше. Тут на допомогу боярському і приказному управлінню добрано було з місцевих громад два штати виконавчих органів: військово - адміністративний і казенно - фінансовий. Будучи розіслані з центра, вони діяли на місцях з допомогою місцевих виборних, їм підлеглих. То були для столичних дворян повітові дворянські окладники, для столичних гостей і купців — місцеві цілувальники. Для столичних агентів мирське обрання замінялось урядовим дорученням; особиста відповідальність падала на тих і других, на столичних і місцевих агентів, забезпечуючи їх виконливість. У питаннях надзвичайної важливості, які вимагали особливо дружньої енергії всіх наявних урядових сил, уряд закликав своїх найближчих столичних агентів до свого складу, щоб бачити, за що вони можуть узятись, що їм під силу і що не під силу. Спеціальне соборне хрестоцїлування такого агента заміняло для верховної влади спеціальне обрання соборного народного депутата; воно створювало їй відповідального виконавця, який, поручившись за здійсненість соборного приговору, буде проводити відповідальне його виконання на місцях, будучи там показником верховної волі і тим об'єднуючи розрізнену діяльність сословних мирів і подрібнених місцевих устанів. Цим і відрізнялись за своїм походженням наші собори від західно - європейських представницьких зборів, з якими їх звичайно співставляють. Там ці збори вийшли з потреби встановити мирні відносини стійких за свої вольності середньовічних сословій між собою і до уряду. Наші собори викликані були необхідністю для уряду поразувати разом

із своїми органами наявні громадські засоби, потрібні для певної справи, і забезпечити собі точне виконання прийнятої постанови. Наш собор народився не з політичної боротьби, як народне представництво на Заході, а з адміністративної потреби. Отже, земські собори виникли в нас в один час і в зв'язку з місцевими реформами царя Івана і в спільними нарадами Боярської думи, тобто центрального уряду, з людьми столічних класів, які були йому найближчими відповідальними органами; такі наради влаштовувалися для вироблення загальної постанови в особливо важливих питаннях державного життя і для прийняття членами собору відповідальної кругової поруки у виконанні соборного приговору.

Боюсь, як би ви в моєму погляді на походження земських соборів не побачили бажання применшити їх значення. Ми часто приступаємо до їх вивчення з великими чеканнями. Земські представницькі збори в Москві XVI століття! Але щоб можливі були такі збори, треба припустити цілий ряд політичних і юридичних понять про народ і державу, про владу і свободу, про особисті і політичні права, про загальний і приватний інтерес, про політичне представництво і окреме повноваження,— треба припустити в тодішніх московських умах присутність таких складних понять, у всьому складі тодішнього руського життя — цілий запас умов, які даються тільки на значному рівні суспільного розвитку. Як могли скластись такі умови, звідки було вирости таким поняттям на верхньоволзькому суглинку, так скудно наділеному природою і історією? Вивчаючи земські собори XVI ст., не зустрічаємо таких понять і умов, а бачимо тільки, що собор не був постійною установою, не мав ні обов'язкового для влади авторитету, ні визначеної законом компетенції і тому не забезпечував прав і інтересів ні всього народу, ні окремих його класів, і навіть виборний елемент непомітний або трохи помітний в його складі. Що ж це за представницькі збори, запитаєте ви, в яких представниками народу були все посадові службові особи? Земський собор XVI ст., звичайно, не задовольняв абстрактним вимогам ні сословного, ні народного представництва. З цієї догматичної точки зору ви праві, і я слідом за вами ладен сказати: які ж це представницькі збори, в яких не було справжніх представників? Але крім догматики права, крім загальних форм і принципів державного порядку, є ще *політика*, сукупність різноманітних практичних засобів досягнення державних цілей. У цій сфері можуть складатись такі форми участі суспільства

Іх
значення

в управлінні, які не підходять під звичні види народного представництва. З цього боку і наші земські собори XVI ст. знаходять свій політичний зміст, своє історичне виправдання. У виучуваний період нашої історії у нас спостерігається щось подібне до того, що бувало раніше і повторювалося опісля. Певний урядовий порядок, викликаний своєчасними потребами країни, тримався довго і після зникнення їх, як анахронізм, і суспільний клас, що керував і користувався цим віджилим порядком, лягав на країну непотрібним тягарем, його суспільне керівництво ставало зловживанням. З половини XV ст. московські государи продовжували правити Великоросією, яка об'єднувалася, через систему кормлїнь, що перейшла з удільних віків, до якої з утворенням московських приказів приєдналось дедалі численніше дяківство. Те й друге на кінець першої половини XVI ст. зімкнулось в цільний приказний лад, що годував строкату юрбу бояр і дворян з їх холопами, дяків і піддячих з тих же дворян, а найбільше «из поповичей и простого всенародства», за висловом князя Курбського. В противагу цій приказній адміністрації, яка своїми корміжними звичками зовсім не відповідала завданням держави, і були поставлені в обласному управлінні виборне начало, а в центральному — урядовий набір: тим і другим засобом відкривався постійний приплив до складу управління місцевих громадських сил, на які можна було покласти безплатну і відповідальну адміністративно-судову службу. В суспільстві часів Грозного бродила думка про необхідність зробити земський собор керівником в цій справі виправлення і оновлення приказної адміністрації. В приписці до *Бесіди* валаамських чудотворців, памфлету, складеного тоді проти монастирського землеволодіння, невідомий публіцист запрошує духовні власті благословити московських царів на таке добре діло — скликати «вселенську раду» з усіх міст і повітів, з людей всяких чинів, і «погодно» держати її при собі, щоденно розпитувати гарненько про всяку мирську справу, і тоді цар зможе удержати своїх воевод і приказних людей від поминку, посулу і від усякої неправди, від «численних владарних гріхів», і правдою цією пробуватиме в благоденстві царство його. На ділі земський собор XVI ст. не вийшов ні всеземськими, ні постійними, щорічно скликуваними зборами, і не взяв до своїх рук нагляд за управлінням. Проте, він не пройшов безслідно ні для законодавства і управління, ні навіть для політичної самосвідомості руського суспільства. Перегляд Судебника і план земської

реформи — справи, виконані, як ми бачили, не без участі першого собору. Після смерті Грозного земський собор навіть поповнив прогалину в основному законі, точніше, у звичайному порядку престолонаступництва, тобто набув установчого значення. Верховна влада в Московській державі, як відомо, передавалася удільним вотчинним порядком, за духовною. За духовною 1572 р. цар Іван призначив своїм наступником старшого сина Івана. Але смерть наступника від руки батька в 1581 р. скасувала це заповітне розпорядження, а нової духовної цар не встиг скласти. Так другий його син Федір, ставши старшим, залишився без юридичного титулу, без акту, який давав би йому право на престол. Цей відсутній акт і створений був земським собором. Руська звістка говорить, що в 1584 р., після смерті царя Івана, прийшли до Москви з усіх міст «іменитные люди» всієї держави і благали царевича, «щоб був царем». Англійцеві Горсею, який жив тоді у Москві, цей з'їзд іменитих людей здався схожим на парламент, складений з вищого духовенства і «всієї знаті, яка тільки була (all the nobility whatsoever)». Ці вирази говорять за те, що собор 1584 р. за складом був схожий на собор 1566 р., який складався з уряду і людей двох вищих столичних класів. Так на соборі 1584 р. місце особистої волі вотчинника - заповідача вперше заступив державний акт *обрання*, прикритого звичною формою земського чолобиття: удільний порядок престолонаступництва був не скасований, а підтверджений, але під іншим юридичним титулом, і тому втратив свій удільний характер. Таке ж установче значення мав і собор 1598 р. при обранні Бориса Годунова. Рідкі, випадкові скликання собору в XVI ст. не могли не залишати після себе і немаловажного народно-психологічного враження. Тільки тут боярсько-приказний уряд ставав поряд з людьми з керованого суспільства, як із своєю політичною рівнею, щоб виявити государю свою думку; тільки тут він відчувався мислити себе всевладною кастою і тільки тут дворяни, гості і купці, зібрані в столицю з Новгороду, Смоленська, Ярославля і багатьох інших міст, зв'язуючись спільним зобов'язанням «добра хотіти своєму государю і його *землям*», привчалися вперше почувати себе єдиним народом в політичному розумінні слова; тільки на соборі, Великоросія могла усвідомити себе цільною державою.

Нарешті, думка про притягнення суспільства до участі в управлінні, що керувала обласними реформами в царювання Івана IV, надала політичного руху, історичного

росту і земському соборові. Склад його з кожним скликанням ставав складніший, все ширше захоплював суспільство — знак, що усвідомлювалась сама ідея суспільного представництва. На собор 1566 р. закликані були тільки столичні дворяни і купці вищих степеней за посадою або за званням: це були фіктивні представники суспільства, виборних уповноважених не помітно. Спостерігач московських подій Смутного часу німець Буссов говорить, що й Бориса Годунова обирали державні чини, які перебували тоді в Москві. Але з акту 1598 р. бачимо, що цей собор не мав уже попереднього суто столичного іменитого складу. Серед Освященного собору, раніше виключно чернецого, з'являються 11 московських протопопів. На соборі стає помітна присутність виборних уповноважених від провінціального дворянства, першого сословія, якому дісталось пряме представництво на соборі. Далі, московські купецькі сотні або гільдії, які встигли вже скластись у корпорації, були закликані на собор не поголовно, як в 1566 р., а в особі своїх виборних властей, старост. Представництво спускається в глибину суспільства: закликається на собор і рядове столичне населення чорних сотень також в особі своїх виборних соцьких. Правда, столиця і на цьому соборі зберегла переважну більшість: від торгово-промислового населення провінціальних міст не бачимо жодного уповноваженого. Але думка про всеземський собор уже проглядає в умах, принаймні Борис Годунов, за свідченням Маржерета, перед своїм обранням вимагав, хоча і неширо, скликання державних чинів, від кожного міста по 8 або по 10 чоловік, щоб *увесь народ* вирішив одноставно, кого поставити на царство. Перервання династії повинно було прискорити рух цієї думки. Виборний цар не міг дивитись на державу поглядом спадковомного, як на свою вотчину, і його влада, перестаючи бути *власністю*, набувала характеру *посади*, покладеної на нього сторонньою волею, що виявлялася в соборному приговорі. Зароджувалася нова ідея народу, не як пастви, яка підлягає виховному опікуванню уряду, а як носія цієї державної волі, що на соборі передавалась обраному цареві. Разом із ростом цієї ідеї розширявся на соборі і склад виборного представництва, перші ознаки якого і зустрічаємо після перервання старої династії, на виборчому соборі 1598 р. Смута, що починалась, дедалі ширше захоплюючи суспільство, підштовхувала і цю ідею. Перший самозванець ішов в личині спадковомного царя; проте і він для суду над князями Шуйськими, які обвинувачувались у поширенні чуток про його самозван-

ство, скликав собор, на якому, за руськими звістками, ні власті, тобто духовенство, ні бояри і ніхто з *простих* людей не заступався за обвинувачених, а всі на них кричали. Маржерет запевняє, що на цьому соборі були присутні особи, обрані з усіх чинів або сословій (*personnes choisies des tous estats*). В XVII ст., як ми побачимо, вивчаючи нашу історію цього століття, собор розів'ється у справжні представницькі збори; але фатальні умови російського життя, для протидіяння яким скликались земські собори, затруть їх і надовго заглушать думку, що пробувала в них укріпитись, — думку про встановлення постійного, законом нормованого припливу здорових громадських сил до складу правлячого класу, який шохвилинно прагне у нас перетворитись у замкнену від народу касту, в чужодіну рослину, що обвиває народне тіло.

Ми вивчили походження і хід побудування Московської держави і бачили, що політичний розлад государя з боярством не справив помітного впливу на хід державного побудування. Реформи царя Івана, які так змінили обласне управління, були спрямовані не проти боярства, а проти кормлінняків, боролись не з політичними домаганнями, а з чиновницькими зловживаннями, з адміністративною сваволею. Навпаки, державне побудування чи не справило впливу на політичний розлад государя з боярством, чи не цим пояснюється спосіб дій обох ворогуючих сторін. Цар вдається до поголового знищення боярства, своєї правої руки в управлінні, але не усуває від справ цього класу, без якого він не міг обійтись, а цей клас терпить і мовчить, боязко подумуючи тільки про втечу до Литви. Від розлютованого царя ллється і небоярська кров, на всю землю його ім'ям накладається згряя опричників, легітимізованих мундирних анархістів, які обурювали моральне почуття християнського суспільства, а це суспільство терпить і мовчить. Туга і ненависть знялась, за словами сучасників, в миру на царя, ремствували і засмучувались, проте — ці пробдиску протесту. Тільки митрополит заговорив був за свою паству, але скоро замовк насильно. Ніби одна сторона втратила почуття страху і відповідальності за надмірності сваволі, а друга, багатомільйонна сторона забула міру терпіння і почуття болю, завмерши в заціпенінні від страху перед якоюнебудь шеститисячною юрбою шибеників, які гніздилися в лісовому лігві Александровської слободі. Ніби якийсь вищий інтерес витав над суспільством,

Хід побудування держави

над рахунками і сварками суспільних сил, які ворогували, не дозволяючи їм остаточного розриву, примушуючи їх проти волі діяти дружно. Цей вищий інтерес — оборона держави від зовнішніх ворогів. Московська держава зароджувалась в XIV ст. під гнітом зовнішнього іга, будувалась і розширялась в XV і XVI ст. серед упертої боротьби за своє існування на заході, півдні і південному сході. Ця зовнішня боротьба і стримувала внутрішні ворожнечі. Внутрішні домашні суперники мирились, бачачи перед собою спільних зовнішніх ворогів, політичні і соціальні незгоди змовкали, зустрічаючись з національними і релігійними небезпеками.

Особливості її складання

Так складалась Московська держава. Вона складалась тяжко і повільно. Ми тепер навряд чи можемо зрозуміти і ще менше можемо відчувати, яких жертв коштувало її складання народному благу, як воно придушувало приватне існування. Можна відмітити три його головні особливості. Це, поперше, *бойовий лад* держави. Московська держава — це озброєна Великоросія, яка боролася на два фронти: на заході за національну єдність, на південному сході за християнську цивілізацію, там і тут — за своє існування. Другу особливість становив *тягловий*, неправовий характер внутрішнього управління і суспільного складу, із сослов'ями які різко відособлялися. Управління вели зобов'язані органи, угорі служили люди, унизу відповідальні сословні виборні. Сословія розрізнялися не правами, а повинностями, між ними розподілені. Кожний повинен був або обороняти державу, або працювати на державу, тобто харчувати тих, хто її обороняє. Були командири, солдати і працівники, не було громадян, тобто громадянин перетворився в солдата або працівника, щоб під керівництвом командира обороняти батьківщину або на ній працювати. Було сословіє, яке за своїм призначенням могло б освічувати і солдат, і працівників, і на Стоглавому соборі цар примусив його дати обіцянку, що воно налагодить народну освіту; але ми не знаємо, чи була впоряджена після цього собору хоча одна церковноприходська школа. Третьою особливістю московського державного порядку була *верховна влада з невизначеним, тобто необмеженим простором дії* і з *нерозв'язаним питанням про відношення до власних органів*, саме до головного з них, до боярської аристократії. Хід справ указував старій династії демократичний спосіб дій, безпосереднє відношення до народу; але вона будувала державу разом з боярством, звикла діяти з допомогою родовідної знаті. Із способу дій Грозного видно, що в неї

і з'явилися було демократичні прагнення, але залишилися аристократичні звички. Вона не могла примирити цих протилежностей і загинула в боротьбі з цією суперечністю.

Тепер подивимось, яке місце зайняла Московська держава серед інших держав Європи. Тодішня Західна Європа не дала б відповіді на це питання, бо слабо помічала саме існування цієї держави. А втім, це не заважало їй бути дуже корисною для Європи. У кожного народу своя доля і своє призначення. Доля народу складається із сукупності зовнішніх умов, серед яких йому доводиться жити і діяти. Призначення народу виявляється в тому використанні, яке народ робить з цих умов, яке він виробляє з них для свого життя і діяльності. Наш народ поставлений був долею біля східних воріт Європи на сторожі кочової хижої Азії, яка вдиралася в них. Цілі віки виснажував він свої сили, стримуючи цей напір азіатів, одних відбивав, удобряючи широкі донські і волзькі степи своїми і їхніми кістками, других через двері християнської церкви мирно вводив в європейське суспільство. Тим часом Західна Європа, звільнившись від магометанського напору, повернулася за океан, у Новий Світ, де знайшла широке і вдячне поле для своєї праці і розуму, експлуатуючи його незаймані багатства. Повернувшись лицем на захід до своїх колоніальних багатств, до своєї кориці і гвоздики, ця Європа відчувала, що ззаду, з боку урало-алтайського сходу їй ніщо не загрожує, і погано помічала, що там точиться уперта боротьба, що, змінивши дві головні бойові квартири на Дніпрі і Клязьмі, штаб цієї боротьби перемістився на берег Москви і що тут в XVI ст. утворився центр держави, яка, нарешті, перейшла від оборони до наступу на азіатські гнізда, рятуючи європейську культуру від татарських ударів. Так ми опинилися в ар'єргарді Європи, оберігали тил європейської цивілізації. Але сторожова служба всюди невдячна і скоро забувається, особливо коли вона справна: чим пильніша охорона, тим спокійніше спить охоронюваним і тим менше схильні вони цінити жертви свого спокою. Таким було європейське становище Московської держави наприкінці XVI ст.

Її становище в Європі

ПРИМІТКИ

Л.— XXI. В цій лекції Ключевський, крім літописів, тримається «Истории» Соловйова¹, стор. 3 — 6. Окремі звістки про ранню Москву і про перекази, зв'язані в боярином Кучкою і Кучковичами, взяті з повістей про початок Москви; одна з них надрукована Карамзіним в примітках до тома I його «Истории государства Российского», а друга — Чертковим у 2-й книзі «Временника О. и др. росс.», 1851, стор. 4. Посилання на думку І. С. Забєліна про західний куток Кремлівської гори як місце виникнення первісного укріпленого городка становить собою найпізнішу вставку, уміщену Ключевським при остаточній обробці курсу до друку. Книга Забєліна «История города Москвы», т. I, вийшла в 1902 р.

Стор. II. Мова йде про професора канонічного права в Московському університеті Олексія Степановича Павлова (1832 — 1897) і про одий з таких його творів: «О кормчей» («Зап. Каз. ун.», 1864), «Первоначальный русский помоканон» (Казань, 1869) або «Очерк секуляризації церковних земель в Росії» (Казань, 1869).

Цілою оригінальним джерелом, яким до Ключевського не користувався ніхто, є деякі матеріали, здобуті ним з рукописних житій святих, які були Ключевському джерелами для його магістерської дисертації («Древнерусские жития святых как исторический источник», М., 1871, III + 465 + IV стор.). Сюди належать: стор. 8 — звістки, взяті в літопису Спасо-Каменного монастиря, складеного в XV столітті Паїсієм Ярославовим (див. «Жития святых», стор. 189 — 190); стор. 9 — побутові звістки з житія Сергія Радонежського (див. «Жития», стор. 107); стор. 19—20 — Звістки про релігійне шанування митрополита Петра, яке рано розвивалось, і про легенди, які зв'язані з ним і стосуються піднесення Москви; взяті з житій Петра, написаних: перше — сучасником Петра ростовським єпископом Прохором, друге — митрополитом Кіпріаном наприкінці XIV століття (див. «Жития», стор. 27 — 28); стор. 21 — 2; цікаве по своїй наївній простоті оповідання «обмирающей черниці» про те, як вона бачила Калиту в раю і Вітовта в пеклі, запозичена з агіобіографічного збірника, складеного монахом Досіфєєм в половині XVI століття (див. «Жития», стор. 201, 293 — 295).

Л.— XXII. Основна концепція спирається на думки Соловйова, викладені в «Истории России с древнейших времен» (тт. III і IV; зокрема т. IV, розд. III) і в дослідженні Соловйова «Отношения между князьями Рюрикова дома» (М. 1847), а з другого боку, на погляди Чичеріна («О духовных и договорных грамотах московских князей» в «Опытах по истории русского права», М. 1858). Деякі з окремих місць цієї лекції є відгомонами думок, які проводив Ключевський в III — VI розділах його «Боярской думы». Над цією своєю основною вченою працею Ключевський працював в 1870-х роках, одночасно розробляючи курс лекцій для Московської духовної академії, де він почав ви-

¹ Посилання на «Историю России с древнейших времен», С. Соловйова робляться в тексті приміток за виданням «Общественной Пользы» (в 6 томах).

кладати в 1871 році. Перша редакція «Боярской думы» надрукована була в «Русской мысли» 1880 р.; перше окреме видання «Боярской думы» вийшло в 1881 р.

Ідучи за Соловйовим в загальній оцінці татарської зверхності (рубрика «Влияние татарского ига», стор. 50 — 52), Ключевський по суті вважає цей вплив незначним.

В цьому розділі із запаса відомостей, почерпнутих Ключевським у рукописних житіях святих, наводиться, без точного зазначення джерела, одна лише риса для характеристики Івана Калити (стор. 38), певно, ваята з житія Кирила Білозерського, склад. Пахомієм Логофетом (див. «Жития святых», стор. 158—161).

Л.— XXIII. Загальне уявлення про походження і розвиток новгородської вольності ґрунтується на гіпотезі про город і городову область як нову формацію, яка лягла в основу руської держави, докладно викладеній Ключевським в I томі курсу і ще задовго до того в I розділі «Боярской думы». У викладі історії взаємних відносин Новгороду і князів помітний вплив праці Соловйова «Об отношениях Новгорода к великим князьям» (М. 1846), основні положення якої повторені Соловйовим в його «Истории». В основних рисах вся картина Новгороду, яку Ключевський дає в лекціях XXIII і XXIV, особливо оскільки справа йде про соціальний і політичний лад, має зв'язок з розділом VIII «Боярской думы» («У Новгороде і Пскові XIII—XV ст. боярська дума при князів перетворилась у вишонавчу і розпорядну раду виборних старшин при вічі»). Із першоджерел, крім новгородських і псковських літописів, в обох лекціях (XXIII і XXIV) вважали ґрунтовної і самостійної розробки новгородська і псковська судні грамоти, договори з князями, писцеві книги XV століття і окремі документи (стагати тощо), в тому числі і німецькі документи, які характеризують торгівлю німців з Новгородом і зібрані в збірниках «Русско - Ливонские акты», СПб, 1868 і Bunge, «Kur - Liv. und Estländisches Urkundenbuch», Riga, s. a.

З іноземців Ключевський користувався Ланнуа і Герберштейном.

Із свідчень Ланнуа (Guillebert de Lannoy, Voyages et ambassade de messire G. de L.) Ключевський бере в лекції XXIII звістку про щорічну аміну посадника і тисяцького і про житих людей. Опис Ланнуа «Voyages et ambassades» видано в місті Монсі (Mons) в 1840 р. і в Парижі 1878 р. (Oeuvres de G. de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste).

Уривки в російському перекладі видані в «Записках Од. об - ва ист. и др.» III, 1853.

Із «Записок о московитских делах» Герберштейна Ключевський, даючи власний переклад тексту, наводить у лекції XXIII, поперше, звістку про ідола Перуна (стор. 61). В обох наявних перекладах Герберштейна слова, наведені Ключевським, звучать однаково, але трохи інакше: «от вам, новгород, на спогад про мене» (у Ключевського: «від мене на спогад») («Записки о Московии», переклад Н. Анонімова, СПб, 1866, стор. 114; «Записки о московитских делах», переклад А. І. Малеїна, СПб, 1908, стор. 119).

Трохи нижче (стор. 64) Ключевський наводить не зовсім чітке повідомлення Герберштейна про зв'язок між п'ятьма кінцями Новгороду і п'ятьма п'ятинами Новгородської області, який існував ще в епоху самостійності. Ключевський дає свій власний переклад цього свідчення Герберштейна, яке він сам вважає «дуже неясно висловленим». Наводимо це місце в перекладі Анонімова, що ним Ключевський не скористувався, і в перекладі Малеїна, що вийшов після появи II тома курсу в пресі.

Анонімов, стор. 112 «... город мав дуже обширну область, поділену на п'ять частин. Кожна частина мала не тільки своїх начальників; які віддали всіма громадськими і приватними справами, але й укладення угод між співгромадянами могло відбуватись тільки в своїй частині міста і нікому не було

дозволено звертатись з будь-якими справами до іншого начальника того ж міста».

Малеїн, стор. 116 — 117: «... надзвичайно велика область його поділялась на п'ять частин. Кожна з них не тільки докладувала всі громадські й приватні справи відповідному і уповноваженому в своїй області начальству, але могла виключно в своїй частині міста укладати які завгодно угоди і вручно вершити справи з іншими своїми громадянами».

Трохи вище (стор. 49) на підтвердження існування п'ятих ще в епоху новгородської незалежності Ключевський з вастереженням наводить звістку, ввзяту з цівного життя Варлаама Важського; про це джерело див. «Життя святих», стор. 302.

Л. — XXIV. Див. зауваження до лекції XXIII. В цій лекції Ключевський дає розгорнуту характеристику боротьби класів у Новгороді, не вживаючи проте ніде цього терміну. Помітною особливістю лекції є увага, яку Ключевський приділяє псковській історії, розглядаючи її в плані контрасту з історією Новгороду. Історією Пскова Ключевський займався ще раніше, присвятивши їй одне із своїх раних спеціальних досліджень «Псковские споры», надруковане в журналі «Православное обозрение», 1872, № 9, 10 і 12; вміщене в збірнику «Опыты и исследования», стор. 37 — 122.

Слова «Новгород не вазнав безпосереднього гніту і страху татарського, не бачив ординського баскака» є натяжкою: в 1257 — 59 рр. Новгород бачив у своїх стінах, якщо не ординського баскака, який сидів на той час у Суздальському «низу», то у всякій разі татарських послів, які вимагали данини, і татарських переписувачів (Соловйов, кн. 1, т. III, розд. III, стор. 840; Первая новгородская летопись, ПСРЛ, III, стор. 56 — 57).

До стор. 83—84. Наводимо слова оригіналу Герберштейна про псковичів у перекладі Малеїна: «саме псковитяни у всяких угодах відзначались такою чесністю, щирістю і відвертістю, що не вдавались ні до якого багатослів'я для обману покупця, а одним тільки словом указували на саму річ» (Малеїн, Герберштейн, стор. 121).

До стор. 88. Слова новгородського єпископа Іони (помер в 1470 р.) взяті із «Воспоминания» про нього, написаного в XV столітті, певно в Отенському монастирі, де він був похований (див. «Життя святих», стор. 184 — 188).

До стор. 89 — 90. Легендарні оповіді про падіння Новгороду і провіщення про цю подію взяті з життя юродивого Михаїла Клопського (провіщення з приводу народження майбутнього Івана III і розмова з посадником Неміром). Про час і умови складення життя Михаїла Клопського див. «Життя святих», 209, 215, 232 — 235; пророцтво про Івана III — див. стор. 234 — 235; оповідання про Неміра — стор. 214. Оповідання про Зосіму і про його зносини з Борецькими взято, звичайно, з його життя, див. «Життя святих», 198 — 203.

Л. — XXV. «Головні явища III періоду російської історії». Третім періодом Ключевський вважає час «від вступу Івана III на великокнязівський престол в 1462 році до початку XVII століття, коли на московському престолі з'являється нова династія». Відмінною рисою цього періоду Ключевський вважає перетворення Московського князівства у великоруську національну державу. Ця періодизація в невеликих коливаннях утверджується ще в історіографії XVIII століття і через Карамзіна переходить в буржуазну історіографію XIX століття.

Л. — XXV — XXVIII, які охоплюють період від початку третього періоду до опричини, складені за матеріалами, якими Ключевський користувався для дослідження про Боярську думу (порівн. розділи IX — XVI «Боярской думы» і «Псковские споры»). Лекції ці навряд чи завнавали корінної переробки при готуванні друкованого видання курсу на початку XX століття. На цю думку наводить відсутність внавілок на деякі монографії з політичної історії XV і першої половини XVI ст., які з'явилися перед друкованим

виданням курсу, наприклад, Дьяконова, «Власть московских государей» (СПБ, 1889).

Стор. 98. Важно встановити, звідки Ключевський почерпнув слова про арешт Шемячича в 1523 р.; можливо, що джерелом послужило життя московського юродивого Максима (див. «Жития святых», стор. 245).

Стор. 101 — 102. Переговори Івана III з Литвою започинаються із Соловйова, «История России».

Л. — XXVI. Загальні примітки — див. лекцію XXV.

Стор. 104. Відави Герберштейна про Соф'ю Палеолог: «Кажуть, що ця Соф'я була дуже хитра і за її намовою князь робив багату» (Малеїн, Герберштейн, стор. 13), «Дружина його, гречанка, до такої міри обурювалася цим (підлеглість татарам), що повторювала щоденно, що вона вийшла заміж за раба татар» (там же, стор. 16).

Стор. 106. Визначення терміну «самодержець» становить повторення такого ж визначення в «Боярской думе» (вид. 5, стор. 243 — 244).

Стор. 107 — 108. Відома генеалогія московських князів, яка склалась в XV — XVI ст., могла бути взята безпосередньо із «Сказання о князях Владимирских» або із «Степенной книги». Відповідні тексти викладені і в «Истории государства Российского» Карамзіна.

Стор. 108. Грецький текст, який каже про те, що руський в. князь вважався «стольником» візантійського імператора, взято 1) з грамоти Константинопольського патріарха Антонія до в. к. Василя Дмитровича із звісткою про заходи, вжиті проти непокірних митрополитові новгородців, і в докором за неповагу до патріарха і царя 1393 р. (грецький цар — владика всесвіту). (Р. Ист. Вибл. VI, стор. 273) і 2) в уривку творів Максима Планудіса (о стольничестве: Р. И. Библ. VI, стор. 274, примітка).

Стор. 109. Переговори Івана IV в Поппелем наведені у Бантиш - Каменського, «Памятники дипломатических сношений», т. I.

Стор. 112. Церемоніал вінчання Дмитрія Івановича — див. «Соб. гос. грам. и дог.», II, № 25; слова Івана наводяться в Соловйова, кн. 1, т. V, розд. II, стор. 1408.

Стор. 113. Слова Івана III «... Хіба я не волен у своєму внуці» були сказані псковським послам (Пск. летоп. ПСРЛ, IV, 271—272; Соловйов, кн. I, т. V, розд. III, стор. 1410 — 1411, 1502).

Стор. 118. Про двох монахів, які клопотались в доручення Іосифа Волоцького перед великим князем Василем Івановичем про його брата Юрія, є коротка звістка в Соловйова (кн. 1, т. V, розд. III, стор. 1652); докладна розмова, яку наводить Ключевський, взята із життя Іосифа. Про це життя і його друковане видання див. «Жития святых», стор. 292 — 297.

Стор. 119. Герберштейн говорить так про Василя: «Владою, яку він застосовує по відношенню до своїх підлеглих, він легко переважає всіх монархів усього світу і він докінчив також те, що розпочав його батько, а саме — відняв у всіх князів і владарів всі їхні міста і укріплення» (Малеїн, Герберштейн, 26). «Вони відверто заявляють, що воля государя є воля божа... Нарешті, вірують, що він виконує божественної волі. Так само, якщо хтонебудь запитує про якунебудь справу невірну і сумнівну, то, загалом, звичайно дістає відповідь: про те відає бог та великий государ» (там же, стор. 23).

Л. — XXVII. Загальні зауваження — див. лекцію XXV.

Стор. 127. Згадка про складення першої розрядної книги в 1556 році внесена при переробці курсу для друку, «Древнейшая разрядная книга официальной редакции» видана Мілюковим в «Чтениях Общ. ист. и древн. рос.» за 1902 р. (кн. 1, стор. VIII + 268).

Стор. 132. Місницька справа Хованського і Сабурова тими ж словами викладена в Соловйова (кн. 1, т. IV, розд. III, стор. 1176, 1408).

Л. — XXVIII. Загальні примітки — див. лекцію XXV.

Стор. 139. Слова Івана III послам, відправленим у Польщу, див. Соловйов, кн. 1, т. V, розд. II, стор. 1408; джерело — «Акты, относящиеся к истории Западной России», I, № 192.

Стор. 140 — 142. Розмова Берсеня з Максимом Греком взята з уривку слідчої справи про Берсеня, надрукованої в «Акт. Археограф. экспед.», т. I, № 172.

Стор. 142 — 149. Усі витяги з листування Івана IV з Курбським і історії великого князя Московського взяті з видання Н. Г. Устрялова, «Сказания князя Курбского», 1 - е вид., 1833; 2 - е, 1842; 3 - е, 1868.

Л. — XXIX. Оповідання про заснування опричини викладене згідно з Соловйовим (II, т. VI, розд. IV), з притягненням деяких витягів з літописів.

Розділ про опричину близький до відповідного (XVII) розділу «Боярской думы». Міркування Платонова, висловлені в I розділі його «Очерков по истории смутного времени», які вийшли в 1899 році, залишені були осторонь Ключевським при підготовці II тома курсу до друку, хоча в пізніх виданнях «Боярской думы» є короткі посилання на Платонова.

Стор. 154. Зараз же після заснування опричини були страчені князі Олександр Борисович і Петро Олександрович Горбати - Шуйські, їх родичі, двоє Ховрінних, князь Іван Сухой - Кашин, князь Дмитрій Шевірьов і князь Петро Горенський, схоплені під час готувань до втечі у Литву.

Стор. 154. «Так виникла серед лісів нова резиденція...»

Тут Ключевський допустив деяке ухилення від істини. Александровська слобода вже була любимою загородньою резиденцією великого князя Василя Івановича, на час якого відноситься і більшість архітектурних пам'яток, які уціліли в місті Александрові, на місці царської садиби.

Стор. 155. Точні посилання на документи, які містять звістки про поставлення на чолі земщини спочатку останнього царя казанського Едігера або Симеона Касавича, а пізніше касимовського царя або хана Сеїн Булата або Симеона Бекбулатовича, див. у Соловйова, кн. 2, т. VI, розд. V, стор. 168, прим. 2 і 180.

Стор. 156. Духовна Івана надрукована в «Доп. к актам ист.», т. I, № 222.

Стор. 161. «Ні про змови, ні про замаху з боку бояр сучасники не говорять...» Натяки на це можна було б знайти в той час, коли Ключевський працював над курсом, в оповіданні Гваньїні «Sarmatiae Europae Descriptio», Шпейер, 1586, а саме в тій частині його, джерело якої не було відоме і яка щодо вібраних у ній жаків вважалася невірною. Знахідка і видання оповідання Шліхтінга, виданого Академією наук СРСР в 1934 р. («Новое известие о России времени Ивана Грозного — Сказание» Альберта Шлихтинга), повинна трохи змінити погляди на це питання. Шліхтінг розповідає про велику змову, яка готувалася проти Івана наприкінці 1560 р.

Стор. 161. Синодики Івана Грозного почасти надруковані Устряловим у «Сказаниях князя Курбского». Ключевському вони були відомі також в численних рукописах.

Стор. 161. «Один спостережливий сучасник...» Ключевський має на увазі дяка Івана Тимофеева. Слова, які наводяться в курсі, див. «Рус. Ист. Библиотека», т. XIII (вид. 2 - е, 1909), «Временник Ив. Тимофеева», стор. 271—272.

Л. — XXX. Характеристика царя Івана Грозного, яка належить до числа тих художніх образів, давати які Ключевський був таким майстер, хоча й має риси переймання від образу, намальованого Соловйовим, але в той же час відрізняється від нього, і до того ж не тільки своєю сконцентрованою і художньою. Соловйов, поділяючи погляд Карамзіна, все ще ніби розрізняє двох Іванів — доброзичливого правителя 50 - х років і тирана наступного часу. Ключевський змальовує послідовно образ Івана в розвитку, який залишається єдиним у всі окремі моменти його життя.

Стор. 166. Розмова Івана з лютеранським пастором в Кокенгаузені запо-

зичена в «Истории государства Российского» Карамзіна, т. IX, прим. 465. Карамзін посилається на «Liefvändische Historia» Кельха.

Стор. 167. Слова Івана, звернені до Філіппа Количова, наводяться за Соловйовим, «История России», II, т. VI, розд. IV, стор. 170 — 171. Там же узакан джерела.

Стор. 168. Бєсїда в чехом - євангелїстом Рокїтою — див. «Чтения О. И. и Др.», 1878, кн. V: «Ответ Ивана Яну Роките»; оповідання Рокїти про суперечку з Іваном уміщене в збірнику Іоанна Ласїцького, «De Russorum, Moscovitorum et tartarorum religione», Шнейер, 1582. Рокїта супроводив польське посольство в Москву в 1570 році.

«Словесної премудрості ритором» Івана називає хронограф 1617 р., див. «Рус. Ист. Библ.», XIII (вид. 2 - е, 1909), стор. 1274.

Стор. 171. Лист Івана до Баторія див. Соловйов, «История России», II, т. VI, розд. VI, стор. 279.

Стор. 172. Оцінка діяльності Івана після смерті цариці Анастасії вьята в хронографа 1617 року. «Рус. Ист. Библиотека», т. XIII (вид. 2 - е, 1909), стор. 1275.

Стор. 172. «Інший сучасник», згадуваний Ключевським, — князь Іван Михайлович Катирьов - Ростовський, автор оповідання про події перших років XVII ст.; див. «Рус. Ист. Библиотека», т. XIII (вид. 2 - е, 1909), стор. 620 і 707.

Л.— XXXI. Вся друга половина II тома (лекція XXXI — XL) містить аналіз внутрішнього ладу Московської держави від удільного часу до кінця XVI ст. і таким чином є окремим, внутрішньо єдиним відділом курсу.

Лекція XXXI присвячена походженню і устроєві феодально пануючого класу, який в особі дворянства змінив у XVI столітті старих крупних бояр-феодалів. Устрій «служилого класу» ставиться в прямиї зв'язок з традиційною думкою про оборонний наступ як основний нерв зовнішньої політики Московської держави і її воєнної діяльності. Лекція ґрунтується на самостійній проробці дуже різноманітних джерел, головним чином офіційального діловодства, і ранньої спеціальної літератури (наприклад, праці І. Д. Бєляєва, «О сторожевой и станичной службе», надрукованої в «Чтениях О. И. и Др.» в 1848 р.). На цій лекції відчувається вплив XVII розділу «Боярской думы». І до даного питання Ключевський міг притягти несподіване джерело: рукописну оповідь про ікону Курської божої матері, яка дає цінні звістки про заселення Курська і його околиць наприкінці XVI століття.

Стор. 181. Твір Дж. Флетчера «Про державу руську» («Of the russe commonwealth») вийшов в Англії в 1591 р. Ключевський міг користуватись ним в оригіналі або в російському перекладі Бодянського, надрукованому в 1848 р.

Твір капітана Янова Маржерета «De l'estat de l'empire de Russie» піднесений автором королєві Генріху IV після повернення Маржерета з Москви, після загибелі Лжедимитрія I, вийшов у Парижі в 1607 р. Російський переклад його в «Сказаниях современников о Дмитрии Самозванце», виданих Устряловим в 1831 році.

Л.— XXXII. Ґрунтується на такого ж роду джерелах, як лекція XXXI. Стор. 188 — 189. Автор посилається на думку Неволіна («История российских гражданских законов», СПб, 1851, твори тт. II — IV) і Градовського («История местного управления в России», твори, 1868, стор. 32 і наст.), які за традицією заперечення існування феодального ладу в Росії не проводять аналогії між помістям у Московській державі і бенефіцієм і леном у Західній Європі, і сам, ідучи за тією ж традицією, якій він залишився вірним до кінця життя, обходить питання мовчанням і не зближає помістя з аналогічними явищами західно-європейського феодалізму.

Стор. 192. Переписна книга Вотьської п'ятини 1500 року видана М. А. Оболенським у «Временнике Моск. о - ва ист. и др.», кн. 11, стор. 1 — 464 і кн. 12, стор. 1 — 188.

Стор. 193. Так звана тисячна книга була вперше видана Новіковим в «Древней російской вывлюфине», т. VIII, М. 1789, стор. 1 — 34. Потім видана Максимовичем у першій частині «Указатель російских заонов», М. 1803, стор. 106 — 117; в «Отечественных Записках» за 1828 рік, ч. XXXVI, в XX книзі «Временника О. И. и Др. Р.», М. 1854, і, нарешті, окремим виданням Ліхачовим і Мятлевым (Орел, 1911).

Стор. 196. Котошихін, «О Московском государстве в царствование царя Алексея Михайловича», вид. 4 - е, Археогр. ком., стор. 97.

Л.— XXXIII. Загальні зауваження—див. лекцію XXXI. Викладаючи васлідні помісної системи, Ключевський у цьому розділі користується також матеріалами XVII століття і, отже, виходить за межі XVI століття.

Стор. 208—209. «Простір Коломенського повіту в XVI віці навряд чи багате переважав теперішній його межі». Насправді порівняння території Коломенського повіту за писцовою книгою 1578 р. (Калачов, «Писцовые книги Московского государства» I, стор. 290 — 608) і за писцевими і переписними книгами XVII ст. (ГАФКЭ, писцеві книги по Коломні 202 — 204 і переписна книга 205 і 206) показує, що Коломенський повіт охоплював простір майже вдвоє більший, ніж той, який він займав наприкінці XIX і початку XX ст. і влючав значні простори сусідніх в них колишніх Серпуховського і Броніцького повітів Московської губернії та Бгортівського, Рязанської губернії (див. Ю. В. Готьє «Замосковный край»).

Стор. 209. «Помістя і місто». Навряд чи тепер можна погодитися з коротким поясненням, яке Ключевський дає «повільному» і «кволому» ростові руських міст, зокрема південних, в XVI — XVII століттях. Для пояснення більшого розвитку північних міст слід взяти до уваги, що всі торгіві аносили в завордонном йшли по північних напрямках через Новгород і Псков, які поступово падали, і через Ярославль, Вологду і Архангельськ, які поступово зростали в своєму економічному значенні.

Стор. 211. На час підготовки II тома курсу до друку було відомо вже не п'ять, а десять десятень XVI століття. Вони надруковані були Сторожевим у т. VIII «Описания документов и бумаг Московского архива министерства юстиции», який вийшов в 1891 р. Крім згаданих Ключевським, це ще три десятні по Рязьську (в тому числі одна 1579 р.), одна по Єпіфані (1585 р.) і одна по Переяславлю - Залеському 1590 р.

Якщо взяти до уваги ці десятні, то середня цифра одночасної роздачі повинна була б бути іншою. Без сумніву, дане місце і зроблений розрахунок не переглядалися при підготовці курсу до друку.

Л.— XXXIV. Ця лекція разом з наступною — XXXV становить особливий екскурс, якого немає в більшості літографованих університетських курсів 1880 і 1890 - х років. Докладні лекції про монастирі і їх значення в російській історії належать до числа тих відділів курсу, які автором, за його словами, були викладені докладно тільки в лекціях студентам Московської духовної академії, тоді як в університетських лекціях вони складалися скорочено (крім даного відділу В. О. мав на увазі лекції про розкол, уміщені в т. III).

Л. XXXIV побудована переважно на обширному агіографічному матеріалі, вивченому автором з винятковою увагою при роботі над його магістерською дисертацією «Древнерусские жития святых как исторический источник» (М. 1871). Зокрема, в цій лекції багато спільного із прикінцевим розділом цієї книги (розд. VIII, «Загальні зауваження», стор. 358 — 438). Цій же темі присвячена спеціальна монографія В. О. Ключевського — «Хозяйственная деятельность Соловецкого монастыря в Беломорском крае» (надрукована в «Московских универс. известиях», 1867 — 98, № 7, передрукована в «Опытах и исследованиях», стор. 1 — 36).

Як говорить і сам автор (стор. 215), його огляд будеється виключно на даних, які стосуються до монастирів північно - східної Русі, в якій потім утворилась Московська держава і де виникло питання про монастирське землеволодіння.

У лекції XXXIV особливо яскраво відчувається властиве багатом праця Ключевського глибине знання духовного середовища.

Стор. 214. Слова Іларіона взяті із «Слова о законѣ и благодати» («Чтения О. И. и Др. Р.», 1848, кн. 2).

Л.—XXXV. Загальні зауваження див. вище — лекція XXXIV.

Докладно розглядаючи питання про земельне збагачення монастирів, Ключевський веде його в тоні симпатії до життя духовенства. Це, проте, не вважає йому в тонкою іронією констатувати, як «з вини земельного багатства монастирі почали перетворюватися в притулки вбогої братії в позико-дихварські контори». Джерелом для цієї лекції, крім звичайного актового матеріалу, розсіпаного в різних виданнях, був також «житійний» матеріал, якого Ключевський був єдиним в своєму роді знавцем. Серед джерел сам Ключевський вгадує також про «архів Троїцько-Сергієвого монастиря». Ця вгадка і самий характер почерпнутих в цього «архіву» відомостей примушують думати, що поряд з іншими сховищами рукописів Ключевському добре була знайома малодоступна «лаврська бібліотека», де він дістав можливість працювати завдяки своєму постійному зв'язку з Духовною академією. У цій бібліотеці зберігались у зразковому порядку всі рукописні документи, які стосуються монастиря за час до секуляризації 1764 року.

Тепер ці документи зберігаються в рукописному відділі Всесоюзної бібліотеки імені Леніна в Москві. Не менш багатим джерелом для Ключевського була рукописна спадщина Іосифового Волоколамського монастиря, яка зберігалася в бібліотеці Московської духовної академії.

Стор. 232. Про Сімона Воломського див. «Життя святих», стор. 344 — 345.

Стор. 234. Посланням Іосифа Волоцького до княгині Голениної Ключевський користувався, певно, в рукописному вигляді, знайшовши його в збірці рукописів Іосифового монастиря, які зберігалися в бібліотеці Духовної академії.

Стор. 235. Про життя Трифона Вятського див. «Життя святих», стор. 342 — 343.

Стор. 237. Праця Володимира Олексійовича Мілютіна (рано померлого брата Н. і Д. Мілютіних) надрукована в «Чтениях Об. Ист. и Др. Р.» за 1860—1861 рр.

Стор. 239. Промови Вассіана Косого (князя Василя Івановича Патрікеєва) див. у додатках до твору Жмакіна, «Митрополит Даниил», який друкувався в «Чтениях О. И. и Др. Р.», в 1880-х роках. Див. також Архангельського, «Нил Сорский и Вассиан Патрикеев», СПб, 1882.

Стор. 240 — 242. Питання Івана Грозного на Стоглавому соборі див. у Стоглаві.

Стор. 243. Свідчення англійця взяті із творів Клімента Адамса, «Anglorum navigatio ad moscovitas» (стор. 143 — 157), надрукованих в збірнику «Regum moscovitarum auctores varii»; автор не був у Москві, але він писав за оповіданнями Річарда Ченслора, який був у Москві в 1553 — 54 рр. В оригіналі оповідання Ченслора говориться тільки, що у монастирів «вдвоє більше землі, ніж у великого князя» (див. Готье і Новицький, «Путешествия англичан», вид. Соцекгіза, 1937 р.).

Стор. 246. Про надгробне слово Іосифу Волоцькому, написане Досіфесом, див. «Життя святих», стор. 292.

Стор. 247 — 250. Про собор 1503 р. і про боротьбу Іосифа Санина в Нілом Сорським, крім вгадуваного Ключевським твору Павлова, який вийшов у Кавані в 1869 р., див. також вищезгадані праці Жмакіна і Архангельського та книгу В. С. Іконнікова «Максим Грек» (Зап. Ун. св. Володимира, Київ, 1865—66). Всі ці книги, які містять численні виписки в першоджерелі, стосуються до часу роботи Ключевського над складанням курсу.

Л.— XXXVI. Грунтується на спеціальному дослідженні автора «Про-
исхождение крепостного права», вперше надрукованого в «Русской мысли»
(1885, № 8) і вдруге в збірнику «Опыты и исследования» вже після смерті
автора. В лекції Ключевський в більш популярній формі, ніж у спеціальному
дослідженні, розвиває свою точку зору, що кріпосне право встановилась го-
ловно, внаслідок загальної заборгованості селян землевласникам при слабому
впливі державної влади. Нові дані про «заповідні літа» і про їх значення в історії
закріпачення селян з'явилися вже після друкованого видання курсу.
Ніякого відбиття не дістали дослідження М. А. Дьяконова (особливо в питанні
про старожилство), яке з'явилось ще в 90-х роках («Очерки по истории
сельского населения в Московском государстве», 1898, «Лет. зап. Археограф.
ном.» і окремо «История крестьянского прикрепления», «Ж. М. Н. Пр.»,
1893, № 6, стор. 336 — 374 379). Самий виклад свій Ключевський підтверджує
фактичними прикладами, почасти взятими з дослідження 1885 р., наприклад,
справу про продаж в 1622 р. Ларионовим своєї вотчини Маматову. Посилання
на джерела, які є в дослідженні, дають можливість судити, що і в лекції XXXVI
Ключевський користувався найбільше актовим матеріалом. Відмінно від до-
слідження, яке хронологічно доходить до Соборного уложення 1649 р., в лекції
Ключевський доводить тільки до кінця XVI століття. В лекції XXXVI є ясна
вказівка на економічний кризис, від якого селянство терпіло в другій половині
XVI ст. Щодо цього лекція спирається на розділ XV «Боярской думы», де
вперше в нашій спеціальній літературі було розкрито це надзвичайно важливе
якщо в економічній історії XVI століття. Введення Ключевського про кризис
XVI ст. було докладно розвинене Рожновим в його дослідженні «Сельское
хозяйство Московской Руси» (М. 1899) і пізніше Покровським в «Русской истории
с древнейших времен», т. I, «Экономические итоги XVI века».

Стор. 260. Думка Чичеріна про походження сільської общини викладена
в його статті, «Обзор исторического развития сельской общины в России»
(«Русский вестник», 1855, і в «Опытах по истории русского права», М. 1859).

Думка Беляєва — в статті «Обзор исторического развития сельской
общины в России, соч. Б. Чичерина» («Русская Беседа», 1856, I), а також у
книзі «Крестьяне на Руси» (1860).

Стор. 268. Звістий Маржерета про оброк — див. Устрялова, «Сказания
современников о Дмитрии Самозванце» (СПБ, 1831).

Стор. 268—269. Опис селянських пожиттів 1630-р. взято, найпевніше, в ар-
хіву Троїцького монастиря, див. прим. до лекції XXV.

Л.— XXXVII. Загальні примітки — див. лекцію XXXVI.

Стор. 272. Іде мова про працю Погедіна, «Был ли Борие Годунов осно-
вателем крепостного права», Историко-критические отрывки, т. II, 1846,
Г Беляев, «Крестьяне на Руси», М. 1860.

Стор. 277. Про Юсифа Волоцького і Вассіана Косого див. примітку до
лекції XXXV: «Последние шесть дней работают на господина своего», Гер-
берштейн, пер. Малєйна, стор. 85; пер. Анонімова, стор. 86. Про життє Гер-
Болдінського див. «Жития святых», стор. 304.

Стор. 278. Ішовещь, який говорить про населеність краю між Ярослав-
лем і Москвою — Ченслор (див. Готтє і Новіцький, «Английские путешествен-
ники XVI в.», М. 1937); Флетчер, «О государстве русском», пер. Малєйна,
СПБ, 1905.

Стор. 283. Наведені слова Шилля в прим. 28 до XI тома «Истории госу-
дарства Российского» Карамзіна. Розповідь Мартина Шилля в російському
перекладі надруковано в «Чтениях Общ. Ист. и Древ. Росс.» за 1875. А втім
Ключевський міг знати текст Шилля і в оригіналі.

Л.— XXXVIII. Нарис центрального управління Московської держави
обіймає хронологічно час від «судильної» епохи, тобто від часу, коли навколо
Москви протікає процес феодальної концентрації, до кінця XVI ст. Інакше
скавати, до того часу, коли московські установи виступають уже в оформле-

ному вигляді. Щодо добору матеріалу і основних положень лекція XXXVIII ґнірається на розділи VII, IX — XVI «Боярской думы». Але, кажучи про прикази, Ключевський дає картину приказного ладу не тільки XVI, але й XVII століття і, певне, користується Котошихінім.

Стор. 299. Ключевський має на увазі твір Неволіна «Образование управления в России от Ивана III до Петра Великого».

Л.— XXXIX. Змістом пов'язана з попередньою.

Історія місцевого управління викладена в тих же хронологічних рамках — від ранньої феодальної епохи до кінця XVI століття.

В основу покладений актовий матеріал і законодавчі пам'ятки — статутні грамоти намісницького управління, губні і земські грамоти, судебники і окремі законодавчі постанови. Виутрішнє управління представлене як таке, що органічно розвивається, в зв'язку в ходом соціальної і політичної історії Московської держави. Цим обидві лекції вигідно відрізняються від відповідних відділів більш ранніх історичних праць, не виключаючи «Истории России» Соловйова. Тут Ключевський методично відривається від останнього і замість сухого викладу «внутрішнього стану», якому Соловйов звичайно відводить окремі розділи, майже не зв'язані з іншими частинами своєї «Истории», дає струнке й органічно зв'язане з усім ходом історії Московської держави зображення її адміністративного ладу.

Стор. 316—317. Міхалона Литвина див. «Мемуары по истории южной Руси», видані під редакцією В. Б. Антоновича.

Л.— XL. Підсумовуючи попередній виклад у рубриці «Управление і суспільство», Ключевський підкреслює традиційну точку зору, запозичену в Соловйова: «у Московській державі суспільство поділялось на сословні групи за родом тягот, покладених на нього державою: і місцеве самоуправління, ставши знаряддям централізації, розпадалось на сословні відомства. Така подрібненість — головна хіба місцевих установах XVI ст.». На думку Ключевського, ця хіба почасти поновювалась земським собором, «органом, який виник в тісному ав'язку в місцевих установах XVI ст. і в якому центральний уряд вустрічався з представниками місцевих громад». В подальшому вся лекція відведена виникненню земських соборів і їх функціонуванню в межах XVI століття, звігаються, отже, хронологічно в рамках спеціального дослідження Ключевського «Состав представительства на земских соборах древней Руси» («Русская мысль», 1890, I, 1891, I, 1892, I і II; знову видане після смерті автора в збірнику «Опыты и исследования», стор. 417 — 551). Це дослідження і лежить в основі лекції XL. У дослідженні в підрядкових примітках і посиланнях указані першоджерела, на яких Ключевський угрунтував своє дослідження: це — актовий і законодавчий матеріал, уже виданий друком накінець 1880 - х років, коли Ключевський почав свою роботу над земськими соборами («Соб. гос. гр. и договоров», «Акты Арх. эксп.», «Акты ист.», «Дополн. к актам ист.», «Акты юрид.» і т. д., а також Воскресенський і Ніконовський літопис і Степенна книга). Як показує посилання на С. Платонова (стор. 327), Ключевський при обробці лекції XL для друку взяв до уваги ті праці, які з'явилися в 1890 - х роках в питання про земські собори, і, зокрема, статтю Платонова «Речи Грозного на соборе 1550 г.», надруковану в 1902 р. (див. «Статьи по русской истории»).

Стор. 325. «Оповідь про Собор» 1550 р., викладена за док.: № 37, т. II, «Собр. гос. грам. и дог.» і за Степенною книгою в урахуванням поправок, внесених Платоновим.

Стор. 329. «Приговорний список Собора 1566 р.» і «Утверждена грамота Собора 1598 р.», надруковані в «Собр. гос. грамот и договоров», т. II, і в Актах Арх. Эксп., т. II, №№ 6 і 7.

Стор. 340. Слова Івана Оленою Адашеву вв'яті із Степенної книги або із «Собр. гос. грамот и договоров», т. II.

Стор. 342. «Беседа Балаамских чудотворцев Сергия и Германа», надрукована вперше в «Православном собеседнике» за 1863 р., I, і вдруге М. А. Дьяконовим і В. Г. Дружнініним в «Летописи занятий Археографич. комис.», СПб. 1889.

Стор. 343. Духов. грам. Ів. Грозного 1572 — в «Доп. к актам истор.», т. II, № 222. Російська звістка про Собор 1584 р. взята Ключевським з книги Латкіна, «Земские соборы», СПб, 1888, стор. 86 і дальша.

Твір Джерома Горсея надрукований в I томі Гаклюйта («Collection of the principles navigations»), вид. 1809 — 12 (за вид. 1906 р., в т. III); російський переклад (незакінчений) вийшов у «Чтениях Моск. о - ва ист. и др.», 1877, кн. 1 (Повний переклад Н. А. Білозерської під назвою «Записки о Московии XVI в. сэра Дж. Горсея», вийшов у 1909 р.).

Стор. 344. Розповідь Бусова («Chronicon moscoviticum») в російському перекладі видано Устряловим в I томі «Сказаний современников о Дмитрии Самозванце», СПб, 1831.

Стор. 345. Розповідь Маржерета «De l'etat de l'empire de Russie» було видано в Парижі в 1607 р. Російський переклад в «Сказаниях современников о Дмитрии Самозванце», СПб, 1831, т. I.

- ЛЕКЦІЯ XXI. *Москва починає збирати удільну Русь.* Перші звістки про місто Москву.— Первісний простір Московського Кремля.— Географічне положення Москви і його вигоди.— Москва — вузловий пункт.— Рання населеність Московського краю.— Москва — етнографічний центр Великої Росії.— Ріка Москва — транзитний шлях.— *Політичні наслідки географічного і етнографічного положення Москви.*— Москва — молодший уділ.— Значення цього для її князів.— Успіхи Московського князівства до половини XV ст. I. Розширення території.— Заселення Заволж'я.— Способи розширення Московського князівства.— II. Здобуття великокнязівського столу.— III. Наслідки цього успіху. Припинення татарських навал; московський союз князів.— IV. Перенесення митрополічної кафедри до Москви.— Значення цієї зміни.— Розповіді о. Пафнутія.— *Висновки.* 3 — 23
- ЛЕКЦІЯ XXII. *Взаємні відносини московських князів.* Порядок спадковості.— Рухоме і вотчина в духовних.— Князівське спадковство і звичай.— Відносини князів по спорідненню і володінню.— Договірні грамоти не відповідають дійсності.— Посилення старшого спадкоємця.— Форми підпорядкування молодших князів.— Вплив татарського іга.— Настановництво в прямій наяхідній лінії.— Московські князі і Великоросія.— Значення московської усобиці.— Характер московських князів. 24 — 46
- ЛЕКЦІЯ XXIII. *Вільні міські общини.* Місцеположення Новгород Великого.— Сторони.— Кінці.— П'ятини.— Волості.— Розвиток новгородської вольності. Гарантії вольності.— Договори з князями.— Князь в управлінні і суді.— Фінансові відносини.— Відносини по торгівлі.— Неповнота договірних грамот.— Управління Новгород Великого.— Новгород — володарна союзна община.— Віче і його відносини до князя.— Анархічний характер віча.— Посадники і тисяцький.— Суд.— Рада господ.— Обласне управління.— Відношення п'яти до кінців.— Пригороди.— Суперечності політичного ладу. 47 — 66
- ЛЕКЦІЯ XXIV. *Класи новгородського суспільства.*— Склад суспільства.— Походження боярства.— Житі люди.— Купці.— Чорні люди.— Холопи і селяни.— Землі.— Основа сословного поділу.— Політичний побут.— Партії князівські.— Партії соціальні.— Панування боярства.— Усобиці.— Їх значення.— Псков.— Управління.— Склад суспільства.— Псковська Правда.— Псков і Новгород.— Політичні хиби Новгород.— Соціальний розбрат.— Земський розбрат.— Залежність від Низу.— Слабкість військових сил.— Загальна причина падіння вільного міста.— Провищення. 67 — 90
- ЛЕКЦІЯ XXV. *Головні явища III періоду руської історії.*— Головні явища.— Руська земля в половині XV ст.— Московське князівство.— Політичний склад східної Русі.— Зміна в московському абираний Русі.— Придбання Івана III і Василя III.— Основний факт.— Зміна у зовнішньому положенні і в політиці Москви.— Ідея національної держави.— Її вияв у політиці Івана III.— Візні з Польщею. 91 — 102
- ЛЕКЦІЯ XXVI. *Ріст політичної самосвідомості московського государя.*— Софія Палеолог.— Нові титули.— Генеалогія Рюрика.— Оповідь про Володимира Мономаха.— Ідея божественного походження влади.— Вотчина і держава.— Престоластупництво.— Розширення влади великого князя.— Шкідливість удільного володіння.— Нерішучість московських государів.— Склад верховної влади.— Погляд суспільства на государя.— Висновки. 103 — 119
- ЛЕКЦІЯ XXVII. *Внутрішні політичні відносини.*— *Московське боярство.*— Склад боярства.— Родовий розпорядок.— Політичний настрій.— Місництво.— Боярство як клас.— Місницьке отечество.— Місницька лічба проста.— Лічба складна.— Законодавчі обмеження.— Ідея місництва.— Коли воно склалось.— Політичне його значення.— Хиби його. 120 — 135
- ЛЕКЦІЯ XXVIII. *Відносини бояр до великого князя в удільні століття.*— Зміна відносин.— Сутички.— Неясність причини розладу.— Бєсїди Берсея з Максимом Греком.— Боярське правління.— Листування царя з Курб-

ським.— Судження Курбського.— Заперечення царя.— Характер листування.— Династичне походження розладу.	136 — 149
ЛЕКЦІЯ XXXIX. Обставини, які підготували опричнину.— Від'їзд царя з Москви і його послання.— Повернення царя.— Указ про опричнину.— Життя в слободі.— Опричнина і земщина.— Призначення опричнини.— Суперечливість опричнини.— Судження про неї сучасників.	150 — 162
ЛЕКЦІЯ XXXX. Дитинство Івана Грозового.— Вплив боярського правління.— Рання думка про владу. Ідеї влади.— Хизба практичної її розробки.— Значення царя Івана.	163 — 173
ЛЕКЦІЯ XXXXI. <i>Склад удільного суспільства.</i> — Служливі елементи служилого класу.— Елементи неслужливі.— Іноземці.— Племенний склад класу.— Лествиця чинів.— Чисельність класу.— Зовнішні стосунки держави.— Війни на північному заході, на південному сході. Берегова служба.— Оборонні лінії.— Сторожова і станична служба.— Важливість боротьби.— Питання про устрій служилого класу.	174 — 187
ЛЕКЦІЯ XXXXII. Помісне землеволодіння.— Думки про походження помісного права.— Походження помісного землеволодіння.— Помісна система.— Правила системи.— Помісні оклади.— Оклади грошові.— Помісне верстання.— Прокитки.	188 — 198
ЛЕКЦІЯ XXXXIII. Найближчі наслідки помісної системи.— I. Помістя і вотчини; мобілізація вотчин у XVI ст.— II. Штучний розвиток приватного землеволодіння.— III. Повітові дворянські товариства.— IV. Поява служилого землевласницького пролетаріату.— V. Помістя і місто.— VI. Поміщани і селяни (вплив помісної системи на долю селян)	199 — 212
ЛЕКЦІЯ XXXXIV. Питання про монастирські вотчини.— Поширення монастирів.— Монастирі на північному сході.— Пустинні монастирі.— Монастирі-колонії.— Троїцький Сергіїв монастир.— Значення пустинних монастирів.— Староруський місяцеслов.— Староруська агіографія.— Староруське життя.— Мирські монастирі.— Засновники пустинних монастирів.— Оселення в пустині.— Пустинний братський монастир.	213 — 229
ЛЕКЦІЯ XXXV. Способи земельного збагачення монастирів.— Землі жалувани.— Вклади по душі.— Вклади для постригу.— Кулі.— Шкідливі наслідки напрямку життя монастирів.— Монастирські корми.— Занепад монастирської дисципліни.— Незручності монастирського землеволодіння для служилих людей і держави.— Монастирські вотчини і держава.— Питання про монастирські вотчини.— Ніл Сорський, Іосиф Волоцький.— Собор 1503 р.— Літературна полеміка.	230 — 250
ЛЕКЦІЯ XXXXVI. Зв'язок монастирського землеволодіння з кріпосним правом Сільські селища. Життя рілля і пустота.— Землевласники.— Селяни і землевласники.— Селяни і держава.— Суспільний устрій.— Питання про сільську общину.— Землеробське господарство селян.— Селянські діяння.— Повинності.— Висновок про господарське становище селянина XVI ст.	251 — 269
ЛЕКЦІЯ XXXXVII. Думка про прикріплення селян наприкінці XVI ст.— Закон 1597 р.— Порядки XVI—XVII ст.— Умови, які підготували неволю селян.— Позички.— Звози і втечі.— Заходи проти них.— Володільницькі селяни на початку XVII ст.— Висновки.	270 — 287
ЛЕКЦІЯ XXXXVIII. Управління в Московській державі XV—XVI ст.— Огляд проведеного.— Несприятливі умови побудування управління.— Загальний погляд на це побудування.— Удільне управління.— Бояри введени і дума. Кормліннями.— Значення кормління.— Прикази.— Боярська дума.— Характер її діяльності.	288 — 305
ЛЕКЦІЯ XXXXIX. <i>Зміни в обласному управлінні Московської держави з половини XV ст.</i> — Зміни в обласному управлінні. Нормування нормління. Доклад і судні муні.— Губне управління.— Його склад.— Відомство і процес.— Характер і значення. Два питання.— Губне управління і кормліннями.— Земська реформа.— Її причини.— Введення земських установ.— Відомство і відповідальність.— Вірне управління.— Характер і значення реформи.	306 — 322
ЛЕКЦІЯ XL. <i>Давньоруське суспільство і управління.</i> — Подрібність місцевого управління.— Його сословний характер.— Земські собори.— Оповіді про собор 1550 р.— Розбір оповіді.— Собори 1566 і 1598 р.р.— Служили люди на соборах.— Люди торгово-промислові на соборах.— Земський собор і земля.— Соборний представник.— Соборні наради.— Соборне хрестопідняття.— Собор і місцеві мери.— Походження соборів. Їх значення.— Думка про всеземський собор.— Хід побудування Московської держави.— Особливості її складу.— Її становище в Європі.	323 — 347 348 — 358

Примітки.

155